

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 3(130)

2008 йил, март

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Андрей ВОЗНЕСЕНСКИЙ. Сен – бахт таронаси, мен – гам оҳанги.....3
Жалолиддин РУМИЙ. Ғазаллар.....73

НАСР

Даниэла СТИЛ. Саёҳат. Роман.....13
Ҷжан ЖУН. Ёввойи оққушлар. Қисса.....79

ИНСОН ВА ТАБИАТ

Пиримқул ҚОДИРОВ. Буюк мувозанат.....142

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

Доррис ЛЕССИНГ. Африкада китоб қаҳатчилиги.....147
Мен буни кутмагандим.....149

АДАБИЙ ТАНҚИД

У.НОРМАТОВ, Ҳ.БОЛТАБОЕВ. Янги назарий тамойиллар.....154

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Н.РАҲИМЖОНОВ, О.АБДУЛЛАЕВ. Аср гулдастаси.....164

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Чарльз ВИЛЬЯМС. Ажал нафаси. Роман.....168

ТОШКЕНТ
МАРТ

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Азиз САИД
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:
Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖўРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЁРОВА**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусаҳҳиҳ **Д.АЛИЕВА**
Компьютерда саҳифаловчи **З.МАННОПОВА**

Жаҳон адабиёти, 3. 2008.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 28.03.2008 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1800 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2008 й.**

Андрей ВОЗНЕСЕНСКИЙ

Сен – бахт таронаси, мен – ғам оҳанги

* * *

Сен яна нимани истайсан мендан?
Истиғнонг беадоқ, қовоғинг уюк.
Мен — ҳасрат оҳанги, сен — қувонч куйи.
Тақдирим бир умр айроми сендан?

Номинг-ла қитъалар ифорланди шан —
Титратди дунёни шеърим жаранги!
Сен — бахт таронаси, мен — ғам оҳанги.
Сен яна нимани истайсан мендан?

“Фариштам” дединг сен — покландим чиндан,
“Дадил бўлгин” дединг — кучга тўлдим мен.
Дединг: “Биринчи бўл” — даҳо бўлдим мен,
сен яна нимани истайсан мендан?

Онт ичдим — фидоман то энг сўнгги дам,
умрим сўқмоқларин сен кўмдинг қорга.
Шўх-шан садо эдим, эврилдим зорга,
сен яна нимани истайсан мендан?

Қабрда ҳам сени алқарман ҳаргиз:
“Кўшилсин тупроққа менинг бу жисмим.
Сен — самовий оҳанг, мен — наво мискин,
майли, замин узра хиром эт менсиз”.

*Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Андрей Вознесенский 1933 йили Москва шаҳрида туғилган. Отаси таникли муҳандис бўлган. Шоир ўқувчилик пайтида ёзган шеърларини машҳур шоир Борис Пастернакка кўрсатишга журъат этади ва унинг самимий эътиборига сазовор бўлади. Шоир ўтган асрнинг 60-йилларида чоп этилган “Мозаика” ва “Парабола” шеърий тўпламлари билан кенг адабий жамоатчиликка манзур бўлади. “Аксилдунёлар”, “Ахиллес юраги”, “Учбурчакли нок” каби тўпламлари шеърият мухлислари орасида катта шўҳрат қозонди. А.Вознесенский сафдошлари Е.Евтушенко, Б.Аҳмадулина, Р. Рождественскийлар билан биргаликда шўровий сиёсат юқидан қадди дол бўлган шеъриятни инсоний дардларни куйлайдиган мардона поэзия юксаклигига кўтаришда улкан хизмат қилди. А.Вознесенский шеър ва дostonлар яратиш билангина чекланиб қолмай, насрда ҳам, хусусан, бадиа ва адабиётшуносликда баракали қалам тебратмоқда. У ўзининг бетақрор шеърий овози билан бугунги кунда дунёдаги энг машҳур шоирлардан бири ҳисобланади.

Шу замон кўриндинг рўй-рост, дафъатан,
қилдинг теваракка ҳорғин наззора.
Ва дединг: “Севаман. Бошқа йўқ чорам.
Сен яна нимани истайсан мендан?”

* * *

Бу онни ёдда тут. Наъматакни ҳам.
Хотиранг мулкида нурли бир парча.
Мен сен-чун шоирман ва мангу жазман.
Бошқа — ҳеч нарса.

Эсла бу лаҳзани токи умринг бор,
орадан минг йиллар ҳатто кечарса.
Кифтинг тирнар шунда наъматак такрор...
Бошқа — ҳеч нарса.

ТУШ

Биз қайта кўришдик. Киприкда намлар,
ҳижрон изимизга термилди зор-зор.
Ва биз ишқ-севгидан ичдик қасамлар,
биноқ танимадинг сен мени зинҳор.

Остонанга таклиф этдинг беҳадик,
пойимда айланиб-ўргилдинг минг бор.
Бизлар бирга-бирга узоқ яшадик,
биноқ танимадинг сен мени зинҳор!

* * *

Касалхона шанбалик қилар,
ҳамширалар ҳовлида ғужғон.
Эманларнинг шоҳига илар
оқ бинтларни қизлар шўх-хандон.

Тарқаб кетар уларнинг бари!
Эманларнинг тушида аммо —
ҳамон йоднинг аччиқ ифори
ва турфа ноз, турфа таманно.

МИХАЙЛОВСК ОСМОНИДАГИ ЮЛДУЗ

Шоир бурмас тубанликка юз,
мукофот деб ёнмас у тақир.
Самоларда чақнаган юлдуз
Тақинчоққа муҳтожмас, ахир.

Тош-ла уриб бўлмас юлдузни,
ололмайди унвон нишонга.
Доим хоксор туяди ўзни
пешвоз чиқиб у шуҳрат-шонга.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Муҳим эмас на кулфат, на бахт,
юксак руҳ ҳеч кўрмайди зарар.
Аммо завол топгусидир тахт,
шоир ундан юз бурса агар.

ҚИССА

“Хайр” демоқ учун киприк қоқмайсан,
изимдан чиқасан илк саҳар пайти.
Сен мени ҳеч қачон унутолмайсан.
Мен сени ҳеч қачон кўрмайман қайтиб.

Мунгли нигоҳингдан кўзим олмайман:
“Оҳ, худойим! — дейман зоримни айтиб. —
Мен сени ҳеч қачон унутолмайман.
Сен мени ҳеч қачон кўрмайсан қайтиб”.

Зангори сувларни — сирли мавжланган,
сайр қилганимиз — кўрфазни дайдиб
мен энди ҳеч қачон унутолмайман,
мен энди ҳеч қачон кўрмайман қайтиб.

Ғамгин шабадада титрайди бесас,
умидсиз қарағай кўзин қорайтиб.
Қайтмоқлик — яхшилиқ аломатимас,
мен сени ҳеч қачон кўрмайман қайтиб.

Қайта яшамоқлик насиб этса гар,
таъкид айлагандек Ҳофизнинг байти —
бизни кутгай яна фироқ муқаррар,
мен сени ҳеч қачон кўрмайман қайтиб.

Айро дилларимиз низоси мубҳам
қиёс айлаганда бамисли учқун —
ҳажр оташи-ла — кўринган уфқда
фано даштидаги икки қалб учун.

Юксак фалакларга бир вола билан
ўрлар гирён юрак видоси — қайди:
“Мен сени ҳеч қачон унутолмайман.
Мен сени ҳеч қачон кўрмайман қайтиб”.

САМБИТ

Қишлоқ эпкинлари суқулиб аён,
мудроқ бозорларда кўтарар сурон!

Самбит шоҳчалари баҳорга пешкаш —
уй тўрин забт этар яшил суронкаш!

Бодринг пўсти тарар кўклам ифорин,
бамисли муз дарзи — мовий узори.

Аёллар қалбида ниш урар эртак,
кирар тушларига қишлоқи эркак...

Самбит куртаклари ёққан тугён бу.
Учинчи қисмда ушалар орзу...

Фильм икки қисмли бўлса, нетгаймиз?
Тошкент настаринин харид этгаймиз.

* * *

Унутамаман сенинг қошингда ғамни,
ҳар бир ҳаракатда зуккосан чунон.
Бармогинга туфлаб ўчирдинг шамни,
худди капалакни тутганингсимон.

Экология борасидаги мунозарада айтилган

ЛУҚМА

Қара, қаҳр неларда зухур,
солмоқ бўлар юракларга из —
биз, бандалар, худога шукур,
улар барин илғай олмаймиз.

Қара, маъсум юзларида нур
бўтақўзлар сафланар тиғиз —
биз, бандалар, худога шукур,
улар барин топтай олмаймиз.

* * *

Шоир бўлмагин сен, бироқ бу шуур
қўзғайди қалбингда исён муқаррар,
тушун, қандоқ чидаш мумкин даста нур
эшикка қисилиб ингранса агар!

* * *

Дов-дарахтлар қаршилаб тонгни,
шуълалардан товланади соз,
бамисоли патқалам янглиғ —
қўлга ол-у, ёз!

* * *

Салбчилар-ла бўлсайдим агар,
черков русмин адо этгани —

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

олиб ўтар эдим ҳар сафар
мен қўлимда бўм-бўш рамкани.

Кўзлардан ёш оқар тинмайин,
ки бўш ромда бўлар инкишоф —
дам муқаддас сиймтан қайин,
дам дарёнинг манзараси соф.

Тонгда ишга шошиб бораркан,
чиқиб висол тунидан аёл —
зарҳал ромга тушар дафъатан...
Кўрса ўзи қолар эди лол.

Чап томонга кўча ўнг ёни
кўринади бетимсол бўлиб.
Зарҳал рамка ичра боққани
ийғлагайдир унга термулиб.

ҚЎШИҚ

Тинглар сангдил аср ҳам...
Юракдан теран жўшиб,
ўзга фикрли одам
куйлар ажиб бир қўшиқ.

Ўлтирар у роялга
кўр машшоқ каби моҳир,
куй бахш этар ҳаётга
бармоқлари-ла соҳир.

Куйлар у қишлоқларни —
сувлар остида қолган
ва маҳв бўлган боғларни —
одамлар қирон солган.

Қўшиқда — мажҳул замон,
зорлар бордир очундан;
туяр кимки бағри қон
илоҳий таскин ундан.

Ўзга фикрли одам
ҳеч нарсани тузатмас.
Лекин тинглаб тошлар ҳам,
энтикиб олар нафас.

ХАЛОСКОР

Уча-уча ҳолдан тойганда бирам,
қучганда юракни таҳлика коми,
бизни қабул қилди бир вақт мажбуран
бошқа бир шаҳарнинг аэродроми.

Ишорачи замин устида — тунги,
қайга кўнмоқликка ундаб пешма-пеш,
ўхшарди чормихдан чиққанга худди,
қўлларин силкир ва учолмасди ҳеч.

* * *

Қора соябонлар таққан эркаклар,
қамраб миянгизни не бир тушунча —
тун ичра биқиниб борасиз бунча,
қайга элтар сизни қора елканлар?

Сизнинг омадингиз — ёшлик йиллари
бошингиз устидан ўтди кўндаланг —
велосипедидек маҳдуднинг — башанг,
мисли соябонингизнинг симлари.

ТУШ

Борардим мен Обь бўйлаб маҳзун,
кўкда ўрдак эди ҳамроҳим.
Чалинарди қулоғимга ун —
қишлоқларнинг фиғони-оҳи.

Улкан дарё ғамгин оқарди
ва борлиқнинг кўзини ёшлаб
XX аср борарди,
қадамида ўрнатиб хочлар.

Қишлоқлару овуллар бирдек
яшардилар кулфатдан кўрқиб —
бамисоли ёвуз қонхўрдек
қонин сўрар саҳролар сўқир.

Зорланади балиқ шу они:
“Болаларим, майли, ола қол,
ўлдирмагин фақат дарёни,
қолдир ундан томчилар зилол”.

Қайинзорлар оралаб юрдим,
маълул боқдим ҳар бир дарахтга —
шаҳидларни отишдан олдин
туширишган каби суратга.

Ўрмонлари кўҳликдир Руснинг,
аёзларнинг захрини тотган.
Термилдилар улар бамисли
инсонлардек — отилаётган.

Турар эди чўнг эман бесас,
шафақларга видосин айтиб.

Уни ҳеч бир рассом чизолмас,
уни ҳеч ким кўрмайди қайтиб.

“Кўзингни оч, эй қотил одам!” —
Таралади тирик жон саси.
Бироқ ўтмай бир дақиқа ҳам
портлаб кетар булар ҳаммаси.

“Кўзларингни оч ва олгин тин,
тазарру қил, ҳали эмас кеч.
Табиатнинг эзгу даҳосин
топтадинг сен тўхтамайин ҳеч”.

Бироқ сени кўрмадим рўй-рост
бу заққумли кенгликлар аро.
Ва ўзимнинг кўнглим учун мос
маконни ҳам топмадим асло.

Англадимки, кулфат басма-бас
ер юзида тизилар энди.
Бундан буён тириклик абас,
Вақт тори узилар энди.

Ингранади яйдоқ замин — мўрт,
фарёд солар оламга қайғу:
“Эй, одамча, эй юҳо манқурт,
Сайёрани еб битирдинг-ку!..”

НЕГА...

Нега икки шоир — севги куйчиси
бир-бирига мудом қазган каби чоҳ,
қаҳрли боқишар, ўзгармай туси?
Мисралар дўстлашар, одамлар — эвоҳ...

Нега икки давлат — икки улуғ халқ
бир-бирин йўқ қилмоқ қасдида ногоҳ —
нукул ўйлар сурар бадниятли, талх?
Одамлар дўстлашар, давлатлар — эвоҳ...

Икки улуғ давлат — икки улкан кафт
бир-бирин алқамоқ ўрнига, қаранг,
дилгир Сайёрамиз бошин чангаллаб,
кулфат ёқасида турар ҳоли танг!

ДЎСТИМГА

Бир-биримиз сари йўл қазардик биз.
Интиларди менга дўстим тинимсиз.

Бироқ кўришмадик етганда фурсат.
Муҳаббат оздирди йўлдан ё шуҳрат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Тепамиздан ўтар поездлар тинмай.
Биз тош ушатамиз чарчашни билмай.

Аслида йўлимиз эмасдир йироқ.
Бошқа-бошқа томон тушгандир бироқ!..

Улар очилсами – ялтирар нурда
Чўкич ушлаб олган иккита мурда.

БОШЛАНГ ҚАЙТА БОШДАН!

Кўрқманг, маломатлар айласа зада,
инсон яралгандир метин бардошдан —
Кеч эмас ҳеч қачон, ҳеч бир лаҳзада,
бошланг, қайта бошдан!

Урса соатингиз “ўн икки”га занг,
тонгни кутинг очиқ кучоқ билан.
Йўлда поездингиз судралса аранг,
учинг учоқ билан!

Кириб бораркансиз уммон қаърига,
муздек тўлқинларда бўлинг сиз бардам, —
ўзингизни худди мозий бағрига
улоқтирилгандек ҳис этсангиз ҳам!

Сиздан ҳарф таниди кўплар беминнат,
лекин зеҳни пастлар ҳеч ўзгарарми?!
Ўзгарга олмайсиз уларни минбаъд —
изланг ўзгаларни!

Анчар дарахтини Пушкин мабодо
заҳарли эмас деб билсайди ростдан,
йиртиб ташларди шоҳ тўртлигини ва
бошларди бошдан!

Бошланг номсизликдан, пулсизликдан нақ,
токи ҳавасларда ёнсин, гангисин
кечмиш ҳаётингиз — ғурбатли, қашшоқ —
бошланг янгисин.

Аввалгиси сизга дўст қолур зотан.
Баҳслашманг. Бегона эмасдир мутлоқ.
Буткул рад айламак эмас инсофдан,
бироқ

севгингизнинг ҳаққи — зинҳор шафқатни
қизғанманг ўтмишдан, ки бўлмасин хор —
отиб ташлашгандек йиқилган отни
отиб ташланг. Уни алдаманг бекор.

III

Сиз қизисиз, ахир, буюк бир халқнинг.
Сизга нима бўлди бугун?
Қани у мафтункор қудрат?
Балки толиққандан
«мустанг» рулида борасиз мудраб?
Сиз қизисиз, ахир, буюк бир халқнинг.
Бироқ билиб қўйинг, ғуссанок хоним,
шу ер юзида —
Колхида деган бир мўъжаз юрт бордир
ва у ўзида
валломатлар қавмин эта олган жам.
Бинобарин сиз
улғайдингиз —
она бўлдингиз ҳамда
шу ҳаётингиз
гуржи кўрагидан
чиққан нафас-ла
этмоқда давом.
Машинангиз учиб борар еллардек
довонма-довон.
Сиз бахтлисиз бугун —
йироқсиз балки аламдан-зордан,
биноқ эслайсизми танти инсонни —
сизни қутқарган?
Балки тушингизга кириб
ҳар кеча
тинч қўймас бир он.
Қутқарув чамбари
унинг устида
айланар гирён.
Йўлингиз тушганда келинг бир,
қизим,
бизнинг ўлкага,
бу ер одамлари меҳмондўст —
худди Унга ўхшаган.
Суюкли Гуржистон!
Мард инсонларга
ваган бўлган жой.
Денгизда
қутқарув чамбарагидек
айланади ой.

Даниэла СТИЛ

Саёҳат

Роман

Мен билан узоқ саёҳатга отланган, қалблари ишонч, эзгулик ва муҳаббатга тўла фарзандларим – Тревор, Тодд, Битти, Сэм, Виктория, Ванесса, Макс ва Зарага, шунингдек, ҳозир Яратган Эгам қўлига омонатини топширган Никка бағишлайман.

*Садоқат ва муҳаббат ила,
Д.С.*

БИРИНЧИ БОБ

У зун қора лимузин юришини секинлаштирганча қатор тизилиб турган бошқа машиналар сафи охирида тўхтади. Июнь ойининг кечки ҳавосидан хушбўй ифор анқирди. Оқ уйнинг шарқий йўлагиди машинадан виқор билан тушаётган Мэдлен Хантер қаршисига икки нафар денгизчи-аскар шаҳдам одимлаб чиқишди. Юлдузли йўл-йўл байроқ шамолда ҳилпирарди. Аскарлардан бири қўлини чеккасига қўйиб Мэдленга салом берди. Бунга жавобан у жилмайиб қўйди. Баланд бўйли қадди-қомати келишган аёл тантанавор оқ қўйлақда; нозик ва узун бўйни ҳамда очиқ елкаларини яққол намойиш этганча кўнғир сочларини юқорига текис тараб, ихчамгина турмаклаган, оёғига баланд пошналар кумушранг пойабзал кийганди. Унинг бадани қаймоқранг, кўзлари мовий, қадди тик, юриши виқорли эди. У суратга олаётган йигитга табассум билан боқди. Кейин суратчи яна бир бор чиқиллатди – унинг эри машинадан тушиб, ёнига турганди.

Қирқ беш ёшли Жек Хантер жуссаси пишиқ ва гавдали бўлиб, профессионал футболда иш бошлаган, анча-мунча пул топгач,

*Русчадан
Гулчеҳра
МУҲАММАДЖОН
таржимаси*

Даниэла Стил ҳозирги замон романаписларидан бири бўлиб, Америка Қўшма Штатларида энг харидоргир китоблар муаллифи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг романларини ўқишга киришган китобхон, асардан узилолмай қолади, дейишади танқидчилар. Шу боис бу дилтортар романлар йилига 260 миллион нусхада сотилаётгани ҳам, улар асосида АҚШ да телесериаллар суратга олинаётгани ҳам бежиз эмас. Адибанинг ўзи айтишича, у нафақат китобхон кўнглини хушлашни олдига мақсад қилиб қўяди, балки уни ўйлашга, фикрлашга даъват қилади. Даниэла Стил ўзи саккиз фарзанднинг онаси бўлиб, оила муаммоларидан яхши бохабарлиги боис, ўз асарларида Оила муаммоларини қаламга олади. Адибанининг «Саросима», «Чиғирик», «Бундан-да улуғроқ муҳаббат йўқ», «Эски мактублар», «Аччиқ асал», «Саёҳат» каби романлари нафақат америкалик китобхонлар, балки бутун дунё ўқувчилари меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

13

маблагини тадбиркорлик билан даромадли соҳаларга киритиб, аввал радиостанция, кейин телестудия сотиб олди, қирқ ёшида эса мамлакатдаги асосий кабел тармоқларидан бирини эгаллашга муваффақ бўлди. Ўзининг катта маблагини ва омади келгани туфайли сармоя дунёсининг йирик ишбилармонига айланди.

Эр-хотин тасвирчиларга яна бир бор суратга олишга имкон бергач, Оқ уйга киришди. Уларни етти йилдан бери энг ажойиб жуфтлик деб аташарди. Жек Мэдлен билан Ноксвиллда танишган эди. Бўлажак рафиқаси ўшанда йигирма беш ёшда эди. Ҳозир ўттиз тўрт ёшга етган чоғида, унинг жанубий шеvasидан асар ҳам қолмади. Далласда ўсган Жек ҳам тамомила ўзгарган. Ҳозир унинг гаплари кескин, сўзларни шундай чертиб гапирар, суҳбатдошини тезда ишонтира оларди: Жек нима қилаётгани ва нимани хоҳлаётганини аниқ билади. Унинг кўй кўзлари теварагидаги барча воқеаларни баробар кузатиш қобилиятига эга эди, ўзи эса суҳбатдошига қизиқишини йўқотмаган ҳолда, бир неча кишини тинглашга улгурарди. Жекни яхши билганларнинг айтишича, унинг кўзлари гоҳида кишини тешиб кўйгудек бўлар, баъзида эса майин нигоҳи билан эркалашга ҳам қодир эди. Унда афсунгарлик кучи ва сўзини ўтказа олиш хислати сезиларди. Кўнғир сочлари силлиқ таралган, қойилмақом қилиб тиктирилган смокинг ва крахмалланган кўйлак кийган бу одамга бир боқишдаёқ ёнига бориш, у билан яқиндан танишиш ва энг яқин дўстлари сафида бўлиш истаги туғиларди.

Қачонлардир у Ноксвиллдаги оддий қиз – Мэдленда ҳам шундай таассурот қолдирганди. Мэдлен у ерга Чаттанугадан келган ва ҳали ҳам ўз шеvasида гапирарди. У телестудияда котиба бўлиб ишларди, кейин иш ташлаш туфайли телекамера қаршисида аввалига об-ҳаво маълумоти, кейинроқ янгиликлар билан таништириб чиқа бошлади. У ўзини ноқулай сезарди ва доим уяларди, лекин анча хушрўйлиги боис, телетомошабинларга тезда ёқиб қолди. Фотомодел ёки кино юлдуз қиёфаси билан у оддий қизлигича қолганди ва бу ҳаммани ўзига жалб этарди. Бунинг устига, унда баён этаётган воқеаларнинг айна моҳиятига кириб бориш қобилияти намоён бўла бошлади. У Жекни биринчи учрашувдаёқ тонг қолдирди. Унинг чақноқ кўзлари ва гапириш оҳанги олдида лол қолди.

Кўринишидан у Мэдленга йигирма ёш ҳам бермасди, лекин кейинроқ унинг беш ёшга каттароқлиги аён бўлди. Бир куни Жек телекўрсатувдан кейин у билан гаплашиш учун тўхтади:

— Бу ерда нима қилаяпсан, гўзал қиз? Йигитларнинг юракларини забт этаяпсанми?

— Йўғ-ей, унчаликмасдир-ов, — кулиб жавоб берди у.

Жек Ноксвиллда телестудия харид қилиш хусусида музокаралар олиб борарди, икки ойдан сўнг бу мақсади амалга ошди. Шундан

...Улар, медиа-магнат – Жек Хантер ва унинг рафиқаси – телевидениеда катта шухрат орттирган Мэддини Вашингтоннинг энг бахтли жуфтлиги деб ҳисоблардилар. Улар нафақат оддий оила, балки РИСОЛАДАГИ ОИЛА бўлиб туюларди. Уларга ҳамма ҳайрат билан боқарди, ҳавас қиларди. Аммо...

«Рисоладаги оила» девори орқасида ҚАНДАЙ зулматли, жирканч, қабиҳ сирлар яширинганини ким билади?

Ҳатто энг давомли сабр-бардош ҳам вақти келиб, бир кун тугайди. Ўтмишидан кечиб, ҳаммасини бошидан бошлашга аҳд қилган аёлнинг ҳаётида ҚАНДАЙ ўзгаришлар рўй беришини ким аввалдан айта олади?..

Ўзбек китобхонлари диққатига илк бор ҳавола этилаётган ушбу «Саёҳат» романида ана шу саволларга жавоб топасиз.

кейин Жек Мэдленни асосий бошловчилардан бирига айлангирди-да, телевизион маҳорат сирларини эгаллаш ва янги қиёфа устида ишлаши учун уни Нью-Йоркка юборди. Мэдлен телеэкранда кўрингани заҳоти бир неча ой ичида хизмат пиллапоясидан юқорилаб кетди.

Айнан Жек уни яшаб турган тубанликдан тортиб олди: ўн етти ёшидан бери қонуний никоҳдаги эри уни беармон таҳқирлаган эди. Унинг турмуш тарзи Чаттанугадаги ота-онасининг уйидаги болалик давридан бери кузатган ҳаётдан ҳеч қандай фарқи йўқ эди. Бобби билан улар мактабдаёқ дўстлашиб, уни битиргач, турмуш қургандилар.

Жек Хантер Вашингтонда кабел тармоғини сотиб олгач, Мэдленга обрўли бошловчилик лавозимини таклиф қилди. Агар таклифига розилик билдирса, Жек унинг шахсий ҳаётини ҳам йўлга қўйишга ёрдамлашажагини ваъда қилди.

Уни олиб кетиш учун Ноксвиллга дабдабали лимузинда ўзи келди. Мэдлен шаҳарлараро қатновчи автобуслар бекатида қўлида биргина сумка тутганча уни кутиб олганди. Унинг кўзларида даҳшат аниқ акс этарди. У индамай машинага чиқди. Бобби Жо унинг қаердалигини фақат бир неча ойдан кейингина аниқлай олди. Мэдлен бу вақтга келиб, Жекнинг ёрдамида ажралиш учун ариза берганди. Бир йилдан сўнг улар турмуш қурдилар. Мана, етти йилдирки, у миссис Жек Хантер. Йиллар ўтган сайин Бобби Жо ва унинг таҳқирлашлари узоқ даҳшатли тушдай туюла бошлади. Энди у телеюлдуз ва гўё чинакам эртақдагидек ҳаёт кечирмоқда эди. Уни бутун мамлакат танийди ва яхши кўришади. Жек эса у билан худди маликалардек муомалада бўлади.

Улар қўл ушлашиб Оқ уйга кирдилар ҳамда таклиф этилганларнинг узун сафи ниҳоясида тўхтадилар. Мэдлен осойишта ва бахтиёр кўринарди. У гўё ташвишсиз аёл эди. Энг бадавлат телемагнатнинг суюкли рафиқаси бўлса, яна нима керак?! У ҳаётида ортиқ ҳеч бир ёмонлик рўй бермаслигига ишончи комил. Бунга Жек йўл қўймайди. Энди у бежавотир яшайди.

Улар президент ва унинг рафиқаси билан қўл сиқиб кўришдилар. Президент овозини пасайтириб, бироздан кейин Жек билан ёлғиз гаплашиб олиш истагидалигини айтди. Бу вақтда Мэдди биринчи хоним билан суҳбатлашарди. Улар бир-бирларини яхши билишарди, чунки у президентнинг рафиқасидан бир неча марта интервью олган ва улар Жек билан бирга Оқ уйга тез-тез келиб туришарди.

Хантерлар қўл ушлашганча залга киришган чоғда кўплар нигоҳини уларга қаратишди.

Уларга бош силкиб қўйишар, жилмайишарди. Ҳа... Ноксвилл узоқ ортда қолди. Мэдлен биринчи эрининг ҳозир қаердалигини билмас ва буни билишни ҳам истамасди. У қачонлардир кечирган ҳаёти эндиликда ўнгида бўлмагандай туюларди. Унинг ҳақиқий ҳаёти шу ерда, нуфузли ва зодагон кишилар оламида. Ўзи эса улар орасида ёруғ юлдуз каби порлайди.

Улар бошқа меҳмонларга қўшилиб кетишди. Француз элчиси Мэдлен билан дўстона гап бошлаб, уни хотинига таништирди. Бу вақтда Жек қайсидир сенатор билан қизгин суҳбатлашарди. Мэдлен кўз қири билан эрини кузатарди. Унинг ёнига Миссисипи штати конгрессидан келган кўҳликкина аёл билан биргаликда бразилиялик элчи яқинлашди. Зиёфат ҳар доимгидек, ғоят қизиқарли ўтиши кутиларди.

Маълум бир вақтдан кейин улар овқатланиш хонасига ўтдилар. Унинг стол атрофидаги қўшнилари Иллинойсдан келган сенатор ва калифорниялик конгресс аъзоси эди. Мэдлен улар билан аввал учрашган, ҳар иккиси бутун кеча давомида унинг кўнглини олишга

уринишарди. Жек биринчи хоним билан Барбара Уолтерс орасида ўтирди. У хотинининг ёнига анча кечроқ келди. Улар рақс залига бирга ўтишди.

— Хўш, қалай? — сўради у рақс тушаётганларида илтифотсиз овоз билан.

Жек ҳар доим сергак турарди. У ким билан учрашиш ва суҳбатлашиш истагидалигини аввалдан ёзиб борарди. У янги танишлар орттириш ёки эскилари билан алоқани мустаҳкамлаш имкониятини ҳеч бой бермас ва вақтини беҳуда кетказмасди.

— Сенатор Смит қалай? У нима ҳақида гапирди?

— Биз солиқлар тўғрисидаги янги қонун лойиҳасини муҳокама қилдик.

Мэдлен ўзининг истараси иссиқ эрига ҳар бир баобрў, нозик таъб, гўзал аслзода аёлга хос табассум билан боқди. Жек рафиқаси унинг ижод маҳсули эканини такрорлашни яхши кўрарди. Хотини телевидениеда эришган ўша йирик муваффақиятини у ҳеч уялмасдан, ўзининг ютуғи дея ҳисоблар, устига-устак, уни шу билан масхаралашни суярди.

— Республикачилар ўша қонун лойиҳасини деб эс-ҳушларини йўқотишди, лекин бу сафар демократлар ютиб чиқадилар, айниқса, президентнинг тўла қўллаб-қувватлаши ҳисобига ғалабага эришадилар. Конгресс аъзоси Вули нима дейди?

— У жуда ёқимтой ва ақлли. — Мэдлен қалбининг туб-тубида мана шу инсон ҳали ҳам ўзининг эри эканлигидан завқланиб, нигоҳини Жекка қаратди. У шу чоққача эрининг ташқи қиёфаси ва уни ўраган аурасидан маст эди. — Одатдагидай, Вули ўзининг ити ва набиралари тўғрисида гапирди.

Унга Вулининг шу жиҳати ёқарди. Бундан ташқари, у қарийб олтмиш йилдан бери умргузаронлик қилаётган аёлни ҳанузгача севарди.

— Уни шу маҳалгача сайлаётганлари гоят ажабланарли.

— Менимча, уни ҳамма яхши кўради.

Чархнинг қутилмаган бурилишларига қарамасдан, унинг қалби ҳали ҳам чаттанугалик қизалоқникидай меҳрибон ва яхшиликка мойил қолганди. У ўз илдизлари қаерданлигини сира унутмаганди. Кўпинча шартакилик ва ҳатто урушқоқликни намоён қилувчи эридан фарқли равишда унда оққўнгиллик ва беғуборлик фазилатлари йўқолмаганди. У одамлар билан уларнинг болалари тўғрисида суҳбатлашишни хуш кўрарди. Ўзи бефарзанд эди. Жекнинг икки ўғли Техасдаги коллежда ўқишарди. У ўғиллари билан кам кўришарди; гарчи уларнинг онаси на собиқ эри ва на унинг янги хотинига нисбатан меҳр туйғусини ҳис этмаса-да, болалари Мэдлен билан анча илиқ дўстона муносабатда эдилар. Улар ўн беш йил бурун ажрашиб кетгандилар. Биринчи хотини Жекни кўпинча тошюрақ дея сифатларди.

— Хўш, энди уйгами?

Жек залга яна бир бор кўз югуртиб чиқди. У ўзига муҳим барча кишилар билан гаплашиб олди, шекилли, кеча ҳам ниҳоясига етай деб қолди. Президент рафиқаси билан ҳозиргина кетишди, энди агар истасалар, меҳмонлар ҳам кетишлари мумкин. Энди ортиқ қолишдан маъни йўқ, қарор қилди Жек. Мэдлен унга қаршилиқ кўрсатмади: эртага студияга янгиликлар дастурига барвақт етиб бориши зарур эди.

Улар секингина, билдирмай чиқиб кетишди. Ҳайдовчи машинаси билан уларни эшик ёнида кутарди. Мэдди зўр лимузинга мазза қилиб ўтирди. Ўтмишда қолган ҳаёти билан ҳозиргисининг орасида нақадар

катта фарқ борлигини ўйлади... Ахир буни Боббининг эски шалдироқ араваси, маҳаллий бардаги ўтиришлар, у ердаги дўстлари билан тенглаштириш мумкинми? Баъзан ўшандаги ва ҳозирги турмуши — бу унинг шахсий ҳаёти эканига ўзи ҳам ишонгиси келмасди. У гоҳида ҳозир президент ва биринчи хоним, қирол ва шаҳзодалар, йирик сиёсатчилар ва эри каби бойваччалар доирасида айланаётганини тасаввур этишга қийналарди.

— Президент билан нима ҳақда гаплашдинглар?

Мэдлен ҳомуза тортди. Шу дақиқада Мэдлен худди зиёфат бошланган чоғдагидек жозибали ва гўзал кўринарди. У Жек учун нақадар қимматбаҳо топилма эканига ҳатто ўзи шубҳа ҳам қилмасди. Ҳақиқатда эса энди кўпроқ ҳамма уни Мэдлен Хантернинг эри деб атарди. Лекин эри бу ҳақда гапирмасликни афзал кўрарди.

— Биз президент билан жуда қизиқарли муаммони муҳокама қилдик, — дея жавоб берди Жек. — Бу ҳақда гапириш мумкин бўлганида сенга айтиб бераман.

— Хўш, бу қачон рўй берар экан?

Унда касбига алоқадор қизиқиш уйғонганди. Ахир у нафақат Жек Хантернинг рафиқаси, балки тажрибали репортёр ҳам эди. У ўз ишини суяр, бирга ишлайдиган одамларни яхши кўрарди. У ўзини гўё катта мамлакатнинг қон томирини қўлида тутиб тургандек ҳис қиларди.

— Ҳозирча билмайман. Шанба кuni тушликни Кэмп-Дэвидда бирга ўтказамиз.

— Муҳимроқ нимадир бўлса керак-да?

— Ҳар доимгидек. Президент билан боғлиқ муҳим воқеаларга тааллуқли.

Улар бўлиб ўтган кечага доир таассуротларни алмашишда давом этардилар.

Жек ундан: — Билл Александрни кўрдингми, — деб сўради.

— Фақат узоқдан. У Вашингтонга қайтганини билмаган эканман.

Американинг Колумбиядаги собиқ элчиси Александр бундан бир йил муқаддам хотинининг вафотидан кейин ярим йилга жамият ҳаётидан четга кетганди. Ўша мудҳиш воқеани Мэдди яхши эсларди. Унинг хотинини террорчилар қўлга туширганди. Улар билан музокараларни шахсан Александрнинг ўзи олиб борганди ва ҳойнаҳой, унча эпломмаган, шекилли. Террорчилар пулни олиб, нимадандир шубҳаланиб, хотинини ўлдирдилар. Элчи ишдан бўшаш учун ариза ёзди.

— У аҳмоқ, — деди раҳмсиз равишда Жек. — Бу иш билан шахсан ўзи шуғулланмаслиги керак эди. Ҳар қандай тентак ҳам бу иш нима билан тугашини олдиндан айта оларди.

— У, ҳойнаҳой, бошқача ўйлаган бўлса керак.

Улар уйга етиб келишди. Зинапоядан кўтарилишди. Жек дарҳол бўйинбоғини ечди. Улар ётоқ хонасига ўтишди.

— Эрталаб студияга вақтлироқ етиб боришим керак, — деди Мэдлен.

Жек кўйлагининг тугмасини еча бошлади. Хотини ҳам кўйлагини ечди ва энди у Жекнинг қаршисида фақат пайпоқда ва баланд пошналли пойабзалида турарди. Унинг ажойиб бадани эрида эҳтирос уйғотарди. Худди унинг биринчи эри каби, гарчи улар бир-биридан фарқ қилса-да... Униси — жоҳил, қўпол, одамгарчилиги йўқ — хотинининг ҳислари тўғрисида ўйламас ва кўпинча унга азоб берарди. Буниси — эътиборли, мулойим, назокатли ва ҳатто эҳтиёткор. Кунларнинг бирида Бобби Жо ҳатто унинг қўлини синдирганди. Жек билан

танишганидан кейин эса рашк жазавасида эри уни зинапоядан итариб юборганида, оёғи синиб кетганди. Ўшанда Мэдлен Жек билан ораларида ҳеч қандай ишқий алоқа йўқлигини чунон уқтирса-да, эри унга ишонмаганди. Ростдан ҳам шундай эди. У даврда Жек фақат иш берувчи бўлиб, улар шунчаки дўстона муносабатда эдилар. Қолгани бир мунча кейинроқ, Ноксвиллдан кетиб, Вашингтонга кўчиб боргач, унинг кабел телевидениесида ишлай бошлаганида рўй берди. У бир ой ўтмай, Жекнинг маъшуқасига айланди, бироқ ўша кезде унинг ажрашиш жараёни илдам давом этарди.

— Барвақт туриб нима қиласан? — сўради Жек хотинига ўгирилиб, қора мрамар ётқизилган ваннахонага киришдан олдин.

Улар бу уйни бадавлат араб дипломатидан беш йил бурун сотиб олишган эди. Пастки қаватда катта гимнастика зали ва чўмилиш ҳавзаси, меҳмонларни кутиб олиш учун ажойиб хоналар жойлашган. Юқорида тўртта ётоқхона, учта меҳмонлар учун хона ва олтита чўмилиш хонаси бор эди.

Болалар хонасини ҳатто режалаштиришмаганди ҳам. Жек аввалбошданоқ унга бола кўришни истамаслигини билдирганди. Мавжуд иккита боласи билан кўришишдан у ҳеч бир завқ олмасди, шу боис ортиқ фарзанд кўришни хоҳламасди. Мэдди бир муддат хафа бўлиб юрди-ю, кейин Жекнинг зўри билан ўзини бепушт қилдиришга кўнди. Балки бу яхшилиққадир, дея ўзига ўзи тасалли берарди у. Бобби билан яшаган чоғида ўнлаб бола олдирганди. Бундан кейин умуман туппа-тузук бола туға олиши ҳам гумон эди. Жонини ҳалак қилмай, Жекнинг гапига кириш осонроқ эди. У хотинига шунча яхшилиқ қилди ва яна қилади. Қайсидир жиҳатдан у эрини тушунарди: бола унинг ишдаги ўсишига халақит бериши мумкин эди. Лекин шундай онлар ҳам бўлардики, баъзан у ҳомиладор бўлмаслик ҳақидаги қарорини амалга оширганидан қаттиқ афсусланарди. Унинг кўп дугоналарининг ҳозир фарзанди бўлса, унда фақат Жек бор. У, ҳойнаҳой, йиллар ўтгани сари дунёга келмаган фарзандлари, неваралари тўғрисида афсусланиб ўкинар... Гарчи бошқа жиҳатдан қараганда, Жек Хантер билан биргаликдаги умр учун бу унчалик катта йўқотиш бўлмаса керак.

Улар яна каттагина шинам каравотда учрашдилар. Жек уни бағрига тортди, хотини унинг елкасига бошини қўйди. Улар ухлашдан олдин кўпинча бирпас шундай ётиб, кун бўйи содир бўлган воқеалар ҳақида гаплашардилар. Ҳозир Мэдди президент нима ҳақида ўйлаганини билишга интиларди.

— Мумкин бўлганида ўзим гапириб бераман. Ўзингча бўлар-бўлмас уйдирмаларни тўқийверма.

— Сирлар мени ақлдан оздиради.

— Мени эса сен ақлдан оздирасан!

У тунги шойи қўйлак остидаги ипақдек бадандан яйраб, хотинини бағрига тортди. У хотини билан бирга бўлишдан сира чарчамасди, тўшакда ҳам, одамлар орасида ҳам — у ҳеч қачон жонига тегмасди. Хотини вужудию қалби билан ишхонада ҳам, тўшакда ҳам бутунлай ўзига тегишли эканини англаш унга ўзгача лаззат бахш этарди. Айниқса, тўшакда. У хотинига сира тўймасди. Мэдленга баъзан эри уни ютиб юбормоқчидай бўлиб туюларди. Унга хотинининг барча жиҳати ёқарди.

У хотини ҳақида ҳаммасини биларди, унинг қаердалиги, ҳар дақиқада нима қилаётганини билиб тургиси келарди. Бу тўғрида кўп нарса айтиши мумкин эди, бироқ ҳозир у фақат хотинининг нафис

бадани ҳақида ўйларди. У Мэдленнинг лабларидан қаттиқ ўпди. Хотини инграб юборди. У жинсий яқинликдан эрига сира бўйин товламасди. Эри уни шу даражада хоҳлаши, шу маҳалгача унинг хотинига нисбатан эҳтироси камаймагани гоят ишонарсиз туюларди. Бу Бобби билан бўлган алоқаларга сира ўшамасди. Бобби ундан кўполлик билан фойдаланар, зўрлар, жонини огритарди. Жекни хотинининг гўзаллиги ва унга эгалик ҳисси кўпроқ жунбушга келтирарди.

ИККИНЧИ БОБ

Мэдди одатдагидай, соат олтида турди. Ваннахонага шовқинсиз кириб кетди. Чўмилиб, кийинди. Ҳар доимгидай, студияда сочини турмаклаб, пардоз қиладилар.

Жек соат етти яримда соқоли олинган, сочи таралган ҳолда кулранг костюмда, крахмалланган кўйлақда пастга тушди. Тўқ мовий ранг шимли костюми ўзига ярашган, дам олганидан кўриниши янада яшнаб кетган Мэдди қаҳва ичганча эрталабки газеталарни кўриб ўтирарди. У нигоҳини эрига қаратди. Ҳозиргина Капитолиядаги жанжал ҳақида ўқиб чиққанди. Утган тунда конгресс аъзоларидан бирини фоҳиша аёл билан тутиб олиб, қамаб қўйишибди.

— Нималар ҳақида ўйлашади?

Мэдди унга «Пост»ни бериб, ўзи «Уол-стрит жорнал»ни қўлига олди. У студияга кетишидан олдин газеталарни қараб чиқишни ёқтирарди.

Соат саккизда улар ишга отланишди. Жек ундан нимага бунчалик эрта бормоқчилигини сўради. Каттароқ репортаж тайёрламоқчимиз? Шундай кунлар бўлардики, Мэдлен студияга соат ўндан аввал келмасди. У каттароқ кўрсатув устида кун бўйи ишлар, тушлик вақтида эса ҳар хил суҳбатлар ёзиб олиш билан машғул бўларди. Янгиликлар ахборотини соат бешта ва етти яримда олиб борарди. Соат саккизда ишни тугатиб, студиядаги хос хонада либосини алмаштирарди. Одатда, кечкурун улар Жек билан у ёқ-бу ёққа боришарди. Уззукун икковининг ҳам зиммасидаги офир фаолият давом этса-да, бу уларга ёқарди.

— Грег иккимиз Капитолияда хизмат қилувчи аёллар билан қатор суҳбатлар тайёрлаяпмиз. Бешта номзодни белгилаб олдик. Назаримда, бу қизиқарли кўрсатув бўлади.

Қора танли бошловчи Грег Моррис билан улар икки йилдан бери бирга ишлар ва бир-бирларига нисбатан анча илиқ муносабатда эдилар.

— Сенга бу эшиттиришни ёлғиз ўзинг тайёрлашинг мумкиндай туюлмаяптими? Нима қиласан Грегни аралаштириб?

— Эркак киши билан кўрсатувлар қизиқарлироқ кўринади.

Унинг кўрсатувлар хусусида кўпинча эрининг фикрига мос келмайдиган шахсий ўйлари бор эди. Ҳатто баъзан бажараётган ишларининг барча тафсилотларини эрига билдирмасликка ҳаракат қиларди. Эри унинг ишига аралашини истамасди. Баъзида телевизион тармоқ раҳбарининг рафиқаси бўлиш ҳам унчалик осон эмас эди.

— Кеча биринчи хоним ўзининг Аёлларга жоҳил муносабатда бўлувчиларга қарши курашиш кўмитаси ҳақида сенга айтдимиз? — менсимаган оҳангда сўради Жек.

Мэдди бошини чайқатиб, йўқ ишорасини қилди. Президентнинг рафиқаси тузган қандайдир кўмита ҳақидаги гаплар қулоғига чалинган бўлса-да, лекин биринчи хоним унга бу тўғрида ҳеч нима демаганди.

— Йўқ.
— Демак, энди айтади. Унга сен ҳам ҳойнаҳой бунда иштирок этишни истаб қолишинг мумкинлигини айтгандим.
— Бунинг учун қанча вақт зарурлигини ҳисобга олиш даркор.
— Бу келгусидаги обрўйинг учун фойдали бўлади.
Мэдди деразага қараганча бироз индамай турди.
— Биласанми, буни ўзим ҳал қилишни истардим. Нима учун мен учун сен розилик билдирдинг?

Баъзан у эрининг ёнида ўзини ҳеч нарсага ақли етмайдиган қизалоқдай ҳис қиларди. У хотинидан бор-йўғи ўн бир ёшга улўғроқ бўлса-да, ўзини гўё у ёш болаю, эри унинг отасидай тутарди.

— Сенга айтдим-ку, бу келгусидаги мавқеинг учун фойдали бўлади. Буни телестудия раҳбарининг қатъий буйруғи деб ҳисоблашинг мумкин.

Худди ҳар доимгидек. У Жекнинг бировнинг ўрнига қарор қабул қилишига чидолмасди ва бу қилиғи хотинининг асабига тегишини у яхши биларди.

— Бундан ташқари, менимча, бу қўмитанинг ишида иштирок этишни ўзинг ҳам хоҳлаб турибсан.

— Ўзим ҳал қилишимга қўйиб бер.

Бу вақтда улар телестудияга етиб келишганди. Ҳайдовчи эшикни очди. Иккиси ҳам жим эди. Кўринишдан, Жек ҳеч нимани муҳокама қилиш ниятида эмасди. Рафиқасини шошганча ўпиб хайрлашди-да, шахсий лифтига кириб кетди. Мэдди янгиликлар бўлимида котибаси ва ёрдамчиси билан ишлайдиган ўзининг ойнаванд идорасига лифтда кўтарилди. Грег унинг ёнидаги чоғроқ хонани эгалларди.

Мэдленнинг ўз хонасига кирганини кўриб, Грег қўлида қаҳвали идиш тутганча остонада пайдо бўлди.

— Хайрли тонг... Ёки унчалик хайрли эмасми?

Грег Мэдленга диққат билан тикилди. Ва ниманидир сезди, шекилли. Мэдлен ич-ичидан куйинаётганини уни жуда яхши билган кишигина кўра биларди. Унинг жаҳли камдан-кам бунчалик астойдил чиқарди.

— Эрим ҳозиргина қатъий қарор қабул қилди.

Худди акасидек муносабатда бўлган Грегнинг ёнида Мэдди аччиқланганини яширишга уринмасди.

— Хў-ўш, мени ишдан бўшатишмоқчими?

У, албатта, буни ҳазиллашиб айтди. Унинг рейтинги Мэддиники каби анча баланд эди. Лекин Жек билан ҳеч нарсани аввалдан билиб бўлмади. У ҳеч кутилмаган биринчи қарашда ақлдан ташқари қарорлар қабул қилишга устаси фаранг эди, бунинг устига, улар муҳокама қилинмасди. Мэдди Грег эрига ёқади, деб ўйларди.

— Йўғ-эй, ундай гап йўқ. — Мэдди тезда ўзини босиб олди. — У биринчи хонимга Аёлларга жоҳил муносабатда бўлувчиларга қарши кураш қўмитасида менинг ҳам иштирок этишимни айтибди. Лоақал менинг розилигимни сўрамабди ҳам.

— Сенга бундай ишлар ёқади, шекилли.

— Гап унда эмас, Грег. Кимдир мен учун ўрнимга қарор қабул қилишини истамайман. Ахир қап-катта аёлман.

— Балки у сенинг қарши бўлмаслигингни ўйлагандир. Ахир биз эркакларнинг нақадар этимиз қалинлигини биласан-ку. «А» дан «Х»гача зарур бўлган барча босқичлардан ўтишни унутамиз, кўп нарсалар бизга аввалдан маълум, деб ҳисоблаймиз.

— Мен эса буни ёмон кўраман.

Лекин ҳар иккаласи ҳам Жекнинг хотини ўрнига жуда кўп бор қарор қабул қилганини яхши билишарди. Ва ҳар доим унга нима муҳимроқлигини унга қараганда яхшироқ билишини рўкач қиларди. Бу улар орасида одатий ҳолга айланганди.

— Сенга айтмоқчимасдим-у, лекин у яна битта қатъий қарор қабул қилди. Сен кириб келмасингдан сал олдинроқ бир янгилик сизиб кирди.

Грег ўзини ноқулай ҳис қиларди. Озғингина ва тик қоматли, ёқимтой бу африкалик йигит болалигидан раққос бўлишни орзулаганди. Лекин охир-оқибатда у телевидениега келиб қолди ва бундан сира афсусланмасди.

— Нима демоқчисан? — деди хавотирланиб Мэдди.

— У соат етти яримдаги кўрсатувимиздан бутун бошли бир бўлимни — сиёсий шарҳларни олиб ташлади.

— Нима дединг? Ахир нимага энди?

— У соат еттию ўттизда зудлик билан тарқалиши зарур бўлган янгиликлар янграшини кўпроқ хоҳлаяпти. Айтишларича, унинг бу қарори рейтингни ўрганишга асосланган эмиш. Дастуримизга ўзгартиш киритиб, уни янгилашимизни истаётган экан.

— Бўлмаса, нима сабабдан у буни биз билан муҳокама қилмади?

— Бундай нарсалар хусусида у қачон биз билан гаплашганди? Шуни ҳам билмайсанми, дўстим? Жек Хантер эфир қиролларидан бемаслаҳат, мустақил равишда қарор қабул қилади.

— Жин урсин! — Мэдден жаҳл билан пиёласига қаҳва қуйди. — ғоятда ажойиб иш! Ниҳоятда ажабланарли! Демак, энди ҳеч қандай шарҳлар бўлмайди? Ахир, бу тентаклик-ку!

— Мен ҳам шу фикрдаман, лекин отамиз яхшироқ билади. Ҳатто, мабодо шикоятлар тушгудек бўлса, соат бешдаги кўрсатувга таҳририят шарҳларини қайтарилиши ҳақида ҳам гап бўлди, бироқ ҳозир эмас.

— Вой, худойим! Нега у бизни огоҳлантириб қўймади?!

— Қўйсанг-чи. У ҳар доим шундай қилади. Буни фақат бажаришдан ўзга чорамиз йўқ. Ахир бу ерда ишлаймиз-ку.

— Ҳа... Балки ҳақдирсан.

У бир муддат ҳайратдан қони қайнаб турди-ю, бироқ кейин бутунлай ишга шўнғиб кетди. У Грег билан конгрессчи аёлларнинг, — рўйхатни тузиб қўйишганди, — қайси бири билан биринчи навбатда интервью олишни муҳокама қилишди. Соат ўн бирларда ишни тугатишди. Мэдди сандвич келтириш ва бошқа у-бу ишлар билан ташқарига чиқиб кетди. Соат бирда қайтиб келиб, яна ишга шўнғиб кетди. У соат тўртда сочини турмаклаш ва грим қилишга кетди. Улар Грег билан кўришиб, кун давомида танланган материалларни муҳокама қилишди. Ҳозирча қизиқарлироқ ҳеч нима йўқ эди.

— Хўш, дастуримиз учун Жекнинг адабини бердингми?

— Ҳали улгурганимча йўқ, лекин буни албатта бажараман. Гарчи ишдан бирга қайтишса-да, кун давомида улар Жек билан, одатда, бирга бориш унча зарур бўлмаган бирор тадбир белгиланган бўлмаса, кўришмасдилар.

Соат бешдаги янгиликлар ҳар доимгидай ўтди. Сўнг улар Грег билан соат еттию ўттизда бўладиган дастурни кутиб, одатдагидай гаплашиб ўтиришди. Соат саккизда ишни тугатишди. Жек пайдо бўлди. Мэдди Грег билан хайрлашиб, микрофонни ечди, сумкасини олди ва ташқарига чиқди. Бугун кечқурун улар Жоржтаундаги коктейл кечасига кириб ўтишни ваъда қилишганди.

— Сени нима жин урди! Дастуримизни нима бало қилдинг? — сўради у машинада.

— Рейтинглар кўрсатган маълумотга қараганда, томошабинлар ундан чарчабдилар.

— Бўлмаган гап! Уларга дастуримиз жуда ёқади.

— Биз эса бутунлай бошқа гап эшитдик.

— Нимага менга эрталаб бир оғиз ҳам айтмадинг?

— У вақтда ҳали ҳаммаси охиригача ҳал бўлмаган эди.

— Сен ҳатто менинг фикримни ҳам сўраб кўрмадинг. Назаримда, айнан шу хусусда хато қарор чиқардинг.

— Ундан кўра рейтинглар нимани кўрсатаётганига қара.

Улар зиёфат бўлаётган хонадонга етиб келдилар ва тез орада меҳмонлар орасида бир-бирларини йўқотдилар. Икки соатдан кейин у хотинини излаб топди-да, уйга кетишга тайёриги ҳақида сўради. Узоқ иш кунидан кейин ҳамда аввалги кун Оқ уйдаги кечки қабул туфайли иккаласи ҳам ўзларининг толиққанларини сездилар.

Уйга кетаётиб, йўлда гаплашмадилар ҳисоб. Жек хотинига эрталаб президент билан тушлик овқатга Кэмп-Дэвидга кетажagini эслатди.

Улар одатда дам олиш кунлари Виржинияга кетишарди, Мэдди билан танишмасидан бир йил олдин Жек у ерда ферма сотиб олганди. У бу жойларни жуда яхши кўрарди ва Мэдди ҳам бунга кўникди. Уларнинг барча шароитларга эга данғиллама уйининг атрофида бир неча мил келадиган каттагина ер мулки ястанган эди. Жекнинг чопқир аргумоқларга эга отхонаси бор эди. Лекин шундай гўзал манзарали жойларга қарамай, Мэдди фермада ўзини ноқулай сезарди.

— Бу дам олиш кунларини шаҳарда ўтказга қолмайсанми? — умидворлик билан сўради у.

Улар уйга етиб келдилар. Ҳайдовчи машинани тўхтатди.

— Бунинг сира иложи йўқ. Фермага сенатор Мак-Катчинсни рафиқаси билан бирга таклиф қилдим.

У хотинига бу ҳақда гапирмаган эди.

— Нима, бу шунчалик катта сирмиди?

Мэдди жаҳли чиққанини яширолмасди. У Жекнинг бир оғиз айтмасдан ёки жила қурса, аввалдан огоҳлантирмай меҳмон чақирганини ёмон кўрарди.

— Кечир, Мэдди, ишга жуда берилиб кетибман. Калламга шунчалик кўп нарса сиғдиришим керак. Ҳар хил муаммолар бирам кўпки...

Ҳойнаҳой, унинг эс-ҳуши Кэмп-Дэвидда президент билан бўлажак учрашувда бўлса керак, дея фикр қилди Мэдди. Барибир, Мак-Катчинсларни дам олиш кунига таклиф қилганидан хотинини бохабар этиб қўйиши мумкин эди.

Жек унга мулойимгина жилмайди:

— Кечир, азизам, умуман унутибман.

У бундай оҳангда гапирган чоғда аччиқланиб бўлмасди. Жек кишини қуролсизлантириб қўйиш хислатига эга эди ва хотинининг бутун нафрати шу заҳоти йўқоларди. У аччиқланишни истаган тақдирда ҳам, буни эплай олмасди.

— Бўпти, ҳечқиси йўқ. Шунчаки аввалдан билиб қўйишни ҳоҳлардим.

У эрига Пол Мак-Катчинсни ўлгудек ёмон кўришини айтиб ўтирмади. Жек буни биларди. Бу бақ-бақалоқ, димоғдор, ҳеч кимни назарига илмас сенатор ҳамманинг гашига тегарди ҳамда унинг қаршисида титраб-қақшайдиган ўз хотинининг ҳам юрагини олиб

қўйганди, шекилли. Ҳатто уларнинг болалари ҳам ниҳоятда асабий, шўх эдилар. Мэдди болаларни яхши кўрса ҳам, бу уч нафар юзи заҳил минғир болачалардан ҳеч завқланмасди.

— Улар фарзандлари билан келишадими?

— Болаларини олмасликларини айтдим, — мийиғида кулди Жек. — Биламан, уларни ёқтирмайсан. Бунда сени айблаётман. Бундан ташқари, улар отларни ҳуркитадилар.

— Хайрият, шунисиға ҳам шукур.

Улар уйга киришди. Ўтган ҳафта ҳар иккисига ҳам қийин кечди. Мэдди вужудида қаттиқ чарчоқ сезарди. Бу тун Жекнинг кучоғида ухлаб қолган Мэдди эрта билан ҳатто эрининг турганини ҳам эшитмади. Нонуштага тушганида эри кийиниб, газеталарни кўриб ўтирарди. Жек бир неча дақиқадан кейин хотинини шошиб ўпди-ю, Оқ уйга жўнаб кетди. У ердан президент вертолёти уни Кэмп-Дэвидга етказиб қўйиши зарур эди.

— Омад тилайман.

Мэдди жилмайганича ўзига қаҳва қўйди. Афтидан, Жекнинг руҳи анча тетик кўринади. Ҳеч бир нарса уни ҳукм ўтказишдай хурсанд қилолмайди. Бу худди бангиликка ўхшайди.

Улар аэропортда учрашганларида, унинг хурсандлигидан оғзи кулоғида эди.

— Нима бўлди? Яқин Шарқдаги муаммоларни ҳал қилдингларми ёки бирон-бир жойда унча катта бўлмаган ғалабага эриштирувчи уруш очиш режасини туздингларми?

Эрининг мамнун қиёфасига биргина нигоҳ ташлабоқ уни янада яхши кўриб кетди, Жек шундай чиройли ва ёқимтой эдики, гўё унинг ўзига жалб этувчи шайтони бордек эди...

— Шунга ўхшашроқ, — сирли жилмайди у.

Улар қишда сотиб олинган самолёт томон юришди. Ундан дам олиш кунларида фойдаланишарди. Баъзан Жек унда иш юзасидан ҳам учарди.

— Бу ҳақда менга гапириб бера оласанми?

Мэдди ниҳоятда қизиқарди. Бироқ Жек фақат кулиб қўйди ва бошини чайқади. У хотини билмайдиган бирор нарсадан бохабар бўлса, уни масхаралашни ёқтирарди.

— Ҳозирча йўқ. Озгина сабр қилиб тур.

Йигирма дақиқадан сўнг улар ҳавога кўтарилдилар. Самолётни икки учувчи бошқарарди. Мэдди Жек билан салоннинг орқа қисмида қулай ўриндиққа ўтирганча, қизгин суҳбатлашишарди. Бироқ, фермага етиб боришганда, уларни Мак-Катчинслар кутиб ўтиришганини кўриб, Мэддининг кайфияти тушиб кетди. Улар Вашингтондан эрталабданоқ машинада етиб келишганди.

Пол Мак-Катчинс ҳар доимги одатига кўра, Жекнинг елкасига шарақлатиб урди-да, худди шундай куч билан Мэддини нақ бўғиб юборгудай бағрига олиб, кучиб қўйди. Унинг хотини бир оғиз ҳам гапирмай, фақат бир сонияда Мэддининг кўзларига нигоҳ ташлади. Худди унга узоқроқ қараса, Мэдди қалбидаги яширин сирини билиб қолишидан қўрққандек. Женет Мак-Катчинснинг нимасидир, қандайдир безовталигимини-ей, — гарчи бунинг нималигини аниқ айтолмаса-да, бу ҳақда ўйламаганди ҳам, — Мэддини ноқулай аҳволга соларди.

Лекин бу сафар Жекда қандайдир қонун лойиҳаси, — ўт очувчи қуролларни ишлатишда назорат қилиш бўйича, шекилли, — тўғрисида ёлғиз гаплашиб олиш зарурияти туғилди. Доимий долзарб мавзу.

Эркаклар бирга кетишди, Мэдди эса Женет билан ёлғиз қолди. Уни уйга киришга ундаб, сомса ва лимонад таклиф қилди. Сомсани уларникида кўп йиллардан бери ишлайдиган ажойиб италиялик оқсоч аёл пиширган эди. Жек уни Мэддига уйланиши олдидан ишга олганди. Моҳият жиҳатдан аслида бу оиланинг эмас, кўпроқ Жекнинг фермаси эди. Бу ерда у ўз вақтини жуда завқли ўтказарди. Мэддига эса бу ер дунёнинг бир чеккаси бўлиб туюларди. Бунинг устига у отларга сира қизиқмасди. Жек шаҳар ташқарисидаги бу уйидан Пол Мак-Катчинс каби керакли одамларни чақиришда фойдаланарди.

Аёллар меҳмонхонада ўтиришарди. Мэдди Женетдан фарзандлари ҳақида суриштирарди. Лимонад ва сомсадан кейин у меҳмонга боққа чиқиб, сайр қилишни таклиф қилди. Эркакларни кута-кута зерикишди. Мэдди об-ҳаво ҳақида, ферма ва унинг тарихи, боғбон эккан янги атиргул кўчатлари тўғрисида бетиним сўзларди. Тўсатдан унинг нигоҳи Женетга тушиб қолди. Аёлнинг йиғлаётганини сезиб, кўрқиб кетди. Тўладан келган, захил юзли Женетни ҳеч ким жозибали деёлмасди. Бундан ташқари, унинг чеҳрасида доим қандайдир ғам-андуҳ сезиларди. Айниқса, ҳозир унинг бетларидан тинмай ёш оқарди.

— Сизга нима бўлди? Бирор ёрдам керакми?

Женет бошини чайқади. Кўз ёшлари дарёдай оқарди.

— Кечирасиз, — ахири сўзлай олди у. — Ўзимни бирам ноқулай сезяпманки.

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси жойида. — Мэдди боғдаги курси ёнида тўхтади. — Сизга сув келтирайми?

У Женетга қарамасликка ҳаракат қиларди. Аёл яна бошини чайқади. Юз-кўзларини дастрўмолига артди. Уларнинг нигоҳлари учрашди. Мэддига меҳмон аёлнинг кўзлари ёрдам сўраб илтижо қилаётгандек туюлди.

— Нима қилишимни билмайман. — Женетнинг овози титради.

— Ҳарҳолда сизга бирор ёрдамим тегиши мумкинми?

Женетга нима бўлди ўзи? Балки унинг ўзи ёки болаларидан бирортаси касалдир? У шунчалик хафа, ниҳоятда бахтсиз кўринарди. Мэдди саволларига жавоб тополмасди.

— Менга ҳеч ким ёрдам беролмайди. Нима қилишни ҳам билмайман. Пол... у мени кўргани кўзи йўқ.

— Йўғ-эй, бундай эмаслигига аминман.

Мэдди ўзини қип-қизил аҳмоқдай ҳис қиларди. У умуман ҳеч нимани билмасди. Бироқ Пол ростдан ҳам хотинини ёмон кўрадиганга ўхшайди.

— Нима учун у сизни ёмон кўриши керак?

— Бу кўпдан бери давом этиб келяпти. У мени қийнайди. У менга ҳомиладор бўлиб қолганим сабабидан уйланишга мажбур бўлганди.

— Агар ўзи хоҳламаганда, уни бундай қилишга ҳеч ким мажбур қилолмасди.

Уларнинг тўнғич фарзанди ўн икки ёшда. Ундан кейин яна иккитаси туғилди. Ким уларни бунга мажбур қилди... Пол хотинига мулойим гапирганини ёки яхши муносабатда бўлганини Мэдди бирон марта ҳам кўрмаганини тан олишга тўғри келарди. Бу унинг Полни ёқтирмаслигининг сабабларидан бири эди.

— Биз ажрашолмаймиз ҳам. Полнинг гапига қараганда, бу унинг сиёсатчи сифатидаги мавқеига путур етказар эмиш.

Бўлиши мумкин. Лекин, ахир бошқалар қандайдир йўл топишади-ю...

Шу пайт Женет айтган гапдан Мэддининг нафаси ичига тушиб кетди.

— У мени калтаклайди.

Бу сўзлардан Мэддининг томирларидаги қон тўхтаб қолгандай бўлди. Женет кўйлагининг енгини очиб, билагидаги кўкарган жойларни кўрсатди. Мэдди сўнги йилларда Мак-Катчинснинг ўзини тутолмаслиги ва аҳмоқона феъли ҳақида анчагина бемаъни воқеаларни эшитган эди, мана ўшаларнинг кўрғазмали исботи. У нима дейишни билмасди. Унинг қалби бу бахтиқаро аёлга нисбатан раҳм-шафқатга тўлди, у Женетни қучиб олишни истарди.

— Уни ташлаб кетинг. Ўзингизни таҳқирлашга йўл қўйманг. Мен шундай инсон билан тўққиз йил яшадим.

У гарчи аввалги турмушини унутишга ҳаракат қилса-да, хотирасидан сира ўчмасди.

— Қандай қилиб қутулиб чиқдингиз?

Улар бирданига ўзларини бахтсизлик бўйича ҳамдард дугоналардек ҳис қила бошлашди.

— Қочиб кетдим.

Бу гапнинг оҳангидан жасурлик маъноси сезиларди, аслида эса бугундай бошқача бўлган. Йўқ, бу аёлга ростини айтиш керак.

— Ўзим ўлгудай қўрққанман. Жек менга ёрдам берган.

Лекин бу аёлнинг Жек Хантери йўқ-ку, унинг ёши ҳам каттароқ ва хунуккина бўлса, энди ишлаб бирон бир муваффақиятга эришиши гумон. Умуман, умидвор бўлишга арзигулик ҳеч нарса йўқ ҳисоб. Яна уч болани боқиш ҳам унинг зиммасида бўлса. Ҳа, уларнинг аҳволини чоғиштириб бўлмайди.

— Агар болаларни олиб кетиб қолсам, Пол мени ўлдиришини айтди. Мабодо бирон кимсага мени таҳқирлаганини айтсам, руҳий касаллар шифохонасига ётқизармиш. Кенжам туғилганидан кейин Пол бир марта шундай қилди ҳам. Мени у ерда электрошок билан даволаганлар.

Женет бечора нималарга чидаётгани ҳақидаги биргина ўйдан, унинг кўкарган моматалоқларига тушган нигоҳидан Мэддининг юраги ҳозироқ ёрилиб кетадигандай бўлди.

— Сизга ёрдам керак. Нима учун бирон бир хавфсиз жойга кетмайсиз?

— У мени топиб олади. Биламан, у мени ўлдиради. — Аёл хўнграб йиглаб юборди.

— Сизга ёрдам бераман.

Мэдди бошқа иккиланмасди. Бу бахтиқаро аёлга ёрдам бериш керак. Женетни илгари ёқтирмагани учун энди у ўзини айбдордек ҳис қиларди. Ҳозир унга зудлик билан ёрдам бериш зарур. Шунга ўхшаш воқеани ўз бошидан ўтказган Мэдди бу ишни албатта қилиши кераклигини ҳис қиларди.

— Болаларингиз билан боришингиз мумкин бўлган жой топишга уриниб кўраман.

Женет йиғидан ўзини тиёлмасди.

— Бу дарҳол барча газеталарга тушади.

— Агар у сизни ўлдирса, бу ҳам ҳамма газеталарга тушади. Қочиб чиқиш учун уриниб кўришга сўз беринг. Айтинг-чи, у болаларни ҳам урадимми?

Женет бош чайқади. Лекин Мэдди тушунарди: ҳаммаси анча мураккаб. Гарчи Пол фарзандларига жисмоний оғриқ етказмаса-да, уларнинг қалбларини жароҳатлайди, кўрқитади. Ва унинг қизлари бир кун худди оталари каби жоҳил кишига турмушга чиқадилар. Ўғли эса, ҳойнаҳой, аёл кишини урса бўлаверади, деган фикр билан ўсади. Онаси калтакланадиган хонадонда ҳеч кимнинг руҳияти соғлом бўлиши

мумкин эмас. Мэдди худди шундай уйда ўсиб, уни уриш ҳуқуқи бор, деган фикр миясига сингган ҳолда тўппа-тўғри Бобби Жонинг қўлига тушди.

У Женетнинг қўлини ушлади. Шу вақтда эркакларнинг овози эшитилди. Женет шошиб қўлини тортиб олди. Гўё ҳеч қандай гап-сўз бўлмагандай, унинг чеҳраси қотиб қолди.

Мэдди тунда эрига бўлган воқеани айтиб берди.

— У хотинини урар экан.

— Ким? Полми? Қўйсанг-чи, ишонмайман. У, албатта, унчалик мулоим эрлардан эмас, лекин бунга қўли бормайди. Сен қаердан билдинг?

— Хотини айтиб берди.

Женет бирданига унинг яқин дугонасига айланиб қолганди. Энди уларнинг орасида қандайдир умумийлик бор эди.

— Мен буни рост гап деб қабул қилмасдим. Пол бир неча йил бурунроқ хотинининг руҳий аҳволи жойида эмаслигини менга айтганди.

— Унинг билакларидаги моматалоқларни ўз кўзим билан кўрдим. Унга ишонаман, Жек. Ахир ўзим шундай ҳолатни бошимдан ўтказганман.

— Биладан. Лекин бу моматалоқлар қайдан пайдо бўлгани бизга маълум эмас. Балки бунинг ҳаммасини у ўйлаб топгандир. Эри аллақачон бошқа аёл билан учрашаётганини биладан. Балки Женет шунчаки ундан ўч олмоқчидир?

Лекин Мэдди Женетнинг рост гапираётганига бир сония ҳам шубҳаланмасди. Полдан эса энди бутунлай нафратланарди.

— Унга нима учун ишонмаётганингга тушунолмаёпман.

— Чунки Полни яхши биладан. У ўзини бундай туюлмайди.

Мэдди бақриб юборишдан ўзини базўр тийди. Улар ярим кечагача то ухлаб қолгунларига қадар баҳслашдилар. Мэдди Женетга ишонмагани учун Жекдан шундай аччиқландики, ҳатто у жинсий яқинлик талаб қилмаганидан ўзи енгил тортиб кетди. Ҳозир эрига нисбатан унга кўпроқ Женет Мак-Катчинс яқинроқдай туюларди.

Эртасига Мак-Катчинслар жўнаб кетишларидан олдин, Мэдди Женетга ёрдам беришга уриниб кўришини шивирлаб айтишга улгурди. Женет эридан кўрққани учунми, бунга ҳеч нима демади. Фақат секингина бош ирғади ва машинага ўтирди.

Кечқурун самолётда Вашингтонга қайтишаётганда Мэдди жимгина ойнага қараб ўтирганча, ўзининг Бобби Жо билан ўтган ҳаётини эслади. Ноксвиллдаги ўша ёлғизлик йилларида доимий тушкунлик ҳолатини кечирганлари ёдига келди. У ҳозир эркинликка чиқиш учун на кучи, на матонати бор маҳбусдай туюлган Женетнинг қўлидаги моматалоқларни эслади. Бунинг устига устак, унинг ўзи бу иш қўлидан келмаслигига амин бўлиб турибди.

Самолёт Вашингтон заминига қўнган чоғда, Мэдди Женетга ёрдам беришнинг барча чора-тадбирларини излаб топиш учун ҳаракат қилишга ўзига аҳд қилди.

УЧИНЧИ БОБ

Мэдди душанба куни эрталаб студияга борган заҳоти Грег билан тўқнашди. Унинг хонасига бирга киришди. Мэдди ўзига қаҳва қуйди.

— Хўш, Вашингтоннинг энг ёрқин телебошловчиси дам олиш кунларини қандай ўтказди? — Грег ҳар замонда уни калака қилишни ёқтирарди. — Президент билан учрашдингизми ёки биринчи хоним ҳамроҳлигида дўконларни айландингизларми?

— Ниҳоятда ўткир ақл билан фикр юритасан! — У қайноқ қаҳвадан бир култум ютди. Женет Мак-Катчиннинг тан олган гаплари ҳали ҳам хотирасини тарк этмаганди. — Умуман айтганда, Жек ростдан ҳам Кэмп-Дэвидда президент билан тушлик вақтида учрашди.

— Ана, айтдим-ку, ноўрин гапиришимга асло йўл қўймайсан. Агар сен биз оддий фуқаро сингари кун бўйи машинамни ювдириш учун навбатда турдим, деганингда, буни ҳазм қилолмасдим. Бу студиядаги кўплар қатори, мен ҳам сенинг ҳикояларинг туфайли яшаяпман. Буни биласан, деб умид қиламан.

— Ишон, менинг ҳаётим сизлар тахмин қилганчалик қизиқарлимас. — Бунинг устига, бу умуман унинг ҳаёти эмаслиги ҳақидаги ҳиссиёт ҳали уни тарк этмаганди. У эрига қаратилган чироқлар нурида умр кечирмоқда. — Биз дам олиш кунларини Мак-Катчинслар билан биргаликда Виргинияда ўтказдик. Вой, худойим-эй, у бирам жирканчки...

— Қўйсанг-чи, сенатор — келишган эркак. У шу қадар басавлат, салобатли.

Мэдди анча жим қолгач, Женет Мак-Катчиннинг сирини Грегга айтиб беришга аҳд қилди.

Улар бирга ишлай бошлаганларидан бўён анча яқин сирдош бўлиб қолгандилар. Энди улар худди ака-сингилдай муносабатда эдилар. Вашингтонда Мэддининг дўстлари унча кўп эмас — узвий муносабатлар боғлаш учун ҳеч қачон вақт етишмайди. Унга маъқул келиб, кўнглига ўтиришганларни кўпинча Жек ёқтирмасди ва охир-оқибатда, эри улар билан учрашишни бас қилишга мажбурларди. Эри уни ишга шунчалик кўмиб юборардики, дўстларга умуман вақт ажратолмасди, шу боис бунга қаршилиқ кўрсатмасди. Улар эндигина бирга яшай бошлаган чоғларида, мабодо Мэдди бирон бир аёл билан яқинлашиб қолгудек бўлса, Жек дарҳол ундан камчилик ахтариб топар: ёки жуда семиз, ёхуд хунук, ё улар даражасига мос эмас, ё сергап бўлиб чиқарди. Баъзида у янги дугонаси Мэддининг ютуғини кўролмасдан, унга ҳасад қилаётганини айтарди. У хотинининг ҳар бир ҳаракатини кузатиб борар ва ҳар қандай мулоқотдан уни олиб қочарди. У фақат студиядагина бегоналар билан муомала қилиши мумкин эди. Эри шу тариқа уни ҳимоя қилишга, асрашга ҳаракат қилаётганини Мэдди тушунгани учун бунга қарши чиқмасди. Охир-оқибатда унинг икки нафар яқин кишиси — эри ва сўнги пайтларда Грег Моррис қолди.

— Бу дам олиш кунларида даҳшатли воқеа рўй берди, — дея эҳтиёткорлик билан гап бошлади Мэдди.

У Женетнинг сирини ошкор этаётганига ўзини ҳаддан зиёд ноқулай сезарди. Етти ёт бегоналар сирини муҳокама қилаётганидан у унчалик хурсанд бўлмаса керак.

— Нима тирноғингни синдириб қўйдингми?

Лекин Грегнинг ҳазилларидан ҳар доим кулишга тайёр турадиган Мэдди бу сафар ҳатто илжайиб ҳам қўймади.

— Бу Женетга тааллуқли масала.

— У қандайдир рангпар... кўримсизгина. Тўғриси, уни бор-йўғи икки марта сенатдаги қабул маросимида кўрганман.

Мэдди оғир тин олди ва ниҳоят, бир қарорга келди. Грегга ишонса бўлади.

- Уни эри урар экан.
- Ким? Сенаторми? Бунга ишончинг комилми? Ахир бу жиддий айблов.
- Ҳаммаси ниҳоятда жиддий. Унга ишонаман. У менга кўкарган жойларини кўрсатди.
- Ахир унинг руҳий аҳволи унча жойида эмас, шекилли. — Грег буни худди кеча Жекка ўхшаб масхаралаш оҳангида айтди.
- Мэдди жаҳли чиққанини яширолмади:
- Нимага эркаклар ҳар доим эридан калтак ейдиган аёллар ҳақида шу тарзда гапирдилар? Агар сенга хотини голф таёғи билан эрини урибди, десам ишонармидинг? Ёки ўша ярамас бақалоқ ўйлаб топган, дермидинг?
- Уялсам ҳам тан олишим керак, эрини гапига кўпроқ ишонардим. Чунки бундай нарсалар ҳақида эркаклар ёлғон гапирмайдилар. Аёл кишининг эрини уриши камдан-кам учрайдиган ҳодиса.
- Билиб қўй, аёллар ҳам алдамайдилар! Бироқ сен ва эримга ўхшаган эркаклар туфайли аёллар ўзларини айбдордек ҳис этадилар, шунинг учун сир сақлайдилар. Тўғри, у руҳий хасталар шифохонасида даволанган. Лекин менда у бутунлай соппа-соғ одамдай таассурот қолдирди. Моматалоқлар ҳам унинг хаста идроки меваси эмас. У эридан ўлгудай кўрқади. Бу ит эмган бақалоқ қўл остида ишловчиларга қандай муомаладалиги ҳақида кўп эшитгандим, аммо у хотинини калтаклаши мумкинлиги ҳаёлимга ҳам келмаганди. — Мэдди Грегга ўзининг ўтмиши ҳақида ҳеч қачон гапирмаганди. Кўп аёллар сингари у ҳам ҳаммасига ўзини айбдор деб ҳисобларди, шу боис буни сир тутарди. — Унга хавфсиз жой топиб беришни ваъда қилдим. Сенда бирон гоё борми? Нимадан бошлаш мумкин?
- «Аёллар уюшмаси»га қандай қарайсан? У ерда бир танишим ишлайди. Гапларимни кўнглингга олма, кечир, ўйламасдан гапириб юборибман.
- Ҳа... ўйламасдан. Маслаҳатинг учун раҳмат. Унга кўнғироқ қиламан.
- Грег қоғозга исм ва фамилия ёзди. Фернанда Лопес. Мэдди студияда энди иш бошлаганида бу аёл ҳақида кўрсатув тайёрлагани эс-элас ёдига тушди. Шундан бери беш-олти йил ўтса-да, Фернанда унда қандай таассурот қолдирганини унутмаганди.
- Лекин бу гал унинг омади келмади. Фернанданинг идорасига кўнғироқ қилганида, Лопес хоним узоқ муддатли таътилдалиги, унинг ўринбосари эса ҳомиладорлик таътилига кетганини айтишди. Янги раҳбар фақат икки ҳафтадан кейин келар экан ва дарҳол унга кўнғироқ қилар эмиш. Мэдди қандай муаммо борлигини айтганди, унга бир нечта телефон рақамларини беришди. Бироқ ҳаммасида автомат жавоб берувчига тўқнашаверди. Аёлларнинг ишонч телефонига кўнғироқ қилишга уриниб кўрганди, банд бўлди. Ўзига ўзи кейинроқ яна телефон қилишга уриниб кўражагини айтди ва эфирга материал тайёрлашга киришиб кетди. У соат бешдаги кўрсатувга қадар бу ҳақда эсламади. Эртага эрталабдан бошидан бошлашга тўғри келади. Шунча йил чидаб келган Женет яна бир кун сабр қилиб турар. Лекин эртага албатта бирон чора топиш керак. Женетнинг ўзи кўрқувдан шундай қарахтки, ҳеч қандай ҳаракат қилишга лаёқати йўқ ва бу ҳам бундай вазиятда кам учрайдиган ҳол эмас.
- Соат бешдаги ахборот кўрсатувида улар Грег билан одатдаги маҳаллий ва халқаро янгиликларни етказдилар. Соат еттию ўттиздаги

кечки дастурнинг асосий қисми Кеннеди аэропортидаги авиаҳалокатга бағишланди.

Мэдди кечкурун Жекнинг машинасида уйга ёлғиз ўзи қайтди. Бу вақтда эри президент билан навбатдаги учрашувга кетганди. Улар ҳадеб нималарни муҳокама қилишаверарканлар? Лекин Мэдленнинг ўйлари Женет билан банд эди. Унга қўнғироқ қилиб қўйгани маъқулмикан? Йўқ, балки бундай қилмагани яхшидир. Пол унинг телефонда гаплашаётганини эшитиб турган бўлса-чи?

Уйда у вақти етмагани боис четга сурилиб, йиғилиб қолган бир даста мақолаларни ўқиб чиқди. Кўкракдаги саратон хасталигини даволаш соҳасида эришилган сўнгги ютуқлар ҳақидаги янги китобни варақлаб чиқди. Балки эртага янгиликларда муаллиф билан интервью бериши мумкинми? Кейин тирноқларини маникюрлади ва ухлашга этароқ ётди. Уйқу аралаш Жекнинг қайтганини эшитди-ю, ҳали бутунлай уйғониб улгурмагани туфайли у билан гаплашмади. Эрталаб эрининг ҳаммомхонага ўтгани ва сувни очганини сезди. Шундан сўнг у буткул уйғонди.

У нонушта қилиш учун ошхонага тушганида эрини «Уолл-стрит журнал» ўқиб ўтирганини кўрди. Жек хотинига қараб жилмайди. Энига қизил свитер ва жинси шим илиб, оёғида тўқ алвон ранг кроссовка кийган Мэдди ёшариб, очилиб кетганди.

— Сени тунда уйғотмаганимдан энди афсусланяпман.

Мэдди кулибгина қўйди. Ўзига қаҳва қуйди-да, қўлига газета олди.

— Президент билан тез-тез учрашиб турганингизга қараганда, ростдан ҳам ниманидир бошлаётганга ўхшайсизлар. Огоҳ бўл, ишқилиб, бу навбатдаги мансаб ўзгаришларидан кўра қизиқарлироқ иш бўлсин.

— Ҳар нарсани кутиш мумкин, — дея сирғалганча жавоб берди Жек.

Уларнинг хар бири ўз газетасини ўқишга киришдилар. Тўсатдан гўё Мэдди унсиз қичқириқдан нафаси бўғилгандай бўлди.

— Нима гап?

Бир неча сония бир оғиз ҳам гапиролмай қолди. Унинг кўзлари ёшга тўлганди. У ўқишни давом эттирмақчи бўлди-ю, лекин удалай олмади. Эрига ўтирилди:

— Кеча тунда Женет Мак-Катчинс ўз жонига қасд қилибди! Билагининг қон томирини кесибди. Болаларидан бири уни кўриб қолиб, «қутқарув хизмати»га қўнғироқ қилибди. То улар етиб боргунларига қадар жони узилиб бўлган экан. Бу ерда ёзишларича, унинг оёқ ва қўллари бутунлай моматалоқ билан қопланган эмиш. Аввалига буни қотиллик деб шубҳаланишса-да, лекин эри ўтган кечаси болалар арачасига қоқилиб кетиб, зинадан йиқилган, деб тушунтирибди. Ит эмган... хотинини ўша ўлдирган!

Мэддининг ғазабдан нафаси тикилиб кетди.

— У хотинини ўлдирмаган, Мэдди, — мулойимгина деди Жек. — ўзинг ўқидинг-ку, у ўз жонига қасд қилган.

— Женет бошқа йўл йўқ деб ўйлаган, — Мэддининг томоғи қуриб, сўзлашга қийналарди: эрининг калтақлари қандай бўлиши эсида яхши қолганди. У эрига қараб:

— Агар мени Ноксвиллдан тортиб чиқариб олмаганингда, ўзим ҳам шундай қилган бўлардим.

— Бекор гап! Бунга ўзинг ҳам биласан. Аввал эрингни ўлдирардинг. Женет эса, ҳойнаҳой, томи кетган бўлса керак. Унинг руҳий аҳволида анчадан бери муаммолар бор эди. Умуман айтганда, бошқа юзлаб сабаблар бўлиши мумкин эди.

— Қандай қилиб шундай дея оласан? Нима учун ўша бақалоқ махлуқ хотинини таҳқирлаб келганига ишонишни сира истамайсан? Наҳотки у сенга шу даражада ёқса? Нима учун хотини айтган гаплар сенга ёлгон бўлиб туюлаяпти? Фақат аёл зотидан бўлгани учунми? — Мэдди Грегнинг муносабатини эслаб, ундан баттар туюқиб кетди. — Нимага сизлар аёллар ҳар доим ёлгон гапиреди, деб ҳисоблайсизлар?

— Балки у алдамагандир. Лекин ўзини ўлдирган деган далилнинг ўзи унинг руҳий аҳволи жойида эмаслигидан далолат беради.

— Ахир бу Женетнинг вос-восга учраб қолгани ва бошқа йўл тополмаганини намоеън этиб турибди-ку. У шунчалик тушкун аҳволда эдики, болаларини етим қолдиришга аҳд қилган ва ҳатто улардан биронтаси уни кўриб қолиши мумкинлиги тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаган.

Мэдди ўзини ортиқ тутиб туролмасди. Ҳўнграб йиғлаганидан кўкси силкинарди. Доимий қийноқларда яшаш, ўзини бурчакка сиқиб қўйилгандек сезиш, бу дўзахдан қутулиб чиқиб кетишнинг ҳеч бир йўлини кўрмаслик — бунинг нималигини у биларди. У ёш ва гўзал бўлмаганида, Жекни учратмаганида, у телевидениега ишга олмаганида, балки Женет Мак-Катчинс каби ўз жонига қасд қилиши мумкин эди. У аввал Бобби Жони ўлдириши тўғрисидаги Жекнинг гапига асло қўшилмасди. Ўша йиллар ичида ўзини ўлдириш ҳақидаги ўйлар неча марта хаёлига келганди... Тунлари, эри ўлгудай мастлигида навбатдаги калтаклардан кейин кўзлари ва лаблари шишиб ётганларида шундай фикрларни кечирарди. Женет нималарни ҳис қилганини у ҳозир нақадар яхши тушунарди.

Унинг кечаги қўнғироқлари ёдига тушди.

— Кеча «Аёллар уюшмаси»га ва аёллар учун ишонч телефонида қўнғироқ қилгандим. Жин урсин, нимага Женетга қўнғироқ қилиб қўймадим-а! Мак-Катчинс гапимизни эшитиб қолиши ва Женетга бундан ҳам ёмон бўлишидан кўрққандим.

— Унга энди ёрдам беролмасдинг, Мэдди, ўзингни қийнама. Бу унинг эси жойидамаслигига яна бир далил.

— Жек, бу ҳеч қандай далил эмас, жин урсин! У ҳеч қандай ақдан озган эмас, шунчаки Пол уни ўлгудай кўрқитиб қўйганди. Бундай йўл тутишга қарор қилишидан олдин хотинини Пол не қўйларга солган экан.

— Балки у эшакдир, Мэдди, фақат қотил эмас. Бунга кафил бўлиш учун тайёрман.

Жекнинг сўзлари уни баттар ёндириб юборди.

— Қачондан бери у билан ош-қатиқ бўлиб қолдиларинг? Унинг қўлидан нима келишини сен қаердан биласан? Бунинг нима эканлигини сен тасаввур ҳам қилолмайсан!

У ўпкасини босолмай йиғларди. Сал-палгина танийдиган аёл ўлимига қайғурганча ҳўнграб йиғларди. Лекин улар бахтсизлик бўйича ҳамдард эдилар. Шунчаки Мэддининг омади келиб қолди. У қутулиб чиқишга муваффақ бўлди.

— Нега энди бунинг нималигини тасаввур қилолмас эканман, — унча баланд бўлмаган овоз билан деди Жек. — Никоҳдан кейин ҳаётимиз бошида тунги босинқирашлардан қийналгандинг. Бошингни қўлларинг билан беркитганча — эмбрион ҳолатида ухлардинг. Бунинг нималигини тасаввур қиламан, эркам. Ахир сени ўзим қутқариб олдим-ку...

— Ҳа, бунга ҳеч қачон унутмайман. — У эрига маъносиз нигоҳ ташлади. — Женет бундай иш қилишдан олдин қанчалик қийналганини билсанг эди... Унинг турмуши — ҳақиқий дўзахнинг ўзи эди.

— Ҳа, эҳтимол, шундайдир, — деди у совуққина оҳангда. — Пол ва унинг болаларига ачинаман. Улар учун бу осон бўлмайди. Уларга газетачилар кўпам ташланмасликларини умид қиламан.

— Мен эса бирор ёш қизиққон репортёр топилиб қолишидан умидворман. Нафақат Женет туфайли, балки шундай аҳволда умр кечираётган ҳали тирик бўлган бошқа аёллар ҳақи.

— Тушунолмайман, модомики, аҳволи шу даражага бориб етган экан, нима сабабдан эрини ташлаб кета қолмабди. Ўзини ўлдирганидан кўра, кетиб қолиши мумкин эди.

— Демак, иложини тополмаган.

— Лекин сен кетдинг-ку, Мэдди! Демак, у ҳам кета оларди.

— Бунинг учун менга саккиз йил керак бўлди. Кейин, менга сен ёрдам бердинг. Ҳамманинг ҳам шундай омади келавермайди. Ростдан ҳам омадим чопди. Яна бир йил ўтганида, у мени ўлдириб қўйиши тайин эди.

— Бунга йўл қўймасдинг.

— Токи сен етиб келгунингга қадар бунга узоқ муддат чидагандим. Онам ҳам то отам ўлгунича чидаб ўтган эди. Кейин эса ўзи ўлгунича отамни қўмсаб ўтди, бунга онт ичишга тайёрман. Бундай муносабатлар одамларни то ўзлари англаб етгунларига қадар янада тубанлаштиради. Ураётган ҳам, калтакланаётган ҳам тобора тубанлашиб бораверади.

— Ҳодисаларга нисбатан қизиқарли нигоҳ... Менимча, шундай тоифадаги одамлар борки, ўзлари шуни кутиб турадилар. Табиатан ювошликлари боис, ўзлари шунга имкон берадилар.

— Бунинг ҳеч бир жиҳатига тушунмайсан, Жек.

У ғоят асабийлашган аҳволда ошхонадан чиқиб кетди. Юқорига кўтарилиб, сумкасини олди, эгнига тўқ ҳаво ранг нимчасини илди, қулоқларига олмос кўзли зиракларини тақди. Мэдди доим ўзига қараб юрарди — баногоҳ кимни учратиб қолишингни аввалдан ҳеч билмайсан, уни эса ҳамма танийди.

Улар машинада сукут сақлаб кетдилар. Мэдден эри билан ортиқ баҳслашишни истамасди, шу билан бир қаторда, унинг айрим гапларини кечиролмасди ҳам.

Уни телестудияда Грег кутарди. У газеталарни кўриб улгурган ва ҳозир маъюс кўринарди.

— Хафа бўлма, Мэдди. Биламан, унга ёрдам бермоқчи эдинг. Барибир бундан ҳеч нарса чиқмас эди.

Афтидан, у Мэддига шунчаки таскин бермоқчи эди, лекин аёл унинг сўзларини бошқача тушунди. У бошини кескин силкитди:

— Нимага энди ҳеч нима чиқмасди? Унинг эси пастлиги туфайлими? У томирларини шунчаки кесгиси келганди, шундайми?

— Йўқ, демоқчийдимки... балки қутулиб чиқишга уриниш учун уни ҳаддан ташқари кўрқитиб қўйишган бўлса керак. — Грег барибир ўзини қизиқтирган саволдан тиёлмади:

— Сенингча, у нима сабабдан шундай қилган экан? Эри уни таҳқирлагани сабаблими ёки бу руҳий хасталик туфайлими?

Мэддининг ғазаби яна қўзиб кетди:

— Жек ҳам худди шундай фикрлайди. Ва жуда кўпгина шу аҳволга тушган аёлларни, эрлари нима қилишига қарамасдан, руҳий хаста деб ҳисоблайдилар. Улар бундай эрларни нима сабабдан ташлаб кетмасликларини ҳеч ким тушунолмайди. Шунчаки... айрим аёлларга бундай қилиш мумкин эмас... улар шунчаки бундай қилолмайдилар.

У ҳўнграганча йиғлаб юборди.

Грег уни қучди.

— Биладан... биладан, қўй энди... Кечир... Барибир уни кутқаролмасдинг.

— Унга ёрдам бермоқчи эдим... ёрдам беришни хоҳлардим... — Мэдди, шундай йўл тутишдан аввал Женет қанчалик азобланганини ўйлаб ва унинг фарзандлари ёдига тушиб, янада кучлироқ йиғларди.

— Буни қандай ёритамиз? — сўради ундан Грег, ниҳоят тинчланганидан сўнг.

— Таҳқирланган аёллар тўғрисида шарҳ бермоқчиман.

— Ахир, дастуримиздан буни олиб ташлашди-ку, ёдингдан чиқдимми?

— Буни барибир амалга оширишимни Жекка айтаман. Ярамас Мак-Катчиннинг кирдикорларини фош этмоқчиман.

Грег бошини чайқади.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда, бундай қилмасдим. Бу хабар билан чиқишингга Жек сира рухсат бермайди. У билан ҳар тунни бирга ўтказишингнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Юқоридан кўрсатма келди: ҳеч қандай шарҳсиз, фақат аниқ далиллар бўлсин. Янгиликлар ва бошқа ҳеч нарса. Ўзимиздан ҳеч нарса қўшмай, ахборот беришимиз шарт.

— У мени нима қила оларди? Ишдан бўшатадимми? Ахир бу аниқ далиллар эмасми? Сенаторнинг хотини эрининг калтаклашларидан безор бўлгани боис, ўз жонига қасд қилган!

— Барибир Жек бундай дейишингга йўл қўймайди ва бу материални тайёрлашингга ҳам рухсат бермайди. Уни қанчалик билганимдан айтаяпман. Бундай имкониятга эга бўлишинг учун телестудияни қўлларингга қурол олиб, эгаллашингга тўғри келади. Ҳар қандай шароитда ҳам, бу Жекка маъқул келмаслиги аниқ, Мэдди.

— Барибир айтганимдан қолмайман. Ахир биз эфирга тўғридан-тўғри узатиладиган дастурда чиқамиз-ку, жин урсин! Улар мени ўчириб қўёлмайдилар, бу катта жанжал чиқариши мумкин. Женетнинг ўз жонига қасд қилганини айтамиз-да, кейин узримизни билдирамиз, Жекнинг албатта, жон-пони чиқади, лекин бунга бир амаллаб чидайман.

— Сен жуда жасур экансан.

Грег оппоқ тишларини кўрсатиб, барча аёлларни ақл-хушини оладиган табассум қилди. У Вашингтондаги энг ҳавас этса арзигулик бўйдоқ ҳисобланарди. Чиройли, кўркам, ақлли, гап-сўзи ёқимли, мафтункор ва омадли эркак эди. Бундай тўқислик ҳар доим ҳам учрайвермайди. Бунинг устига, у билан ишлаш ҳам ўзига хос осон эди.

— Мен эса Жек Хантерга қарши бориш ва буйруқларидан бирини бузиш истаги билан ёнмаётганга ўхшайман.

— Ҳечқиси йўқ, менда таниш-билишчилик алоқаси бор.

У Женетнинг ўзини ўлдиргани тўғрисидаги хабарни ўқиганидан бери энди жилмайди.

— Тўппа-тўғри. Яна сен телестудияда энг оёқлари келишган аёлсан. Бу ҳам ортиқча эмас.

Соат бешдаги эфир пайтида, — бу шу куни биринчи чиқиши эди, — Мэдди барибир ҳаяжонлаётганини яширолмади. Ташқи кўринишидан бу унча билинмасди — ҳар қачонгидай ўша-ўша босиқлиги, қизғиш свитер кийган, сочлари текис турмакланган ва қулоқларида бриллиант зираклари билан кўркам эди. Лекин Грег уни яхши билгани боис, асабийлашаётганини сезмай иложи йўқ эди.

— Сен айтганингдан қолмайсанми? — пичирлаб сўради у эфир бошланиши олдида.

Мэдди бош ирғади. Ўзига қаратилган камерага табассум билан боқиб, ўзи ва шеригини таништирди. Улар одатдагидай, навбатманавбат ҳамкорликда, бир-бири билан мулоқотни узмай янгиликларни ўқишди. Кейин Грег ўзининг айланма креслоси билан бирга кадрдан нари кетди. У ҳозир нима рўй беришини биларди. Мэддининг чехраси жиддийлашди. У энди камералар қаршисида ёлғиз ўзи қолганди.

— Бугунги газеталарда ҳаммамизга у ёки бу даражада тегишли бўлган хабар бор. Уч боласини етим қолдириб, ўз жонига қасд қилган Женет Мак-Катчинс ҳақидаги хабарни назарда тутяпман. Мудҳиш ҳодиса уларнинг Жоржтаундаги уйида содир бўлди. Бу ҳақиқатда мудҳиш воқеа. Мак-Катчинс хонимнинг ўзини ўлдиришга нима мажбур қилганини, ҳойнаҳой, ҳеч ким билолмайди. Лекин шундай саволлар борки, гарчи уларга жавоб оломаслигимиз ҳақиқатга яқинроқ бўлса-да, уларни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. У нима сабабдан бу ишга қўл урди? Қандай оғриқни кўтаролмади? Нима учун уни ҳеч ким эшитишни истамеди, унинг тушкун аҳволдалигини сезмади? Яқинда Мак-Катчинс хоним мен билан суҳбатлашганида бир қанча муддат илгари руҳий хасталар шифохонасида руҳий тушкунликдан даволанганини тилга олиб ўтганди. Бироқ, Мак-Катчинс хонимга яқин бўлган бир одам унинг ўзини ўлдиришига қалтакланганлиги сабаб бўлиши мумкинлигини хабар қилди. Агар худди шундай бўлган эса, у ҳолда Женет Мак-Катчинс таҳқирланишлар ботқоғидан қутулишга ҳатто уриниб ҳам кўрмасдан, ўзини ҳалок этишни афзал билган биринчи аёл эмас. Бунга ўхшаш мудҳиш ҳодисалар, бахтга қарши, тез-тез содир бўлиб туради. Эҳтимол, Женет Мак-Катчинснинг ўз жонига қасд қилишининг бошқа сабаблари ҳам бордир. Балки унинг оиласидагилардан биронтаси бу ҳақда билса керак. Бу ҳақда унинг дўстлари ёки эри ёхуд болалари билиши мумкин. Лекин бу кўпчилик аёллар оғриқ, кўрқув, камситиш, чорасизлик каби ҳолга чидашга мажбур эканлиги ҳақида биз учун яна бир эслатмадир... Сизга Женет Мак-Катчинс нима сабабдан ҳалок бўлганини комил ишонч билан айтолмайман ва бу тўғрида фол очиш менинг ишим эмас. Айтишларича, у фарзандларига аталган мактуб қолдирган эмиш, лекин биз, албатта, уни ҳеч қачон кўролмаймиз. Шундай бўлса-да, нима учун бутун олам аёлларнинг кўз ёшларига бепарво, деган саволни бермай туролмаймиз. Бунга ўхшаган ҳодисалар содир бўлганида, одатда: «У хаста эди... ҳойнаҳой, унинг эс-ҳуши жойида эмас эди», — деймиз. Хўш, агар бундай бўлмаса-чи? Ҳар куни қанчалаб аёллар ё ўз жонларига қасд қиладилар ёхуд ўзларини қийноққа солган золимлар қўлларидан ҳалок бўладилар. Биз эса, чидаб бўлмас таҳқирланишлар ҳақида сўзлашга уринсалар, ишонмаймиз ёки уларнинг сўзларини эшитмагандек қар бўлиб, ёнларидан шунчаки ўтиб кетаверамиз. Балки уларни тинглаш бизга шунчалик оғирдир? Ўзини ўлдириш даражасига етказилган аёллар ақли ноқис ҳам эмас, асаблари хаста ҳам эмас, тентак ҳам эмаслар. Уларни хавфдан қутулишга уринмоқ учун ниҳоятда дангаса, деб ўйлаш хато бўлади. Улар шунчаки қаттиқ қўрқитилгани сабабли бундай қилолмайдилар. Кўпчилиги эса ўзини ўлдиришни афзал билладилар. Чунки акс ҳолда улар ахийри ўлдирмагунча тинчимайдиган қийноқларга солаётган золимнинг қўлида қолишлари мумкин. Бундай ҳодисалар ҳам бўлиб туради ва бу ҳақиқат. Бундай бахтиқаро аёллардан юз ўгирмаслигимиз даркор. Уларга кўмак бериш йўлини топишимиз керак. Сизлардан Женет Мак-Катчинсни ёдингиздан чиқармасликни сўрайман. Келаси сафар худди шунга ўхшаш ҳодисани эшитсангиз, ўзингиздан бунинг

нима учун содир бўлганини сўранг. Кейин эса қанчалик даҳшатли туюлса-да, жавобини диққат билан тинглашга ҳаракат қилинг. Бу Мэдди Хантер эди. Омон бўлинг ва эътиборингиз учун раҳмат.

Шундан кейин дарҳол рекламани қўйиб юборишди. Студияда гўё портлаш юз бергандай бўлди. Мэдди гапираётган чоғида уни тўхтатиш, рекламани илгарироқ қўйишга ҳеч ким журъат этолмади. Грег жилмайганича унга қараб турарди. Мэддининг нигоҳи унга тушганида, ҳавода беш рақамини чизди.

— Хўш, қалай? — сўради у нафаси тиқилганча.

— Динамит! Агар бирор нарсани англай олсам, тўрт сониядан кейин бу ерга эринг етиб келади.

Жек икки сониядан кейин пайдо бўлди. У ҳудди бўрондай бостириб кирди. Жаҳлдан титраганча тўппа-тўғри Мэддига яқинлашди:

— Нима, бутунлай ақлдан оздингми? Пол Мак-Катчинс мени бизнесдан улоқтириб ташлайди-ку!

У хотинига жуда яқин турарди ва унинг тўғри башарасига қараганча бақирарди. Мэдди оқариб кетди, у ҳам титраётган бўлса ҳам, лекин орқасига чекинмади. Жек ёки бошқа биров газабланганида у ҳар доим чўчиб турарди. Лекин бу ҳар қандай жаҳлга арзигулик иш эди.

— Ахир фақат Женетга яқин бир киши ўз жонига қасд қилишга унинг калтакланиши сабаб бўлиши мумкинлигини айтдим, холос. Жек, жин чалдими, моматалоқларни ўз кўзим билан кўрдим-ку. Пол уни калтаклашини ўзи менга айтди. Эртасига эса у ўзини ўлдирди.

Бундан яна қандай хулосалар чиқариш мумкин? Телетомошабинларга бор-йўғи ўз жонига қасд қилган аёллар ҳақида ўйлаб кўришни таклиф қилдим, холос. Қонунга мувофиқ, Мак-Катчинс бизни жавобгарликка тортолмайди. Мабодо зарур бўлиб қолса, Женет менга айтган гапларини қасамёд қилиб такрорлашим мумкин.

— Жудаям зарур бўлиши мумкин, жин урсин сени! Нима, гарангмисан ё ўқишни унутдингми? Айтдим-ку, ҳеч қандай ўзбошимчаликнинг ҳожати йўқ, фақат янгиликлар, деб. Бунни аниқ айтдим.

— Кечир, Жек. Шундай қилишим керак эди. Бу Женет ва бошқа бахтиқаро аёллар олдидаги бурчим эди.

— Худо ҳаққи, бас қилсанг-чи...

У нима рўй берганига ишонгиси келмай, қўлини сочлари устидан асабий юргазди. Аппарат хонасидаги бу каллаварамлар ҳам уни тўхтатишмаган! Хотини бу ерда гапирганлари уларга, ҳойнаҳой, ёқиб тушган бўлса керак-да. Пол Мак-Катчинснинг эса шундоқ ҳам кўполлиги, қўл остида ишловчиларни ҳақоратлайдиган шахс сифатида донғи кетган. У ёшлигида маст ҳолатда барларда уришишларда доимий равишда қатнашган. Бу қилиқлари учун Вашингтонда уни ҳамма ёмон кўради. Унинг уришқоқ қилиқлари одамлар орасида тез-тез намоён бўлиб туради. Уни ҳимоя қилиб бир оғиз сўз айтувчи ҳеч ким топилмади. Гарчи Мэдди очиқчасига айтмаган бўлса-да, кўпчилик у хотинини калтаклаши мумкинлигини билиши аён эди.

Жекнинг талвасаси ҳали ҳам давом этарди. Шу пайт студияга режиссёр Раф Томпсон кириб, сенатор Мак-Катчинс қўнғироқ қилаётгани ва Жек билан гаплашмоқчилигини айтди.

— Жин урсин! — У хотинига ўгирилди: — Хўш, у мени судга беришидан гаров ўйнайсанми? Қанча пулга гаров ўйнайсан?

— Жек, кечир, жуда уятлиман.

Бироқ аслида у қилган ишидан пушаймонликни ҳис этмасди.

Режиссёр ёрдамчиси кириб, биринчи хоним қўнғироқ қилаётганини ва Мэдлен Хантер билан гаплашмоқчилигини айтди. Мэдлен ва Жек ҳар хил аппарат ёнига бордилар. Мэдди Филлис Армстронгнинг овозидан дарров таниди. Уни титроқ босди.

— Мэдлен, сиз билан фахрланаман. Бу ниҳоятда жасур ҳодиса бўлди. Ажойиб кўрсатув!

— Миннатдорман, миссис Армстронг.

Мэдди босиқлик билан сўзлашга ҳаракат қиларди. Жекнинг талвасаси ҳақида ҳеч нима демади.

— Сизни аёлларга жоҳил муносабатда бўлишга қарши кураш қўмитасида ишлашга таклиф қилмоқчиман. Умуман, бу ҳақда сиз билан гаплашиб кўришни Жекдан илтимос қилгандим.

— Ҳа, у менга айтганди. Бу иш мени жуда қизиқтиради.

— Бу тўғрида у мени ишонтирганди, лекин шахсан ўзингизнинг розилигингизни олмоқчи эдим. Бизнинг эрларимиз зиммамизга умуман шуғулланишни ҳоҳламайдиган фаолиятни юклаб кўйишга одатланишган. Турмуш ўртоғим ҳам бундан мустасно эмас.

Мэдди жилмайиб кўйди. Эҳтимол унинг вақтини ўз билгича тақсимлагани учун Жекдан бекор хафа бўлгандир? Баъзан эри уни гоят беҳурмат қилаётгандек туюларди.

— Бу борада у ҳақ бўлиб чиқди. Бу иш билан бажонидил шуғулланаман.

— Эшитганимдан хурсандман. Биринчи йиғилишимизни жума куни Оқ уйдаги идорамда ўтказамиз. Кейинчалик бошқа яхшироқ жой топишга ҳаракат қиламиз. Ҳали жуда озчиликмиз, ҳаммаси бўлиб ўн киши. Биз жамоатчиликнинг диққатини аёлларга жоҳил муносабатда бўлиш масаласига жалб этмоқчи эдик, назаримда, бу йўналишда биринчи қадамни ташладингиз. Табрикларимни қабул этинг.

— Миннатдорман сиздан, миссис Армстронг. — Мэдди шодликдан ял-ял товланарди.

— Миссис Армстронгдан энг баланд рейтинг олган кўринадан, — деди Грег.

У Мэдленга нисбатан ҳақиқатда фахр туйғусини сезарди. Ҳатто эри телестудия раҳбари бўлса ҳам, бундай иш катта жасурлик талаб этарди. Энди унинг бошига қанча маломат тошлари ёғилади. Студияда Жек Хантер унчалик ҳавас қиладиган киши эмаслигини билишарди, айниқса, кимдир унинг гапига қарши чиқишга уринадиган бўлса, унга осон бўлмасди. Гарчи Мэдди унинг хотини бўлса-да, у ҳам бундан мустасно эмасди.

У Грегга биринчи хоним билан суҳбати ҳақида гапириб бера бошлади. Шу пайт боягидан баттар ғазабга минган Жек уларга яқинлашди. У Мэддини ўз қўллари билан бўғиб ташлашга тайёрдек туюларди. Шу дақиқада у айбдорларни топиш ўтида ёнарди.

— Бундан хабарингиз бормиди? — бақирди у Грегга.

— Жуда аниқ эмас-ку, лекин, умуман, ҳа. Мэдди нимадир демоқчилигини билардим.

Грег Жекдан қўрқмасди. У бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч қачон айтмаган бўлса-да, Хантерни ёмон кўрарди. Уни ўзини катта тутувчи, бети қалин, ҳаддан ортиқ ҳукмрон шахс деб ҳисобларди. Бундан ташқари, гарчи бу тўғрида Меддига билан сира гаплашмаган бўлса ҳам, Жекнинг хотинига муносабати унга ёқмасди. Бусиз ҳам унинг ташвиши етарли эди.

— Сиз уни тўхтатишингиз мумкин эди! Унинг гапини шартта бўлиб, эфирни тўхтатиш керак эди.

— Жаноб Хантер, бундай тубанликка бормайман, чунки Мэддига ғоят хурматим баланд. Бундан ташқари, унинг айтган гапларига мен ҳам мутлақо қўшиламан. Аввалига, кеча, душанба куни у Женет Мак-Катчинс ҳақида айтганларига ишонмагандим. Содир бўлган ҳодиса бизга таҳликали хабардан дарак бериб хизмат қилиши даркор. Бундай воқеалар теварагимизда ҳар куни содир бўлиб турса-да, буни кўришни ҳам, эшитишни ҳам истамаймиз. Женет Мак-Катчинснинг эри таниқли одам бўлгани боисгина бу ҳақда билдик. Агар бугун Мэддини кўпчилик тинглаган бўлса, эҳтимол, Женет Мак-Катчинснинг ўлими кимнидир шу каби ҳалокатдан асрашга ёрдам бериши мумкин. Сизга хурматим ниҳоятда баланд бўлгани ҳолда, Мэдди тўғри йўл тутган, деб ҳисоблайман.

Сўнгги сўзларни айтаётганда унинг овози титраб кетди.

Жек Хантер Грегдан дарғазаб нигоҳини узмасди.

— Бизга қарши суд иши қўзғатишганда ҳомийларимиз жуда хурсанд бўлишади!

— Буни сенга Мак-Катчинс айтдимиз?

Мэдди бўлиб ўтган ишдан заррача афсусланмаса ҳам, бироқ эрига нохушлик келтиришни истамасди. Ростдан ҳам, Мак-Катчинс хотинини таҳқирлаши оқибатларини кўра била туриб, у қандай жим тура оларди? Агар керак бўлса, у қасамёд қилиб ҳам гувоҳлик бериши мумкин. Ҳа, у эфирни рухсатсиз эгалаб олди. Эҳтимол, бу унга ҳам, телестудияга ҳам қимматга тушар. Лекин бу баҳосига арзирли иш эди.

— Анча тиниқ равишда шама қилиб қўйди. Суҳбатимиз тугаши билан ўз адвокатига қўнғироқ қилажагини айтди.

— У бирор нарсани уйдлашига кўзим етмаяпти, — деди Грег ўйга ботганча. — Унга қарши жуда очиқ гувоҳликлар мавжуд. Женет Мак-Катчинс ҳам Мэдди билан шахсан ўзи гаплашган. Ўз жонимизни асрашимиз учун шунинг ўзи кифоя.

— «Ўз жонимиз»? Грег, қандай олийжаноблик! Тушунишимча, гап менинг жоним ҳақида кетаяпти. Умуман айтганда, бундан-да ортиқ тентаклик, бундан-да масъулиятсизликни тасаввур ҳам этиб бўлмайди!

Шу сўзлар билан Жек юқорига, ўз кабинетига чиқиб кетди.

— Ҳаммаси жойидами? — Мэддига ўгирилиб сўради Грег.

У бошини ирғади.

— Бу иш Жекни хафа қилишини билардим. Ҳар ҳолда, иш судгача бориб етмайди, деб умид қиламан.

Шунга қарамасдан, у ажабтовур хавотирга тушди. Мак-Катчинс оилавий ҳаётини томошабинлар муҳокамасига олиб чиқишгани учун ишни судгача етказмаслигини умид қилишдан ўзга чора йўқ эди.

— Унга Филлис Армстронг билан гаплашганингни айтдингми?

— Йўқ, улгуролмадим. Уйда айтаман.

Лекин у кечқурун уйга ёлғиз қайтишига тўғри келди. Жек ўз адвокатларини ёзиб олинган кўрсатув тасвирини тинглаб кўриш ва Мэдленнинг чиқишини улар билан муҳокама қилиш учун чақиртирганди. У уйга ярим тундан ўтганда келди. Мэдди уни кутиб ўтирарди, лекин эри қиё ҳам боқмай, намойишкорона тарзда ҳаммомхонага ўтиб кетди.

— Ишлар қалай? — эҳтиёткорлик билан сўради у.

Жек ғазабнок кўзларини чақнатиб, хотинига яқин келди.

— Қўлингдан шундай иш келишига ҳеч ишонгим келмайди. Аҳмоқ!

Гўё эри уни уриб юборадигандек туюлди. Бироқ у хотинини ҳақоратларга кўмиб юборар ҳамда ғазабли нигоҳи билан куйдирарди. Унинг қилмиши Жекка худди сотқинликдек кўринарди, шекилли.

— Эфир тугаши билан биринчи хоним кўнғироқ қилди. Бу кўрсатув уни ҳаяжонга солибди. Бу ниҳоятда жасур қадамлигини айтди. Шу ҳафтада унинг кўмитасининг илк йиғилишида қатнашаман.

Мэдди бу сўзларни уэр сўраган оҳангда айтди. У эрининг олдидаги айбини нима билан бўлса ҳам сувамоқчи эди. Ахир иш юзасидан турлича фикрлашлари туфайли эри уни ёмон кўриб қололмайди-ку!

Бироқ эри яна газабдан гезариб деди:

— Ахир, сенинг ўрнингга қароримни билдиргандим-ку.

— Йўқ, ўзим қарор қилдим, Жек. Бунга ҳаққим бор.

— Нима, энди нафақат жоҳил муносабатда бўлишаётган аёлларни, балки аёллар ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилмоқчимисан? Эҳтимол эртага шу мавзуга оид репортаж кутишим керакдир? У ҳолда, кел, сен учун шахсий шоу дастурини яратайлик-да, хоҳласанг, куни бўйи тинимсиз алжираб ўтиравер! Янгиликларни эса унут!

— Лекин бу биринчи хонимга ёққан бўлса, бизга ҳеч нима бўлмайди.

— Ҳаммаси Мак-Катчинсинг адвокатларига боғлиқ.

— Бир неча кундан сўнг ҳаммаси тинчиб қолади, деб ўйлайман.

Жек ўзини зўрга тутганча яна каравотга яқинлашди.

— Агар сен яна бир марта шундай қилишни ўзинга эп кўрсанг, ўша заҳоти ҳайдаб соламан. Хотиним эканинга тупураман! Тушунарлими?

Мэдди индамасдан бош ирғади. Энди у тўғри иш қилганига ўзи ҳам шубҳаланарди. У эрига хиёнат қилди. Тўққиз йил бирга яшаган давр ичида Жек ҳеч бундай газабланмаганди. Бу иш учун, айниқса, унинг телетармоғига қарши суд иши қўзғатилса, Жек уни кечирмаслиги ҳам мумкин.

— Шундай қилиш керак, деб ҳисоблаган эканман...

— Нима деб ҳисоблашингга тупураман! Уз фикрингни ифодалашинг учун эмас, янгиликлар матнини яхши кўринишда ва тўғри ўқиб беришинг учун сенга маош тўлаяпман. Сендан менга бошқа ҳеч нима керакмас.

У шундай дегач, ҳаммомхонага кириб, эшикни тарақлатиб ёпди. Мэдди йиғлаб юборди. Бугун унга жуда оғир кун бўлди. Барибир, унга қанчалик қимматга тушмасин, у тўғри иш қилди.

Жек ювиниб чиқиб, индамай ўрнига ётди, чироқни ўчириб, хотинига тескари ўгирилиб олди. Улар анчагача жим ётишди. Ахийри эри хуррак ота бошлади. Уларнинг бирга кечираётган бутун умри мобайнида Мэдди илк бор кўрқув ҳиссини туйди. Жек ўта газабнок кўринарди...

Ҳатто бармоғини теккизмаган бўлса-да, эрининг газоби Мэддида эски хотираларни уйғотиб юборди, ўша аввалги даҳшатлар яна қайтгандек бўлди. Узоқ вақт ўтгандан кейин, шу тунда у даҳшатли кўрқувдан қийналарди.

Нонушта маҳалида Жек бир оғиз ҳам гапирмади. Индамасдан пахта туши, уйдан чиқиб, машинага ўтирди.

— Мен-чи? — эри эшикни тарс ёлиб олган чоғида кўзларига ишонмай сўради Мэдди.

У хотинига худди бегонага қарагандай:

— Такси ол, — деди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Женет Мак-Катчинсни дафн этиш маросими жума кунга белгиланди. Жек у ерга Мэдди билан бирга бормоқчилигини котибаси орқали маълум қилди. Улар эрининг машинасида боришди. Эри қора

костюмга мос йўл-йўл галстук таққан, хотини Шанель фирмаси тиккан қора костюм кийиб, қора кўзойнак тақиб олганди.

Черковда жаноза ўқиш маросими анча узоқ ва кишини толиқтирар даражада давом этди. Хор «Аве Мария»ни ижро этарди. Биринчи қаторни марҳуманинг қариндош-уруғлари ва болалари эгаллашганди. Бу ерда шаҳарнинг барча сиёсий арбоблари йиғилгандай туюларди. Сенаторнинг ўзи йиғларди. Мэдди кўзларига ишонмай, унга қараб турарди. Унинг қалби болалари томонга интилди. Маросим охирлаганида Мэдди нима қилаётганини ўзи ҳам ўйламай, беихтиёр Жекнинг биллагидан тутди. Эри унга бир он нигоҳ ташлади-ю, шу заҳоти ўзини четга тортди. У ҳали ҳам хотинини кечиролмасди. Эру хотин ўша сешанбадан бери гаплашмаётган эдилар.

Улар ҳамма қатори черковдан чиқдилар. Тобутни катафалкага солиб, олиб кетишди. Оила аъзолари мазорга бориш учун машиналарга чиқиб ўтирдилар. Кўмиш маросимидан кейин Мак-Катчинслар уйда тушлик хотирлаш тадбири ўтиши керак эди. Мэдди билан Жек бу ҳақда билардилар, лекин уларнинг хар иккаласи ҳам унда қатнашишни хоҳламадилар. Мак-Катчинслар уларнинг дўсти эмасди. Улар тўла сукунат ичра студияга қайтдилар. Мэдди ортиқ чидолмаслигини сизди.

— Бу қачонгача давом этади, Жек?

— Токи сенга нисбатан муносабатим ўзгармагунча. Мени иснодга қўйдинг, Мэдди! Мени қаттиқ ранжитдинг.

— Йўқ, Жек. Калтакланиб келган ва шу боис ўзини ҳалок этган аёл бу дунёдан одамлар хотирасида гўё ақлдан озгандай кетиши мумкин эди. Женет ва унинг фарзандлари ҳақи, шунчаки одилликни тиклашни истадим, холос. Ҳамда уни ўзини ўлдиришгача етказган кимсага эътибор қаратишларига уриниб кўрдим.

— Ва йўл устида мени ҳам чалиб ўтдинг. Нималарни валдирашингга қарамасдан, у барибир одамлар хотирасида руҳий хасталигича қолади. Далиллар шуни билдиради. Уни ярим йил давомида руҳий шифохонада электрошок билан даволашган. Шундан кейин ҳам уни хаста эмас, демоқчимисан? Ўша хотин туфайли мени маломатга қўйдингми?

— Кечир мени, Жек. Барибир, шундай қилишим зарур эди.

— Сен ҳам ўша аёл каби телбасан.

Бу сўзлар худди сўнгги уч кундаги сукунат каби уни куйдириб юборди.

— Балки, ҳеч бўлмаса, дам олиш кунларини тинч ўтказишга келишиб олармиз?

Мабодо у ўзини бундан буён ҳам шундай тутадиган бўлса, дам олиш кунлари Виргинияда чидаб бўлмайди. У ҳолда Мэдди у ёққа бормаи қўя қолади.

— Фермага бормоқчи эмасман, — дея совуққина жавоб берди у. — Бунинг устига шаҳарда ишим кўп. Пентагонда учрашувларим бор. Сен истаган ишингни қилишинг мумкин. Мен банд бўламан.

— Ахир бу бемаънилик-ку, Жек! Биз иш юзасидан жиқиллашиб олдик, турмушимиз эса — бутунлай бошқа иш.

— Ҳозирги вазиятда ҳаммаси узвий боғланган. Оғзингни очишдан олдин бу ҳақда ўйламоғинг даркор эди.

— Жуда соз! У ҳолда мени жазолай қол. Ахир бу болаларча шўхлик-ку.

— Агар Мак-Катчинс судга мурожаат қилиб, қатта миқдорда маблағ тўлайдиган бўлсак, бу сенга болаларча шўхлик бўлиб кўринмайди.

— Бундай қилишга унинг ҳадди сифмайди, деб ўйлайман, айниқса, биринчи хоним чиқишим ҳақида яхши фикр билдирганидан кейин. Бундан ташқари, у ўзини ҳимоя ҳам қилолмайди. Мабодо иш судгача

боргудай бўлса, суд ҳисоботида моматалоқлар ҳақида ҳам гап айтилади.

— Биринчи хонимнинг фикри сенга муҳим бўлгани каби унга ҳам шу даражада таъсир этишига кўзим етмайди.

— Жек, нима учун буни жилла қурса, бироз муддатга унутолмайсан? Бўлар иш бўлди. Ҳатто энди истасам-да, ҳеч нимани ўзгартиролмайман. Кел, энди буни шунчаки унутишга уриниб кўрайлик ва яшашни давом эттирайлик.

У хотини томон ўгирилди-да, кўзларини сал қисганча:

— Азизам Жанна д'Арк, балки хотираларингни ёдинга солиб қўйиш керакдир? Ҳақоратланган ва таҳқирланганлар, оддийроқ айтганда, омадсизлар ҳимоясига салб юриш бошлашингдан аввал, сени топиб олгунимга қадар, ўзинг ким эдинг? Таёқчасиз ноль эдинг! Бутун умр ўша трейлерлар бекатида, бўш пиво банкалари орасида калтаклар дўли остида яшаб ўтардинг. Ўзингни ким деб тасаввур этсанг ҳам, сени мен одам қилганимни асло унутма. Барчаси учун мендан миннатдор бўлмоғинг керак! Женет Мак-Катчинс каби бир пулга қиммат бақалоқ тавиянинг ўлгани туфайли идеалистларча уйдирманг ва минғирлашларингдан кўнглим беҳузур бўляпти. Менинг телетармогим учун келтирган нохушликларни айтмай қўя қолай, у яхши гапга арзийдиган аёл эмас эди!

Мэдлен эрига қараб турарди ва уни танимасди. Бегона одам... Афтидан, у ҳар доим бегона бўлган, бироқ хотини буни сезмаган экан...

— Менинг кўнглим эса сендан беҳузур бўляпти! — У ҳайдовчи билан ораларида ўрнатилган ойнани тақиллатди. — Тўхтатинг. Шу ерда тушиб қоламан.

Жек хавотирга тушди:

— Ишга қайтмоқчисан, деб ўйлагандим.

— Ёнингда ўтириб, ҳақоратларингни эшитгандан кўра, яхшиси пиёда юрганим маъқул. Ҳаммасини тушундим, Жек. Мени сен одам қилдинг ва сенинг олдингда қарздорман. Сенга нимани қайтаришим керак? Ўз ҳаётимними? Ўз қадр-қимматимними? Ўзимнинг тамойилларимними? Тубанлик ботқоғидан чиққан қизалоқни қутқарганинг эвазига нима тилайсан? Аниқлаб олганингдан кейин менга айтарсан. Ўлгунимча сендан қарздор бўлиб қолишни истамасдим!

У машинадан тушди-да, студия томонга илдам қадамлар билан юриб кетди. Жек жимгина ойнасини ёпди ва кетди. Ишга борганида у хотинига кўнғироқ ҳам қилмади.

Мэдди Жекнинг хонасидан беш қават пастда Грег билан сандвич еб ўтирарди.

— Ҳўш, дафн маросими қалай ўтди?

— Ниҳоятда оғир таассуротлар қолди.

Грег ташвишланганча Мэддига қараб турарди. У қийналган кўринарди ҳамда асаблари бамисоли тортилган сим каби таранглигини сезди.

— Ўша аблаҳ бутун маросим давомида йиғлаб турди.

— Сенаторми?

Мэдди оғзи тўлалигича бош ирғади.

— Наҳотки у ўзининг айбдорлигини ҳис қилаётган бўлса?

— Гапир-а. У хотинини ўзи ўлдирди, дейиш мумкин. Жекнинг эса аёлниг мияси айниганига шубҳаси йўқ.

— У ҳали ҳам аччиғланаяптими?

— Бўлмаса-чи. Унга атайлабдан шундай ёмонлик қилганимга имони комил.

— Ҳаммаси ўтиб кетади. У тинчланиб қолади.

Грег Мэддидан кўзини узмай, оромкурсисига суяниб олди. қандай гўзал, латофатли, назокатли аёл... ҳамда тўғрисўз, оққўнгил, ўзи ишонган нарса учун доим курашишга тайёр. Бироқ ҳозир у ҳадиксираган ва бебахт кўриняпти.

Жек ундан хафа бўлганини Мэдди кўтаролмасди. Улар етти йил никоҳда яшаган бўлсалар, эри ҳеч қачон бунчалик даргазаб бўлмаган эди.

— Нимага бу ўтиб кетади, дея ишонч билан гапиряпсан?

— Чунки у сени севади. Бундан ташқари, унга кераксан. Ахир у ақлдан озган эмас — мамлакатдаги энг яхши телебошловчилардан бири эканлигини биледи. Ҳатто энг зўри деб айтиш мумкин.

— Бунинг эвазига севиш мумкинлигига ишаноламан. Мен учун бошқа нарса муҳимроқ.

— Бориға шукур қилгин, азизам. Мана, кўрасан, у тинчланиб қолади. Балки шу дам олиш кунлари ярашиб оларсизлар.

— Бу дам олиш кунлари Пентагонда қандайдир учрашувлари бор экан.

— Ҳ-хў, ниманидир бошлашмоқчим!

— Бу анча илгарироқ бошланган. У президент билан бир неча бор учрашди.

— Эҳтимол, биз Россияга бомба ташламоқчидирмиз?

Уларнинг ҳеч бири бунга ишонишмасди. Мэдди жилмайди:

— Эртами-кечми, ҳаммаси маълум бўлади. — У соатига қараб қўйди-да, ўрнидан турди. — Боришим керак. Соат иккида биринчи хоним ҳузурида қўмита йиғилиши бўлади. Соат бешдаги эфирга кечикмасликка ҳаракат қиламан. Ҳатто пардоз қилишга ҳам улгураман.

— Шундай ҳам кўринишинг ажойиб. Вақтингни чоғ ўтказишингни тиламан. Биринчи хонимга мenden салом айт.

У табассум билан Грега қўлини силкиб қўйди, телестудиядан чиқди ва такси чақирди. Оқ уйгача йўлни беш дақиқада босиб ўтишди. Мак-Катчинслар уйдаги дафн маъракасидан қайтган биринчи хоним ўз кортежи билан эндигина келиб тўхташганди. Улар Оқ уйга хавфсизлик хизмати ходимлари қуршовида биргаликда кириб бордилар. Миссис Армстронг Мэддидан дафн маросимида қатнашдингизми, деб сўради. Бу Мак-Катчинсларнинг фарзандлари учун мудҳиш йўқотиш бўлганини тилга олди.

— Пол ҳам анча ғамга ботган кўринади. У хотинини урганига ишонасизми? — сўради овозини пастлатганча лифтга киришгач. У шу чоққача калтаклаш ҳақида қаердан маълум бўлганига қизиқиб ҳам кўрмаганди. Мэдди бир муддат иккиланиб турди. Лекин тажрибасига кўра билардики, биринчи хонимга ишонса бўлади. Миссис Армстронг сир сақлашни биларди.

— Ҳа, ишонаман. Эри уни уришини менга ўзи айтганди. Женет эридан ўлгудай кўрқарди. Менга кўкарган жойларини кўрсатган. У ҳақиқатни айтганига ишончим комил. Ва Мак-Катчинс буни биледи. Ҳозир у, ҳойнаҳой, кўрсатувимни ҳамма тезроқ унутиб юборишини хоҳлаётган бўлса керак.

«Шу сабаб телестудияга қарши иш қўзғашга ҳам ботинмайди», — дея хаёлидан ўтказди Мэдди. Биринчи хоним чуқур хўрсиниб, бошини чайқаб қўйди.

Лифтдан чиқишаётганларида уларни Армстронг хонимнинг котибаси ва президент кўриқчилик хизматининг бир неча ходимлари кутиб олишди.

— Ҳа, бунинг ҳаммаси ғоят ачинарли.

Грег ва Жек Хантердан фарқли равишда, президент рафиқаси Мэддининг гапига дарҳол ишонди. Бунинг устига, у Пол Мак-Катчинсга нисбатан ҳеч қачон илиқ муносабатда бўлмаган. Унинг

назарида, сенатор кўпол ҳамда буйруқбозликни суядиган киши бўлиб кўринарди.

— Бу ерда бугун шу сабаб бўлиб ҳам йиғилдик. Женет Мак-Катчинснинг ўлими — аёлга нисбатан жазосиз зулмнинг ёрқин мисолидир. Мэдди, бу ҳақда бутун мамлакатга айтганингиздан бениҳоя хурсанд бўлдим. Чиқишингизга доир фикрлар бўлдим?

— Биз аёллардан минглаб хат олишга улгурдик, аммо эркаклардан жуда кам. Эрим эса назаримда, мен билан ажрашишга тайёр турибди.

— Жекми?! Қанчалик калтабинлик! Буни эшитиш мен учун ачинарли.

Миссис Армстронг, худди президент каби, Жек Хантерга нисбатан анча илиқ муносабатда эдилар.

— Сенатор Жекнинг компаниясини судга беришидан чўчияпти.

— Бундай қилишга у ботинолмаса керак, деб ўйлайман. Айниқса, гапларинг рост бўлса. Ахир буни исботлаб бера оласиз-ку. Йўқ, у ўзини хавфга қўйишни хоҳламаса керак. Айтганча, Женет ҳеч нима қолдирмагани? Ҳеч қандай хат дегандай?

— Айтишларича, у болаларига хат қолдирган эмиш, лекин уни бирон кимса кўрганини билмайман. Полициячилар уни Полга берганлар.

— Ўйлайманки, бу ҳеч бир ёмон оқибатларни келтирмаса керак. Жекка айтинг, хотиржам бўлсин. Сиз тўғри иш қилдингиз. Аёлларни таҳқирловчи жамиятимиз ҳаётининг қоронғи бурчакларига жилла курса, озгина ёруғлик киритдингиз.

— Унга гапларингизни етказаман.

Мэдди етти аёл ва тўрт эркак йиғилган хонага кўз югуртириб чиқди. У саккизинчиси эди. У эркаклар орасида икки нафар федерал судьяни, аёллардан — апелляция суди судьяси ва журналистни таниди. Биринчи хоним қолган аёлларни — икки нафар муаллима, ҳуқуқшунос, психиатр ва терапевтни таништирди. Эркаклардан бири ҳам врач экан. Тўртинчиси — Колумбияда хотинидан айрилган собиқ элчи Билл Александр эди. Биринчи хонимнинг айтишича, ҳозир у барча ишларини йиғштириб, китоб ёзаётган экан. Бу одамларнинг ҳаммаси Мэддига ғайритабиий қизиқарли кўринишарди. Айримлари ҳали анча ёш, бошқалари каттароқ, лекин уларнинг аксарияти юртга таниқли, ўз соҳаларининг моҳир усталари эди. Улар орасида Мэдди энг ёш ҳамда, биринчи хонимни ҳисобга олмаганда, таниқли эди.

Филлис Армстронг чўзиб ўтирмай, йиғилишни очиқ деб эълон қилди ва хавфсизлик хизмати ходимларини чиқариб юборди. Котиба ёзишга шайланди. Катта қадимий стол устидаги кумуш патнисда чой, қаҳва ва пирожнийлар қўйилганди. Биринчи хоним келганларнинг ҳар бирига исми билан мурожаат қиларди ҳамда ҳаммасига оналарча меҳр билан қарарди. У Мэддининг ўтган сешанбада телевидение орқали чиқиши тўғрисида гапириб берди. Кўмитанинг айрим аъзолари уни эшитишганди ва қизгин кўллаб-қувватлашди.

— Уни эри урганини аниқ биласизми? — сўради аёллардан бири.

Мэдди жавоб беришдан олдин бороз жим қолди.

— Ҳа, унинг ўзи бу ҳақда менга айтганди. — Мэдди биринчи хоним томонга ўгирилди: — Бу ердаги гаплар ташқарига чиқмаслигига умид қилсам бўладими?

— Ҳа, албатта.

— Гарчи бу ҳақда икки кишига гапирганимда, — эрим ва ҳамкасбим эди, — улар ишонмаган бўлсалар-да, Женет ростини айтганига шубҳа қилмайман.

— Бу ерга аёлларга қарши жиноятлар муаммосини муҳокама қилиш

учун йиғилдик, — дея гап бошлади Армстронг хоним. Уни ҳал этишнинг қандай энг мақбул йўллари мавжуд? Ва биз нима қила оламиз? Энди сизларга одатдагича бўлмаган бир таклифим бор. Ҳар бирингиз бу ерга нима сабабдан келганингизни гапириб беринг, қасбингиз тақозоси биланми ёки шахсий сабабларга кўрами? Албатта, бу ҳақда сўзлашни истасангиз, котиба буни ёзмайди. Бу ҳаммамиз учун қизиқарли бўлади, деб ўйлайман. Агар қарши бўлмасангиз, мендан бошлай қоламиз.

Барча сукут ичида ҳурмат сақлаб, шу пайтгача ҳеч ким билмайдиган сирларни гапира бошлашини кутарди.

— Менинг отам ичкиликбоз эди. У ҳар жума куни, маош олганидан кейин онамни урарди. Улар то онам вафот этгунига қадар қирқ тўққиз йил бирга яшадилар. Биз, болалар учун ҳар ҳафталик калтаклашлар ўзига хос одатий ҳол бўлиб қолди. Мен, учта акам ва синглим буни гўё ҳар якшанбада черковга бориш каби, урфдай қабул қилардик. Мен одатда ҳеч нимани эшитмаслик мақсадида ўз хонамга беркиниб олардим. Лекин барибир ҳаммасини эшитардим. Кейин эса онам ўзининг ётоқ хонасида йиғларди. Бироқ онам отамдан кетиб қолишга ёки уни тўхтатишга ёхуд ўзи ҳам отамни уришга уриниб ҳам кўрмаган эди. Биз бунга базўр чидардик. Акаларим каттароқ бўлишгач, улар ҳам уйдан кетиб, ичкиликбозликка берилдилар. Катта акам хотинини урарди, ўртанчаси ичмасди — вазир бўлди, кенжаси ичкилик туфайли ўттиз ёшида вафот этди. Орангизда бирон кишида ичкиликбозлик муаммоси менда ҳам борми деган савол пайдо бўлиши мумкин. Йўқ, алкогольни ҳеч қачон ёқтирмаганман. Мени бошқа бир муаммо қизиқтиради: нима сабабдан дунёда шунчалик кўп аёллар эрлари ўтказган зулмга чидаб келадилар ва улардан қутулишга ҳаракат қилмайдилар? Бир кунмас-бир кун шу ишга киришиб, вазиятни ўзгартириш учун бирор тadbир топишга ўзимга аҳд қилдим. Ҳар куни қанча аёлларни калтаклайдилар, зўрлайдилар, кўчаларда уларга ҳужум қиладилар, эрлари ёки ўйнашлари ўлдирадилар, биз эса буни гўё шундай бўлиши керакдек қабул қиламиз. Албатта, бу бизга ёқмайди, бундай воқеалар содир бўлганидан хабар топсак, айниқса, жабрдийдани яхши билсак, қайғурамыз. Лекин зўрликни тўхтатиш учун ҳеч нарса қилмаймыз. Жабрланувчига ўқталган қурол ёки пичоқни ё уришга шайланган қўлни четга суриб қўёлмаймыз, худди отамни тўхтата олмаганим каби. Эҳтимол, буни қандай удалашни билмасмиз, балки ўзгалар турмушига аралашиб ноқулай туюлса керак. Биз учун барибир эмаслигига умид қилиш истагим бор. Шунчаки бу ҳақда ўйлаш унчалик ёқимли эмас. Умид қиламанки, одамлар ўйлаб кўриб, нимадир қиладилар. Аллақачон фурсат етиб келди. Сизларни ўзимиз, онам хотираси ҳақи, қизларимиз, опа-сингилларимиз ва дугоналаримиз ҳақи, аёлларга нисбатан зулмга қарши кураш бошлашда менга ёрдам беришга чақираман.

Бугун шу ерда йиғилганингиз, бахтиқаро аёллар тақдирига беэътибор бўлмаганингиз, менга ёрдам бермоқчилигингиз учун сизга миннатдорчилик изҳор этаман.

Унинг кўзлари ёшга тўлганди. Ҳамма узоқ жим қолди. Улар тинглаган воқеа, умуман олганда, унчалик ғайриоддий эмас эди, аммо ҳаётининг ички асрорларини сўзлаб берган Филлис Армстронг ҳамма қатори, оддий одамлигини барчага намоиш этди.

Детройтлик руҳшунос шунга ўхшаш воқеани сўзлаб берди, фақат фарқи шунда эдики, унинг отаси онасини ахийри ўлдириб, бунинг учун қамалибди. Ўн беш ёшлигида у билан бирга ўқийдиган бола уни

зўрлаган экан. Шундан кейин у эркак зотидан кўнгли қолиб, лесбиянка¹ бўлибди ва ўн тўрт йилдан бери бир аёл билан яшар эмиш. У болалигида олган жароҳатларидан тузалган бўлса ҳам, ўзига ўхшаш лесбиянкалар орасида ҳам зулмининг кучайиб бораётгани, шунингдек, атрофдагиларнинг бунга бепарволиги жуда ташвишга соларди.

Йиғилганларнинг ҳаммаси ҳам шахсий тажрибаларини гапиришолмасди. Икки нафар судья уларнинг ҳам оталари оналарини урганини айтдилар Улар то улғайиб, бошқа оилаларни кўрмагунларича буни одатий ҳол деб ҳисоблаганлар. Кейин Мэддининг навбати келди. У ўз тарихини йиғилганларга сўзлаб беришдан олдин бир муддат иккиланиб турди. Ахир у яшаб ўтган ҳаётини ҳали ҳеч кимга айтмаган ва ҳозир одамлар орасида ўзини яланғоч қолгандай сезарди.

— Ҳикоям бошқаларникидан унча фарқ қилмаса керак, деб ўйлайман. Теннесси штатидаги Чаттанугада ўсиб улғайдим. Отам онамни ҳар доим урарди. У баъзида гап қайтарарди, лекин кўпинча индамасдан уришга йўл қўярди. Отам кўпинча мастлигида ёки жаҳли чиққанида, ё шунчаки турмушдан безганида урарди. Биз ниҳоятда қашшоқ яшардик, отам доимий иш тополмасди. У шунинг учун ҳам онамга жаҳл қиларди. Қандай нохушлик рўй бермасин, барчасига онам айбдор ҳисобланарди. Ёнида онам бўлмаганида отам мени урарди. Бу камдан-кам содир бўларди. Бутун болалик даврим шундай аҳволда ўтди. Мен уруш-жанжал ичида ўсдим, улар худди таниш оҳанг каби, умрим етовида бўлди. — Мэдди нафасини ростлаб олиш учун гапиришдан тўхтади. Кўп йиллар ўтгандан кейин тилида яна жанубий шева пайдо бўлганини сизди. — Уйдан қочиб кетишни жуда хоҳлардим. Отамни кўргани кўзим йўқ эди. Ота-онамнинг жанжалларидан безор эдим, уларнинг ўзаро муносабатлари, умуман, бутун ҳаётини ёмон кўрардим. Ўн етти ёшимда мактабда бирга ўқиган дўстимни севиб қолдим ва унга турмушга чиқдим. Биз турмуш қуришимиз билан у мени ура бошлади. Унинг исми Бобби Жо эди. У ишлашни ёқтирмас, ўзини иш билан қийнамас, кўп ичарди. Менга эса барчасига ўзим айбдорлигимни таъкидлайверарди. Унга ишонардим. Унинг айтишига қараганда, агар мен шунчалик беақл, ҳеч балони эпполмас, ношуд, исқирт, ёмон хотин бўлмаганимда, унга уриш керак бўлмасди. Бир куни у иккала қўлимни уриб синдирганди. Бошқа сафар зинапоядан итариб юборганида, оёғим синганди. Ўшанда Ноксвиллдаги телевидениеда ишлардим. Телестудияни техаслик бир одам сотиб олди, кейинчалик у Вашингтонда кабел тармоғини харид қилиб олгач, мени ўзи билан бирга олиб кетди. Ҳаётимнинг бу қисми барчага маълум бўлса керак. Бу одам — Жек Хантер. Мен ошхонадаги столда никоҳ узугимни қолдириб, иккита қўйлагим солинган сумкамни олиб, автобус бекатига Жекнинг ёнига қочиб кетдим. У билан бирга Вашингтонга жўнаб кетдим, эрим билан ажрашдим, бир йилдан кейин эса Жекка турмушга чиқдим. Ўшандан бери ҳеч бир эркак мени ҳатто чертмади ҳам. Бунга йўл қўймасдим ҳам. Ҳатто нима учунлигини ҳам билмайман, бошимга бахт куши кўнди. Жек мени ўлимдан қутқарди, ҳозирги мавқеимга эриштирди. У бўлмаганида, эҳтимол, ҳозир тириклар қаторида бўлмаслигим ҳам мумкин эди. Бир кун келиб Бобби Жо тунда мени ўлдириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди. Зинапоядан улоқтириб, бўйнимни синдириши ёки ўлгунимча калтаклаши мумкин эди. Эҳтимол, охир-оқибатда ўзим ҳам ўлишни истаб қолардим. Бу ҳақда ҳеч қачон ҳеч кимсага айтмагандим, лекин

¹ Л е с б и я н к а — бир жинслилар (аёл билан аёл)нинг умргузаронлиги.

ҳозир менинг каби омади келмаган, ўзларини тутқунликдагидек сезаётган ва ўзга шаҳарга ва ўзгача ҳаётга олиб кетиш учун ҳеч қандай Жек Хантер лимузинда кутмаётган бошқа аёлларга ёрдам бермоқчиман, уларга қўлимни чўзмоқчиман. — Унинг кўзлари ёшга тўлди. — Биз улар олдида қарздормиз.

— Раҳмат, Мэдди, — деди секингина Филлис Армстронг.

Ҳаммадан кейин Билл Александр гапирди. Унинг ҳикояси оддий эмас эди, Мэдди шундай бўлишини кутганди.

У Янги Англияда туппа-тузук оилада ўсган. Ота-онаси бир-бири билан аҳил, ўғилларини ҳам яхши кўришарди. Талабалик чоғида бир қизни севиб қолиб, унга уйланибди. У докторлик даражасини олгач, таниқли сиёсатшунос бўлибди. Бир неча йил Дармутда, кейин Принстонда ва Гарвардда дарс берди. Эллик ёшида унинг дипломатик лавозимдаги фаолияти бошланди. Уч фарзанди — врач, ҳуқуқшунос ва банк ходими бўлиб ишлайдилар. Ҳар учаласи маълумотли ва ҳурматга лойиқ кишилар. У оддий ва тинч, ўзининг таъбирича, бироз зерикарлироқ, лекин умуман олганда, қониқиш келтирадиган ҳаёт кечирарди. У кейинги йиллар давомида АҚШ нинг элчиси бўлиб ишлаган Колумбия мамлакати унга анча дипломатик қобилиятларни талаб этадиган қизиқарли жой бўлиб кўринганди. Сиёсий вазият ниҳоятда эҳтиёткорликка риоя қилишни тақозо этарди. Бутун мамлакат бўйлаб гиёҳванд моддалар савдоси авж олганди. Қандайдир ғалати тарзда бизнеснинг ҳамма турлари ва сиёсий ҳаёт билан чирмашиб кетганди. Порахўрлик гуллаб-яшнади. Барча қийинчиликларга қарамай, то унинг хотинини ўғирлаб кетгунларига қадар, Билл Александр ўз вазифасини удалай олишини сезарди. Шу сўзларни айтarkan, унинг овози титраб кетди. У кўз ёшини тийишга уриниб, хотинини роппа-поса етти ой тутқунликда сақлашганини айтиб берди. Ёнида ўтирган руҳшунос унинг елкасига қўлини қўйди. Барча йиғилганлар энди ўзларини яқин дўстлардай сезишарди.

— Биз уни қайтариш учун имкон қадар уриниб кўрдик.

Ҳозир, ҳойнаҳой, олтмишларда бўлса керак, тахминлади Мэдди унинг Кения, Испания ва ниҳоят, Колумбияда америкалик элчи сифатида неча йил ишлаганини ҳисобларкан. Лекин сочлари бутунлай оқариб кетган бўлса ҳам, мовий рангдаги кўзлари чақноқ, чехраси ёш ва тетик кўринар, гавдаси барваста, келишган киши эди.

— Давлат департаменти хотинимни тутқунликда сақлаган террорчилар ҳузурига махсус кишиларни юборди. Улар хотинимнинг ҳаёти эвазига юзта сиёсий маҳбусни озодликка чиқаришни талаб қилдилар. Давлат департаменти бу шартга кўнмади. Ҳаммасини тушунардим, бироқ хотинимни йўқотишни истамасдим. Марказий разведка бошқармаси ҳам ёрдам беришга уриниб кўрди. Улар ҳатто хотинимни ўғирлашга ҳам уринишди, бироқ омадлари келмади. Шундан кейин уни қаергадир тоққа олиб кетишди ва биз изини йўқотдик. Охир-оқибатда террорчилар талаб этган пулни ўзим тўладим. Кейин эса катта хатога йўл қўйдим. — Унинг овози яна титраб кетди. Меддининг қалби унга нисбатан меҳр-шафқатга тўлди. — Террорчилар билан имкон қадар ўзим музокара юритишга уриндим. Ақлдан озишимга оз қолди. Лекин террорчилар биздан кўра ақллироқ ва тадбирлироқ чиқиб қолишди. Пулни тўлаганимиздан кейин уч кун ўтиб, хотинимни ўлдирдилар. Мурдасини элчихона зинасига ташлаб кетишибди. Улар қўлларини кесиб...

Александр ўзини ортиқ тутиб туrolмади. Булоқ каби тошиб чиққан ёшларини яширолмай ҳўнграб юборди. Ҳеч ким жойидан қимирламади,

бир сўз ҳам демади. Ахийри Филлис Армстронг унинг қўлини ушлади. У чуқур хўрсинди. Бошқалар унга ачиниб, таъзия билдирган бўлишди. Бундай даҳшатли йўқотишни у қандай қилиб кўтаролган экан...

— Мен айбимни сезардим. Ҳаммаси мени деб барбод бўлди. Нимага энди музокараларни ўзим олиб бормоқчи бўлдим-а! Бу уларни батгар газаблантирди. Бу ишни тажрибали мутахассисларга қўйиб берганимда, эҳтимол уни бир-икки йил тутқунликда ушлаб, охири қўйиб юборишармиди. Уни мен ҳалок этдим.

— Бекор гап, Билл! — деди унинг сўзини бўлиб Филлис. — Ўзингиз ҳам буни яхши англайсиз. Нима рўй беришини аввалдан қандай била олардингиз? Террорчилар — юраксиз, ахлоқсиз ярамас махлуқлардир. Улар учун инсон ҳаёти ҳеч аҳамиятсиз. Уни ҳар қандай шароитда ўлдиришлари мумкин эди. Бунга ишончим комил.

— Унинг ҳалок бўлишида айбдорлигимни ўйлашни бас қилолмасам керак, деб кўрқаман. Газеталарда ҳам шунга шаъма қилишганди.

Мэддининг хаёлига лоп этиб эрининг Билл Александрни қандай аҳмоқ деган гапи келди. Жек бунча ҳам тошюрак бўлмаса...

— Газетачиларга фақат шов-шув чиқарадиган воқеалар керак, — деди у. — Кўп ҳолларда нима ҳақида ёзаётганларини ўзлари ҳам билмайдилар.

Билл ғам-андухга тўлган кўзларини унга қаратди. У одамзоднинг кўзларида шунчалар оғриқ борлигини сира кўрмаганди. Мэдди Биллнинг қўлидан ушлашни, тинчлантиришни, кўнглини кўтаришни жуда истарди. Агар ундан нарироқда ўтирмаганида, шундай қилмоқчи эди.

— Газетачилар шов-шувли воқеа топсалар, бўлди. Буни сизга ўз тажрибамдан келиб чиқиб айтаяпман. Сиз учун шундай эзилиб кетяпман, жаноб элчи.

— Миннатдорман сиздан, миссис Хантер. У чўнтагидан оппоқ дастрўмолини олиб, кўзларини артди.

— Бу ерда барчамиз оғир кечинмаларни бошдан кечирганимиз боис йиғилдик, — деди биринчи хоним. — Лекин сизни ушбу йиғилишга ҳаммангиз ақлли, назокатли, маълумотли ҳамда бошқалар билан нималар рўй бераётганига бепарво бўлмай, ўзгаларга дардкашлигингиз учун таклиф қилдим. Барчамиз оғир турмуш сабоқларини олдик, ҳар биримизнинг елкамизда аччиқ тажриба бор. Гап нима ҳақида бораётганини яхши биламиз. Энди кўпгина аёлларни қоронғи тушқунлик жарлигидан чиқиб олишларига қай тарзда ёрдам беришимиз мумкинлигини англаб олишимиз керак. Биз бахтиёрлар тирик қолдик. Улар ҳалокат ёқасидалар. Ҳозирча бу бахтиқаролар ҳаётлигида улар томон имкон борича тезроқ боришимиз, жамоатчилик фикри ва оммавий ахборот воситаларини жалб этишимиз зарур. Вақт кутиб турмайди. Ҳар куни аёлларни ўлдирадилар, зўрлайдилар ва қийноққа соладилар, ўз жонига қасд қилиш даражасига етказадилар ҳамда уларнинг ўлимида кўпинча эрлари ёки бирга яшовчи ўйнашлари айбдордирлар. Одамларга маърифат тарқатишимиз, ҳали кеч бўлмасидан аввал, бебахт аёлларга ёрдам учун кимга мурожаат қилишларини кўрсатишимиз керак. Аёлларни зўрловчи жиноятчиларга нисбатан жазо қонунларини янада оғирлаштириш зарур. Бошқа ҳар қандай инсонга зулм қилиш, аёл кишини таҳқирлаш каби жиноятлар жазоланмай қолиши мумкин эмас. Бу ғалаба қозонишимиз зарур бўлган ўзига хос кураш бўлади. Бугун, асосан, бир-бирингиз билан танишиб олишингизни истагандим. Кўпларингизни танийман, айримларингизни анча яхши биламан. Энди эса сиз ҳам бирга

ишлашингизга тўғри келадиган кишилар билан танишиб олдингиз. ҳаммамизни бу ерга бир мақсад — мавжуд аҳволни ўзгартириш истаги келтирди. Буни бажариш қўлимиздан келади. Ҳар биримиз бунга лаёқатлимиз. Биргаликда шундай куч бўламизки, ҳеч ким қарши туrolмайди. Сизларга тўла ишонаман. Кейинги учрашувимиз олдидан кўп нарсаларни ўйлаб олишни хоҳлардим. — У илиқ жилмайганча ўрnidан турди. — Келганингиз учун раҳмат. Агар истасангиз, шу ерда қолиб, суҳбатлашиб олишингиз мумкин. Мени эса, узр, бошқа ишлар кутиб турибди.

Соат тўрт бўлиб қолганди. Уларнинг учрашуви бор-йўғи икки соат давом этганига ишониб бўлмасди. Улар шунчалик кўп нарса эшитдилар, қайта ҳис қилдилар, қанча тўйгуларни ташқарига чиқардилар... Уларга гўё бир неча кун бирга бўлишгандай туюларди.

Мэдди кетиш олдидан Билл Александрга яқинлашди:

— Сизга яна бир бор таъзия билдираман, жаноб элчи. Сиз айтиб берган воқеа ҳақидаги хабарни эшитгандим-у, лекин бунинг сиз учун нақадар оғир кулфат бўлганини фақат энди англадим.

— Кечинмаларимдан ҳеч қачон ўзимга келолмаслигимдан кўрқаман. У ўзининг тунги алаҳсирашлари ҳақида, бир неча ой мобайнида руҳий хасталар шифокорида даволангани, ҳозир эса мустақил равишда уддалашга ҳаракат қилаётганини сўзлаб берди. У соппа-соғ, ақли жойида ва хотираси мустаҳкам кўринарди. Унинг ниҳоятда нозик дидли ва зиёли инсонлиги сезилиб турарди. Бу инсонга шунча ғамни кўтаришга нима ёрдам берди, дея Мэдди ўзидан яна такрор сўради ва кўринишдан, Билл Александр ғайри оддий шахс, деган хулосага келди.

— Кейинги учрашувимизни сабрсизлик билан кутаман.

— Сиздан миннатдорман, миссис Хантер, — дея жилмайганча жавоб берди у.

— Илтимос, мени Мэдди деб чақиринг.

— Мени эса Билл дейишингиз мумкин. Сизнинг Женет Мак-Катчинс ҳақидаги чиқишингизни эшитгандим У мени қойил қолдирди.

— Эрим бунинг учун мени кечиролмади. У телестудияга бирор зарар етишидан қаттиқ хавотирда.

— Баъзан қалбингиз буюрган ишни бажариш учун матонатли бўлиш керак. Буни мендан кўра яхшироқ биласиз. Эрингиз ҳам, ҳойнаҳой, буни тушунади. Жуда тўғри иш қилдингиз.

— У фикрингизга қўшилмайди, деб ўйлайман. Лекин барибир бундай йўл тутишга қарор қилганимдан хурсандман.

— Одамлар бундай ишлар ҳақида эшитишлари керак.

Унинг овози дадиллашди, у гўё ёшариб кетганди. Бу одам ўзининг ташқи кўриниши билан ҳам, ўзини яши тутиши билан ҳам Мэдида жуда катта таассурот қолдирди. Филлис уни кўмита ишида иштирок этишга нима сабабдан таклиф этганини у энди тушунарди.

— Мушлақо ҳақсиз, одамлар буни эшитишлари зарур.

Мэдди соатига қаради. Соат тўртдан ошибди. Студияга бориши, эфир олдидан грим қилиши ва сочини турмаклаши зарур эди.

— Кечирасиз, тез кетишим керак. Соат бешда кўрсатувим бор. Келаси учрашувгача.

Мэдди шошганча хайрлашиб, Оқ уйдан чиқди ва такси тутди. Студияга етиб келганида Грег грим қилиб бўлганди.

— Хўш, қалай?

Грег қизиқиб кетаётганди. Биринчи хоним қандай кўмита тузибди?

Бу ҳақда яхшигина материал чиқиши мумкин.

— Жуда қизиқарли бўлди! Хотинини террорчилар ўлдирган Колумбиядаги собиқ элчи Билл Александр келди. Нақадар даҳшатли кулфат!

— Бу ҳақда эс-элас ёдимда бор. Хотинининг мурдасини элчихонага қайтаришгани ҳақидаги хроникани кўргандим. У ерда у ночор аҳволда кўринарди. Бунинг ҳайрон бўлар жойи йўқ. Бечора қалай энди?

— Гарчи бу кулфатдан ҳали унчалик ўзига келмаган бўлса-да, аҳволи дуруст. У бу ҳақда китоб ёзаяпти.

— У ерда яна кимлар бор эди?

Мэдди бир нечта исмларни айтди, лекин бу одамлар ўзлари ҳақида нима сўзлаганларини лом-мим демади. Уларнинг сирини сақлаши зарурлигини биларди. Грим қилиб бўлгач, у эфир студиясига бориб, янгиликлар матнини кўриб чиқди. Фавқулодда ҳеч нима йўқ, ҳеч қандай даҳшатли воқеаларсиз, ҳаммаси тинчлик. Улар эфирга чиқиб, янгиликларни ўқиб беришди, кейин Мэдди ўз хонасига кетди. У кечки эфир олдидан қандайдир материалларни қараб чиқиб, у-бу нарсаларни аниқлаштириб олмоқчи эди. Улар соат саккизда ишни якунладилар. Ҳаяжонли воқеаларга тўлган узун кун ортда қолди. У кетишдан олдин Жекка қўнғироқ қилди. Эри қандайдир йиғилиш ўтказаятганди.

— Мени олиб бориб қўйишадими ёки уйга пиёда кетишимни хоҳлайсанми? — Мэдди беихтиёр жилмайди. Жек ундан қанчалик аччиқланмасин, ахир бу умрбод давом этиши мумкин эмас-ку.

— Ўз гуноҳларинг эвазига жазо сифатида ва менга келтирган зарарни қоплаш учун машинанинг орқасидан яна ярим йил югуришингни хоҳлайман.

— Филлис Армстронг Мак-Катчинс судга бермайди, деб ҳисоблаяпти.

— У ҳақ бўлиб чиқишидан умидворман. Мабодо, аксинча бўлса-чи, президент харажатларимни тўлашга рози бўлармикан? Огоҳлантириб қўяй, харажатлар кам бўлмайди.

— Умид қиламанки, бунга ҳожат қолмайди. Айтганча, қўмита йиғилиши жуда қизиқарли ўтди. У ерда бир қанча таниқли арбоблар иштирок этишди.

Улар, айтиш мумкинки, кейинги кунлар ичида биринчи бор тинч суҳбатлашишарди. Жек аста-секин эрий бошлаганга ўхшарди.

— Ўн дақиқадан кейин пастда кўришамиз, — деди у тезгина. — Бу ерда тугатадиган айрим ишларим бор.

У пастда хотинини совуққина кутиб олди, лекин унинг «қилиғи»дан кейинги уч кун мобайнидаги ёвуз каби кўринмасди. Уйга кетишаётганда иккаласи ҳам бу мавзунини четлаб ўтишга ҳаракат қилишди. Йўлда пицца еб олиш учун тўхташди. Мэдди эрига ҳам кўмитадаги йиғилиш ҳақида, иштирокчиларнинг ҳар бири шахсий ҳаётларига оид тафсилотларни яна айтмасдан, гапириб берди.

— Қандайдир умумий жиҳатингиз борми ёки шунчаки бир ишга қизиқиб қолган зиёли кишилармисиз?

— Ундай ҳам, бундай ҳам. Ҳар бир одам умрининг у ёки бу лаҳзаларида зулмга дучор бўлгани гоёт ажабланарли ҳол. Бу борада ҳамма очиқчасига гапирди.

Мэдди эрига ортиқ ҳеч нимани айтмасликни кўнглига тугди.

— Лекин уларга бошингдан кечирган воқеаларни гапириб ўтирмагандирсан?

— Умуман, гапириб бердим. У ерда ҳаммамиз очиқчасига гаплашдик.

— Бу тентаклик, Мэд. Бирон киши буни газетачиларга сотгиси келиб қолса-чи, унда нима бўлади? Одамларда сен ҳақингда шундай таассурот қолишини истайсанми? Бобби Жо кетингга тиззаси билан тепиб, зинадан итариб юборганини улар нима учун билиши керак? — У жаҳлини яширмасдан гапирарди. Мэддига бу ёқмаса-да, бироқ индамай қўя қолди.

Ким билади, балки бирор кимса Мэдди каби аёлларни ҳам уриш мумкинлигини англаб қолар. Эҳтимол, кимнингдир ҳаётини сақлаб қолиш ёки қутулиб чиқишга йўл кўрсатишга имкон яралса, бу ҳам асқотиб қолар.

— Доимий бош оғриқлардан бошқа ҳеч нарсага эришолмайсан. Томошабинларга трейлердаги қиз қиёфасини қайтарасан, холос. Буни бутунлай йўқотиш учун қанча маблағим кетди. Қандай қилиб шуни тушунмаслигинг мумкин!

— Шунчаки бошқалардай очиқ гапирдим, холос. Баъзиларининг бошидан кечирган воқеалари меникидан баттароқ. Ҳатто биринчи хоним ҳам ўтмишидаги жирканч тафсилотларни яшириб ўтирмади... Барча ҳеч нимани яширмай сўзлади ва мулоқотимизнинг асосий қиммати ҳам шунда эди. Йиғилишда Билл Александр ҳам бор эди. У бизга хотинининг ўғирланиши ҳамда ўлдирилиши тарихини гапириб берди. Бу ҳақда ҳамма билади, буни яширишнинг ҳожати йўқ.

Жек елкасини қисиб қўйди, афтидан, унда Билл Александрга нисбатан ҳеч қандай ачиниш ҳисси йўқ эди.

— Айтиш мумкинки, у хотинини ўз қўли билан ўлдирди. Бундан каттароқ тентакликни топиш қийин. Улар билан музокаралар олиб боришга шахсан киришса-я! Бутун бошли давлат департаменти уни бу йўлдан қайтаришга уринди, у эса ҳеч нарсани эшитишни ҳам истамаганди.

— У нима қилишни билмай қолган экан. Ўзини қўярга жой тополмай қолган, эҳтимол, вазиятни яхшилаб ўйлаб кўролмаган бўлса керак. Ахир хотинини террорчилар етти ой асирликда сақлашган. У шунчаки бундан ортиқ кутолмаган.

Унинг сўзлари, афтидан, Жекка заррача таъсир қилмади. У Александрнинг кечинмаларини тинглаш учун гаранглигича қолди... Мэдди жаҳлини тутолмади:

— Унга қарши қандай ғаразинг бор? Уни нимагадир ёқтирмаслигингни сезиб турибман.

— Гарварддан кейин у қандайдир муддат президентнинг маслаҳатчиси бўлган. Доим тамойиллар ва ахлоқ тўғрисида ўрта аср ғояларини кўтариб чиқарди.

Мэдди буни эшитишни ҳам хоҳламасди.

— У ниҳоятда назокатли, зиёли, меҳрибон ва батартиб инсон.

— Умуман олганда, у менга ёқмайди. У қандайдир йиғлоқироқми-ей. Эркак эмас, латта.

Жекнинг шундай дейётгани ғоят ажабланарли... Билл Александр жуда басавлат эркак. Бундан ташқари, унда ғайриоддий тўғрисиўзлик ва очиққўнгиллилик сезилиб туради. Жек билан мулоқотда бўлувчи кишилар ҳақида бундай деб бўлмайди. Гарчи эри уни кучсиз ва латта деса ҳам, Билл Александр Мэддига ёқди.

Улар уйга соат ўнда етиб келишди. Мэдди телевизорни қўйди... ҳамда турган жойида қотиб қолди. Қўшма Штатлар қўшинлари Ироққа яна ҳужум қилишибди. У эрига кескин ўгирилди ва унинг нигоҳида нимадир сизди.

— Сен бу ҳақда билардинг.

— Бу масалалар бўйича президент маслаҳатчиси эмасман, Мэд.

Унга оммавий ахборот воситаларига оид ҳамма нарса юзасидан маслаҳат бераман.

— Бўлмаган гап! Ҳаммасидан бохабар бўлгансан! Ўтган ҳафтада Кэмп-Дэвидга мана шунинг учун боргансан! Дам олиш кунлари Пентагонга ҳам. Нима учун менга ҳеч нарса демадинг?

Эри баъзан унга сирли ахборотларни айтарди, лекин бу сафар индамасликни афзал кўрди. Хотинига ишонмаяптими?

Мэдди ўзини камситилгандай сезд.

— Бу ниҳоятда нозик мавзу. Ва жуда муҳим.

— Ахир у ерда яна қанча йигитларимиздан айриламиз-ку, Жек!

Унинг боши чирпирақдек айланарди. Душанба куни бу ҳақда эфирга материал бериш керак бўлади.

— Гоҳида қурбонлар беришга тўғри келади, — совуққина жавоб берди эри. У президент тўғри қарор чиқарди, деб ҳисобларди.

Улар янгиликларни охиригача эшитишди. Диктор ўн тўққиз нафар денгизчи-пиёда аскар ироқликлар билан жангда ҳалок бўлгани ҳақидаги маълумотни айтди. Жек телевизорни ўчирди ва улар ётоқ хонасига ўтдилар.

— Қизиқ, президент бу ишларга сени нимага аралаштирди экан-а? Бунинг сабаби нимада, Жек?

— Нимага энди мендан яшириши керак? У менга ишонади.

— У сенга ишонармикан ёки америкаликлар бу янгиликни унинг обрўсига путур етказмасдан ҳазм қилиб юборишларига уларни мажбур қилишинг мақсадида сендан фойдаланмоқчими?

— У мен билан ахборот воситаларида у ёки бу воқеаларни ёритиш масалалари бўйича маслаҳатлашишга ҳаққи бор. Бу жиноят эмас.

— Тўғри, жиноят эмас. Лекин мамлакатга катта зарар келтириши мумкин бўлган нарсани томошабинлар қабул қилишига мажбурлашга уриниш — тўғри иш эмас.

— Мени сиёсий мавзуларда гаплашишдан халос эт, Мэд. Сенинг фикринг мени қизиқтирмайди. Президент нима қилаётганини ўзи биледи.

Унинг жавоби Мэддини ҳайратга солди. Шундай бўлса ҳам, баланд сиёсий доираларда қандай қилиб шунчалик мавқега эга бўлгани уни жуда қизиқтирарди. Эҳтимол, бунинг бир чеккаси Женет Мак-Катчинс ҳақида чиқиш юзасидан газабланганига бориб тақалар? У ўзининг ҳокимиятнинг юқори бўғин базур турган аҳволининг бузилишидан хавотирдамикан? Жек доимо ҳар ишдан хабардор бўлиб турар ва у ёки бу воқеа, ҳаракат ёки қилиқ унга қанчага тушишини яхшилаб ҳисобга оларди.

У тўшакда дарҳол хотини томонга қўл чўзди. Хотини унинг қанчалик ташналигини сезд.

— Бу ҳафта шунчалик оғир кечганидан афсусдаман, — дея гўлдирди у. — Бошқа ҳеч қачон бундай қила кўрма, Мэд. Сени бошқа сира кечирмайман. Ишдан ҳайдаб юборсам, нима бўлишингни биласанми ўзи? — унинг овози қаҳрли ва совуқ эди. — Эртасигаёқ адои тамом бўласан. Келажакдаги мавқеинг фақат менга боғлиқ. Шу боис ўт билан ўйнашма, Мэд. Ҳозирги тутиб турган мавқеингни бир зумда шамдек ўчириб қўйиш қўлимдан келади. Ўзинг тасаввур этгандай юдуз эмассан. Сенга уйланганим туфайлигина юзага чиқдинг.

Унинг сўзлари Мэддида қандайдир оғриқли ҳиссиёт уйғотди. Ҳозирги мавқеини йўқотишдан қўрққани учун эмас, балки эрининг гап оҳанги туфайли. Эри унинг кўкрагини кескин, ҳатто оғритиб эзди. Кейин қаттиқ бағрига тортиб, тўшакда ким хўжайинлигини

кўрсатди. Жек, ҳар доим фақат Жек. Эри учун энг асосийси — кучлилиқ, кишилар устидан ҳукмфармолик, дея тўсатдан оғриқли равшанлик билан англади Мэдди.

БЕШИНЧИ БОБ

Мэдди шанба куни уйғониб, эри кийиниб олганига кўзи тушди. У кетишга шайланарди.

— Пентагондаги мажлис кун бўйи давом этади, — деди Жек, — ҳойнаҳой, кечки овқат вақтига қайтсам керак.

Мэдди ўрнида ётаркан, эрига ҳавас билан тикилди. Ёшларга мос шим, бўйни ёпиқ кулранг жемпер ҳамда эгнидаги нимчаси ўзига бирам ярашганки. Бугун ҳаво илиқ бўлса-да, Жек куни бўйи кондиционерли салқин хонада ўтиришга тўғри келишини ўйлаганди.

— У ёққа нима учун бормоқчисан?

— Айрим брифингларда иштирок этишимни таклиф қилдилар. Бу содир бўлаётган воқеалар ҳақида янада тўлиқ тасаввурга эга бўлиш имконини беради. Мен эшитадиган ахборотни эфирга беролмасак ҳам, бу биз учун анча фойдали бўлади. Ундан ташқари, президентга воқеаларни газеталарда ва телевидениеда ёритиш юзасидан тавсияларим керак бўлади. Бунда унга ёрдам беришим мумкин, деб ўйлайман.

Демак, у тахмин қилганидек, ҳаммаси худди ўша аниқликда. Жек президентнинг қўлидаги таёқ бўляпти. У далилларни президент фойдасига ўзгартириши керак бўлади.

— Менимча, ахборотни баён этишнинг энг яхши услуби — ҳақиқатни айтиш, сенга шундай туюлмайдими?

Мэддига анчадан бери Жекнинг далилларга эркин муносабатда бўлишга тайёр туриш, унинг таъбири билан айтганда, «уларга зарур бўёқ бериш»и ёқмасди. Ўзи эса оқни оқ, қорани қора демоқни афзал кўрарди. Ё ҳақиқатни айтиш ёки умуман гапирмаслик керак. Жек учун мингларча вариантлар, маънолар ва бўёқлар билан ҳақиқатни суваш йўли мавжуд эди. Битмас-туганмас имкониятларнинг шундай ранг-баранг камалаги бор эди.

— Ҳақиқатнинг жуда кўп қирралари мавжуд, Мэд. Улардан қай бири сайловчилар фикрини шакллантиришда энг афзалроқ бўлиб чиқишини англашни истаймиз.

— Бу қандай бемаънилиқ! Биз жамоатчилик билан ўзаро муносабатлар ҳақида эмас, далилларни баён этиш тўғрисида гаплашяпмиз.

— Мана шу сабабдан ҳам бугун у ерга мен боряпман, сен эмас. Айтмоқчи, бугун нима қилмоқчисан?

У хотинининг ҳамма гапларини, шунингдек, нималарни назарда тутганларини осонгина унутди.

— Ҳозирча, билмадим. Ҳойнаҳой, уйда ўтириб, дам оларман. Балки дўконларни айланарман.

Дўконларга бирон-бир дугонаси билан борган маъқул, лекин унинг дугоналари аллақачон қолмаган. Эри унинг ҳамма вақтини — ишдагисини ҳам, уйдагисини ҳам эгаллаб бўлганди. Гоҳида дам олиш кунларида Мак-Катчинсга ўхшаганлар билан учрашганларнинг ҳаммасини Жек билан ишга тааллуқли муносабатлар боғларди.

— Самолётни олиб, харид қилиш учун Нью-Йоркка учиб бориб келсанг бўлмайдими? Ёзилиб келсан.

У ўйланиб, бош силкиди:

— Ҳа, шундай қилсам ҳам бўлади. У ерда ҳозир Уитни галереясида

кўргазма очилган. Эҳтимол у ерга киришга муваффақ бўларман. Самолётни олишимга ростдан ҳам қарши эмасмисан?

Ҳа, унинг ҳаёти ҳақиқатда нақ хаёлотдагидай... Бу ҳақда унутиш мумкинми? У хотинига шундай бадастурлик бахш этди, шунчалик имкониятларни очиб берди, буларни у Ноксвиллда орзу ҳам қилолмасди. У кеча тунда эрининг усиз ҳеч қандай мавқега эришолмаслиги ҳақидаги сўзларини эслади. Буни тан олиш нечоғли оғир бўлса-да, Жек ҳақиқатни айтганди. Ундаги барча борию йўғи, у билан нимаики рўй берган бўлса, ҳаммаси Жек туфайли.

Кетишидан олдин Жек учувчисига қўнғироқ қилиб, соат ўнда Мэддини кутишини, Ла-Гуардиага учишга ҳужжат расмийлаштиришни ва кечқурун Вашингтонга қайтишни буюрди.

— Вақтингни чоғ ўтказишингни тилайман, — дея хотинига ўғирилди у жилмайиб.

Ҳа, нечанчи марта англади Мэдди, баъзан нималарнидир қурбон қилишга тўғри келса-да, улар эвазига Жек унга қанча нарса беради. Ахир эридан хафа бўлиш мумкинми?

У оқ шимли костюмини кийди, сочларини юқорига турмаклади. Соат ўндан чоракта ўтганида аэропортга етиб келди. Учувчи уни кутарди. Улар ярим соатдан кейин ҳавога кўтарилдилар.

Ла-Гуардиа аэропортига қўнганларида соат ўн бир ярим эди. Соат ўн иккида у шаҳарда эди. Аввал Мэдисон-авеню бўйлаб юрди, севимли дўконларига кириб чиқди. Тезгина овқатланиб олгач, соат уч яримда Уитни галереясига кирди. Эртақлардагидек ҳаёт! Бундан ҳам ортиқ яхши бўлиши мумкинми! Жек уни Лос-Анжелес, Сан-Франциско, Янги Орлеан ва Майамиларга олиб борган. Баъзан улар дам олиш кунларини Лас-Вегасда ўтказишган. У, албатта, хотинини эркалатиб юборган, лекин буларнинг ҳаммаси бирам ёқимли. У фақат миссис Жек Хантерлиги учунгина буларнинг ҳаммасига эга. Жек ҳақ. Усиз Мэдден ҳеч кимлигича ва ҳеч нарсасиз қолган бўларди. Шундай фикрлар экан, уни кўпчиликини ўзига жалб этувчи тақдирга тан беришдай қалати ҳис яна чулғаб олди. Ҳа, якка ўзи у ҳеч аҳамиятсиз. У ҳатто ўзи эришган тақдирловчи совғалар ҳамда олқишлар ҳам эрининг хизмати эканлигини Жек унинг миясига сингдириб юборганди.

У соат бешда аэропортга қайтди. Соат олтида учишга рухсат беришди. Етти яримда ажойиб, қизиқарли ўтган кундан кейин ҳориган аҳволда уйига кириб келди. Ўзига иккита шимли костюм, бир нечта чўмилиш кийими ва ажойиб шляпа сотиб олганди. Меҳмонхонага кайфияти чоғ ҳолда кириб борди ва Жекнинг уйдалигини кўрди. Кўлидаги қадахда шароб тутганча, диванда кечки янгиликларни кўриб ўтирибди. Асосан Ироқ ҳақида гапирардилар. Жек диққат билан тингларди.

— Салом, азизим! — қувониб хитоб қилди Мэдди. Худога шукур, кечаги тундан сўнг кейинги кунлар ичида давом этган душманлик йўқолганга ўхшайди.

Жек унга кулимсираб қаради:

— Хўш, кунни қандай ўтказдинг?

У ўзига тагин шароб қуйди.

— Жуда яхши. Дўконларни айландим, бир қанча буюмлар харид қилдим. Уитни галереясида бўлдим. Ўзинг-чи, ишларинг қандай? — Мэдди эри ўзининг президент маслаҳатчиси ролига киришиб кетганини биларди.

— Зўр. Ахборот етказишнинг керакли рангини топдик, шекилли.

У ўздан ғоят мамнун ҳамда эътиборга лойиқ шахслигини англаган

инсондек кўринарди. Аҳамиятли шахс... У ҳақиқатдан ҳам шундай эди. Унинг атрофидагилардан ҳеч ким, шу жумладан, Мэдди ҳам бунга шубҳа қилмайди.

— Менга бирор нимани гапириб бера оласанми ёки бу ҳали ҳам давлат сирими?

— Умуман айтганда, ҳа.

Мэдди янгиликларда маълумот беришга рухсат этилганларнигина билиши мумкин. Билиши зарур бўлмаганлар учун ҳақиқий, усти қопламасиз тахминий фикр шундай сирлигича қолаверади.

Жек телевизорни ўчирди.

— Кечки овқатга нима еймиз?

Мэдди пакетларни кўйди. Жек хотинининг кўриниши яхшилигини кўнглидан ўтказди. Кун бўйи дўкон ва кўрғазмаларни айланса ҳам, жуда гўзал кўринади.

— Агар истасанг, тезгина у-бу нарса пишириб беришим мумкин. Ёки уйга бирор нима буюра қолайлик.

— Бирор жойга борсакмикан? Кун бўйи эркаклар орасида кўмилиб ўтирдим. Ҳозир оддий одамлар орасида бўлган ҳам яхши. — Жек телефонни олиб, Вашингтондаги энг зўр «Цитронелл» ресторанида стол банд этди.

— Ўзинга ярашимли тузукроқ кийиниб чиқ.

— Хўп бўлади, сэр.

Мэдди харид этган буюмларини олиб, юқорига чиқиб кетди. Бир соатдан кейин у ванна қабул қилиб, атир сепиб, сочини тараб, коктейлларга мўлжалланган оддий қора кўйлақда, баланд пошнаги ёзлик туфлида, қулоқларига бриллиант зирак ва бўйнига дур тақиб чиқди. Жек вақти-вақти билан унга турли тақинчоқлар совға қилар, хотини уларни бажонидил тақарди. У бриллиант зираклари ва никоҳ узугини ўзининг энг қимматбаҳо мулки деб биларди. Чаттанугадаги трейлер бекатидан келган қиз учун бу ёмон эмас. Буни Жекнинг ёнида тез-тез такрорлаб турарди, эри эса ҳазиллашиб, уни ялангоёқ деб атарди. Бу унга ёқмасди, лекин шу билан бирга, бу тоза ҳақиқат эканлигини тан олмай иложи йўқ эди. Гарчи бундан анча олислаб кетган бўлса-да, Жекка бу кулгили туюларди, хотини эса нохуш хотиралар ёдига тушгани боис бу сўзни эшитганда ҳар сафар афт-ангори буришиб кетарди.

— Ёмон эмас, — баҳо берди у хотинига диққат билан қараркан.

Мэдди жилмайиб кўйди. У кечқурунлари ҳамма унинг бутун вужуди билан эрига тегишлилигига яна бир бор ишонч ҳосил қилишлари учун Жек билан қаерга бўлса ҳам боришни ёқтирарди. У, ҳатто ўзи ҳозир энг биринчи юлдуз даражасига етганига қарамасдан, ҳали-ҳанузгача Жек Хантерга турмушга чиққани — бу энг зўр ҳайратланарли воқеадан ўзига келолмасди. Энди, Жекка нисбатан унинг шухрати кўпроқ бўлса борки, кам эмас эди. У кўп нарсага таъсирини ўтказга оладиган, президент маслаҳатлашадиган саҳна ортидаги арбооб эди. Мэдди эса, юзларча бошқа хотин-қизлар унга ўхшашни орзулайдиган, юзларча эркаклар тилагидаги аёл эди. У ва унинг овози ҳар бир уй, ҳар бир хонадонда ҳар куни бирга бўларди. Унга ишонадилар. У атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар тўғрисида чин ахборот беради ҳамда буни имкон қадар яхшироқ етказишга ҳаракат қилади. Одамлар айнан ундан Женет Мак-Катчинс ва бошқа ўнлаб аёллар ҳақида билиб олдилар. Унинг вужудидаги мақсад сари интилувчанлик мафтункор ташқи қиёфасига янада кўпроқ жозиба бахш этиб, ҳамма нарсада аксини топарди. Грег такрорлашни хуш

кўрадигандек, у «зўр» эди. ҳозир эри билан ресторанга отланар экан, у шундай офатижон кўринарди.

Жек гарчи камдан-кам ҳайдаса-да, ҳозир машинани ўзи бошқариб борарди. Йўлда улар Нью-Йорк ҳақида гаплашиб кетишди. Президент билан нима ҳақда гап бўлгани тўғрисида эри ҳеч нима айтмаслигини Мэдди англади. Ресторанда уларни энг яхши столга ўтиришни таклиф қилишди. Деярли ҳамма уларга ўгирилиб қаради. Атрофдагилар уларни қизгин муҳокама қилардилар. Аёллар Жекка қараб қўярдилар. Кишининг бошини айлантирарли даражада табассум қилувчи ҳамда теварагидаги ҳамма нарсани қамраб олувчи кўзларга эга ниҳоятда кўркам эркак. Бу жуфтлик гўё ўзидан муваффақият, ҳукмронлик, қудратлилик нафасини таратаётгандек туюларди. Мэддига мурожаат қилиб, дастхат сўраган кишилар ёнларига бетиним келиб туришарди. У илиқ жилмайганча имзо чекар, айримлар билан эса гаплашишга ҳам улгурарди.

Жек хотинига официант муз солинган челақчада қолдирган шаробдан яна бир қадаҳ қуйди.

— Бу ҳали жонингга теккани йўқми, Мэд?

— Йўғ-ей. Улар мени таниётганлари ва яқин келишга уялишмаётганидан хурсандман.

У ўзини томошабинлар билан доим юксак даражада маданиятли тутарди. Одамлар унинг ёнидан янги дўст орттиргандек туйғу билан кетишарди. Шахсан учрашганларидан кейин уни янада кўпроқ яхши кўриб қолишарди. Жек бегоналар билан ўзини анча совуқ тутгани боис, унга яқинлашишга ботинолмасдилар.

Улар ресторандан ярим тунга яқин қайтдилар, эртасига эрталаб эса бир кунга Виргинияга учиб кетдилар. Жек бирор дам олиш кунини бекор ўтказишни ёқтирмасди. У бироз муддат отга миниб айланди, кейин очиқ ҳавода ўтириб тушлик қилишди. Кун иссиқ эди. Ёз, ҳойнаҳой, зўр бўлса керак, деди Жек.

— Таътилда бирор жойга борамизми? — сўради Мэдди қайтишда.

Эри аввалдан режа тузишни ёқтирмаслигини у биларди. Эри, одатда, сўнгги дақиқада ҳаммасини ҳал қиларди. Гоҳо уни бирор дастурга киритиб қўяди, гоҳо кутилмаганда олиб ташлайди. У нимани ўйлаганини хотини, ҳеч бўлмаса, сал аввалроқ билишни хоҳларди, лекин унга қарши чиқмасди. Ахир, уларнинг бола-чақаси бўлмаса, унинг бошлиғи, шу туфайли биринчи белги берган заҳоти эрига бўйсунушига мажбур.

— Ҳали ёз ҳақида ўйлаганимча йўқ.

У ҳеч қачон хотини қаерга боришни хоҳлашини сўрамасди, охир-оқибатда Мэддини ҳайратга соладиган жойни танларди. Жек билан турмуш кутилмаган воқеаларга тўла эди. Қарши чиқиш ёки нолиш учун унинг ўзи ким бўпти? Эрисиз умрида бундай жойларни ҳеч қачон кўролмасди.

— Эҳтимол, Европага борармиз.

Эри бошқа ҳеч нима айтмаслигини Мэдди билади. Бошқа ҳеч нимани билишининг ҳожати ҳам йўқ эди.

— Буюмларни жойлаштириш керак бўлганида мени огоҳлантириб қўйишни унутмасанг бўлди, — кесатиб қўйди хотини.

Баъзан шундай бўларди ҳам. У барча ишларини ташлаши ва жомадонларни тайёрлашига тўғри келарди.

— Ҳеч шубҳасиз.

У кейсидан ҳужжатларни олди. Бу гап тамом, ҳарҳолда ҳозирча тугади, деган маънони билдирарди.

Мэдди биринчи хоним тавсия этган китобни очди. Аёлларга қарши жиноятлар ва зўравонликларни ўрганиш ачинарли мавзу бўлса-да, шунга қарамай, қизиқарли статистик маълумотларни ўз ичига оларди.

— Нима бу? — сўради Жек.

— Буни менга Филлис берди. Аёлларга қарши жиноятлар тўғрисида.

— Масалан, қандай жиноятлар? Уларни кредит карточкаларидан маҳрум этишми?

Бу сўзлар хотинининг дилига оғир ботди, ҳар доимгидек, эри унга муҳим бўлиб туюлган нарсаларни атайлаб ерга уриб, камситишга уринарди.

— Бу кўмига жуда жон-жаҳдинг билан ёпишиб олма, Мэд. У сенинг мавқеингни мустақамлашга фойдали бўлгани туфайли унинг ишида иштирокингни таклиф қилгандим, бироқ бошинг билан шўнгиб кетма. Жоҳилликдан жабрланган аёлларнинг бош ҳимоячиси бўлишинга ҳеч қандай зарурат йўқ.

Самолёт ерга кўнган ва тўхташ майдонига бурилганди.

— Лекин у ерда қилишаётган ишлари ва келгусидаги режалари менга маъқул бўляпти. Биласан-ку, бу муаммо мени ҳақиқатда ҳам ташвишлантиради.

— Биладан. Сени ҳам биладан. Сен қизиқиб кетувчан одамсан. Буларнинг барчаси фақат имиж учун керак, Мэд. Жанна д“Аркка айланиб қолишинг мени асло қизиқтирмайди. Аёлларни уриш ҳақидаги гапириляётганларнинг кўпи бўлмағур гаплар.

Унинг баданидан муз ўтиб кетгандек туюлди. Эри нималар деяпти ўзи?!

— Нимани назарда тутяпсан?

— Ишхонадаги сексуал яқинлик талаблари ёки қизларни учрашувга таклиф этиб, йигитлар томонидан зўрланиши ҳақидаги гаплар ҳаммаси ёлғон. Эри калтаклайдиган ва ҳатто ўлдирадиган хотинларнинг ярмидан кўпи бундан бошқа ҳеч балога арзимайдилар.

Жек бу гапни комил ишонч билан айтди. Мэдди унга ҳайратланиб қаради:

— Буни жиддий гапиряпсанми? Ишонгим келмаяпти. Бўлмаса, менчи? Демак, сенингча, Бобби менга кўрсатган хунарлари... ўзимнинг ёмонлигим туфайли экан-да?

— У мияси йўқ, майда чивин эди. Бунинг устига пиёниста. Калтаклашига мажбур қилиш учун унга нималар деб валдираган бўлганингни фақат худо билади. Кўп оилаларда эру хотин уришадилар, Мэд. Айримлари бир-икки шапалоқ қўйиб, шу билан кифояланишади, бошқалари бир-бирларига жиддий шикаст етказишади. Лекин бу умуман миллий кулфат ҳисобланмайди ҳамда жанговар салб юриши учун баҳона эмас. Ишон, мабодо Филлис билан ёлғиз қолганинда сўраб кўрсанг, унинг кўмитасида сенга қандай мақсадни кўзлаб иштирок этишни айтган бўлсам, у ҳам худди шу сабаб бу ишга қўл ургани маълум бўлади. Фақат имиж учун. Бу четдан қараганда яхши кўринади.

Мэдди эрининг сўзларини дилида оғриқ ҳисси билан тингларди.

— Кулоқларимга ишонмаяпман, — шивирлади у. Овози унга бўйсунмасди. — Унинг отаси онасини доимо калтаклаган. Филлис шундай муҳитда ўсган. Худди мен каби. Худди юзлаб бошқалар каби, Жек. Баъзан золимларга бу камлик қилади. Улар ўзларининг зўрлиги ва хотинларининг ҳеч вақога арзимаслигини кўрсатиш учун уларни ўлдиришлари зарур. Нима, сенингча, бу оилавий урушишми? Сен охирги марта қачон аёл кишини зинадан итариб юборгансан, стул

билан ургансан, қайноқ дазмол ёки сигарет билан куйдиргансан? Бунинг нималигини озгина бўлса ҳам тасаввур қила оласанми?

— Ошириб юбординг, Мэд. Бу ҳаддидан ошиш. Ҳеч шубҳасиз, эси пастлар бор, лекин улар нафақат аёлларни ўлдирадилар. Ҳеч ким биз яшаётган оламда жиннилар йўқ демайди.

— Лекин кўпгина аёллар уларни урадиган, охир-оқибатда баъзан ҳатто ўлдириб қўядиган жоҳиллар билан яшаши ва буларнинг барчасига чидаб ўтишига тўғри келади.

— Демак, бундай аёлларнинг ростдан ҳам эс-ҳуши жойида эмас, шундаймасми? Ахир улар барчасига чек қўйиб, кетиб қолишлари мумкин-ку. Лекин нимагадир бундай қилишмайди. Эҳтимол, уларга бундай ҳаёт ёқса керак-да?

Мэдди анчадан буён бундай чорасизликни бошидан кечирмаганди. Унинг назарида Жек Ер куррасида яшовчи кўпчилик номидан гапирётгандек эди. Уларга қандай тушунтириш мумкин? Ўз эрини қандай ишонтира олади?

— Кўп ҳолларда аёллар ҳатто кетиб қолишга ҳам жуда кўрқиб қолишган бўлади. Хотинини ўлдириш билан кўрқитган кўп эркаклар охир-оқибатда айтганини қиладилар ҳам. Статистика маълумотлари ниҳоятда даҳшатли, кўп аёллар инстинктив равишда бўлса-да, бу ҳақда биладилар. Улар шу даражада кўрқитиб қўйилганки, ҳатто қочолмайдилар ҳам, жойларидан қимирлолмайдилар ҳам. Кейин, уларнинг фарзандлари бор. Кўпларининг борар жойи йўқ, ишсиз, пулсиз. Улар ўзларини ва болаларини ночор аҳволда қолдириб, доимий кўрқитишлар туфайли боши берк кўчага кириб қолгандай сезадилар. Бундай вазиятларда сен қандай йўл тутишни маслаҳат берган бўлардинг? Ўзинг нима қилган бўлардинг? Адвокатингга қўнғироқ қилармидинг?

— Йўқ, у ердан худди сен каби ҳаммасини ташлаб, қочиб кетардим.

У ҳали ҳам эрига гап уқтиришга уринарди.

— Бу каби уриш одатга айланади. Сен улар билан ўсиб бораверасан, буни доимий равишда кўрасан ва бу оддий ҳолга айланади, буни шундай бўлмоғи керакдай ҳисоблай бошлайсан. Сенга эса ҳар доим ҳеч вақога арзимаслигини, шундай муносабатга лойиқлигини таъкидлайверадилар. Сен эса ишонасан. Бу сени қарахт қилиб қўяди, иродангни акашак қилади. Сен индамас, кўрқоқ, одамови, дунёдан узилгансан, борар жойинг йўқ. Охир-оқибатда ўлишни хоҳлаб қоласан, чунки бу ягона йўлдек кўринади. — Унинг кўзлари ёшга тўлди. — Нима деб ўйлайсан, Бобби мени уришига нима сабабдан йўл қўярдим? Бу менга ёққани учунми? Шунчаки қутулиб чиқишнинг йўлини кўрмасдим. Ҳатто шунга муносибман, деб ўйлардим. Ота-онам мени ёмонлашарди, Бобби ҳар доим ҳаммасига ўзим айбдорлигимни такрорларди. То сени учратмагунимча бошқа ҳеч нимани билмадим.

Жек уни ҳатто сира чертмаган ҳам эди. Унинг тасаввурида эрини яхши деб ҳисоблаш учун бу етарли эди.

— Кейинги сафар шунга ўхшаш қилиқ кўрсатгинг келганида, шуни унутмасанг бўлгани, Мэд. Сени ҳеч чертмаганман ҳам. Бундан кейин ҳам тегмайман. Омадинг келгани шу-да, миссис Хантер.

У хотинига шунчалик муҳим бўлиб туюлган мавзуга афтидан, тамомила қизиқишини йўқотиб, жилмайганича ўрнидан турди. Самолёт, ниҳоят, тўхтади.

— Эҳтимол, шу сабабдан ҳам менга ўхшаб омади келмаганлар олдида ўзимни қарздор деб сезаётган бўлсам керак.

Мэдди Жекнинг сўзларидан кейин ўзини нима учун нохуш ҳис қилаётганини англай олмасди. Бироқ, у бу мавзудан толиққан кўринарди. Уйга қайтишда бу ҳақда ортиқ гаплашмадилар.

Мэдди кечкурун спагетти пиширди. Улар жимгина мутолаа билан машғул бўлдилар. Кейин жимовь билан шуғулланишди. Лекин Мэдди ўзини қандайдир беҳис, бегонасирагандай ва кўнгли ранжигандай сезарди. Кейин у эри айтган гапларни хаёлида такрор-такрор эслаб, узоқ ухломмай ётди. Унинг сўзлари, айниқса, гап оҳанги хотинига қаттиқ ботганди. Бу тунда тушида яна Бобби Жони кўрди. У тун яримлаганда даҳшатдан бақириб уйғониб кетди. У кўзлари нафратга тўлган Бобби Жони аниқ кўрди, муштлари билан қайта-қайта Мэддига ташланар, Жек эса уларнинг ёнида турганча, бошини чайқаб, индамай кузатарди. ҳаммасига ўзи айбдорлиги тўғрисидаги фикр Мэддининг миясига ўрнашиб қолганди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Эртасига студияда иш кўпайиб кетди. Ироқдан келган янгиликлар оғир жанглар, қўшма Штатлар томонидан бир кунда қанча одам ҳалок бўлгани тўғрисида хабар етказарди. Яна беш нафар денгизчи пиёда аскар ҳалок бўлган, самолёт уриб туширилган, икки учувчи шахид кетган эди. Президент Жекнинг ёрдамида уруш ҳаракатлари тасвирини қанчалик бежаб кўрсатишга уринмасин, урушда ҳар икки тараф одамлари ҳалок бўлаётгани ҳақидаги мотамсаро далилларнинг ўзи гапирарди.

Мэдди охирги эфиргача берилиб ишлади. Улар кечкурун Жек билан Бразилия элчихонасига қабул зиёфатига боришмоқчи эди, шу боис ишхонада кийимини алмаштириш мақсадида кечки кўйлагини ўзи билан олволганди. Ички алоқа телефони жиринглаганида, у кийимини алиштираётганди. Жек экан.

— Беш дақиқада тайёр бўламан.

— Менсиз кетишинга тўғри келади. Йиғилиш бор экан. Бу ҳақда ҳозиргина хабар беришди.

Мэдди бу сафар қандай йиғилишлигини дарҳол англади. Президент Ироқда одамлар ҳалок бўлаётганига жамоатчиликнинг муносабатидан яққол ҳавотирланяпти.

— Йиғилиш Оқ уйда ўтказилади, шекилли?

— Ҳа, эҳтимол шундай.

— Лекин кейин келасанми?

Мэдди авваллари ҳам гоҳида қабул маросимларига ёлғиз боришига тўғри келган, лекин эри билан бирга боришни афзалроқ биларди.

— Билмадим-ов. Баъзи нарсаларни ўйлаб олишимиз зарур бўлади. Уйда кўришамиз. Агар имкон топсам, кечроқ бориб қоларман, лекин умуман айтганда, у ерга кўнғироқ қилиб, боролмаслигимни айтиб кўйдим. Кечир, Мэдди.

— Ҳечқиси йўқ. Ироқда ишлар унчалик яхши эмасдир-да?

— Ҳаммаси жойида бўлади. Бу билан яшашни ўрганишимизга тўғри келади.

Агар Жек вазифасини уддалай олса, ҳаммаси шундай бўлиши керакдай бошқаларни ҳам ишонтира олади. Фақат Грег ва Мэддини эмас. Улар бугун шуни муҳокама қилишганди, лекин эфирда ҳеч қандай шарҳ беришолмади. Фақат қуруқ далиллар.

— Кўришгунча.

Мэдди кийиниб бўлди. Бу гал оч пушти кўйлаги унинг нафис

бадани рангига ва қўнғир сочларига мос келарди, елкасида пушти шоҳи рўмол ташланган, қулоқларида пуштиранг кўзли зираклар ярқирарди.

Жек унга машинасини қолдириб, ўзи Оқ уйга хизмат автомобилида кетди.

Мэддининг назарида, Бразилия элчихонасида юзга яқин одам йиғилганга ўхшарди. Испанча, португалча, французча гаплар эшитиларди. Қайдандир мусиқа товуши келарди. Бразилия элчиси ҳамда унинг рафиқаси меҳмонларнинг кўнглини хушнуд қилишни яхши билишарди, уларни Вашингтонда яхши кўришарди.

Мэдди зални кўздан кечириб чиқиб, Билл Александрни кўриб қолди. Қандай қутилмаган ажойиб учрашув...

У Мэддининг ёнига илиқ табассум билан яқинлашди.

— Салом, Мэдди! Ишлар қалай?

— Ажойиб. Сиз-чи, дам олиш кунларини қандай ўтказдингиз?

Энди, улар бир-бири ҳақида шунча кўп билиб олганларидан кейин, Мэдди ўзини худди дўстлардек ҳис қиларди.

— Ҳеч бир саргузаштсиз. Вермонтга бориб, болаларни кўриб келдим. У ерда ўғлимнинг уйи бор. Жума куни йиғилишимиз анча қизиқарли бўлди, тўғрими?

Қанчалар кўпчилик инсонлар у ёки бу даражада маиший жиноятлар, жаҳолат, зўрлашлар билан тўқнашаётганидан киши шунчалар ҳайратланади. Яна энг таажжубланарли жиҳати шуки, ҳар бир одам бошқалар яхши ҳаёт кечиряпти деб ҳисоблайди.

Мэдди унинг худди ўзиникига ўхшаш мовий ранг кўзларидан нигоҳини узолмасди. Унинг оппоқ, қалин, текис таралган сочларини меҳр билан томоша қиларди. Александрга смокинг жуда ярашганди. Бўйи ҳам бирам баландки... Мэдди унинг ёнида ўзини кичкинагина ҳис қиларди.

— Буни аллақачонлар англаганман. Авваллари ўзимни ҳар доим айбдордек сезардим, ҳозир ҳам баъзида шундай ҳис қиламан. Бироқ энди ҳарҳолда бошқалар билан ҳам шу ҳол юз беришини биламан. Ҳатто биринчи хоним ҳам шундай кечинмалардан бенаиб қолмабди. Барибир ўзимни айбдор билиш ҳисси мени тарк этмаяпти.

— Асосий қийинчилик, менимча, бу айнан сизнинг айбингиз эмаслигини англашда. Вашингтонга қайтганимдан кейин аввалига, ким билан учрашмай, гўё ҳамма Маргаретни мен ўлдирганимни орқамдан пичир-пичир гапираётгандай ёки ўйлаётгандай туюлаверарди.

— Нима учун шундай туюларди?

— Шунга ишонч ҳосил қилгандим. Кун сайин қанчалик кечирилмас хатога йўл қўйганимни янада кўпроқ англардим.

— Ҳар қандай вазиятда ҳам худди шундай яқун топиши мумкин эди. Террорчилар ҳалол кишилар эмас, улар ҳеч қачон гапининг устидан чиқишмайди, Билл.

— Буни идрок этиш осонмас, айниқса, суйган кишинг ҳаёти хавф остида қолганида. Қачон бўлса ҳам бунга кўникармиканман, билмадим. Буни тушуна олмасам ҳам керак.

Мэддига унинг очиқлиги ва тўғрисузлиги маъқул келганди. Шу билан бирга, унинг табиатан кўнгли юмшоқлиги сезилиб турарди.

— Умуман, зулмни тушуниш мумкин, деб ўйламайман. Мендаги вазиятда ҳаммаси оддийроқ бўлган эса-да, барибир маъносини англаб ололмайман. Нима учун бир инсон бошқасига шунчалик ёмон муносабатда бўлади? Ва нимага шунга йўл қўйдим экан?

— Бошқа танлаш имконияти бўлмаган, ўзга йўл топилмаган, ёрдам берадиган ҳеч ким бўлмаган, қаерга бориш, кимга мурожаат этишни билмагансиз. Шундайми?

Мэдди бош ирғади. Билл унинг қандай вазиятда бўлганини эри ва бошқа кўпларга нисбатан фарқли равишда бир зумда тушунди.

— Ҳа, ҳаммаси шундай, — деди табассум билан у. Кейин мавзуни ўзгартирди: — Ироқ ҳақида қандай фикрдасиз?

— Назаримда, у ерга яна қайта босиб кирганимизнинг ўзи нақадар иснод. Бу вазиятда ғолиблик бўлмайди. Жуда тез орада одамлар осон бўлмаган саволларни бера бошлайдилар. Айниқса, охириги ҳафтада содир бўлгандек, мабодо йигитларимиз бунчалик талофатга учрайверишса. Буни кўриш мен учун чидаб бўлмас даҳшат. Ва ўйлайманки, кўпчилик одамлар бу кампанияда ютиб чиқсак ҳам, ҳеч қандай ғалаба бу йўқотишлар баҳосига арзимайди, деб ҳисоблайдилар.

Мэдди унинг фикрига қўшилмаса бўлмасди. Унга воқеаларнинг шундай ривожланишига Жек сабабчилигини айтиб қўйишига оз қолди. Эри ҳаддан ташқари оптимистик кайфиятда. У президентга маъқул бўлган ҳамма нарсани одамларга мажбуран ҳазм қилдириш мумкин, деб ҳисоблайди. Яхшиямки, Билл Мэдди каби ўйлайди.

Улар яна бироз суҳбатлашдилар. Билл ундан ёзда нимани режалаштирганини сўради.

— Ҳозирча билмайман, — жавоб берди Мэдди. — Бир материални тугатишим керак. Жек эса аввалдан ҳеч режа тузмайди. Одатда, у жўнаб кетиш олдидан буюмларни жойлаштиришим зарурлигини айтади.

— Бу, ҳойнаҳой ҳаётга қизиқишни оширса керак?

Аслида Билл қандай қилиб Мэдди буни уддалашига ҳайрон қолганди. Кўп одамларга жўнаб кетишга тайёргарлик анчагина вақтни талаб этади. Қизиқ, унинг фарзандлари бунга қандай қарашар экан?

— Болаларингиз борми?

Мэдди жавоб беришдан олдин бирор лаҳза иккиланди-да:

— Умуман айтганда... йўқ.

Билл бундан унча ажабланмади. У ҳали ёш, ҳойнаҳой, баландроқ мартабага эришмоқчидир. Ҳали ҳаммасига, фарзанд ўстиришга ҳам улгуради.

— Ҳали олдинда етарлича вақтингиз бор. Болалар тўғрисида ўйлашга ҳам улгурасиз.

У Мэддининг ўзи ҳақида сўзлаганларини эслади. Балки бу унинг болалигида олган руҳий жароҳатлари оқибатидир. Эҳтимол, шу боис Мэдди ҳозирча фарзанд кўришни хоҳламаётгандир. У буни тушунарди.

Мэдди унга энди ҳеч қачон фарзанд кўролмаслигини, Жек унга шундай шарт қўйганини айтолмасди. Бу шундай киборлар зиёфатида айтишга арзигулик гап эмасди. У мавзуни бошқа томонга бурди:

— Сиз-чи, Билл, ёзда нима қилмоқчисиз?

— Одатда, биз фермага кетардик. Лекин бу йил у ерда менга оғир бўлса керак, деб ўйлайман. Ёзда уйимни қизимга бердим. Унинг уч фарзанди бор, уларга у ерда туриш жуда ёқади. Мабодо боргим келиб қолса, ҳар қачон меҳмонларга аталган хонада туришим мумкин.

Қандай ёқимтой инсон... Афтидан, фарзандларига жуда боғланган кўринади.

Бироздан сўнг уларнинг ёнига Франциядан келган ёш жуфтлик яқинлашиб, суҳбатга қўшилишди, кейин аргентиналик элчи Билл

билан бир-икки оғиз гаплашиб олди. Иккови ҳам испан тилида эркин сўзлашишарди. Яна бироз вақт ўтгандан кейин, Мэдди Биллнинг столда қўшниси эканини билгач, ажабланди:

— Жойларимиз ёнма-ёнлигини билмаган эканман.

— Буни мен ташкил қилдим, деб айтишни жуда хоҳлардим-у, лекин афсуски, бундай қудратли эмасман. Ҳойнаҳой, омадим келган бўлса керак.

— Менинг ҳам.

У Мэддининг қўлини билагига олиб, стол ёнига бошлади.

Кеча ниҳоятда ёқимли ўтди. Мэддининг нариги ёнида Небраскалик сенатор-демократ қўшни бўлди, у билан аввал шахсан учрашмаган бўлса-да, анчадан бери унга ҳавас билан қарарди. Билл Принстон ва Гарвардда дарс берган давридаги қизиқ воқеаларни айтиб бериб, уни сира зериктирмади. Афтидан, у ер Биллга жуда ёқарди. Унинг хотини ҳалок бўлгунга қадар унча узоқ давом этмаган дипломатик лавозими ҳам ниҳоятда қизиқарли ва сермахсул экан.

— Хўш, энди бу ёғига нима қилмоқчисиз? — деб сўради Мэдди ширинлик ейишаётганда.

Биллнинг китоб ёзаётгани унга маълум эди, унинг гапига қараганда, китоб якунланиб қолганди.

— Очигини айтганда, ҳозирча билмайман. Яна дарс беришга қайтсаммикан, деб ўйлагандим... Бироқ бу иш билан шуғулланиб бўлдим. Айрим академик ўқув юртлари, шулар жумласидан, Гарвард ҳам, ишга чақирришяпти. Лекин қандайдир муддатга ғарбга, масалан, Стэнфордга дарс беришга бориш ҳам мумкин. Ёки бир йилни Европада ўтказсаммикан. Биз Маргарет билан Флоренцияни ёқтирардик. Яна Оксфордда Американинг ташқи сиёсати бўйича бир йиллик курсни ҳам таклиф қилишганди. Бироқ бу мен учун қизиқарли бўлишига унчалик ишончим йўқ. У ернинг қиши ҳам анча совуқ. Колумбиянинг иқлими жуда ажойиб, у мени, ҳойнаҳой, эркалатиб юборган бўлса керак.

— Танлаш имкониятингиз нақадар кенг экан!

Мэдди Александрни ҳамма нима учун ўзига ишга чақираётганини тушунарди. У маданиятли, ювош, янги ғоя ҳамда оригинал концепцияларга очиқ кўнгиллик билан қарайди. Бундай одам ҳақиқий хазина.

— Мадрид хусусида нима дейсиз? Испанчада эркин гаплашаркансиз.

— Бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эканман. Эҳтимол, аввал коррида санъатини эгаллашим зарурдир.

Билл Александрни матадор ролида тасаввур қилиб, иккаласи ҳам кулиб юборишди. Таом ейиш ниҳоясига етганида шундай ёқимли суҳбатдошидан айрилиш фурсати келгани учун Мэдди хафа бўлди. Билл уйигача олиб бориб қўйишни таклиф қилганди, лекин уни ҳайдовчи машинада кутаётганини айтди.

— Келаси йиғилишимизда учрашувимизни интизорлик билан кутаман. Қизиқарли гуруҳимиз сараланди. Тўғриси, бу масалани унчалик яхши билмайман. Маиший жоҳиллик мазмунан менга нотаниш. Мен бошқачароқ ғайриоддий ҳодисага дучор бўлдим. Шундай бўлса-да, Филлиснинг таклифидан хурсандман.

— У қилаётган ишини билади. Биздан яхшигина команда чиқади, деб ўйлайман. Фақат қайси йўналишда ҳаракат қилишни ҳал қилиш зарур. Умид қиламанки, муаммога оммавий ахборот воситалари диққатини қаратишни удалаймиз.

— Сиз эса биз учун матбуот жарчиси бўласиз. Бу сизда аъло даражада чиқади.

Шу сўзлар билан улар айрилишди.

Мэдди уйга келганида Жек ўрнида ётарди. У тинчгина китоб ўқир ва осойишта кўринарди.

— Ажойиб кечани ўтказиб юбординг.

Мэдди қулоқларидан зираklarини ва туфлисини ечди. Эрининг ёнига яқинлашиб, уни ўпиш учун эгилди.

— Биз ишимизни тугатгунимизча, ҳойнаҳой, овқатланиб бўлган бўлсангиз керак. У ерда нималар бўлди?

— Жуда кўп қизиқарли одамлар бўлди. Билл Александрни учратдим. ғоят ёқимтой одам экан.

— Менга эса у ҳар доим ниҳоятда мижғов киши бўлиб кўринган.

Жек китобини ёпди. Хотинига мамнунлик билан нигоҳини қаратди. Кўриниши зўр-да, гап йўқ... ҳатто оёқяланг, зираklarсиз ҳам... қиёматдек чиройли.

— Мэд, кўринишинг зўр.

Эри чин дилдан айтаётганини Мэдди кўриб турарди. Уни яна ўпмоқчи бўлиб эгилди:

— Раҳмат.

— Келақол, энди тезроқ ёт.

Унинг кўзлари таниш чақнади. Бир неча дақиқадан кейин у ўрнига ётди ва эри унга нақадар ажойиблигини исбот қилди. Мэддининг миясига кутилмаганда ахир болалар йўқлиги яхши-ку, деган фикр келди. Бошқа ҳеч ким ҳақида ўйлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Улар бўш вақтларини бир-бирларига бағишлашлари мумкин. Кейин Мэдди эрининг бағрида тўла қониқиш ҳис қилиб, осойишталикдан дам олиб ётди.

— Оқ уйда нима гап? — сўради у уйку аралаш.

— Чамаси, қандайдир маъқул йўриқлар ишлаб чиқдик, шекилли. Албатта, сўнгги сўзни президент айтади. Мен ҳам бошқаларга ўхшаб ўз фикримни ифодалайман, холос. У барчасини йиғиб, нима қилиш кераклигини ҳал этади. У ниҳоятда ақлли. Эгаллаб турган мансаби ҳам, тўғриси айтганда, осон эмас.

— Дунёда энг ёмон мансаб бўлса керак, деб ўйлайман. Ҳеч қандай баланд маош учун бундай ишга рози бўлмасдим.

— Чакки қиласан, — масхаралади уни эри. — Сендан зўр президент чиқарди. Оқ уйда ҳамма чиройли кийинган, ўзаро мулоийм гаплашган, бир-бирига кўмаклашган, ўйлаганларини гапиришган бўларди. Маҳкама аъзоларининг эса юракларини чилпарчин қилардинг-да, улардан қон сизиб турарди. Нақадар ажойиб рисоладагидек дунё, Мэд!

Гарчи бу сўзлар мақтовдек туюлса ҳам, лекин эрининг гапида пичинг оҳанги сезиларди. Мэдди жавоб бермади. Бу ҳақда ўйламасликка аҳд қилди ва тезда ухлаб қолди. Шу билан эрталабгача ухлади. Эрта билан тургач, Жек иккаласи ишга вақтлироқ кетишди.

Соат саккизда ҳар иккови ҳам ўз идорасида эдилар. Мэдди бир муддат вақтини америкалик раққослар тўғрисида махсус кўрсатув тайёрлаётган Грегга ёрдамлашишга ажратди. У бунини Грегга аввалроқ ваъда қилганди. Улар тушгача, то эшик ортидаги шовқин-сурон эътиборларини жалб этгунга қадар, атрофдаги ҳеч нимани сезмай ишлашди.

— Бу нима? — ҳайрон бўлганча Мэдга қаради Грег.

— Қайдам. Эҳтимол, Ироқда нимадир содир бўлгандир? Кеча кечқурун Жек президент билан бирга эди, улар бир нимани бошлашмоқчи, шекилли.

Улар Грег билан йўлакка чиқишди. Мэдди режиссёрлардан бирини тўхтатиб сўради:

— Нима бўлди?

— Йигирма дақиқа олдин Кеннеди аэропортида Парижга учаётган самолёт портлаб кетибди. Айтишларига қараганда, жуда даҳшатли куч билан портлабди. Ҳаммаси ҳалок бўлган.

Мэдди ва Грег янгиликлар бўлимига етиб боришди, лекин у ерда ҳам бундан ортиқроқ маълумот олишолмади. Портлаш учун масъулиятни ҳеч ким ўз зиммасига олмаган эмиш. Шунга қарамасдан, Мэдди бу иш унчалик тоза эмаслигидан шубҳаланарди.

— Бизга номаълум шахс қўнғироқ қилди, — деди режиссёр. — Кимлигини айтмади, лекин анча маълумотдан хабардор кўринади. Унинг айтишича, кечадан бери авиакомпанияда бу хавф ҳақида учишгача бохабар бўлишган экан. Портлашнинг олдини олиш учун ҳеч қандай чора кўришмабди.

Грег билан Мэдди бир-бирига қараб қўйишди. Қандайдир ақлсизлик... Ахир шундай ҳалокатга йўл қўйиб бўларканми?

— Сизга маълумот берган ўзи ким экан? — сўради Грег хўмрайиб.

— Номаълум. Бироқ ҳаммасини батафсил гапириб берди, буни осонгина текшириб кўрса бўлади. Лекин муҳими, авиакомпаниядагилар кечанинг ўзидаёқ бундан огоҳлантирилган бўлсалар ҳам, қўпоровчиликнинг олдини олиш чораларини кўришмаган. Ҳар нечук, бу шундай кўриняпти.

— Бу иш билан ким шуғулланади? — қизиқди Грег.

— Агар истасангиз, сиз. Кимдадир одамлар рўйхати бор, уларга қўнғироқ қилишингиз мумкин. Номаълум шахс бизга бир нечта қизиқ исмларни айтиб, бир жуфт тахминий фикр ҳам ташлаб қўйди.

Грег Мэддига ўтирилди.

— Мени ҳам шу ишга кўшинг, — деди у.

Улар биргаликда исмлар рўйхати бўлиши мумкин бўлган режиссёр ёрдамчиси ёнига кетишди. Мэдди ўзини босолмасди:

— Ҳеч ишонгим келмайди... Ичида бомба бўлиши мумкин самолётга одамлар чиқарилмайди.

— Эҳтимол, чиқарилаверар. Бу ҳақда шунчаки билмагандирмиз.

Улар исмлар рўйхатини олиб, Мэддининг хонасига қайтишди. Икки соатдан кейин улар аниқлаб билишган маълумотга ишонгилари келмай, бир-бирларининг рўпарасида ўтирардилар. Телефон орқали боғланиб суриштирган кишиларнинг ҳар бири бир гапни таъкидлашди: ҳа, огоҳлантириш бўлганди, лекин аниқ эмас, гўёки уч кун ичида Кеннеди аэропортидан учадиган қайсидир самолётга портловчи қурилма қўйилади, деб. Бошқа ҳеч нарса маълум эмасди, шу сабабли энг юқори идорадагилар то бунинг тасдиғи топилмагунча ва шу ҳақда қўшимча маълумот олмагунларига қадар фақат қўриқлаш хизмати фаолиятини кучайтириш ва учишни тўхтатмасликка қарор қилишибди. Бундан бошқа ҳеч қандай қўнғироқ бўлмаган.

— Ҳа, ҳаммаси қандайдир шубҳали эшитилмоқда, — деди Мэдди. — Балки компаниядагилар буни шунчаки оддий пўписа деб ўйлашгандир.

Лекин бошқа томондан қараганда, бу пўписа худди шунга ўхшаш ваҳшиёна акцияларни илгари ҳам содир этган икки террорчилар гуруҳининг биридан чиқиши ҳам мумкин эди, шу боис огоҳлантирувга ишониш учун ҳамма асос бор эди.

— Сезиб турибман, бу ерда нимадир яширинган, — бошини кўтарди Грег. — Бирор бир ваколатли манба топиб, ҳаммасини кавлаб кўришимиз керак.

Улар барча имкониятларни чамалаб кўриб, энди чуқур ўйга чўмиб ўтиришарди. Тўсатдан Мэдди ўрнидан сапчиб турди. Унинг хаёлига бир фикр келганди:

— Ҳозир қайтаман.

Шахсий лифтда эрининг хонасига кўтарилди. Ахир Жек кеча кечқурун Оқ уйда бўлганди. Шундай ҳажмдаги хавф ҳақидаги огоҳлантиришлар президентга етиб бормаслиги мумкин эмасди. Эҳтимол, Жек нималарнидир билар.

Котиба Жекнинг мажлис ўтказаетганини айтди. Мэдди уни бир дақиқага муҳим масала бўйича чақириб беришни илтимос қилди. Бироз ўтгач, у хотинига хавотирланиб қараганча чиқди.

— Нима бўлди? Яхшимисан?

— Ҳа, яхшиман. Ҳозир портлатилган самолётга тааллуқли материал устида ишлаяпман. Бизга маълум қилишларига қараганда, гўёки самолёт бортида бомба борлиги ҳақида унча аниқ бўлмаган огоҳлантириш тушган, лекин айнан қайси рейсдалигини ҳеч ким билмаган экан.

У содир бўлган ҳодисани қисқача тушунтириб берди. Бу хабар Жекни унча ташвишга солмагани кўриниб турарди.

— Бундай ҳодисалар онда-сонда рўй бериб туради, Мэд. Бу ерда ҳеч нарса қилолмайсан. Огоҳлантириш унча аниқ бўлмаган. У ўйлаб топилган бўлиши ҳам мумкин эди.

— Кеча кечқурун ҳеч нимани эшитмаганмидинг?

— Ҳа, умуман айтганда, йўқ.

У эрига тикилиб қараб турарди. Назарида, эрининг кўзларида нимадир йилтиллагандай бўлди. Демак, самолёт билан содир бўлган ҳодиса унинг учун катта янгилик эмас.

— Бу нима жавоб, Жек? Ахир бу жуда муҳим! Агар компания огоҳлантирилган бўлса, маъмурият барча рейсларни тўхтатишга мажбур эди. Учишни давом эттиришга ким қарор қилди?

— Бу ҳақда моҳиятан ҳеч нарса билмайман. Лекин огоҳлантириш аниқ бўлмаганда, нима қилиш мумкин эди? Учишни тўхтатишми? Кеннеди аэропортидан учадиган барча рейсларни уч кунга тўхтатишми? Ахир бу Қўшма Штатлар авиациясини ерда қолдириш билан баробар-ку. Бундай бўлиши мумкин эмас.

— Кеннеди аэропортидаги учишлар назарда тутилганини қаердан биласан, уч кун ҳақида-чи? Демак, бу ҳақда билган экансан-да.

Ҳа, Жекни Оқ уйга мана шу сабаб кеча зудлик билан чақиртиришган экан-да, дея тўсатдан тушунди у. Жамоатчиликка қандай маълум қилиш ҳақида кенгашиб олиш учун, балки ҳатто қандай йўл тутиш ҳамда мабодо бирон-бир самолёт ростдан ҳам портласа, кейин ўз обрўсини сақлаб қолиш тўғрисида ундан маслаҳат сўраш керак бўлган экан-да. Бу қарорни у қабул қилмаган бўлса ҳам, йўловчиларни хавфдан огоҳ этмоқ керакми ё йўқлигини ҳал этганлар орасида эрининг ҳам овози, ҳар қалай, охиргиси бўлмагандир.

— Мэдди, Кеннеди аэропортида уч кун давомидаги барча рейсларни тўхтатиб бўлмасди, шунчаки бунинг сира иложи йўқ. Бу нималигини ўзинг тасаввур қила оласанми? Унда қўнадиган барча рейсларни ҳам тўхтатишга тўғри келарди, чунки портлаш уларга ҳам тегиши мумкин эди. Бутун иқтисодиётга путур етарди ва шу билан бирга, умуман бутун мамлакатга зарар келтирарди.

Мэдди ғазабдан оқариб кетди.

— Ишонмайман! Сен ва худо биледи яна ким биргаликда ҳеч қандай хавф йўқлигини кўрсатишга қарор қилгансизлар ва ҳатто ҳеч кимни огоҳлантирмагансизлар. Буларнинг барчаси учиш жадвалини бузмаслик ва иқтисодиётга зарар етказмаслик учунми? Жек, тўғриси айт, бундаймасми? Сени нотўғри тушунганимни айт. Тўрт юз ўн икки нафар инсон сизлар учиш жадвалини бузмасликка аҳд қилганингиз туфайли ҳалок бўлишмагандир? Демак, бу қарор фақат ишни ўйлаб қабул қилинган, шундайми? Ҳўш, бундай қарорни ким қабул қилди?

— Президентимиз-да, тентак. Сен-чи, нима деб ўйлаганингиз? Бундай қарорларни мен қабул қиламан, дебми? Хавф ҳаддан ташқари ноаниқ эди, фақат бир иш қилиш — ҳар бир самолётни учиш олдидан яхшилаб текшириш мумкин эди. Лекин буни мендан эшитганингизни айтадиган бўлсанг, сени худди ит азобида ўлдираман!

— Мени нима қилишингга тупураман. Ҳозир гап инсонлар ҳаёти, болалар ҳақида, ҳеч бир айбисиз одамлар ҳақида боряпти. Ҳеч бирингизда Кеннеди аэропортини уч кунга беркитишга жасорат етишмагани туфайли улар бомбали самолётга чиқарилган. Нега шундай қилмадингизлар, Жек!

— Нималар ҳақида гапираётганингизни тушунмаяпсан. Мамлакатнинг асосий халқаро аэропортини уч кунга беркитишнинг сира иложи йўқ! Бу барча ишга доир битимларимизни бузиши мумкин эди.

— Лекин, ахир уни қалин қор ёққанида беркитишади-ку, жин урсин! Ҳеч ким ўлмайди-ку. Нимага энди ҳозир, портлаш ҳақида огоҳлантириш мавжудлигида ёпиб бўлмас экан?

— Чунки маъмурият жиннича кўринарди ва бундан ташқари, ваҳима бошланиши мумкин эди.

— Жуда соз, демак, ваҳима содир бўлмаслиги учун, тўрт юздан ортиқ инсон ҳаётини қурбон этиш зарур бўлибди! Вой, худойим, қулоқларимга ишонмайман. Ҳамма нарсадан хабардор бўла туриб, ҳеч нима қилмаганингга ишаномайман!

— Сенингча нима қила олардим? Кеннеди аэропортига бориб, варақалар тарқатишим керакмиди?

— Аҳмоқ, ахир шахсий телевизион тармоғинг бор-ку! Ҳеч бўлмаса, аноним равишда хавф тўғрисида хабар беришинг мумкин эди. Ўшанда аэропортни беркитишга мажбур бўлишарди!

— Шунда Оқ уйнинг эшиги мен учун бутунлай беркиларди. Нима, улар ахборотни ким ташқарига чиқарганини фаҳмлашмасди, деб ўйлайсанми? Бўлмаган гапларни валдирама... ва бошқа ҳеч қачон, — у хотинининг қўлини кескин ушлади, — эшитяпсанми, бошқа ҳеч қачон мени аҳмоқ дея кўрма. Мен қилаётган ишимни биламан.

— Сен ва кеча кечқурун биргаликда шакарғуфторлик қилган ўша йигитлар бугун пешинда тўрт юздан ортиқ инсон умрига завола бўлдингиз. — Унинг овози титрарди, у ҳали ҳам юз берган ҳодисага Жекнинг алоқадорлиги ҳақидаги фикрни ҳазм қилолмасди. — Нимага энди қурол сотиб олиб, одамларни отиб ташламайсан? Бу тозароқ ва ҳалол иш бўларди. Сен учун бизнес ҳаммасидан муҳимроқ-да. Бу дегани, демак, бирон-бир аёл боласи билан ҳар сафар самолётга чиқаётганида, у ерда бомба борлигини билолмаслиги мумкин, лекин уни бу ҳақда ҳеч ким огоҳлантирмайди ҳам, чунки бундай майда-чуйдалардан кўра бизнес муҳимроқдир. У ва унинг болалари — яширин жабрдийдалар. Қандайдир болакайлар туфайли бизнесга зарар етмаслиги зарур!

— Каттароқ ҳисобда ўзи ҳам шундай. Содда-гўл болма, Мэд. Шунчаки тушунмаяпсан. Баъзан энг юқори манфаатлар туфайли одамларни қурбон этишга тўғри келади.

Мэддига гўё ҳозир шу ерда, эрининг қаршисида қайт қилиб юборадигандек туюлди.

— Энди мени диққат билан эшит. Агар бу ҳақда кимга бўлмасин, бир оғиз айтсанг, шахсан ўзим сени Ноксвилга қайтиб олиб бориб, Бобби Жо уйининг остонасига ирғитиб ташлайман. Бир сўз айтсанг, Қўшма Штатлар президенти олдида жавоб берасан. Сени хоинлик учун турмага ташлайдилар. Бу масала муҳим давлат сири, у мамлакатдаги энг обрўли ҳисобланган ҳамда қилаётган ишини яхши биладиган одамлар қўлида. Бу сенга мижғов асабий уй бекаси ёки қорни хўппа семиз сенатор эмас. Агар бу захарли илонлар уясининг тинчини бузадиган бўлсанг, президент, ФБР ва бошқа ташкилотларга ишинг тушиб қолади. Мен эса пастга думалаётганингни ва ёрқин алангада ёнаётганингни кузатиб тураман. Бу ишга бурнингни суқма, Мэд. Бу борада ҳеч балога ақлинг етмайди-ю, шунчалик тез ўраб, сиқиб қўйишадики, оғзингни очишга улгуролмай қоласан. Ютиб чиқишингдан умидвор бўлма.

У Жекнинг сўзларида ҳақиқат зарраси борлигини англади. Ҳамма ўзини олиб қочиш ва ёлғон гапиришга уринади, бу Уотергейт замонасидан бери энг катта алдов бўлади. Томошабинлар ҳам, ҳойнаҳой, унга ишонмайдилар. Унинг нозик товуши анча кучлироқ бошқа овозлар жўрлигида йўқ бўлиб кетади, унга ҳеч ким ва ҳеч қачон ишонмаслигини таъминлайдилар. Эҳтимол, уни ўлдиришга ҳам уриниб кўрарлар. Нақадар кўрқинчли... Лекин индамаслик, уни ҳар куни тинглайдиган минглаб одамларнинг ишончидан маҳрумлик янада кўрқинчлироқ. Улар икки юз олтмиш учинчи рейс йўловчилари иш манфаатини ўйлаганлик туфайли қурбон этилганини билишга ҳақлидирлар. қарор қабул қилишга масъул кишилар учун бу қурбонлар ҳеч бир аҳамиятсиз эканлигини ҳам билишлари керак.

— Мени эшитдингми?

Унинг кўзларида таҳдид қилувчи ғазаб пайдо бўлди. У хотинидан ҳайиқарди. Агар ўз телекомпаниясига хавфни сезгудай бўлса, хотинига хужум қилувчилардан биринчиси бўлади.

— Эшитдим. Сени кўрарга кўзим йўқ!

— Нималарни ўйлаётганинг ёки ҳисларингга тупураман. Мени фақат қилаётган ишинг қизиқтиради. Биргина хато қадам ташлайдиган бўлсанг, тамом бўласан. Тушунарлими, Мэд?

У эрига узоқ тикилиб турди-да, кейин тезда ўгирилиб, лифтни ҳам кутмасдан, зина томонга кетди.

Хонасига ранги оқарган ва титраганча кириб келди.

— Сенга нима бўлди? Нима содир бўлди? Жек ниманидир билган эканми?

Грег унинг қаерга кетганини дарҳол англаганди. У Мэддини бу аҳволда сира кўрмаганди. Ранги-рўйи мурдадек оқарган ва гўё ҳозир кўнгли айнаётгандай кўринарди.

— Йўқ, билмаган, — деди у зўрға.

Уч таблетка аспириин олиб, қаҳва билан ютиб юборди.

Ўн дақиқадан сўнг остонада анча жиддий қиёфада бош режиссёр пайдо бўлди. Икковига гумонсираб қараб олди.

— Бугун кечқурун, эфирга чиқишингиздан олдин матнингизни текшириб кўришим учун менга берасизлар. Агар ўзингиздан бирор гап қўшадиган бўлсангиз, шу заҳоти тўхтатиб, рекламани қўйиб юборишади. Тушунарлими?

— Тушунарли, — деб жавоб берди Грег.

У ҳам, Мэдди ҳам шамол қай тарафдан эсаётганини дарҳол англашди. Гарчи Грег Мэддининг эри билан нима ҳақида

гаплашганини аниқ билмаса-да, деярли ҳаммасини унинг чехрасидан уқиб олди. У режиссёр чиқиб кетишини кутиб турди-ю, Мэддига ўгирилди:

— Демак, у ҳаммасини билган. Агар хоҳламасанг, ҳеч нарса айтмаслигинг мумкин.

У Грегга нигоҳини узоқ тикиб турди. Ниҳоят, бош силкиди:

— Ҳеч нарсани исбот қилолмайман. Шу боис тўполон кўтариш бефойда. Бу ишга алоқадор кишилар ҳаммасидан тонадилар.

— Мэд, биз бунга аралашмаганимиз маъқул деб ўйлайман. Куйиб қолишимиз ҳеч гапмас. Бунга тишимиз ўтмайди. Агар улар билишган бўлса, демак айбини яширадиган суянчиқлари борлигига ишонч ҳосил қилишинг мумкин. Бу ерда, ҳойнаҳой, ҳаммасини катта мансабдорлар ҳал қилишгандир.

Жек Хантер ҳам ҳозир улар орасида. Грег Мэддининг эри президент таянчи ва маслаҳатгўйи бўлиб қолганини бир неча бор эшитганди. Жек Хантер энди олий лигада ўйнаяпти, шекилли.

— Агар бу мавзуну кўзгатсам, у мени ҳайдаб юборишини айтди. Тупураман. Одамларга ёлгон гапиришни ёмон кўраман.

— Гоҳида тўғри келади... Агар мен ҳам буни ёмон кўраман. Катта мансабдорлар бизни кукун қилиб эзиб ташлашади.

— Жекнинг айтишича, мени турмага қамашар эмиш. Ёки шунга ўхшашроқ.

— Нима, у эсини йўқотганми?

Мэдди бехосдан кулиб юборди. Лекин ўша заҳоти Жек унинг қўлини кескин ушлаб, силталаганини эслади. Унинг афти башарасини эслади. У эрини ҳеч қачон бундай ғазабланган ва қўрққанини кўрмаганди.

Режиссёр кечки эфир матнини диққат билан кўриб чиқди ва уни таҳрир қилиб қайтариб берди. Ҳаво ҳалокати ҳақида бор-йўғи бир неча жумла қолган эди холос. Бунга илова этилган кўрсатмада асосан ҳалокат содир бўлган жойдан олинган видеоматериалдан фойдаланиш кераклиги айтилганди.

Улар студияда эфирга тайёрланиб, жойларини эгалладилар. Сонияларни санаш бошланди.

— Эҳтиёт бўл, Мэд, — шивирлади Грег.

У Мэддини ҳаддан зиёд яхши биларди. У камикадзе сингари хавфли зонага ташланиб қолиши мумкин. Ҳақиқат учун таниқли курашувчи.

Мэдди икки юз олтмиш учинчи рейс бортидаги портлаш ҳақидаги материални ўқиди. Бир жойида унинг овози салгина билинарли титраб кетди. Фамгин овозда ҳалок бўлганлар, шу жумладан, бортда болалар ҳам бўлгани ҳақида маълум қилди. Кетма-кет кўрсатилган видеотасвир ҳалокат ҳақида тасавурларни фақат кучайтирди. Улар сўнги кадрларни ҳамда қандайдир ҳаваскор Лонг-Айленддан портлашни тасвирга туширган плёнкани кўрсатишди. Эфирни тугаллашга тайёрланаётгандилар. Тўсатдан Мэдди қўлларини столга қўйди, бармоқларини бирлаштирди ва матнли монитордан юзини ўгирди.

— Мэдди... керак эмас... — овоз чиқармасдан, фақат лаблари билан гапирди Грег.

Лекин Мэдди уни энди кўрмасди. У тўғри камерага, ўз юртдошларининг юзларига қарарди, улар юрагига кириб боришга уринарди.

— Бугунги ҳалокат ҳақида анча миш-мишлар юрибди, — эҳтиёткорлик билан гап бошлади у. — Айримлари анча хавотирли.

Аппаратхонада пулт олдида ўтирган режиссёр сапчиб ўрнидан туриб

кетди. Унинг кўзлари кўрқувдан олайиб кетди. Бироқ у Мэддини ўчириб қўймади.

— Миш-мишларга қараганда, Кеннеди аэропортидан учадиган рейслардан бирида портлаш тайёрланаётгани ҳақида компания раҳбариятини аввалдан огоҳлантиришган экан. Бу маълумотлар қайд ҳам этилмади ва уларга қарши раддия ҳам билдирилмади. Биз тўрт юз ўн икки киши нобуд бўлганини биламиз, холос. Биз фақат тахминан айтишимиз мумкин, агар ростдан ҳам самолёт портлатишга тайёрланаётганига гумон бўлса ва бу маълумот халққа ошкор этилганида нима бўларди. — Грег нафасини ичига ютди. Мэд хатарли чизиққа борганди... Лекин ундан ҳатлаб ўтмади. — Биз, телестудиядагиларнинг ҳаммаси ҳалок бўлганларнинг қариндошлари ва дўстларига таъзия билдирамыз. Бу даҳшатли ҳалокатнинг қиёси йўқ. Омон бўлинг. Бу Мэдди Хантер эди.

Зумда реклама қўйилди. Мэдди қулоқларидаги мосламани ечди. Ранги мурдадек оқариб кетган Грег нафасини ростлади.

— Шайтон, одамни кўрқитиб юбординг-ку! Ҳамма ўйлаётганларингни ҳозир айтворасанми, деб ўйлагандим.

— Нимани айтиш мумкин бўлса, шуни айтдим. — Жуда ҳам кам нарсани, дея хаёлидан ўтказди у ва ўрнидан турди. Остонада эри билан гаплашаётган режиссёрни кўрди.

Ўша заҳотиёқ Жек унинг ёнига келди:

— Сен хатарли чизиққача етгандинг, Мэдди. Биз сени истаган лаҳзада ўчиришга тайёр турардик.

У энди газабланган кўринишда эмасди. Ҳарҳолда у эрини сотиб қўймади, гарчи шундай қилиши мумкин бўлса ҳам. Аниқроғи, уриниб кўриши мумкин эди.

— Биламан, — совуққина жавоб берди у.

Унинг кўзлари мовий ранг муз парчалари каби чақнарди. Йўқ, улар орасида бугун содир бўлганни у ҳеч қачон унутолмайди.

— Хурсандмисан? — сўради у муздек оҳангда.

— Мени эмас, ўзингни асрадинг.

Режиссёр чиқиб кетганди, Грег ўз хонасига қайтганди, шу боис уларни ҳеч ким эшита олмасди.

— Одамларни алдадинглар.

— Кеннеди аэропортида барча учишларни тўхтатганимизда, улар ҳаммани бурда-бурда қилиб ташлашган бўларди.

— Хўш, жуда соз, яхши ҳам уларнинг жаҳлини чиқармабсизлар. Икки юз олтмиш учинчи рейсдагилар ҳам, эҳтимол, жуда мамнундирлар. Одамларнинг жаҳлини чиқаргандан кўра ўлдириб қўя қолган яхшироқ. Шундайми?

— Ҳадингдан ошма, Мэдди.

У бошқа бир сўз ҳам демади. Эрининг ёнидан ўтиб, хонасига кетди. Грег шу лаҳзада у ердан чиқаётганди.

— Тузукмисан, ишқилиб? — шивирлаб сўради у: Жек студияда қолганди.

— Унчмас. Менга нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Дилим оғрияпти. Мен хоинлик қилдим, Грег.

У кўз ёшларини базўр тутиб турарди. Шу дақиқада у ўзини кўрарга кўзи йўқ эди.

— Сенинг танлайдиган ўзга йўлинг йўқ эди. Унут. Барибир бир ўзинг ҳеч нарса қилолмасдинг. Жек қалай? Қаттиқ аччиқланыптимми? Жаҳли чиқмасаям бўларди. Ахир шунақа зўр гапириб қўйдингки.

— Чамаси, уни бошлаб кўрқитиб юборганга ўхшайман. — Мэдди ёшли кўзлари билан жилмайди.

— Уни қўйсанг-чи, худо жазосини берсин. Мени қанчалик кўрқитворганингни-чи. Битта-яримта сени ўлдириб қўймасидан бурун оғзингни ёпиб қўйишга тўғри келармикан, деб ўйладим. Уларнинг шундай қилиши ҳеч гапмас. Асабларинг қақшаб, бир неча ой давомида қаттиқ таҳликада яшаганинг, томинг кетиб, психиатрда даволанганингни, улар эса қўлдан келган барча чораларни қўллашганини айтишарди-қўйишарди. Бу тентакликни содир этмаганингдан бағоят хурсандман.

У жавоб беришга улгурмади. Хонага Жек кириб келди.

— Отлан, кетяпмиз.

Хотинининг ҳамкасбига ҳатто назар ҳам ташлаб қўймади. Грегнинг рейтинглари жуда қониқарли бўлса ҳам, Жек уни ёқтирмасди ва буни сира яширмасди. У Мэдди билан худди барча буйруқларини бажаришга мажбур хизматкоридай гаплашарди. Мэдди уларнинг аввалги муносабатлари тугаганини сездди. Уларнинг ҳар бири бошқаси унга хоинлик қилди, деб ҳисобларди.

У бир сўз ҳам айтмасдан, сумкасини олди ва чиқиб кетди. Улар жимгина лифтга чиқишди, индамасдан пастга тушишди. Жек фақат машинада гапирди:

— Бугун сенинг хизмат мавқеинг ҳалокатдан қилдек нарида эди, буни тушунасанми?

— Сен ва дўстларинг тўрт юз ўн икки кишини ўлдирдиларинг! Бундай ҳалокат айбдори нималарни ўзидан ўтказиши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайман. Бу билан таққослаганда хизмат мавқеим ҳеч қандай аҳамиятсиз.

— Буни тушунганингдан жуда хурсандман. Бугун ўт билан ўйнашдинг. Сенга матнни ўқиш ва бошқа ҳеч нарса демаслик ҳақида аниқ кўрсатма берилган эди.

— Менга тўрт юз ўн икки инсоннинг ҳалокати ҳеч бўлмаса, қисқа шарҳ бериш учун арзийдигандек туюлганди. Сен қаршилик билдиришингга лойиқ ҳеч нима деганим йўқ.

Ўртага яна оғир сукунат чўкди. Фақат уйга етганларидагина ўзининг қандай ярамаслигини яна бир бор кўрсатишни хоҳлаган каби хотинига нафратомуз қараб деди:

— Нарсаларни йиғиштир, Мэд. Ўртага жўнаб кетяпмиз.

— Қаёққа? — сўради у ҳеч қандай қизиқиш билдирмай.

— Европага.

Ҳар доимгидек, ҳеч қандай тафсилотлар йўқ. У ҳатто хотинидан ҳеч нимани сўрамади ҳам.

— Мен бормайман.

— Сендан сўраётганим йўқ. Шунчаки маълум қиялман. Сен эфирдан икки ҳафтага чиқарилдинг. Яна микрофон қаршисига ўтиришдан олдин ҳовуриңдан тушиб, асосий қоидаларни эслаб олишинг даркор бўлади. Ўрнингда Элизабет Ваттс ишлайди. Агар истасанг, у бутунлай қолиши ҳам мумкин.

Демак, бу ҳазил эмас. Элизабет Ваттс Мэдди келгунига қадар унинг ўрнида ишлаганди. Ҳозир ҳам таътилдалигида унинг ўрнида ишлаб турарди. Бу унинг шартномасида қайд этилган. Шундай бўлса-да, у қалбининг тубида эфирдан маҳрум этгани учун Мэддини кечиролмас эди.

— Бу мени ҳозир чиндан ҳам хавотирга солмайди, Жек. Агар ишдан бўшатмоқчи бўлсанг, марҳамат.

Бу сўзларни айтаётиб, уни ваҳм босди. Гарчи Жек унга ҳеч қачон жисмоний оғриқ етказмаган бўлса ҳам, у эридан кўрқарди. Ундан ҳар доим уфуриб турадиган ҳукмронлик ва кучлилиқ ҳиссиёти нафақат бошқаларга, балки хотинига ҳам таъсир ўтказарди.

— Агар сени ишдан бўшатиб юборсам, аллақайси тешикда идиш-товоқ ювиб юришинга тўғри келади. Оғзингни очишдан олдин бу ҳақда ўйлаб кўр. Мен билан жўнайсан. Биз жанубий Францияга, Парижга ва Лондонга кетяпмиз. Агар жомадонларингни йиғиштирмасанг, бу ишни ўрнингга мен бажараман. Сени бу ердан олиб кетмоқ зарур. Ҳеч қандай шарҳлар, ҳеч қандай интервьюлар, умуман, битта ҳам сўз ҳам керакмас. Айтгандай, ҳозир сен расмий таътилда ҳисобланасан.

— Бу кимга тегишли ғоя, президентгами ё сенгами?

— Менинг ғоям. Бу ерда мен буйруқ бераман. Сен менинг қўл остимда ишлайсан. Сен хотинимсан. Сен менга тегишлисан, — дея шундай қўрқинчли оҳанг билан қўшимча қилдики, хотинининг нафаси ичига тушиб кетди.

— Мен сенга тегишли эмасман! Тўғри, қўлингга ишлайман, хотинингман, аммо сенга тегишли буюм эмасман. — Бу гапларни у секин, бироқ қатъий гапирди. Шундай бўлса-да, қўрқув ҳисси уни тарк этмаганди. У болалигидан бери ҳар хил уруш ва жанжаллардан безор эди.

— Хўш, буюмларингни ўзинг йиғиштирасанми ёки бу иш билан мен шуғулланайми?

Бир неча дақиқа иккиланиб тургач, у ётоқхонаси орқали ўз кийимлар хонасига ўтди. Унинг кўзлари ёшга тўлганди. Ҳеч нарсани кўрмасдан, жомадонга майка, шорти, чўмилиш кийимлари, кроссовкаларини ташлайверди. Ахир ҳеч нима ўзгаргани йўқ-ку... Бобби Жо уни зинадан итариб юбора оларди, Жек эса бугун, гарчи бармоғининг учини теккизмаган бўлса-да, тахминан худди шундай иш қилди. Эркакларда унга ўз мулки сингари қарашга ундайдиган бирор-бир жиҳати бормикан? У шундай эркакни танлармикан ёки ўзида бирор нима мужассаммикан?

У тўртта кўйлаги ва уч жуфт баланд пошналар туфлисини жойлади. Йигирма дақиқадан сўнг жомадонни ёпди ва ювиниш учун кетди. Жек ўзининг ҳаммомхонасида буюмларини жойлаштирарди.

— Қай маҳалда жўнаб кетамиз? — сўради у эридан ётоқхонасида.

— Уйдан соат еттида чиқиб кетамиз. Парижга учамиз.

Унга бошқа ҳеч нима демади. Лекин унга барибир эди. Эри оилада ким бош хўжайин эканини унга билдириб қўйди ва у буни қабул қилди.

Унинг шартга айтган дадил гапларига қарамасдан, у ростдан ҳам эрига тегишли эканини ҳам ўзига, ҳам эрига кўрсатди. Худди буюм каби.

— Шахсий самолётга эга бўлишнинг, ҳар қалай, бир ортиқ жиҳати бор, — деди у тиши орасидан сўзлаб, ўрнига ётаркан.

— Қандай?

— У ерда бомба йўқлигига ишончинг комил бўлади. Бу, албатта, катта плюс.

У эридан нарироққа сурилиб, унга орқасини ўгириб олди. Жек ҳеч нима деб жавоб бермади. Чироқни ўчирди. Бу тун у хотинига қўлини теккизишга уринмади.

ЕТТИНЧИ БОБ

Улар Парижга ўртачаевропа вақти билан кеч соат ўнда учиб келдилар. Аэропортда уларни автомобил кутарди. Кечки илиқ ҳаво ажойиб эди. Улар соат ўн бирда «Ритц» меҳмонхонасига етиб боришди. Вандом майдони чироқлар нурида ярқирарди. Эшик оғаси уларни дарҳол таниди. Лекин бу кеч Мэддини ҳеч нарса қувонтирмасди. Кўп йиллардан бери биринчи марта у ўзини тутқунликдаги чўридай ҳис қиларди. Жек чегарадан чиқиб кетди. Бир оғиз ҳам гапирмай, деярли ҳеч нимани сезмай, у эрининг изидан меҳмонхонага кирди.

Одатда, у Парижга эри билан бирга хурсанд бўлиб борарди. Бироқ ҳозир қалбида совуқлик ва оғриқ ҳис қиларди. Кўп йиллар давомида унинг қўлларини биринчи марта қайирдилар. У хотинини урмади, лекин... ургандан ҳам баттар қилди. Ахир бундай ҳодиса биринчи бор бўлаётгани йўқ. Эри уни турли баҳоналар билан тез-тез камситиб турарди. У эса бунга ҳатто қарши чиқмасди ҳам. Бунинг устига, илгарилари бу ҳақда ўйлаб кўришни ҳам ўзига эп кўрмасди. Энди эса тўсатдан Ноксвиллда Бобби Жонинг калтакларидан кейин ўзини қандай ҳис қилган бўлса, ҳозир ҳам худди шундай ҳиссиётлар гирдобидалигини англади. Ўтган тунда Жекнинг: «менга тегишлисан» деган сўзлари унинг қулоғида ҳамон жарангларди... Ва у барибир эри билан бирга жўнаб кетиб, буни тасдиқлади.

Уларнинг «Ритц» меҳмонхонасидаги жойи ҳар қачонгидек бағоят соз эди. Меҳмонлар хонаси, ётоқ хонаси, иккита ҳаммомхона бор. Деразалари Вандом майдониغا қараган. Ҳаммаёқ оч-сарик рангдаги атлас билан қопланган. Учта гулдон сарик банди узун атиргуллар билан тўлдирилган. Қалбидаги симиллаётган оғриқ бўлмаганда, у бу ерда ўзини бахтиёр сезиши мумкин эди.

Жек қадахга шампан шаробидан қуйиб, унга узатди.

— Бизнинг бу ердалигимизнинг ўзига хос қандайдир сабаби борми? — сўради ҳиссиз овозда Мэдди. — Ёки буларнинг барчаси фақат мени эфирдан олиб ташлаш учунми?

— Дам олишимиз фурсати етди, деб қарор қилдим. Парижни қанчалик ёқтиришингни биламан, шу боис, бу ерда кўнгилхушлик қилишимиз мумкинлигини ўйладим.

У эрининг қўлидан шампан шаробили қадахни шунчаки, ҳеч бўлмаса, қайсидир йўл билан оғриқни камайтириш учун олди. У ичишни умуман хоҳламаётган эди.

— Сўнгги икки кунда менга гапирганларингдан кейинми?!

У билан... «кўнгилхушлик қилиш»... тўғрисидаги фикрнинг ўзи Мэддига ақлга сиғмас — бемаънилик бўлиб кўринди.

— Ўтган ишга салавот, ҳаммасини унутайлик. Миллий хавфсизлик ишларига аралашингга журъат этдинг. Бу сенга мумкин эмас. Сени ҳимоя қилмоқчи эдим, Мэдди.

— Ҳаммаси бўлмаган гап!

У шаробдан бир қултум ютди. У эри айтган сўзларини, унинг қўрқитишларини, хотинини ўз буюми деб атаганини ҳали кечира олмасди. Лекин ҳозир эри билан баҳслашишга ҳам тоқати қолмаганди. Ўзини ҳаддан ортиқ эзилган ва хўрлангандай сезарди.

— Ҳаммасини унутиб, шунчаки Париждан баҳра олсак бўлмайми? Иккаламиз ҳам дам олишимиз керак.

Унга лоботомия... ёки бошқа эр керак, деган фикр тўсатдан Мэддининг хаёлига келди. У биргаликда кечган бутун ҳаёти давомида ҳеч қачон бунчалик сотқинлик туйғусини сезмаганди. Улар аввалги муносабатларини тиклаши амримаҳол эди.

Жек унга жуда яқин келди. Кеча шунчалик қаттиқ силталаган қўлини бугун оҳиста силарди. Мэдди ҳали ҳам кечаги сезгиларини унутмаганди ва эҳтимол, ҳеч қачон унутолмаса керак.

— Сени севаман, Мэд.

— Бунга қандай жавоб беришни ҳам билмайман. Менинг дилим оғриятти, сендан хафаман... ва ҳатто бироз қўрқаман. Бўлиб ўтган воқеаларни унутолмайман. — У эрига ҳар доим ростини айтарди, эридан фарқли равишда, у анча ростгўй ва ҳалол эди.

— Шу боис ҳам бу ердамиз, Мэд. Ишни, муаммоларимиз ва келишмовчиликларимизни унутиш учун. — У қадахни Людовик XV

урфидаги столчага қўйди. — Бу ерга ишқдан лаззатланиш учун келдик. Кел, шунчаки севишганлардай бўлайлик.

Лекин Мэдди Жек билан ишқдан лаззатланишга ҳеч қандай истак сезмасди. У бирон жойга беркиниб олиб, жароҳатларини силашни истарди. Ёлғиз қолишни, ўз ҳисларини тиниқлаштириб олишни хоҳларди. Бироқ эри бунга ҳам йўл қўймади. Эри энди ундан бўса оларди. Хотинига сездирмай, қўйлагининг ичига қўлини киритиб, сийнабандининг илмоғини ечди.

— Илтимос, Жек... кераги йўқ... мени шоширма... мен бундай қилолмайман.

— Қиласан.

У хотинининг оғзини бўса билан шундай беркитдики, худди уни ютиб юборгиси келарди. Унинг лаблари пастроққа, сийналари томонга силжиди. Бир сониядан кейин Мэддининг қўйлаги ички кийимлари билан қаёққадир учиб кетди. Жек хотинини тинмай ўпар, суяр, силаб-сийпалар, шундай эҳтирос билан қўзғатардики, у қаршилиқ кўрсатолмасди. Бир неча сониядан кейин эса у ҳайрону лол қолиб, буни ўзи ҳам хоҳлаётганини сезиб қолди. Жек уни полдаёқ эгаллади. Кутилмаганда шунчалик тез ва кучли бу жимоьдан Мэддининг ҳатто нафаси қайтаёзди. У эрининг бағрида нафаси бўғилганча ётаркан, ҳеч нарсани тушунмасди. У яна эрига тегишли эди. Бу қандай рўй берди? Нима учун? Уларнинг қўшилиши шунчаки ҳиссий бир жимоь эди. Унинг вужуди бўйлаб кучли тўлқин думалаб ўтгандай бўлди. Бироқ бу ерда муҳаббатнинг иси ҳам келмасди. Уларнинг қўшилувини унинг эрига тегишли эканининг яна бир далили эди...

— Демак, бу дам олишни бошлаш усулларида бири, — деди Мэдди ва унинг сўзлари ғалати чиққанини ўзи ҳам сизди. У эрига қарши туrolмайди... — Бу қандай юз берганини ўзим ҳам билолмай қолдим.

— Агар хоҳласанг, кўрсатишим мумкин. Яна озроқ шампан шаробидан қуяйми? Бу ёрдам беради.

Жек тирсагига тиралиб, кўтарилди. Хотинига жилмайиб қараб турарди. Энди унинг ўзи ҳам эрини ёмон кўрадим, йўқми, тушунолмасди. Барибир у ниҳоятда чиройли-да. У ҳеч қачон эрига қаршилиқ кўрсатолмасди. Эри бунга изн бермаган. Мэдди эрига ғамгин қараб турарди. Эри унга умуман ичгиси келмаётган шаробли қадаҳни узатди. Шунга қарамай, у қадаҳни эрининг қўлидан олди ва бир қултум ичди.

— Кеча сени кўргани кўзим қолмаганди. Илгари буни сира сезмагандим.

Бу тан олиш, афтидан, эрини заррача ҳаяжонга солмади.

— Биламан. Сен хавфли ўйинга киришдинг. Ўзинг учун сабоқ олдинг, деб умид қиламан.

Ие, бу яна пўписа, шекилли...

— Сенингча бундан қандай сабоқ олишим керак экан?

— Бурнингни нокерак ерга суқмаслик. Ақлли бўлиш. Сендан фақат бир нарса талаб этилади — янгиликларни ўқиш. Уларни муҳокама қилишга сенинг ақлинг етмайди.

— Ҳали шунақами...

Медди кайфи ошаётганини сезарди. Бироқ бу ҳиссиётга қарши эмасди.

— Ҳа, шунақа, сенинг ишинг мафтункор кўриниш ҳамда монитордаги ёзувни ўқишдан иборат. Матн у ерга қандай тушгани ва унда айнан нималар айтилаётгани тўғрисида ўзгалар қайғурсин.

— Жуда жўн эшитиляпти.

Ўзи кутмаган ҳолда у хохолаб кулиб юборди, аммо кейинги сониядаёқ томоғида титроқ сизди. Афтидан, унинг нафақат лавозимини пасайтиришди, балки ерга уришаётганга ҳам ўхшайди.

— Бу ростдан ҳам жўн, Медди. Орамиздаги муносабат ҳам оддий. Сени яхши кўраман. Сен менинг хотинимсан. Жанжаллашиб нима қиламиз? Бошқа бундай қилишга мени мажбур қилма. Менга ваъда бер.

— Ундай қилолмайман, Жек.

Гарчи ҳар қандай қаршилиқ кўрсатишни ёмон кўрса ҳам, у алдашни хоҳламасди.

— Кеча гап касб одоби ва ахлоқи ҳақида борганди. Мени томоша қилаётган ва тинглаётган одамларга нисбатан масъулият ҳиссини сезаман.

— Сен фақат менга нисбатан масъулият сезишинг керак!

Меддини қандайдир лаҳза яна қаттиқ кўрқув босди. Ҳозир Жек ҳеч кўрқитаётгандек кўринмасди. Аксинча, у хотинини яна шундай эркалаб, сийпалашни бошладики, унинг бошидаги ўйлари чалкашиб кетди.

— Сенга нимани хоҳлашимни айтдим. Гапимга кирадиган қиз бўлишга менга ваъда бер.

Гап орасида унинг лаблари хотини баданининг энг нозик жойларини ялаб-юлқарди ҳамда бу уни ҳамма фикрларидан чалғитарди.

— Шундай ҳам гапга қулоқ соладиган қизман. — У яна ногоҳ кулиб юборди.

— Йўқ, Мэд... кеча ўзингни жуда ёмон тутдинг. Агар яна бир марта шундай қилишга журъат этсанг, сени жазолашимга тўғри келади. Балки сени ҳозироқ жазолаганим маъқулдир? Лекин сени жазолашни хоҳламайман, Мэд, сенга лаззат бағишлашни истайман.

У ҳақиқатдан ҳам хотинига лаззат бахш этишга уринарди, ҳатто ҳаддидан ҳам ошиб кетарди. Бироқ эрини тўхтатиш учун ўзида куч тополмасди. Жуда чарчаган, саросимага тушган, бунинг устига шампан шароби ҳам... Ундаги барча фикрлар чалкашиб кетяпти. Шундай бўлса-да, у ҳозир озгина мастлигидан хафа эмасди. Энди осонроқ.

— Ҳа... менга лаззат бағишляпсан...

Бир лаҳзада эридан ранжиётганини унутди. Бу аввал бўлганди, ҳозир эса улар Парижда. У эрини ёмон кўргани, унинг сотқинлик қилганини, ундан кўрққанини ҳозир эслаши қийин эди. Ҳаммасини эслашга уриниб кўрди-ю... лекин уддасидан чиқмади. Жек хотинини ўзига бўйсундирарди. Унинг вужуди қизирди. Эрининг эркалашлари деярли азобли ёқимли эди.

— Хўш, гапимга кирадиган қиз бўласанми? Сўз берасанми?

— Сўз бераман, — деди у нафаси қайтиб.

— Яна бир марта айт. Уз ваъдангни такрорла.

— Ваъда бераман... ваъда бераман... ваъда бераман. Онт ичаман. ўзимни яхши тутаман.

Ҳозир у фақат бир нарсани — эрига маъқул келишни хоҳларди. Кўнглининг бир чеккасида бунинг учун ўзидан нафратланиб кетди. У яна сотилди. Ўзини яна эрига бағишлади. Эри ниҳоятда кучли, ҳаддан ортиқ сўзини ўтказувчан, унга сира бас келолмайди.

— Кимга тегишлисан, Мэд? Кимни яхши кўрасан? Ким сени яхши кўради? Сен меникисан... Сени севаман... Айт... Буни такрорла, Мэдди.

— Сени севаман. Мен сеникиман.

У чин маънода хотинининг астар-аврасини ағдарарди. Мэдди бу сўзларни айтаётган чоғида эри шундай куч билан ҳаракатланардики, у оғриқдан қичқириб юборди. У эридан ўзини олиб қочишга уринарди-ю,

лекин устига чиқиб, танасининг бутун оғирлигини ташлаган эри уни полга михлаб қўйган каби ётқизганча, ўша куч ва эҳтирос билан ҳаракатини давом эттирарди. Мэдди жони оғриётганини базўр гўлдиради, аммо эри сира тўхтамасди. Мэдди яна нимадир демоқчи бўлганди, эри кучли бўса билан оғзини ёпиб, гапиртирмади. Ахийри бутун вужудидан жимирлаш тўлқини ўтиб, Жек энг юқори нуқтага етди. Тўсатдан эрининг оғзи хотинининг сийнаси томонга интилди ва тишларини маммасининг учига қаттиқ ботирди ҳамда оғритиб тишлади. Мэддининг кўкрагидан қон сиза бошлади. Мэдди шу даражада саросимага тушгандики, ҳатто йиғлай олмасди ҳам. У нима рўй берганини тушунмасди. Эри уни севадими ёки ёмон кўрадими? Уни жазоламоқчи бўлдимми ёки кучли эҳтиросга берилиб, уни шунчалик хоҳлаганидан азоб бераётганини сезмай қолдимми? Унинг ўзи ҳам эрига нисбатан қандай ҳиссиётдалигини билмасди. Муҳаббатми, истакми, нафратми?

— Сени оғритиб қўйдимми? — хавотирланиб сўради Жек. — Эй, худо, Мэд... Сендан қон оқяпти-ку!

Кўкрагининг тишланган жойидан қон сизиб оқарди. Мэддининг назарида унинг ичак-чавоғи ағдариб ташлангандек туюларди. Ўзи ҳам шундай эди. Балки жазолаш ҳақида гапирганида эри шунини назарда тутгандир... Бироқ Жек хотинига шундай меҳр билан қарардики... У столдан нам салфетка олиб, қон оқаётган жойга босди.

— Кечир, жоним. Сени жуда қаттиқ хоҳлагандим. Шунчаки калламни йўқотиб қўйдим.

— Ҳечқиси йўқ...

Унинг боши янада қаттиқроқ айланди. Фикру ўйлари бутунлай чалкашиб кетди. Жек унинг ўрнидан туришга ёрдамлашди-да, кийимларини ерда қолдирганча, ётоқхонасига етаклади. Мэдди ҳозир фақат бир нарсани — ўринга ётиб ухлашни хоҳларди. Ҳатто ювинишга ҳам ҳоли йўқ эди. У ўзидан кетиб қолиши мумкинлигини сезарди. Эри уни тўшакка шу қадар авайлаб ётқиздики, боши чирпирак бўлиб айланиб кетди.

— Сени севаман, Мэдди.

Унинг кўз ўнгида хона янада тезроқ айланарди.

— Мен ҳам сени севаман, Жек, — қийналиб айтолди у.

Бир дақиқадан сўнг, у ухлаб қолди. Жек чироқни ўчирди. Нариги хонага ўтди, ўзига стаканни тўлдириб виски қўйди-да, охиригача ичиб юборди. Дераза ёнига бориб, Вандом майдонига қаради. Ҳа, у ўзидан мамнун бўлиши мумкин. Мэдди яхши сабоқ олди. Жуда зўр сабоқ.

Давоми бор

Жалололиддин РУМИЙ

Ғ а з а л л а р

* * *
Дилимнинг дардини ҳаргиз ҳувайдо айлаюб бўлмас,
Бу кўксим ичра бир сир бор, ки пайдо айлаюб бўлмас.

Сенинг хуснинг бизим кўзларга токи тола нур бермас,
Жамолинг боғида асло тамошо айлаюб бўлмас.

Сени то сўйламаскан тил, умрлар ўтса ҳамки бил,
Сенинг лаъли лабингдан бир таманно айлаюб бўлмас.

Бу оламда фақат танҳо сенга юз бурмагунча то,
Сенинг чеҳранг билан дилни мусаффо айлаюб бўлмас.

Меҳр нуриг қилиб ифшо, киши заррангга етмас то,
Масиҳо даҳрининг таркини асло айлаюб бўлмас.

Бутун олам тиниқ кўзгу, ки ишқ майхонасидир бу
Маю ишқ мастлигин бир жойда барпо айлаюб бўлмас.

Агар ошиқ дилидан ким хабарсиздир, шуни билким,
У шайдоликни билмайдур ва шайдо айлаюб бўлмас.

Бу олам узра гар Ийсо чиқиб келмас экандир то,
Бу гумбаз узра бир сайру тамошо айлаюб бўлмас.

Лабининг бодасидиниким қуйибдир Шамс қалбига,
Бу кун бир қатрасини ҳам ҳувайдо айлаюб бўлмас.

* * *

Кел эй, жонимга жононим, уйинг қайда, уйинг қайда?
Кел эй, дардимга дармоним, уйинг қайда, уйинг қайда?

Ўзинг манзурсану нозир, ўзинг пинҳону ҳам ҳозир,
Сен эй, пайдою пинҳоним, уйинг қайда, уйинг қайда?

Мени маҳжур этурсан ёр, ғам ичра йиғлаурсан зор,
Сен эй, сен моҳитобоним, уйинг қайда, уйинг қайда?

Ўзинг жонсан, ўзинг жонон, ўзинг хусн аҳлига султон,
Сени дерман, сени жоним, уйинг қайда, уйинг қайда?

Мусалсал¹ зулфларинг, ҳайҳот, дилимни айлади барбод,
Узинг шоҳ бирла султоним, уйинг қайда, уйинг қайда?

Кел эй, сен Шамси Табрэзий, тун оқшом ё саҳар кези,
Даф айла фитна бурҳоним,² уйинг қайда, уйинг қайда?

Қара, арш томига кетдим, сенинг завқинг ҳадис этдим,
Узинг жон бирла жононим, уйинг қайда, уйинг қайда?

* * *

Ғазал айт ёрга, эй мутриб, ки эй ёр, тавбалар қилдим,
Агар ҳар гулки уздим, тилди бир хор, тавбалар қилдим.

Ишимдин гоҳи маст бўлдим, хуморидин гаҳи ўлдим,
Гаҳида зор бўлдим, гоҳи безор, тавбалар қилдим.

Манинг бўйнутумгача бошдин оёғим тавбадин тўлди,
Қилинган тавбалардин қайта минг бор тавбалар қилдим.

Кел эй сен, майфуруш келким, қўлимга соғаринг берким,
Кечибмен, ору номус ҳам на даркор, тавбалар қилдим.

Чунон мастдирману беҳуш, на тил бордир, на ақлу ҳуш,
Сиз эй, иссиқ билан совуқ, суву қор, тавбалар қилдим.

Дилимни поралар қилдим ғамимга чоралар истаб,
Ғамимга чорасизлик чора, ночор тавбалар қилдим.

Тўлин ойнинг жамолидин қаро кечамни хуш айла,
Гуноҳларни бу завқдин мўлу бисёр тавбалар қилдим.

Дедимки тавба вақтидир, менга бир хор киши айтди:
Ки мен бир кўҳна тоибман,³ умр бор – тавбалар қилдим.

Салоҳиддин улушидин келиб мункир сўрар ишқдин:
Бу ишдин қил мени соқит, қил инкор, тавбалар қилдим.

* * *

Лабинг шаҳрига бир кунга мени мир айласанг эрди,
Лабингнинг лаълидин жонимга тақрир⁴ айласанг эрди.

Паришон зулфларингни тушда кўрган кечадин бошлаб,
Паришондирману ҳайрон, таъбир айласанг эрди.

Жаҳон оқилларини зулфларинг девоналар қилди,
Ушал зулфларни бир бор менга занжир айласанг эрди.

Ғамингдин кўзларим икки тифлдай¹ онча йиғларким,
Сен, эй сен, тошбағир, бағрингни тақдир айласанг эрди.

¹ М у с а л с а л (*араб.*) – занжир-занжир, ҳалқа-ҳалқа соч.

² Б у р ҳ о н (*араб.*) – далил, ҳужжат, гувоҳ.

³ Т о и б (*араб.*) – тавба қилувчи.

⁴ Т а қ р и р (*араб.*) – қарор бериш.

⁵ Т и ф л (*араб.*) – гўдак, ёш бола.

Чиройинг Каъбаси йўлида эҳром бойламишман, кўр,
Неча талбия айтдим, бир такбир айласанг эрди.

Дилим кексайди, эй хушбахт сарв, дарду ғаминг бирла,
Анга эргашмадинг ҳаргиз, ани пир айласанг эрди.

Сенинг ғамзанг ўқидин бежароҳат қолмади бир дил,
Мени ҳам ул арода барчага бир айласанг эрди.

Ки хуснинг оятидин бори ақлим ҳам тамом ўлди,
Карам айлаб ул оятдин тафсир айласанг эрди.

Неча жонларни олдингу неча жонларни зор этдинг,
Бу ишда, эй санам, раҳму карам бир айласанг эрди.

Мени ўлдиргали етдингу муҳлат бермадинг бир он,
Туганмас нолаю зоримни охир айласанг эрди.

Сенинг ишқингни ўтида куйиб бўлди дилим буткул,
Бу дардимнинг давосига табошир¹ айласанг эрди.

Ғаму ҳажринг билан охир бу кун мен ўлгали етдим,
Менингдек хастага, эй ёр, тадбир айласанг эрди.

Юзинг офтоби бирла бирлашибдир ул Зуҳал зулфинг,
Қилибдир неча қирғинларки, таъсир айласанг эрди.

Юзимни остонингга суриб бир нолалар қилдим,
Бу ҳижрон қиссасидин қисса таҳрир айласанг эрди.

На ҳам дердим, сенинг бир эскидан қолган қулингдирман,
Мени кўнгил уйингда қайта тасвир айласанг эрди.

* * *

Эй жаҳон, эзди мени савдоларинг, савдоларинг,
Қилди талх умримни бу ҳалволаринг, ҳалволаринг.

Марвариду дуру лаълдин тўладир чарх этаги,
Сенга бергай борини — савғоларинг, савғоларинг.

Сел бўлиб кетмоқдадир ошиқларининг жонлари,
Чорлагайдир ул сенинг дарёларинг, дарёларинг.

Кеча берган майларингдан мен бу кундирман хароб,
Эрта нелар кўргизур даъволаринг, даъволаринг?

Мен ўзимнинг содда жонимга туриб боқсам бу кун,
Рангини қилмиш сариқ сафроларинг, сафроларинг.

Гавҳарингнинг завқин истаб айладим дилдан назар,
Ойда кўринди сенинг сиймоларинг, сиймоларинг.

¹. Т а б о ш и р (*форс.*) — Хайзарон номли ҳинд қамишидан олинадиган оқ доривор модда.

Мен сени ой деб хато қилдим, ғалат айтдим сухан,
Сен киму ой ким – бўлур ҳамроларинг, ҳамроларинг?

Шамси Табрезий шунинг-чун айтур ўз номинг билан,
Эй мудом кўнглим аро ғавғоларинг, ғавғоларинг.

* * *

Тебранур ҳар битта шох, лек ўзга шохдин меваси,
Ҳар киши бир ўзга майдин маст бўлиб тебрангуси.

Парда ичра икки юз хотин юзин йиртар, валеқ
Ҳар бири гар бир аёлдир, ўзга жуфтнинг беваси.

Ҳар балиқнинг танглайи сайёд қармоғиндадир,
Янграюр гоҳ ул балиқ, гоҳ бул балиқнинг ноласи.

Мутриби ишқ аҳлини, эй Шамси Табрезий сени,
Ҳеч қачон йиғлатмасин чархнинг ажиб бу шеvasи.

* * *

Эй кўнгил, жонон томон кетмоқдасан,
Ким назарлардан ниҳон кетмоқдасан.

Ой мисол чок айлабон кўйлақларинг,
Офтоб, осмон томон кетмоқдасан.

Эй заминда ўлтирурсан, аслида
Етти ул айвон томон кетмоқдасан.

Суратингдир бунда меҳмонлар билан,
Энг буюқ мезбон томон кетмоқдасан.

Энг буюқ наққошдадир ул мўйқалам,
Нақшу сурат ичра жон кетмоқдасан.

Сувдайин кетмоқдасан тупроққа сен,
Эй ҳаёт, бўстон томон кетмоқдасан.

Бу жаҳондан ғам чекиб оламжаҳон,
Чарх уриб, рақс айлабон кетмоқдасан.

Қанча эл ғафлатда ётгай ноаён,
Барча элдан ноаён кетмоқдасан.

Ҳолимизни кўргилу еткиз хабар,
Ким буюқ султон томон кетмоқдасан.

«ДЕВОНИ КАБИР» ДАН

* * *

Эй юзимни даҳр аро мисли қамар қилган ўзинг,
Банд-бандим сўйлатиб, аҳли назар қилган кўзинг.

Эй шамолингдан дарахтим рақс айлаб, ўйнаган,
Номинг айтсам, оғзимни шаҳду шакар қилган сўзинг.
Сен билурсанки дарахтим не учун рақс айлағай,
Барг бердингми самар ё бесамар қилган ўзинг?
Баргидин ҳам бир нишон йўқ, мевасидин — бир нишон,
Эй дарахтим сабрини зеру забар қилган ўзинг.

* * *

Гул каби гулшан томон кетмоқдасан,
Сендаман мен, сен қасан кетмоқдасан?
Лолу гунг бўлди сени савсан кўриб,
Гулрухим, савсан томон кетмоқдасан.
Майфуруш икки лабингдин, эй санам,
Бергали мастларга жон, кетмоқдасан.
Дилраболар ортингда юлдуз мисол,
Сен тўлин ойсан, жаҳон кетмоқдасан.
Ўзга бир оташ ёқурсан ҳар кима,
Тошми темирдил — ниҳон кетмоқдасан.
Мен сенинг зарранг бўлиб рақс айлағум,
Эй қуёш, равзан томон кетмоқдасан.
Сурма янглиғ кўзга солгайман сени,
Эй дил, эй дил, беомон кетмоқдасан.

* * *

Бир сонияда мени гулистон қиладир,
Бир сонияда яна зимистон қиладир.
Бир сонияда фозилу устод айлар,
Ёш бола мисоли яна нодон қиладир.
Бирпасда уриб тош, мени синдирадир,
Бирпасда яна мисоли султон қиладир.
Бирпасда офтоб била тенг айлар,
Бирпасда қаро туну шабистон қиладир.
Тутдим этагидин икки қўлим бирлан,
Токи кўройин деб, не достон қиладир.
Хуш дардининг майига менман қадаҳ,
Гарчи мени мастларга хон қиладир.
Шул-чун шакаридан оладирман тун-кун,
Токи лақабимни шакарестон қиладир.

* * *

Дилбарим қилгай вафо андаккина,
Чиқди хуш айлаб садо андаккина.
Менга бир кулди кеча ул навбаҳор,
Бўлди рўзгорим зиё андаккина.
Оқ атиргул чиқди хандон айлабон,
Бўлди боғим хушнаво андаккина.
Ул нафис тонгим манга берди нафас,
Шул нафасдин мен адо андаккина.
Оқ булутим кўнди дарё бўйига,
Хок бўлгил, мен — само андаккина.
Мен ёғай ёмғир бўлиб, гуллар очиб,
Бўлки, мен бергум сафо андаккина.

Менга муҳлат бергил, ўздин кетмагил,
 Сабр айлай, дилрабо, андаккина.
 Кофир ўлгайман, анинг ишқида гар
 Сабр қилсам, эй Худо, андаккина.

* * *

Бу хилват уйда биз бирлан бу кеч дилдор тебрангай,
 Дилим кўксимда рақс айлар, эшик, девор тебрангай.
 Бу шодлик ғул-ғули зўрким, бу ошиқ аҳлини кўрким,
 Агар минг наъра уйғонгай, бу дил бир бор тебрангай.
 Ҳақиқатдир, буни кўрким, бу ишрат мажлиси ичра
 Шаҳидлар бор – ётгайлар, шаҳидлар бор – тебрангай.
 Унинг акси жамоли гар кўринса тўққиз айвондин,
 Замин гардун мисоли айланур, даввор тебрангай.
 Тошиб ўйнайди дарёлар унинг шавқи жамолидин,
 Адирлар, тоғлару тошлар қилиб изҳор, тебрангай.
 Бу кўнгил мисли гул япроқ, анга бир ел солур титроқ,
 Бу ҳолат бирла гуфтордин бўлиб хуштор, тебрангай.
 Бу дунё халқини кўргил, дили кар ҳам дили кўрдир,
 Шунинг-чун зоҳиду обид била асрор тебрангай.
 Ғалат айтдим бу маънидин, ки зоҳид бирла обидмас,
 Бу мажлис ичра ул роҳиб ила зуннор тебрангай.
 Тилимни тийдим, эй дўстлар, бу гап бир жойга етгай гар,
 Бу шаҳру кент, борлиқ – барча мажнунвор тебрангай.

* * *

Кетгуси ақлу хушу тан бирла жон, сен кетмагил,
 Менга мендин сен азизроқ, сен ишон, сен кетмагил.
 Офтоб бирлан фалак – бори сенинг соянгдадир,
 Кетса гар бул офтобу осмон, сен кетмагил.
 Эй каломинг пок ҳам таъби латифдин ҳам латиф,
 Кетса гар оғзимда тил, таъби равон, сен кетмагил.
 Жумла иймон аҳлининг энг сўнгги дамдин хавфи бор,
 Кетмагил, эй бори иймон, қол омон, сен кетмагил.
 Кетмагил, кетсанг, менинг жонимни ҳам ол биргаким,
 Сен агар менсиз кетурсан – ҳеч қачон сен кетмагил.
 Боғ билан бўстон эрур сен бирла бу рўйи жаҳон,
 Бўлса гар бул боғу бўстонлар хазон, сен кетмагил.
 Тош дилимни мен куйиб сув айладим, ҳажринг била
 Тошга айланди Бадахшон лаъли, кон, сен кетмагил.
 Заррадир гар кимса, айтур: кетмагил, эй офтоб,
 Банда бўлса, айтур ул, эй султон, сен кетмагил.
 Лек сен оби ҳаётсан, бори халқлардир балиқ,
 Эй камолу раҳмату, эй эҳсон, сен кетмагил.
 Бу менинг кўнгил туморим мангуликдин ҳам узун,
 Сен ўзинг ёздинг уни, қилдинг баён, сен кетмагил.
 Сен ўзинг юз мингта байт, юз минг ғазалдин ҳам баланд,
 Ўн саккиз минг оламу юз минг жаҳон, сен кетмагил.
 Шамси Табрэзий сенинг лаъли лабинг бирла ҳаёт,
 Эй ҳаёт, мен бирла қол, эй жонга жон, сен кетмагил.

Форсийдан
 Сирожиддин САЙИИД
 таржималари

Чжан ЖУН

Ёввойи оққушлар*Хужжатли қисса**Ушбу китобнинг чиқишигача
яшай олмаган бувим ва отам
хотирасига бағишлайман.***ГЕНЕРАЛНИНГ ЖОРИЯСИ****(1909-1933)**

Бувим ўн беш ёшида генералнинг жорияси бўлди. Генерал ўша пайтда Хитойнинг лиқиллаб турган ҳукуматида полиция вазири эди. 1924 йил бошланган, мамлакатда бошбошдоқлик ҳукм сурарди. Мамлакатнинг бувим яшаган қарийб барча ҳудудларида, Манжурияни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, генераллар ҳокимияти ўрнатилганди. Бувимнинг унаштирилиши вилоятнинг Исян шаҳарчасида полиция амалдори бўлиб ишлаган отасининг саъй-ҳаракатлари туфайли амалга оширилди. Бу шаҳарча Манжуриянинг жанубий ғарбида, Буюк Хитой деворидан юз эллик километр шимолда ва Пекиндан тўрт юз километр шимоли-шарқда жойлашган эди.

Хитойнинг кўпгина шаҳарлари сингари Исян ҳам қалъа сифатида қурилган эди. Шаҳарчани Тан (618-907 йиллар) даврида тикланган қалинлиги ўн икки фут, баландлиги ўттиз фут бўлган кунгурадор девор ўраб турарди. Девор устида, оралиғи бир хил масофада ўн олти соқчи минораси тикланганди. Миноралар шунақа кенг эдики, унинг юқори қисмида бемалол от чоптирса ҳам бўларди. Шаҳарчага тўрт дарвоза орқали — шарқ, ғарб, жануб ва шимол томондан кириларди. Дарвозаларни яна биттадан ташқи дарвоза ҳимоя қиларди. Кўрғон девори атрофи бўйлаб чуқур чоҳ қазилганди.

Шаҳарнинг энг диққатга сазовор жойларидан бири—VI асрда жи-гарранг ғиштдан қурилиб, чиройли нақшлар билан безатилган баланд минора ҳисобланарди. У бу ўлкаларга буддизм кириб келган пайтларда тикланганди. Кечалари минорада қўнғироқ товушлари та-

*Русчадан
Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси*

Чжан Жун 1952 йилда Хитойнинг Сичуан вилоятида туғилди. 1978 йили ўқиш учун Англияга борди. 1982 йилда ХХР фуқароларидан биринчи бўлиб Англия университетиде докторлик диссертациясини ёқлади. Ёзувчининг адИБалик йўли жуда омадли бўлди. Унинг «Ёввойи оққушлар» асари 1993 йили Англияда «Йилнинг энг яхши китоби» деб эълон қилинди.

раларди. Вақтни шу тариқа маълум қилишарди, баъзан ёнғин ва сув тошқинидан занг чалиб огоҳлантиришарди. Исян гуллаб-яшнаётган савдо-сотиқ шаҳри эди. Яқин атрофдаги текисликларда пахта, маккажўхори, кўноқ, соя, кунжут, нок, олма ва узум етиштирилди. Шаҳарнинг фарб томонидаги яйлов ва қир-адирларда деҳқонлар қорамол, кўй, эчки боқишарди.

Бувимнинг отаси Ян Жушан Хитой императори ҳали Пекинда яшаётган пайтда, 1894 йилда туғилган. Ҳокимиятни 1644 йили Хитойни босиб олган манжурлар бошқарардилар. Бизнинг аجدодларимиз ханлар, яъни хитойлардан бўлиб, улар бир вақтлар яхши ҳаёт илинжида Хитой деворининг шимолига кўчиб ўтишган экан.

Ян Жушан оилада ягона ўғил бўлган, шу боисдан ота-онаси уни алоҳида эътибор ва меҳр билан тарбиялашган. Зеро, фақат ўғилгина аجدодлари номини сақлаб қолиши мумкин эди. Бувамни ўқиши учун яхши мактабга беришган. Натижада у амалдорлик лавозими учун имтиҳон топшириши керак эди. Ўша пайтларда бу — кўпчилик хитой эркакларининг энг катта орзуси бўлган. Лавозим ҳокимиятга йўл очар, ҳокимият эса пул топишга имкон берарди. Ҳокимиятсиз ва пулсиз амалдорлар зулмидан қутулиб бўлмасди. Мамлакатда қонунсизлик хукм суради: суд адолатсиз, шафқатсизлик одат тусига кирган, жабр-зулмнинг чеки-чегараси йўқ эди. Ҳокимиятга эга бўлган амалдор қонунни ўзича ифодаларди. Фақат мандарин¹ даражасига эришган оддий оиладан чиққан одамгина адолатсизлик ва қўрқув чангалидан халос бўлиши мумкин эди. Яннинг отаси ўғлининг ўзига ўхшаб кигиз босувчи бўлиб қолмаслиги учун меросхўрини жиддий тарбиялашга қарор қилди. Бутун оила уйга иш олиб, меҳнат қилди, ёлғиз ўғилни емай едирди, киймай кийдирди.

Одатга кўра, бувамнинг отасини ўн тўрт ёшида ўзидан олти ёш катта аёлга уйлантирдилар. Эрини тарбия қилиш аёлнинг мажбуриятига кирарди.

Унинг хотини — менинг катта бувимнинг қисмати одатий бир ҳол эди, чунки ўша пайтларда миллионлаб хитой аёллари шундай яшашарди. У номдор кўнчилар уруғидан эди. Уларнинг оиласи саводсиз, ижтимоий келиб чиқиши ҳам пастроқ табақадан эди, шундай шароитда туғилган қиз бечорага исм ҳам қўйишмаганди. Оилада иккинчи қиз фарзанд бўлгани учун уни оддийгина қилиб «иккинчи қиз» деб аташарди. Отаси ёшлигида ўлиб кетгани учун қизча амакисининг уйида катта бўлди. Бир куни, ўшанда у олти ёшда эди, амакиси улфати билан овқатланиб ўтирган эди; ўртоғининг хотини ҳомиладор экан. Икки ошна тушлик пайти агар ҳомиладор аёл ўғил туғса уни жиянига — шу суҳбат пайтида олти ёшга тўлган қизчага уйлантиришга аҳд қилишди. Тўйга қадар икки ёш бир-бирини умуман кўрмаганди. Севги уят саналар, оила учун шармандалик ҳисобланарди. Йўқ, йўқ, севги тақиқлангани учун эмас, ахир, Хитойда асрлар оша муқаддас романтик муҳаббат анъаналари давом этиб келарди, балки қиз билан йигит бир-бирини севиб қолиш имконига эга бўлмасди, никоҳгача учрашиш ахлоқсизлик ҳисобланар, турмуш қуришга бурч, икки оила иттифоқи сифатида қараларди. Ёшлар тўйдан кейин, агар омад кулиб боқса, севишишлари мумкин эди.

Тўрт девор ичида ўсган катта бувам ўн тўрт ёшида ҳали бола эди. Биринчи никоҳ кечаси у чимилдиққа киришни истамасди, ёстиқдошининг тўшагида ётмади. Онасининг ёнида ухлаб қолди. Уни келин-

¹ М а н д а р и н — Хитойда инқилобдан олдин катта амалдор.

нинг ётоқхонасига уйқусида олиб келиб ётқизишди. Гарчи у эркалатиб юборилган, кийинишни ўзи эплотмаса ҳам, хотинининг гапига қараганда, «бола экиш»ни яхши биларди. Тўйдан бир йил ўтгач, бешинчи ойнинг бешинчи кунда, 1909 йил ёзининг бошланишида бувим туғилади. Онасига нисбатан унинг омади чопди, чунки унга Юйфан деган исм беришди. Юй, яъни «Яшма» — чипор тош — бувимлар авлодининг насл-насаб фамилияси эди, «фан» эса «хушбўй» маъносини англатарди.

Юйфан туғилиб, кўз очган дунё таҳликали ҳолатда эди, эртага нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Хитойни 260 йилдан ортиқ вақт давомида бошқарган манжурулар сулоласи ўз таъсирини йўқота бошлаганди. XIX асрнинг 1894-1895 йилларида Япония Хитойга қақшатқич зарба берди ва Манжуриянинг бир қисмини босиб олди. 1900 йилда саккизта хорижий давлат боксчиларнинг миллий исёни¹ ни бостириб, ўз қўшинларининг бир қисмини Манжурияда, бир қисмини Хитой девори ёнида қолдирганлар. 1904-1905 йилларда Манжурия кенгликларида Япония билан Россия ўртасида шафқатсиз уруш бўлиб ўтади. Шу урушда эришилган ғалаба Японияни минтақанинг асосий жанговор кучига айлантди. 1911 йилда император Пу И тахтдан ағдарилди ва Хитой республика бўлди. Бу республикага қисқа вақт мобайнида Сун Ятсен бошчилик қилди.

Янги республика ҳукумати тез орада қулади ва мамлакат парчалашиб кетди. Манжурияда, сўнгги сулола ортида республикага қарши кайфият кучайди. Хорижий давлатлар, айниқса, Япония, очиқданочиқ Манжурия ерларига даъвогарлик қила бошлади. Натижада барча ижтимоий тизимлар пароканда бўлди, бошбошдоқлик бошланди, одамлар ахлоқий эътиқодларини йўқотдилар. Кўплар пора ёрдамида хизмат мартабасидан юқорилашга уриндилар — маҳаллий амалдорларга қимматбаҳо совғалар: олтин, кумуш, зебу зийнатларини бера бошладилар. Менинг катта бувам унчалик бой эмасди, катта шаҳарда ўзига иссиққина жой сотиб ололмади. Ўттиз ёшларида ўзи туғилиб ўсган овлоқ Исяндаги полиция маҳкамасида бир амалга илинган эди. Лекин унинг келажак учун катта режалари бор эди. Айниқса, чинакам хазина — қизидан умиди катта эди.

Бувим жуда чиройли эди, юзи чўзинчоқ, ёноқлари қирмизи, топ-тоза териси нур сочиб тургандек эди. Битта қилиб ўрилган сочлари белигача тушиб турарди. У ўзини жуда одми, хотиржам тутарди, лекин ўта шиддатли феъли бор эди. Бўйи унча баланд эмасди. Бўйни, елкалари, қомати уни жуда назокатли қилиб кўрсатарди.

Унинг энг катта бойлиги жимитдеккина оёқчалари эди. Бундай нозик оёқлар Хитойда жуда қадрланарди. Эрта баҳорда кўкара бошлаган тол куртакларини эслатувчи бундай оёқчалар соҳибаси юрганда шабадада тебранувчи навниҳолни эслатарди. Нозик оёқчаларда солланиб юрувчи аёл кўриниши эса эркаларда эҳтирос уйғотади, зеро, у аёлнинг нозиклиги эркада уни ҳимоя қилиш истагини туғдирарди. Бувижонимнинг оёқчаларини икки ёшлигидаёқ ўраб-чирмаб ташлашди. Кичкина-кичкина оёқчаларда пилдираб юрадиган унинг онаси бувимнинг оёқларини олти метрлик бўз тасмаси билан танғиб боғлади. Бош бармоғидан ташқари ҳамма бармоқларини қайириб ташлаб, оёғи дўнгасига тош қўшиб танғиди. Оёғи суягини синдириш учун атайлаб шундай қилди. Оғриқдан бувим бечора чинқириб йиғ-

¹ Бу исёнга ажнабийлар шундай ном беришган. Икэтуан исёни деб аталган бу қўзғалонни бостиришда Германия, Япония, Буюк Британия, Россия, Италия, АҚШ, Франция ва Австро-Венгрия қўшинлари қатнашганлар.

ларди, қийнаманг, деб онасига ялинарди, шунда онаси унинг оғзига латта тикарди. Бундай азобларга чидай олмай бир неча бор хушдан кетган экан.

Бу жараён бир неча йил давом этди. Оёқнинг синган дўнгсасини кечаю кундуз боғлаб туриш керак экан, акс ҳолда суяк ўсар экан. Бувим бечора йиллар давомида ана шундай оғриқлардан қийналиб яшаган экан. Бувим ёшлигида бу азоблардан қутулиш учун танғиб боғланган оёғидаги латталарни ечиб ташлашни сўраб ялиниб-ёлворганда, онаси йиғлаб: «Танғиб боғланмаган оёқ сени бахтсиз қилади, бу сенинг фойданг учун қилиняпти» дер экан.

Ўша пайтлар, қизлар турмушга чиқаётганда, куёвнинг оиласи томонидан келган совчилар, энг аввало, келиннинг оёғини текшириб кўришаркан. Оёғи катта қизлар оила шаънига доғ ҳисобланаркан. Қайнона келиннинг этагини кўтариб, оёғини кўздан кечираркан. Агар бўлажак келиннинг оёқ дўнгсаси тўрт бармоқ энлигидан узунроқ бўлса, нафрат билан қизнинг этагини йиртиб, бир чеккага чиқиб тураркан, келин шўрлик келган совчиларнинг таънаю дашномлари остида нима қиларини билмай қоларкан. Баъзан она, қизига раҳми келиб, унинг оёқларидан латтасини ечиб ташларкан, бунинг натижасида жамиятнинг қаҳрига учраб, кўнгилчанлиги учун ўзини айблар экан.

Ривоятларга қараганда, оёқларни танғиб боғлаш минг йил бурун император жорияларидан бири томонидан жорий этилган экан. Гап фақат аёлларнинг кичкинагина оёқчада оқсоқланиб юриши эркакларга ёқишидагина эмас, балки улар дока ўралган оёғига шойи матодан тикилган пойабзалда рақсга тушишини жуда хуш кўришаркан. Аёллар улғайганда ҳам оёғидан дока ўрамини ечиб ташлай олмас эканлар, чунки оёғининг товон суяги ўсаркан. Фақат кечаси дока ўрами сал бўшатилиб, юмшоқ пошнаги туфли кийиб ётилар экан. Эркаклар аёллар оёғини камдан-кам кўришаркан, улар одатда латта ўраб юришаркан, агар оёғини ечса, ёмон ҳид келаркан. Мен болалигимдан яхши эслайман, бувим оғриқдан жуда азобланар эдилар. Одатда, биз бозор-ўчар қилиб қайтгач, бувим дарҳол оёқларини иссиққа солиб роҳатланардилар.

Тақдир тақозоси билан бувимнинг оёқларини танғиб боғлашганда бу одат унутила бошлаганди. 1917 йилда туғилган унинг синглиси бундай азобларни кўрмади.

Шунга қарамай, бувим ҳали ёш қизча экан, Исян сингари кичик шаҳарчада оёғи кичик бўлмаган қизнинг омади чопмайди деб ҳисоблашарди. Лекин бу ҳали бошланиши эди — отаси қизини олийҳиммат хоним қилиб тарбиялашни ўйларди. Ўша пайтда ҳукм сурган паст табақадан чиққан аёл саводли бўлиши шарт эмас, деган ақидага қарамай, бувимни 1905 йилда очилган шаҳар мактабига жойлашди. Бувим мактабда хитой шахмати, мацзян¹ ва шашка ўйинларини ўрганди, расм чизиш ва кашта тикишдан ҳам сабоқлар олди.

Бувим шаҳарда энг чиройли қизлардан саналарди. Маҳаллий аҳоли уни «товуқлар орасидаги турна» деб атарди. 1924 йили у ўн беш ёшга кирди, отаси унинг ёши ўтиб кетишидан хавфсирарди. Худди шу пайт шаҳримизда генерал Сюэ Чжихэн пайдо бўлди. У Пекин ҳарбий ҳукуматида пойтахт полициясининг бош назоратчиси эди.

Сюэ Чжихэн 1876 йили Лулун уездида туғилган эди. Пекиндан юз эллик километр шарқда бўлган бу уезд Буюк Хитой деворидан жануброқда эди. У қишлоқ ўқитувчисининг тўрт ўғлидан тўнғичи эди.

¹ М а ц з я н — қиморнинг бир тури.

Сюэ Чжихэн қадди-қомати келишган, хушсурат киши бўлиб, у билан учрашган ҳар қандай кишида яхши таассурот қолдирарди. Бир неча сўқир башоратчи унинг юзини пайпаслаб кўриб, баланд мартабаларга эришувини айтишганди. У иқтидорли хаттот бўлиб, жуда қадрланарди. 1908 йили Лулунга ҳарбий диктатор Ван Хуайцин ташриф буюрди. У шаҳарнинг асосий қасрига кираверишда илиб қўйилган ажойиб лавҳани кўриб, уни ёзган одам билан учрашишни истаб қолди. Ўттиз икки ёшли Сюэ диктаторга ёқиб қолди ва генерал уни ўзига адъютантликка¹ олди.

Сюэ ажойиб қобилиятини намоён қилгач, тез орада интендант² қилиб тайинланди. Хизмат юзасидан тинимсиз юрар экан, у йўл-йўлакай Лулун теваарагида ва Буюк деворнинг нариги томони — Манжурияда хусусий озик-овқат дўконлари очди. Ички Монголиядаги исёни бостиришда Ван кўрсатган ёрдамидан сўнг унинг обрў-этибори янада ошди. Катта бойлик тўплагач, Лулунда ўз режаси бўйича ҳашаматли қаср тиклади. Муҳташам бинода саксон битта хона бор эди.

Империя инқирозидан кейин ўтган ўн йиллар давомида ҳеч қайси ҳукумат ўз таъсирини мамлакатнинг бутун ҳудудларига ёя олмади. Фарбий диктаторлар марказий Пекин ҳукумати устидан назорат ўрнатиш учун кураш бошладилар. 20-йилларнинг бошларида бу ҳукуматда асосий ролни генерал У Пейфу гуруҳи ўйнади. Сюэ ҳам ана шу гуруҳда эди. 1922 йилда Сюэ Марказий полицияда бош назоратчи ва Пекиндаги жамоатчилик ишлари департаменти бошлиқларидан бирига айланди. Буюк деворнинг ҳар икки томонидаги йигирмата вилоят ҳамда ўн мингдан зиёд отлик ва пиёда полициячи унга бўйсунарди. Полициядаги лавозим унга ҳокимиятни, жамоатчилик ишлари департаментидаги вазифаси эса олий ҳомийликни таъминларди.

Бироқ ўша пайтларда тобелик садоқати ҳақида гапиришга ҳожат йўқ эди. 1923 йилнинг май ойида генерал Сюэнинг гуруҳи бир йил бурун ўзи ҳокимият тепасига олиб чиққан президент Ли Юанхунни ағдариб ташлади. Сюэ Фэн Юйсян деган насроний генерал билан бирлашиб, ўн минг кишилик армияни сафарбар этди ва ҳукуматнинг асосий биносини ўраб олиб, аскарларнинг берилмаган хизмат ҳақини тўлашни талаб қилди. Бу талабдан асосий мақсад президент Лини таҳқирлаб, уни истеъфога чиқишга мажбур этиш эди. Президент бу талабни рад этди. Шунда Сюэ ўз одамларига президент саройига сув ҳамда электр қуввати беришни тўхтатишни буюрди. Бир неча кундан сўнг у ерда яшашнинг иложи бўлмай қолди, натижада 13 июн кечаси президент Ли ўз қароргоҳидан 70 километр жануби-шарқда жойлашган порт шаҳри Тяньцзянга кўчиб ўтди.

Хитойда лавозимдаги шахснинг ваколати муҳрдан фойдаланиш ҳуқуқидан ажралмас эди. Президент имзо чеккан ҳар қандай ҳужжат тегишли муҳр билан тасдиқланмаган бўлмаса ҳақиқий ҳисобланмасди. Муҳрсиз ҳеч ким президент бўлолмаслигини яхши билган президент Ли муҳрларни ўша пайтда француз миссионерлари томонидан ташкил этилган Пекиндаги касалхонада ётган ўз жорияларидан бирида яшириб қолдирганди.

Президент Ли Тяньцзянга яқинлашганда қуролланган полициячилар унинг поездини тўхтатишди ва муҳрни беришни буюришди. Аввалига у муҳрлар қаерда яширилганини тан олмади, лекин орадан

¹ Адъютант — ҳарбий раҳбар ёки муҳим топшириқларни бажарувчи зобит.

² Интендант — армияда моддий таъминот хизматини бажарувчи ҳарбий ходим.

бир неча соат ўтгач, айтишга мажбур бўлди. Кечаси соат учда генерал Сюэ касалхонага бориб, муҳрларни олди.

Шундан сўнг тўрт ой давомида Сюэ ва унинг полициячилари қўлларидан келган барча ишни қилдилар. Натижада, ўтказилган сайловда унинг партияси вакили Цао Кун ғалаба қозонди. Энди парламентнинг саккиз юз тўрт депутатини сотиб олиш керак эди. Сюэ билан генерал Фэн парламент биносига ўз соқчиларини қўйишди ва «ким тўғри овоз берса» яхшигина мукофот олади деб ваъдалар қилишди. Бунинг оқибатида қўплаб депутатлар вилоятлардан қайтиб келишди. Сайлов учун ҳамма нарса тахт бўлган пайтга келиб, парламентнинг 555 аъзоси Пекинга қайтишди. Овоз беришга тўрт кун қолганда, узоқ тортишувдан сўнг уларнинг ҳар бири беш минг қумуш юандан олишга муваффақ бўлишди. Бу эса каттагина пул эди. 1923 йилнинг 5 октябрида Цао Кун тўрт юз саксон овоз олиб, ғалаба қозонди ва Хитой президенти қилиб сайланди. Бунга жавобан Сюэ тўлиқ генерал унвони билан тақдирланди. Ун еттига «алоҳида маслаҳатчи» — турли диктатор ва генералларнинг ўйнашлари ва жориялари ҳам мукофотга сазовор бўлдилар. Бу воқеа Хитой тарихида машғум саҳналаштирилган сайлов сифатида муҳрланиб қолди. Хитойга демократия зиддир, деб ҳисобловчилар ўша сайловни ҳамон эслаб юришади.

Кейинги йилнинг ёз фасли бошларида генерал Сюэ Исян шаҳрига ташриф буюрди. Чунки шаҳар кичик бўлса ҳам муҳим стратегик аҳамиятга эга эди. Айнан шу шаҳарда Пекин ҳукуматининг ҳокимияти тугади ва қудратли шимоли-шарқий диктатор Чжан Цзолин таъсир доираси кенгая бошлади. Бу одам Кекса Маршал номи билан машҳур эди. Шаҳарда генерал Сюэнинг дўконлари ва дон омборлари бор эди.

Генерал ўз тасарруфидаги масканларини текшириш учун айланиб юрган чоғларида катта бувам ҳамроҳлик қилди. Шунда унинг қизини генералга узатиш нияти туғилди. Бу борада у хотини билан маслаҳатлашмади ҳам, хабардор қилиб қўйди, холос. Ўша пайтда одат шунанга эди, лекин гап фақат одатнинг ўзидагина эмасди, катта бувам хотинини менсимасди. Шунинг учун бу гапни эшитган бувим йиглади, лекин ҳеч нарса дея олмади. Эри:- Қизингга бу ҳақда «гинг демайсан», деб буюрди. Қизнинг розилиги ҳақида сўраб кўриш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Бундай ишлар «олди-сотди» асосида амалга ошириларди. Қиз бу борада тўй куни белгилангандан кейингина хабар топарди.

Катта бувам зимдан иш олиб бориш кераклигини яхши тушунарди. Қизининг қўлини тўғридан-тўғри таклиф этиш молнинг нархини тушириб юборарди, рад жавобини олиш ҳам мумкин эди. Шунинг учун генерал Сюэга қандай хазина таклиф этилаётганини намойиш қила билиш керак эди. Ўша пайтларда нуфузли аёл бегона эркак билан учрашиш имконига эга эмасди, шу боисдан Ян ўз қизини генералга кўрсатиш учун нима қилиши кераклигини ўйлаб кўриши лозим эди. Учрашув тасодифий юз бергандек тасаввур қолдириши шарт эди.

Исянда тўққиз юз йиллик ҳашамдор Будда ибодатхонаси бўларди. У қимматбаҳо ёғочдан жуда баланд қилиб қурилганди. Ибодатхона ажойиб жойда, икки квадрат километр майдонни эгалловчи арчазорда қад ростлаганди. Унинг ичида чиройли нақшлар билан безатилган тўққиз метрли Будда ҳайкали бор эди. Ибодатхона деворлари унинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи расмлар билан безатилганди. Ян, албатта, олий мартабали меҳмонни бу ерга олиб келмаслиги мумкин эмасди. Ибодатхона эса одобли аёллар камдан-кам ёлғиз ўзи бора оладиган жой ҳисобланарди.

Белгиланган бир куни бувимга ўша ибодатхонага бориб, ибодат қилиб кел, дейишди. Бувим ҳам Будда олдида ўзининг олижаноблигини намойиш қилиш учун яسانيб-тусаниб, атир-упалардан сепиб, ибодатхонага борди. Қасрга кирар экан, у улкан Будда ҳайкали олдида тиз чўкди. Унга бир неча бор таъзим бажо келтириб, тиз чўкканича, қўлларини кўксига қўйиб, дуо ўқий бошлади.

Отаси Ян генерал Сюэ билан уни худди шу ҳолатда кўрдилар. Улар қизга ғира-шира йўлакдан қараб турардилар. Катта бувамнинг режаси амалга ошди. Генерал Сюэ қизни яхшилаб томоша қилди. У қизнинг каштали ипак чолворинигина эмас, атлас туфли кийган оёқчаларини ҳам кўрди.

Бувим дуо ўқиб бўлгач, ерга теккудай эгилиб, Буддага уч бора, таъзим қилди. Ўрнидан тураётиб сал қалқиб кетди. Бу жуда табиий кўринди — танғиб боғлаб ташланган оёқчаларда тик туришнинг ўзи бўлмайди, у оқсоч қизнинг кўлига суянди. Худди шу пайтда генерал Сюэ ва бувимнинг отаси унга қараб юришди. Бувим қип-қизариб кетди, бошини эгиб, орқага бурилди-да, қочиб қолишга уринди. Бироқ отаси олдинга бир қадам ташлади-да, қизининг йўлини тўсиб, уни генералга таништирди. У бошини кўтармасдан таъзим қилди.

Шундай мартабадаги одамга хос ҳолда генерал бу учрашувни Ян билан муҳокама қилиб ўтирмади, зеро уни ўзининг тенги эмас, балки оддий югурдак деб ҳисобларди. Лекин Ян генералнинг ўз қизига мафтун бўлиб қолганини ҳис этди. Энди гап бўш келмасликда қолганди. Орадан икки кун ўтиб, Ян катта чиқимларга қарамай, шаҳардаги энг яхши театрни ижарага олди, опера буюртма қилди ва фахрли меҳмон — генерал Сюэни у ерга таклиф этди. Ян театрда қизини шундай жойга ўтқаздики, у генералга яққол кўриниб турарди. Генерал томошага умуман қарагани йўқ.

Томошадан сўнг хитойча анъанавий ўйин — фонарлар ёрдамида топишмоқлар топиш бошланди. Залларнинг бирида эркаклар, иккинчисида аёллар ўйнардди. ҳар бир хонада моҳирона ясалган ўнлаб қоғоз фонарлар осиб қўйилган бўлиб, уларга шеърӣ топишмоқлар ёпиштирилганди, топишмоқларга ким кўпроқ тўғри жавоб берса, ўша соврин соҳиби бўларди. Эркаклар орасида, албатта, генерал Сюэ ютиб чиққан эди. Аёллар ўртасида эса бувим ғолиб бўлганди.

Ян генералга ўз қизининг гўзаллиги ва ақлу фаросатини баҳолаш имконини берганди. Энди иқтидорини намойиш қилиш керак эди. Икки кундан сўнг у генерални уйига таклиф қилди. Ажойиб ойдин ва илиқ кеча эди. Тўлин ой ёруғида бўлиб ўтган суҳбатлар генералнинг ҳисларини жунбушга келтирди.

Ўша оқшом у бувимнинг қўлини сўради, ўзидан эмас, албатта, отасидан. Генерал унга уйланиши ҳақида гапирмади, балки бувимни ўзига жазманликка сўради. Ян бундан бошқача таклифни кутмаганди ҳам. Генерал сингари одам ўйнаш тутишига у шубҳаланмасди. Зеро, хотин унга эрмак учун керакмасди. Бу мақсадга ўйнашлар хизмат қиларди. Жазманлар ҳам қандайдир ҳокимиятга эга бўлардилар, албатта. Лекин уларнинг ижтимоӣ мақоми хотин мавқеидан тубдан фарқ қиларди. Сурайё ўзига хос қонуний ўйнаш бўлиб, уни истаган пайтда олар ва ташлаб кетишарди.

Бувим бўлажак воқеа ҳақида илк бор унга бир неча кун қолганда онасидан эшитди. Бувим бошини ҳам қилганича йиғлашга тушди. Биргина «ўйнаш» деган сўзнинг ўзи унга даҳшатли эшитиларди. Лекин отаси шундай қарорга келган, ота-онасига қарши чиқиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Ота-она қарорига эътироз билди-

риш «хурматсизлик» ҳисобланар, хурматсизлик эса хиёнат саналарди. Рози бўлмаслик, «йўқ» дейишнинг ягона йўли — ўзини ўлдириш эди. Бувим лабини тишлаганича, нафасини ичига ютиб қолаверди.

Қизининг бунчалик куюнаётганини кўрган онаси: «Бизнинг аҳволимизда бу энг яхши йўл, бундан тузукроғини орзу қилиш ҳам қийин» деб юпата бошлади. Ян генералнинг жуда қудратли эканини тушунтира бошлади: «Пекинда айтишларига қараганда, генерал Сюэ ер тепинса, бутун шаҳар ларзага келармиш». Генералнинг ҳарбий қиёфаси қизда жиддий таассурот қолдирганди. Уни мақтайверишиб, шўрлик бувимнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиришди. Шаҳарда ҳеч ким генерал Сюэ билан тенглаша олмайди деб қулоғига қуйишди. Энди ўн беш ёшга кирган бувим ўйнаш ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди, шунинг учун ҳам унинг севгисини қозониб, бахтли бўларман деган умид илинжида эди.

— Қиз Исянда қолиши мумкин, деди генерал, — мен унинг учун махсус уй сотиб оламан...

Бу эса қизнинг оиласига яқин жойда яшашини билдирарди. Муҳими, у генералнинг дангиллама уйига кўчиб бормади, демак, унинг хотини ва бошқа жазманларига қарам бўлмайди, чунки мақомига кўра, уларнинг ҳаммаси бувимдан юқори эди. Генерал Сюэ сингари арбобнинг уйида аёллар асиралардай яшашар, кунлари нукул уруш-жанжал билан ўтарди. Жанжал эса эрни ўзига оғдириб олишга уринишдан келиб чиқарди. Шунинг учун алоҳида уй, бунинг устига генерал ваъда қилган тўй маросими бувим учун жуда муҳим эди. Бу, қиз ва унинг бутун оиласи каттагина нуфузга эришишини билдирарди. Ниҳоят, қиз отасининг кўнгли жойига тушиб, онасига нисбатан яхшироқ муносабатда бўлади, деб умид қиларди.

Гап шундаки, Ян хоним тутқаноқ касалидан азоб чекарди ва шу боисдан ўзини эрига нолойиқ деб ҳисобларди. Хоним ҳамиша эрига бўйсунарди, Ян эса хотинига нисбатан ёмон муносабатда бўлиб, унинг соғлиғи тўғрисида сира қайғурмасди. У кўп йиллар давомида менга ўғил туғиб бермадинг деб таъна қиларди. Бувим туғилгандан кейин, катта бувимнинг кетма-кет боласи тушган экан, 1917 йилда иккинчи фарзанди ҳам қиз туғилди.

Ниҳоят, тўй куни жуда дабдабали ўтибди. Жазман — келин ўзига атаб махсус қурилган кенг ва дангиллама уйга йўл олибди. Уйда уни маҳаллий амалдорлар қуршовида генерал Сюэ кутиб олибди.

Генерал уч кунгача уйдан чиқмабди. Бувим бахтли эканлар. Чунки генерални севаман деб ўйларканлар. У бўлса бувимга кўпол муносабатда экан. Бир ҳафтадан кейин у тўсатдан кетаман деб қолибди. Қаёққа боришини айтмабди. Бувим ҳам қаёққалигини сўрашни лозим топмабди. У жазманининг қайтиб келишини кутиши керак эди. Шундай қилиб, уни олти йил кутишга тўғри келибди.

1924 йилнинг сентябрида Шимолий Хитойнинг икки асосий ҳарбий гуруҳи ўртасида кураш бошланди. Генерал Сюэ Пекин гарнизони бош қўмондонининг ўринбосари бўлди. Лекин орадан бир неча ҳафта ўтиб, унинг аввалги иттифоқдоши генерал Фэн, диктатор-насроний, рақиб томонга ўтиб кетди. Бир йил олдин генераллар Сюэ билан Фэн президент тахтига ўтқазган Цао Кун 3 ноябрда истеъфо беришга мажбур бўлди. Ўша куниеқ Пекин гарнизони, икки кундан кейин эса, Пекин полицияси тарқатиб юборилди. Генерал Сюэ шошилинч равишда пойтахтни тарк этди. У Тяньцзинда дахлсизлик мақомига эга бўлган француз концессияси ҳудудидаги ўз уйига яшириниб олди. Генерал Сюэ президент саройидан ҳайдаб юборган президент Ли айнан шу ерга беркинган эди.

Исянда яшаётган бувим янгидан авж олган уруш гирдобиди қолди. Мухолиф диктаторларнинг армиялари шимоли-шарқ устидан назорат ўрнатиш учун жанг олиб борардилар. Бу урушда Исян сингари темир йўл бўйида жойлашган, айниқса, транспорт узелига эга бўлган шаҳарлар алоҳида аҳамият касб этарди. Генерал Сюэ кетганидан сўнг уруш шаҳар дарвозаларигача етиб келди. Ҳамма жойда ур-йиқит, талон-тарож бошланди. Италиянинг қурол-яроғ ишлаб чиқарувчи фирмаларидан бири, боши берк кўчага кириб қолган генералларга қарзлар эвазига «ўлжа олинган қишлоқлар»ни қабул қилиш истагини билдирди. Аёлларни зўрлаш одат тусига кирди. Кўпгина бошқа аёллар сингари бувимнинг ҳам юзига қорақуя суришига тўғри келди. Ифлос ва бадбашара кўриниш учун у шундай қилди. Хайриятки, бу сафар Исян анча енгил қутулди. Жанглар аста-секин жанубга сурилди ва шаҳар одатий ҳаётга қайтди.

Ёш жазман бўлган бувим жуда катта ҳашаматли уйда яшарди. Шунга қарамай, у ўзини бахтсиз ва ёлғиз сезарди. Унинг хизматкорлари бор эди: эшик оғаси — дарбон, ошпаз ва иккита оқсоч. Уларнинг вазифаси фақат уй юмушларини бажаришдангина иборат бўлмай, уй бекасини кузатиб юриш ҳам эди. Дарбонга бекани уйдан ёлғиз чиқармаслик буюрилганди. Генерал жўнаб кетиш олдидан ўйнашига огоҳлантириш тариқасида ўз жазмани билан боғлиқ бир воқеани гапириб берганди. Ўша ўйнашининг хизматкори билан дон олишиб юрганини билиб қолган генерал, аёлини каравотга боғлашни ва оғзига латта тикишни буюрибди, кейин ўша латтага сув қўшилмаган спиртдан томиза бошлашибди. Аёл аста-секин бўғилиб, ўлибди. «Албатта, мен унга дарҳол ўтмишни раво кўра олмасдим, қийналиб ўлишини маъқул кўрдим. Аёл учун эрига хиёнат қилишдан баттар пасткашлик йўқ, — деди генерал. — Эркакни эса отиб ташладим». Бувим бу воқеа чиндан содир бўлганмиди ёки йўқми, билолмади. Лекин бундай ҳикоя ўн беш ёшли аёлни ўлгудай кўрқитиб юборганди.

Ўша пайтдан бошлаб, бувим доимий кўрқувда яшаган, эшикка чиқишга имкони бўлмай, тўрт девор ичида кун кўрарди. У хизматкорларига сахийлик билан совғалар улашиб турарди. Бувим пулдан қийналмасди. Генерал унга мунтазам маблағ юбориб турарди. Тувакда гул ўстирар, олтин қафасда боқилаётган мушук билан овунарди. Баъзида ота-онасиникига бориб келишга рухсат тегарди. Отаси генерал Сюэ билан қариндош бўлгани учун полиция бошлиғининг ўринбосари лавозимини эгаллади, хусусий ерга эга бўлди. Қизи ўзининг бахтсизлиги ҳақида гап очса, отаси уни жеркиб ташларди. Ота қизига тез-тез: “Агар эринг хўроз бўлса, хўрозга қулоқ сол, агар кўппакка теккан бўлсанг, кўппакни тингла” деган хитой мақолини эслатиб турарди.

Орадан олти йил ўтди. Дастлаб бир неча хат келди, кейин хат-хабар бўлмади. Бувим эрини интизорлик билан кутарди. Гарчи у генералнинг кўплаб жорияларидан бири эканини тушунса-да, уни жуда соғинарди. Кунлар ҳафтага, ҳафталар ойга, ойлар йилга айланарди. Вақт ўтган сари унинг соғинчи ҳам хира тортиб борарди. Бувим аста-секин ўзининг генерал учун бир ўйинчоқ эканини тушуна бошлади. Шўрлик аламини кимдан олишни ҳам билмай, тишини тишига босиб яшарди. Лекин баъзи-баъзида ҳис-туйғуси жўш уриб кетар ва у нима қилишини билмай қоларди. Баъзан ҳушидан кетиб, ўзини ташлаб юборарди. Бундай ҳушдан кетишлар кейинчалик умрининг охиригача давом этди.

Кунларнинг бирида генерал қайтиб келди. Бувим уни ўзи ўйлаганидек чексиз соғинч, бағрига отилиб эмас, оддийгина кутиб олди. Эллик ёшдан ошган генерал унинг кўзига анчайин юмшоқ ва бўшашгандек кўринди. У хушторидан қаерда эдингиз, мунча узоқ қолиб кетдингиз деб сўрамади ҳам.

Аслида эса шунча вақт мобайнида генерал унча узоқ жойда эмасди. Истеъфога чиққан бой амалдор сифатида тинч ҳаёт кечирарди. Бўш вақтларини гоҳ Тяньцзиндаги уйида, гоҳ Лулундаги қасрида ўтказарди. У ҳаёт гаштини суриб, қандини урган кунлари ўтмишда қолди. Хитойнинг катта қисми ягона куч — Чан Кайши бошчилигидаги Гоминдан, яъни миллатчилар томонидан бошқариларди. Ўтмишдаги бошбошдоқликни тугатиб, янги, барқарор ҳаёт бошланганини исботлаш учун Гоминдан пойтахтни Пекиндан Нанкинга кўчирди. 1928 йилда минтақада анча фаоллашиб қолган японлар Манжурия ҳоқими Чжан Цзолин — Кекса Маршални ўлдирдилар. Кекса Маршалнинг ўғли Чжан Сюэлян (у Ёш Маршал номи билан маълум эди) Гоминданга қўшилди ва Манжурияни Хитойнинг қолган қисми билан бирлаштирди. Аслида Гоминдан Манжурияда ҳокимиятни ўз қўлига ололмаганди.

Генерал Сюэ бувимнинг уйида унча узоқ қолгани йўқ. Худди аввалгидек, тўсатдан кетаман деб қолди. Кетиш олдидан кечаси у бувимдан ўзи билан Лулунга боришини сўради. Бувимнинг юраги уришдан тўхтаб қолгандай бўлди. Агар боришга мажбур қилганида, бу унинг хотини ва жазманлари билан бир уйда ҳамиша яшашга маҳқум этилишини англатарди. Бувим шошиб қолди. Унинг оёғини уқалар экан, генералдан ўзининг Исянда қолишга рухсат беришини сўради. Унга меҳрибонлиги учун миннатдорчилик билдириб, онасининг соғлиги ёмонлашганини айтди. Эртасига у ёлғиз кетди.

Тез орада бувим ўзининг ҳомиладор эканини англади. 1931 йилнинг баҳорида, учинчи ойнинг ўн еттинчи куни у қиз — менинг онамни туғди. Бу ҳақда у генерал Сюэга хат ёзди. Ундан қизнинг исмини Баоцин қўй ва уни Лулунга олиб кел, деган жавоб олди.

Бувимнинг қувончдан боши осмонга етди, ахир энди унинг боласи бор эди. У бутун меҳри ва куч-қувватини қизига бағишлади. Бир йил у жуда бахтли яшади. Генерал Сюэ бир неча бор Лулунга кел деб хат ёзди. У ҳар сафар ҳар хил баҳоналар қилиб бормасликка ҳаракат қиларди. Кейин 1932 йилнинг ёзи ўрталарида “генерал Сюэ қаттиқ бетоб, қизчани олиб тезда етиб кел” деган мазмунда телеграмма олди. Бувимнинг Лулунга боришдан бошқа иложи йўқ эди.

Лулунгача бўлган масофа икки юз милдан ошиқ эди, ҳеч қаерга бориб кўрмаган бувим учун бу жуда узоқ йўл эди. Оёқчалари танғиб боғлаб ташлангани кўшимча қийинчилик туғдирарди: бувим юк кўтара олмасди, бунинг устига қўлида чақалоғи бор эди. У сингисини ўзи билан олиб кетишга қарор қилди. Сингиси — ўн тўрт яшар Юйлани оддийгина қилиб Лан деб аташарди.

Сафар жуда хавфли эди. Хитой яна уруш исканжасида эди. 1931 йилнинг сентябрида Япония минтақада ўз таъсир доирасини кенгайтира бориб, Манжурияга ҳужум қилди ва 1932 йилнинг 6 январидан япон қўшинлари Исянни эгаллади. Орадан икки ой ўтгач, японлар Манжоу-го (манжурлар мамлакати) деб аталган давлат тузилганини эълон қилдилар. Бу мамлакат Шимоли-шарқий Хитойнинг катта қисмини эгаллар эди: унинг ҳудуди Франция билан Германияга тенг эди. Японлар Манжоу-го мустақил мамлакат деб таъкидлашарди, лекин уни аслида Токиодан туриб бошқаришарди. Давлат тепасига Хитойнинг сўнгги императори Пу Ини ўтқазиб қўйишди, бу асли гўдак-

лигидан тахтдан маҳрум этилган подшо эди. Дастлаб у ҳукумат раҳбари деб аталди. 1934 йилда уни император деб эълон қилинди. Бу воқеаларнинг бувим учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди, зеро, ташқи дунёдан унинг алоқаси бутунлай узилган эди. Аҳолининг кўпчилиги атроф-теварақда юз бераётган воқеаларга тақдир шундай деб ишонар, чунки ҳеч нарсани ўзгартиришга кучи етмасди. Кўпчиликнинг назарида Пу И қонуний ҳукмдор ва Осмон Фарзанди ҳисобланарди. Республика инқилобидан сўнг йигирма йил ўтса-да, мамлакатда жамият шаклланишича йўқ эди.

1937 йилнинг жазирама ёз кунларининг бирида бувим, унинг сингиси ва менинг онам Исянда поездга ўтириб, жанубга йўл олишди. Буюк Хитой деворини ортда қолдириб, Чанли шаҳрига етиб келишди. Генерал Сюэ ундан йигирма милчалик масофадаги Янхэин шаҳарчасида яшарди. Бувим арава ёллаб, йўлга тушди. Янхэин бир вақтлар йирик ҳарбийлар манзилгоҳи эди ва манжур императорлари ўз абёнлари билан бу ерда тез-тез бўлиб туришарди. Шу боисдан унга элтувчи йўл Император йўли деган улуғвор ном билан аталарди. Йўлнинг икки четида тераклар бўй чўзган бўлиб, уларнинг оқ-яшил япроқлари куёшда ялтирарди. Ундан кейин шафтолизор далалар бошланди. Бироқ ўта чарчаган бувим бундай ажойиб манзарадан завқлана олмасди.

Улар етиб борган данғиллама уй улуғворлиги билан бувимни лол қолдирди. Улкан дарвоза олдида қуролланган қўриқчилар турарди. Қотиб турган шер ҳайкаллари бинога алоҳида салобат бағишларди. От боғлаш учун мўлжалланган саккизта устун турарди: уларнинг тўрттаси фил, тўрттаси маймун шаклида эди. Бу жониворларнинг танланиши бежиз эмасди: хитой тилида «фил» ва «олий лавозим» (сян); «маймун» ва «оқсуяк» (хоу) сўзлари бир хил жаранглайди.

Бувим катта дарвозадан киргач, ҳовлида қуруқ деворни кўрди. Деворнинг нарироғида иккинчи дарвоза бор эди. Ҳовли мумтоз хитой усулида қурилганди: девор ниқоб ролини бажарарди. У бегоналарнинг бировлар ҳовлисига мўралашга, душманга эса олд дарвозадан туриб ўқ узишга имкон бермасди. Бувим ички дарвозадан кириши билан унинг ёнида оқсоч пайдо бўлди ва чақалоқни қўлидан олди. Иккинчи бир хизматкор аёл бувимни зина орқали юқорига олиб чиқиб, генерал Сюэ хотинининг меҳмонхонасига бошлаб борди. Хонага кирган бувим тиз чўкиб, бошини ерга текказди-да: «Ассалому алайкум, хоним» деди. Зеро, русум шуни тақозо этарди. Бувимнинг сингисини ичкари киритишмади, оқсоч сингари ташқарида кутиб туришини буюришди. Бунинг ҳайрон қоларли жойи йўқ эди, чунки жазманнинг қариндошлари оила аъзоси ҳисобланмасди. Бувим бир неча бор таъзим бажо келтиргач, генералнинг хотини унга ўрнидан туришга изн берди. Хоним унга оила ақидасига кўра, бувимнинг мақоми кичик сурайё эканини тушунтирди. Бу мақом генералнинг аёлидан кўра, имтиёзли хизматкорга яқинроқ эди.

Генералнинг хотини бувимга ўтиришни амр этди. Бувим тезда қарор қилиши лозим эди. Анъанавий хитой уйида ҳар кимнинг ўтирадиган жойи унинг мақомига қараб белгиланади. Генерал Сюэнинг завжаси хонанинг чап томонида ўтирарди. Унинг ёнида столча турарди, столчанинг нариги томонида яна столча бор бўлиб, у ҳам жанубга қаратиб қўйилганди. У генералнинг жойи эди. Девор бўйлаб қатор стуллар қўйилган, улар турли мақомдаги кишиларга мўлжалланганди. Бувим орқага бурилди-да, эшикка яқинроқ стуллардан бирига ўтирди. Бу билан ўзининг бўйсунини билдирмоқчи эди. Шунда хоним унга

яқинроқ ўтиришни кўрсатди. Бу билан у ҳам ўзининг олижаноблигини намойиш қилмоқчи эди.

Бувим ўтиргач, хоним:

– Қизинг энди генералнинг қонуний хотини сифатида менинг шахсий болам каби тарбияланади, – деди. – Энди у ўз онасини эмас, мени она деб чақиради. Сен эса болага кичик сурайё сифатида муносабатда бўласан.

Хизматкор аёлни чақириб, болани олиб кетишни буюришди. Бувимнинг юраги тўхтаб қолгандай бўлди. У ўз хонасига киргачгина хўнграб йиғлаб юборди. Уни генерал Сюэнинг иккинчи сурайёсига олиб киришганида йиғидан кўзлари қизариб кетганди. Генералнинг севимлиси, хўжалик бошқарувчиси бўлган бу аёл жуда гўзал эди. Унинг ҳамдардлик билан муносабатда бўлиши бувимни ҳайратга солди. Унинг олдида тўйиб-тўйиб йиғлаб олгиси келди-ю, яна эҳтиёт бўлди. Эҳтиёткорликка не етсин...

Уша кунийёқ уни «эри» билан кўришишга олиб боришди. Боласини ҳам ўзи билан олиб боришга рухсат беришди. Генерал «кан»да ётарди. Кан-Шимолий Хитойда кенг тарқалган баландлиги икки ярим фут келадиган тўғри тўрт бурчакли гиштли ётоқ-каравот бўлиб остидан иситиларди. Чалқанча чўзилган генералнинг атрофида иккита ўйнашми ёки хизматкорми, тиз чўкиб унинг оёқлари ва қорнини уқалашарди. Сюэнинг кўзлари юмуқ, бада ни тупроқ рангда эди. Бувим кан узра энгашиб, уни мулойимгина чақирди. У кўзини очиб, зўрға жилмайди. Бувим қизчани унинг ёнига ўтқазиб:

– Бу Баоцин, – деди.

Генерал зўрма-зўраки қизчанинг бошини силаб:

– Баоцин сенга ўхшайди. У жуда аломат, – деди ва кўзларини юмди.

Бувим уни чақирди, лекин у кўзини очмади. Бувим унинг оғир касал эканини сизди, балки ўлаётгандир. У қизчасини кўлига олдида, маҳкам бағрига босди, лекин бир сонияга, холос: сал нарида турган генералнинг аёли унинг енгидан тортди. Эшикдан чиққач, бувимни огоҳлантирди:

– Хўжайинни ҳадеб безовта қилаверма, – деди. – Умуман, ёнига келмасанг ҳам бўлаверади. То сени чақиритмагунча, ўз хонангда ўтирганинг маъқул...

Қўрқувдан бувимнинг юраги ҳаприқиб кетди. У ўйнаш эди, унинг ҳам, қизининг ҳам ҳаётига катта, эҳтимол, ўлим хавфи соя солиб турарди. У ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуққа эга эмасди. Агар генерал ўлса, унинг тақдири бош хотиннинг иродасига боғлиқ бўлади. У яшаши керакми ёки ўлиши керакми, хоним ҳал қиларди. Уша хоним уни истаган кўйга сола оларди. Хоҳласа уни бирор бой одамга сотиб юборарди, истаса фоҳишахонага. Уша пайтда бу одат тусига кирганди. У ҳолда бувим ўз қизини умуман кўролмасди. Имкон бўлди дегунча болани олиб қочиб қолиши кераклигини жуда яхши тушунарди.

Хонасига қайтиб кирган бувим ўзини босиб олишга уринди-қочиб қолиш режасини тузиши керак эди. Фикрини сал бир жойга тўплай деса, бошига қон қуйилиб келарди. Оёғи қалтираганидан мебелларга суянибгина юра оларди. У чидай олмай яна йиғлашга тушди. Тақдир бунчалар бешафқат бўлмаса, дея нолирди у. Бундай вазиятдан қандай чиқиб кетишнинг йўлини тополмагани баттар алам қиларди. Энг ёмон томони шунда эдики, генерал бирдан ўлиб қолиши ва уни тузоқ ичида қолдириб кетиши мумкин эди.

У аста-секин ўзини қўлга олди, фикрлари тиниқлашди. Унга тузоқ бўлиб қолган бу ҳашаматли қасрни қадам-бақадам кўздан кечирди. Бино кўплаб ҳовличаларга бўлинган, каттагина майдонни эгаллаб турар, баланд девор билан ўраб олинган эди. Ҳатто боғ ҳам бўлиб-бўлиб ташланганди. Дид билан кўриниши учун эмас, балки хавфсизлик нуқтаи назаридан шундай қилинганди, албатта. Боғда бир нечта сарв, қайин ва олхўри дарахлари ўсганди, лекин ҳаммаси девордан анча олис эди. Бирорта ўғри ёки қотил яшириниши мумкин бўлма-син деб буталар ҳам экилмаганди. Боғдан олиб чиқадиغان иккита дарвозага осма қулф илинган, ташқи дарвозада туну кун қуролли қоровуллар турарди.

Бувимнинг тўсиб қўйилган майдондан чиқишга ҳаққи йўқ эди. Унга ҳар куни генерални бориб кўришга рухсат бериларди, лекин бошқа аёллар билан бирга. У навбати билан эрининг каравотига яқинлашар ва зўрға эшитилар-эшитилмас: «Ассалому алайкум, жаноб» дерди.

Вақт ўтиши билан у уйдаги вазиятни яхши тушунадиган бўлиб қолди. Аёллар орасида генералнинг хотинидан ташқари иккинчи сурайё ҳам анча нуфузга эга эди. Бувим тушунди: генералнинг ўша иккинчи ўйнаши мулозимларга ўзига нисбатан яхши муносабатда бўлишни тайинлади, натижада унинг ҳаёти жуда ҳам энгиллашди. Бундай уйларда мулозимларнинг муносабати улар кимга бириктириб қўйилган бўлса, ўшанинг мақомига қараб белгиланарди: улар ҳомийси борлар олдида ялтоқланишар, ғазабга учраганларга эса менсимай қарашарди. Бунинг устига иккинчи сурайёнинг қизи бўлиб, у онамдан сал каттароқ эди. Худди шу нарса икки аёлни бир-бирига боғлаб турарди. Бу эса ўз навбатида генерал Сюэнинг иккинчи сурайёсига эътиборни оширарди, чунки онамни ҳисобга олмаганда унинг бошқа фарзанди йўқ эди.

Бир ойдан сўнг, боласи бор икки аёл дугона бўлиб олишгач, бувим генералнинг хотини ҳузурига кириб, уйга бориши зарурлигини айтди. Баъзи кийимларини олиб келиши учун хоним розилик билдирди.

Шунда бувим:

— Қизимни олиб кетсам, буваси ва бувиси билан хайрлашиб келарди,—деди.

Ҳошим рад этди.

— Йўқ, томирида Сюэлар авлоди қони оқаётган ҳеч ким бу уйни тарк этмайди,—деди у.

Шундай қилиб, бувим бир ўзи Чанлига жўнаб кетди. У ерда извошчи уни станцияда қолдириб, ўзи орқага қайтиб кетди. Бувим сўраб-суриштириб иккита отлиқ йигитни топди. Улар бувимга ёрдам беришга рози бўлишди. Улар кеч киришини кутиб, қоронғуда йўлга тушишди ва қисқа йўлдан от қўйиб Лулунга қайтиб келишди. Отлиқлардан бири бувимни бедовга миндириб, ўзи жиловдан етаклаганча йўл босишди.

Дангиллама бинога етгач, бувим орқадаги дарвозага яқинлашди ва келишилган сигнални берди. Бир неча дақиқадан сўнг дарвоза очилиб, ундан бувимнинг сингиси югуриб чиқди. Унинг қўлида менинг бўлажак онам — бувимнинг қизи бор эди. Бувим билан келишиб олган иккинчи сурайё панжарани очиқ қолдирган экан. Эшикни бузиб киришди деб ўйлашсин дея дарвозага болта билан бир неча бор урган ҳам ўша аёл экан.

Бувим онамни эркалашга ҳам улгурмабди, уйғотгиси ҳам келмабди, агар қизча чинқириб юборса, қоровуллар эътиборини торта-

ди деб ўйлабди. Бувим синглиси билан бирга отларга минибдилар-да, тун қоронғисида ғойиб бўлибдилар. Отлиқларга яхшигина пул тўлашибди, улар арғумоқларни тез ҳайдашибди. Қочоқлар тонг отар маҳали Чанлига етиб келишибди ва катта уйда ҳали тўполон бошланмай туриб, поездга ўтириб, шимолга йўл олишибди. Ниҳоят, эртаси кун кечқурун поезд Исянга етиб келибди, бувим ўзини ерга ташлаб узоқ ётибди, унинг қимирлашга ҳам мажоли йўқ экан.

Лулундан икки юз мил узоқда у ўзини анча хавфсиз деб ўйларди. Бироқ қизини ўзи билан олиб қололмади, чунки хизматкорлардан ҳайиқарди. Шу боисдан мактабдош дугонасидан уни яширишни илтимос қилди. Дугонаси қайногнасиникида яшарди. У Ся фамилияли манжур дўхтири эди. Дўхтир дўстлардан жонини аямайдиган садоқатли инсон сифатида ном қозонган одам эди.

Шу нарса аниқ эдики, Сюэ оиласи оддий сурайёни таъқиб этиш ниятида эмасдилар, уларни менинг онам — Сюэнинг қизчаси қизиқтирарди. Бувим Лулунга телеграмма юбориб, поездда чақалоқ шамоллаб, ўлиб қолганини хабар қилди. Бунга ишонган генералнинг оиласи бувимни тинч қўйишди. Бувим қизи билан Исяндаги уйда яшай бошлади. Энди хизматкорларга ҳам эътибор бермай қўйди, чунки «эри» келолмаслигини яхши биларди. Бир йил давомида Лулундан ҳеч қандай хабар бўлмади. 1933 йилнинг куз кунларидан бирида бувим телеграмма олди: «Генерал Сюэ вафот этди, дафн маросимида қатнашиш учун Лулунга етиб кел».

Генерал Тянцинда сентябр ойида вафот этди. Унинг жасадини лакланган тобутда Лулунга олиб келишди. Унинг ёнида яна иккита тобут бор эди. Улардан бирининг устига генералнинг тобути сингари қизил кимхоб ёпилган, ёғочи лакланганди. Унга генерал сурайёларидан бирининг жасади қўйилганди. Бу аёл «эри»ни у дунёга кузатиб бориш учун заҳар ичганди. Бу эрига садоқатнинг олий чўққиси ҳисобланарди. Кейинчалик генерал Сюэнинг қасрида ўша аёл шаънига номи ёзилган лавҳа ўрнатилди, ўта оддий ишланган учинчи тобутда генералнинг бошқа бир ўйнашининг хоки қўйилганди. Бу аёл икки йил бурун тиф касалидан ўлганди. Одатга кўра, унинг қолдиқларини генерал Сюэнинг ёнига қўйиш учун қабридан кавлаб олинганди. Бу аёл хокини оддий ёғоч тобутга солишганди, чунки даҳшатли касалликдан ўлиш мудҳиш тақдир ҳисобланарди. Ҳар бир тобутга жасадни чиришдан асраш учун — симоб ва писта кўмир қўйишди, марҳумлар оғзига марваридлар жойланганди.

Генерал Сюэ ва унинг сурайёлари битта қабрга дафн этилди. Унинг хотини ва бошқа сурайёлари вақти билан шу лаҳадга кўмилиши керак эди. Дафн маросимида марҳумнинг руҳига илтижолар русуми унинг ўғли томонидан бажарилиши лозим эди. Генералнинг ўғли бўлмагани учун унинг рафиқаси бу вазифани генералнинг ўн яшар жияни зиммасига юкледи.

Бувим дафн маросимига бормади. Бу ҳақда хабар олмагандек тутди ўзини. Натижада уни пул билан таъминлаб турадиган ғазна вакили уникига қатнамай қўйди. Дафн маросимидан бир ҳафта ўтгач, бувимнинг ота-онаси генерал Сюэнинг хотинидан хат олишди. Хатда генерал бувимга эрк бергани айтилганди.

Йигирма тўрт ёшида бувим эркака эришди.

«ШИРИН БУЛОҚ СУВИ»

(1933–1938)

... Генерал Сюэ хотинининг мактубида бувимнинг ота-онасига «қизингизни қайтариб олиб кетинг» деган илтимос ҳам бор эди. Гарчи илтимос анъанавий — мулойим оҳангда ёзилган бўлса ҳам, бувим «уйни бўшатиб қўйиш» ҳақида буйруқ эканини яхши тушунарди.

Отаси уни истамайгина, ноиложликдан уйга олиб кетди. У болажон оила соҳиби бўлиб кўринишдан алақачон воз кечганди. Генерал Сюэ билан қариндош бўлиб олгач, бирданига мартабаси кўтарилди. Полиция бошлиғининг ўринбосари лавозимини эгаллаб, яхши алоқаларга эга бўлган кишилар доирасига киргач, каттагина бойлик орттирди, ер сотиб олди ва нашавандликка берилди.

У янги жойга тайинланиши биланоқ битта сурайё-жория орттирди. Мўғул аёли бўлган бу ўйнашни унга ўзининг бошлиғи тортиқ қилди. Бу хизмат мартабасида кўтарилиб бораётган ҳамкасбига одатдаги бир совға эди. Маҳаллий полиция бошлиғи генерал Сюэнинг ҳимоясидаги одамнинг кўнглини кўтармоқ учун қилди бу ишни. Бироқ орадан кўп ўтмай, катта бувам янги сурайё орттириш ҳақида ўйлай бошлади. Чунки унақанги мартабадаги одамлар кўпроқ ўйнаш тутишлари керак эди, зеро бу унинг олий мақомидан далолат берарди. Узоқ излашга ҳожат қолмади: унинг мўғул сурайёсининг синглиси бор эди.

Ота-онасининг уйдаги вазият ўн йил олдинги аҳволдан кескин фарқ қиларди. Сурайёлардан бири қиз туғди, у менинг онам билан тенгқур эди. Бувимнинг синглиси Лан ҳали эрга тегмаганди. Ҳолбуки ёши «анча» (ўн олти ёш) га бориб қолганди. Бу нарса катта бувамининг ғазабини кўзғатарди.

Бувим шўрлик бир илон уясида кутулиб бошқасига тутилди. Унинг ўзи ҳам, онаси ҳам катта бувамининг жаҳлини чиқарарди. Хотинининг ўзи унинг ғашига тегарди, ёқимли сурайёлар соҳиби бўлгач, у баттар кўрслашди. Сурайёлари билан бир дастурхонда ёнма-ён ўтириб овқатланар, хотинини ҳайдаб, алоҳида тамадди қилишга мажбур этарди. Соҳибининг уйдан қайтиб келгани учун қизини ҳам кўргани кўзи йўқ эди.

Бунинг устига у ўзига қизининг касри тегишидан кўрқарди. Чунки қизининг «эри» ўлганди. Ўша кунларда бева аёл ирими уни даҳшатга соларди: қизини эрининг ўлимига жавобгар ҳисоблашарди. Катта бувам қизининг унга кўзи тегишидан, омадини қочиритишдан хавфсирарди, бева қизининг бу уйдан тезроқ гумдон бўлишини хоҳларди.

Тагин сурайёлари ҳам уни қизига қарши қайрашарди. Унгача уйда сурайёлар хоҳлаган ишини қилишарди. Катта бувим юмшоқ табиатли, ҳатто ожиз аёл эди. Гарчи сурайёларга нисбатан унинг мақоми расман юқори бўлса-да, амалда ҳамма нарса уларнинг инжиқликларига боғлиқ эди. 1930 йилда катта бувим ўғил фарзанд кўрди. Юйлиннинг дунёга келиши сурайёларнинг ҳафсаласини пир қилди, улар эртанги кундан умидини уздилар, Чунки оила бошлиғининг ўлимидан сўнг, унинг бутун мол-мулки ўғлига ўтарди. Ян ўз ўғилчасига сал-пал мурувват билан қараса ҳам сурайёларнинг жаҳли чиқарди. Юйлин туғилганидан бошлаб, катта бувимни уйдан чиқариб юбориш учун зўр бериб хуруж бошладилар. Эри эса ўғли туғилганидан кейин ҳам уни қўллаб-қувватламади.

Бувим феъл-атворига кўра, онасига нисбатан анча кучли эди. Ўн йил ичида кўрган азоб-уқубатлари уни тоблади. Ундан отаси ҳам ҳайиқарди. У энди отасига бўйсунмасликка ва ўзи ҳамда онасини ҳимоя

қилишга онт ичди. Бувим бор экан сурайёлар ўзларини тийишга мажбур эдилар.

Менинг онам ана шундай бир вазиятда икки ёшидан тўрт ёшигача яшади. Бу инсон шахси шаклланадиган йиллар эди. Айни ўша дамлар бувим йигирма ёшдан ошган, навқирон ва гўзал аёл эди. У қўпгина фазилатларга эга эди. Шу боис бир неча одам совчи қўйди. Лекин у генералга сурайё бўлганлиги туфайли бувимга уйланишни хоҳлаганлар камбағаллар эдилар. Бу эса жаноб Янни асло қониқтирмасди. Сурайёлар дунёси билан яхши таниш бўлган бувим бундай ҳаётни асло хоҳламасди. Унинг бирдан-бир истаги — тинчгина яшаб, қизини тарбиялаш эди.

Отаси, ҳадеб бўйнимда ўтираверасанми, эрга тег, деб қистарди. Бувим қаерга бош уришни билмасди. Яшайдиган жойи ҳам, ишлайдиган ери ҳам йўқ эди. Бу ҳол уни руҳий тушкунликка олиб келди, асаблари таранглашиб, мазаси қочиб қолди. Дўхтирни чақиринди. Уни кўргани дўхтир Ся келди. У бувимнинг дугонасининг қайнотаси эди, генерал Сюэ уйдан қочгач, менинг онамни ўшаларнинг уйида яширишган эди. Бувим унинг келини билан яқин дугона бўлса-да, дўхтир Ся уни сира кўрмаганди. Уйга кириб, бувимни кўргач, дўхтир ўзини йўқотиб қўйди, унинг гўзаллигидан ақли шошганди. У уйдан қайтиб чиқди ва мазам қочди деб қўя қолди. Ниҳоят, у ўзига келди ва ўтириб, бувим билан бамайлихотир гаплашди. Дўхтир бувим дард-ҳасратларини тўкиб солган биринчи одам эди. У ҳам бувимга илиқ ва самимий муносабатда бўлди: бувим уни тушунишаётганини илк бора ҳис этди. Тез орада улар бир-бирини севиб қолишди ва дўхтир бувимнинг қўлини сўради. У яна қўшимча қилиб, бувимга расмий уйланмоқчи ва онамни ўз қизидай ўстирмоқчи эканини ҳам айтди. Бувим рози бўлиб, қувончидан йиғлаб юборди. Отаси ҳам бу никоҳни маъқуллади, фақат қизига қўшиб сеп беролмаслигини таъкидлади.

— Бунинг аҳамияти йўқ, — деди дўхтир Ся.

Сянинг Исянда яхшигина обрў-эътибори бор эди. У Ян оиласи сингари Хитойнинг аксарият аҳолиси бўлган хан миллатига мансуб эмасди. Шу атрофда қадимдан яшаб келаётган халқ орасидан чиққан манжур эди. Унинг аждоглари манжур императорлари саройларида табиб бўлиб хизмат қилишганди.

Дўхтир Ся ажойиб шифокор сифатидагина эмас, камбағалларни бепул даволовчи яхши одам сифатида ҳам шуҳрат қозонганди. У гавдали одам эди, бўйи олти фут¹ келарди. Чаққон ва ҳаракатчан эди. Ся анъанавий узун кийим ва нимча кийиб юрарди. Мўйлов ва соқол қўйган, қўй кўзларидан меҳрибонлик ёғилиб турарди.

Дўхтир бувимнинг қўлини сўраганида анча ёшга бориб қолганди. У олтмиш беш ёшга тўлган, уйланган уч ўғли ва турмуш қурган бир қизи бор тул эркак эди. Ўғиллари у билан бирга яшарди. Тўнғич ўғли уйни ва оилавий фермани бошқарарди. Ўртанчаси дўхтир бўлиб отаси билан ишларди, кенжаси — бувимнинг дугонасининг эри эса муаллимлик қиларди. Уч ўғилнинг саккизта фарзандлари бўлиб, улардан бири уйланган ва боласи бор эди.

Дўхтир Ся ўғилларини хонасига чақириб, режасини маълум қилди. Ўғиллар ишонқирамай, бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Орага оғир жимлик чўкди.

Кейин тўнғич ўғли:

— Ота, сиз уни сурайё қилиб олсангиз керак деб ўйлайман,— дея сўради.

¹ Ф у т — 30,48 сантиметр.

— Йўқ, — эътироз билдирди дўхтир, — унга уйланмоқчиман.

Бу катта аҳамиятга эга эди, чунки бувим унинг ўғилларига ўгай она бўлиб қоларди ва Сянинг рафиқаси сингари эътиборга лойиқ бўларди.

Оиланинг барча аъзолари йиғилиб, юз берган воқеани муҳокама қиларканлар, қаттиқ ҳаяжонландилар. Ҳатто келин, бувимнинг дугонаси ҳам жуда хафа бўлди, чунки қайнотасининг уйланиши унинг синфдоши билан муносабатларини тубдан ўзгартирарди. Келин бундан буюғига дугонаси билан бир дастурхонда овқатланиш у ёқда турсин, бирга ўтиришга ҳам ҳаққи бўлмай қоларди, у бувимнинг ҳар бир истагини сўзсиз бажаришга, унга ергача эгилиб таъзим қилишига тўғри келарди.

Барча қариндошлар — ўғиллар, келинлар, неваралар, ҳатто эвараси ҳам навбат билан дўхтир ҳузурига кирдилар ва «яқинларингиз туйғуларини қақшатманг» деб ялиндилар. Ҳаммаси унинг олдида тиз чўкиб, таъзим бажо келтиришиб, йиғладилар. Улар дўхтир Сяга ялиниб, ўзининг манжур эканини, қадимий манжур урф-одатига кўра, унинг мавқеидаги одам хитой аёлига уйлана олмаслигини таъкидлардилар.

— Бу қоида бекор қилинганига анча бўлди, — деди дўхтир Ся.

— Агар сиз ҳақиқатан манжур бўлсангиз, унга амал қилишингиз керак, — дейишди болалари.

— Ахир сиз ундан қарийб уч баробар каттасиз, — дейишди унга.

— Қари эркакнинг ёш хотини бошқа эркакнинг ҳасми бўлди, — деб кесатди қариндошларидан бири.

Фарзандлари ҳар қанча уринишмасин дўхтирни аҳдидан қайтара олишмади.

Дўхтир Ся бадавлат одам эди. Исян атрофида унинг икки минг акр¹ ери бор эди, Буюк Хитой девори жанубидаги анча-мунча майдоннинг соҳиби эди. Шаҳарда у бўз гиштдан каттагина иморат солдирганди. Дори-дармон дўкони бор эди.

Дўхтирнинг гапга кирмаётганини кўрган оила аъзолари бувимга тазйиқ қилишга ўтишди. Бир сафар унинг ҳузурига чолнинг келини — бувимнинг дугонаси ташриф буюрди. Чой-пой ичиб, нари-беридан гаплашиб ўтирганларидан сўнг, мактабдош дугонаси нима мақсадда келганини айтди-қўйди. Бувим кўзига ёш олиб, дугонасининг қўлларидан тутди:

— Менинг ўрнимда сен бўлганинга нима қилардинг? — дея сўради ундан.

Дугонаси индамаганини кўриб, давом этди:

— Сен жория нима эканлигини яхши биласан. Ўзингга шундай тақдирни раво кўрармидинг? Биласанми, Конфуцийда шундай бир ҳикматли ибора бор: «Цзян синь би син!»² Баъзан суҳбатдошингни юксак ҳиссиётга даъват этиб, устоз ўгитини эслатиш тўғридан-тўғри рад этишдан яхшидир.

Дугонаси ўзини айбдордай ҳис қилиб уйига қайтди ва ташрифи муваффақиятсиз чиққанини айтди. Шунингдек, дўхтир Сянинг иккинчи ўғли Дэгуи сиймосида ўз маслакдошини топган аёлга босим қилишга уриниб кўрганини ҳам таъкидлади. Дэгуи отаси билан бирга дўхтир бўлиб ишларди ва ака-укаларига нисбатан отасига яқин эди. У бу никоҳга халақит берманглар, деб айтди. Кенжа ўғил ҳам унга ён босди. Ҳаммадан кўра, тўнғич ўғил билан унинг рафиқаси норози эдилар. Бошқалар ўзларини орқага ташлаганларини кўриб, у эрига шундай деди:

¹ А к р — 0, 4047 м² га тенг.

² «Тасаввур қил, менинг юрагим —сеники!».

— Албатта, уларга барибир. Уларнинг хунарлари бор. Бу аёл улар кўлидан хунарини тортиб ололмайди. Лекин сизда нима бор? Сиз бор-йўғи чолнинг мол-мулкани бошқарасиз — буларнинг ҳаммаси ўша аёл ва унинг қизига ўтиб кетади. Мен бечора нима қиламан, шўрлик болаларимнинг аҳволи нима кечади? Бошимизни қаёққа урамиз? Балки ҳаммамиз ўлишимиз керакдир?! Балки отанг шуни хоҳлаётгандир?! Нима, улар иккаласи тинч яшаши учун мен ўзимни ўлдиришим керакми?

У шундай деркан, йиғлаб, дод-вой солди. Ҳаяжонланиб кетган эри:

— Менга эртагача муҳлат бер, — деди.

Эртаси куни уйқудан уйғонган дўхтир Ся эшиги олдида бутун оиласи — ўн беш кишини кўрди. Улар орасида Дэгуй йўқ эди. Чол ташқари чиқиши билан тўнғич ўғли ҳайқирди:

— Таъзим!

Ҳамма бараварига тиз чўкиб таъзим қилди.

Ўғли титроқ овозда эълон қилди:

— Ота, ўғилларингиз ва бутун оилангиз шу ерда қолиб, то ўлмагунларича таъзимда бўладилар, токи сиз биз ҳақимизда, яқинларингиз ҳақида, ҳаммадан кўра, ўзингиз ҳақингизда ўйлаб кўрмагунингизча шундай тураверадилар.

Дўхтир Ся ғазабдан титраб кетди.

— Туринглар ўрнингиздан! — деб бақирди.

— Йўқ, ота, — деди тўнғич ўғил хитоб қилиб. — Биз ўрнимиздан турмаймиз, агар тўйни тўхтатмасангиз!

Дўхтир Ся унга тушунтиришга уриниб кўрди, бироқ у эътироз билдиравериб чолнинг ғазабини жунбушга келтирди.

— Сизлар нима ҳақда ўйлаётганларингизни мен жуда яхши биламан, — деди у ниҳоят, — умрим кўп қолгани йўқ. Сизлар бўлажак ўғай онангиздан кўрқаяпсизлар. Лекин у сизларга жуда яхши муносабатда бўлишига шубҳа қилмайман. Мен унинг поклигини жуда яхши биламан. У ўта фазилатли аёл...

«Фазилатли» сўзини эшитиб тўнғич ўғил пишқирди:

— Жорияда “фазилат” нима қилади! Аввалам бор яхши аёл жорияликка борармиди?!

У шундай деб бувимни ҳақорат қилакетди.

Дўхтир Ся ўзини тутиб туролмади. Ҳассасини кўтариб, ўғлини савалай кетди. У умр бўйи хотиржамлик ва ўзини тутишнинг намунаси бўлиб келганди. Бу аҳволни кўрган ва ҳамон тиз чўкиб турган оила аъзолари ҳангу манг бўлиб қолдилар. Чевара чинқираб йиғлаб юборди. Тўнғич ўғил бир зумга жим бўлиб қолди, сўнг яна бақирришга тушди. Энди у фақат оғриқдангина эмас, гурури таҳ-қирланганидан ҳам дағдаға қила бошлади. Ахир, оиласи кўз ўнгида уни калтаклашди-я! Дўхтир Ся ғазабдан нафаси қисилиб, тўхтаб қолди. Ўғли яна бувимни ҳақоратлай бошлади. Отаси ўзини йўқотиб, «овозингизни ўчир» деб таёғи билан шундай туширдик, ҳассаси синиб қолди.

Ўғил таҳқир ва оғриқдан бир зумга қотиб қолди. Кейин тўппон-часмни чиқарди-да, отасининг юзига қаради:

— Садоқатли фуқаро императорга садоқатини ўз ўлими билан исботлайди. Эҳтиромли фарзанд ҳам отасига нисбатан шундай қилади. Мен жон берибгина сизни ишонтиришим мумкин.

Ўқ гумбурлади. Ўғил бир чайқалди-ю ерга қулади. У қорнига қараб ўқ узганди. Уни дарҳол яқин атрофдаги шифохонага жўнатишди. Кейинги куни у ўша ерда жон берди. Эҳтимол у ўзини ўлдирмоқчи бўлмагандир, отасининг қаршилигини енгиш учун томоша кўрсатмоқчи бўлгандир.

Ўғлининг ўлими дўхтир Сяни қаттиқ қайғуга солди. Лекин у хотиржамдек кўринарди. Атрофдагилар унинг ғамдан ич-ичидан зил кетаётганини сезиб туришарди. У маъюс бўлиб қолганди.

Исян қайнарди: одамлар газабга тўлиб-тошди, бемаъни миш-мишлар тарқалди. Бўлиб ўтган воқеа учун бутун айбни дўхтир Ся ва бувимга қўйишарди. Аммо дўхтир уни ҳеч нарса тўхтата олмаслигини кўрсатиб, уйланишга қарор қилди. Дафн маросими ўтгач, у тўй кунини белгиледи. У болаларини бўлажак оналарига етарли даражада эҳтиром кўрсатишлари керак деб огоҳлантирди ва шаҳарнинг эйтиборли кишиларига таклифнома жўнатди. Дўхтир бувимга тўй маросимига яхшилаб тайёрланишни тайинлади. Бувим эса айбловлар дўхтир иккаласининг муносабатларига таъсир кўрсатишидан хавотирда эди. Лекин унинг асосий фазилати журъатлилиги эди. У ўзини айбдор эмаслигига ишонтиришга уринарди. Шу боисдан тантанали маросимга розилик берди. Тўй кунини бувим ота уйини тарк этиб, тахтиравонда, муғаннийлар кузатувида йўлга чиқди. Манжурлар одатига кўра, унинг оиласи тахтиравон ёллади ва келинни куёвнинг уйигача бўлган йўлнинг ярмига олиб бориб қўйди. Куёв бўлса бошқа тахтиравон юборди ва келин йўлининг қолган қисмини унда босиб ўтиши керак эди. Келин иккинчи тахтиравонга ўтирадиган жойда унинг беш яшар укаси Юйлин энгашиб турди. Бу билан у онасини дўхтир Сянинг тахтиравонига елкасида олиб ўтаётганини ифодалади. Улар дўхтирнинг уйига етиб келишганда ҳам Юйлин шу вазиятни такрорлади.

Шундан сўнг келиннинг иккита дугонаси уни маросим ўтадиган уйга бошлаб кирдилар. Дўхтир Ся қизил кимхоб ёпилган стол ёнида турарди, стол устига Осмон, Ер, Император, Аждодлар ва Устознинг рамзий белгилари қўйилган эди. Куёв манжурларнинг анъанавий кийимида эди. У тиз чўкиб, рамзий белгиларга беш марта таъзим қилди-да, никоҳ хонасига кирди.

Кейин бувим икки дугонаси кузатувида, беш марта тавозе билан тиз чўкиб таъзим бажо келтирди. Сўнг дўхтирнинг ортидан никоҳ хонасига кирди. Дўхтир унинг устидан огир ёпингичини ечиб олди. Келиннинг дугоналари уларга кади шаклидаги кўралар тақдим этишди. Келин-куёв бу гулдон идишларни ўзаро алмашишди, дугоналар чиқиб кетишди. Дўхтир Ся билан бувим сукут сақлаганча бироз ёнмаёن ўтиришди ва куёв қариндошлари ҳамда меҳмонлар ҳузурига чиқди. Бувим ўриндиқ устида ёлғиз бир неча соат қимир этмай ўтирди. У қизил қоғоз билан ёзилиб, деразага ёпиштирилган йирик иероглифда битилган «Қўшалок бахт» сўзидан кўз узмасди. Меҳмонлар кетгач, дўхтир Сянинг ёш бир қариндоши кириб, бувимнинг енгидан уч марта тортди. У ўрнидан энди туриши мумкин эди. Бувим икки оқсоч кўмагида каштали кийимини ечиб, оддий қизил кўйлак ва қирмизи лозим кийиб олди. Қимматбаҳо тошлар қадалган каттакон бош кийимини ечиб қўйди ва сочини ҳалқалар билан кулоқлари орқасига турмаклаб қўйди.

Шундай қилиб, 1935 йилда менинг тўрт ёшли онам ва йигирма олти ёшга кирган бувим дўхтир Сянинг кенг ва ҳашаматли уйига кўчиб ўтдилар. Бу уй улкан меъморий мажмуа эди: унинг ички қисмида яшайдиган уйлар жойлашганди, ташқи томонда кўчага қараб амбулатория ва дорихона эгаллаганди. Одатда, иши юришган шифокорларнинг хусусий дори-дармон дўконлари бўларди. Уйнинг пештоқи чиройли қилиб безатилганди. Пештоқ марказига тилларанг иероглифлар билан ёзилган «Ся хонадони» деган лавҳа осилганди.

Ўғли ўлганидан сўнг, дўхтир Ся қариндошларининг кўзларида таъна-дашномларини ҳис қилиб турарди. Лекин бувим билан гаплашганда, у асло ўз дардини айтмасди: хитой эркагининг шикоят қилишга ҳаққи йўқ эди. Албатта, бувим унинг азоб чекаётганини биларди, у билан бирга қайғурарди. Унга мулойим муносабатда бўлар, унинг барча истагини бажо келтиришга ҳаракат қиларди.

Бувим оила аъзолари билан тўқнаш келиб қолганда ҳамиша жил-маярди, улар эса нафратини намоиш қилиш-ла жавоб қайтаришарди. Ҳатто собиқ мактабдоши бўлган дугонаси ҳам ундан ўзини олиб қочарди. Бувим эса, тўнғич ўғилнинг ўлимида уни айбдор ҳисоблашаётганидан азобланарди. Унинг бутун турмуш тарзи манжурчасига тус олди. У бир хонада қизи билан, дўхтир Ся эса алоҳида ётарди. Уйдагилардан фақат биргина «хайрли тонг» деган иборани эшитарди.

Байрам ёки бошқа тантанали маросимлар муносабати билан бутун оила аъзолари унга таъзим қилиб, илтифот кўрсатишлари керак эди. Бунга жавобан бувим ўрнидан туриб, стол ёнида қад ростлаши лозим бўларди. Бу билан уларнинг марҳум оналари ўрнини бўшатиб бераётганини исботларди. Манжур урф-одатлари гўё бувим билан дўхтир Сяни бир-биридан узокроқда тутиб туриш учун атайлаб яратилгандек эди. Улар ҳатто бирга овқатланишлари ҳам мумкин эмасди. Бувим тамадди қилаётганда унга хизмат қилувчи келинлардан биттаси, албатта, орқасида пойлаб турарди.

Дўхтир менинг онамга яхши муносабатда бўлди ва ўз қизидай ўстирди. Онам уни «ота» деб чақирарди, дўхтир эса унга ўз фамилиясини берди. Онам ҳанузгача Ся фамилияси билан аталади. Исмини эса Дэхун қўйишди. Бу сўз икки рамздан иборат бўлиб, хун — ёввойи ғоз¹, дэ — саховатли маъносини билдиради.

Дўхтир Сянинг оиласи бувимни ошқора ҳақорат қилишга ботинолмасди. Бу ўз «оналари»га хоинликдай бўларди. Лекин бувимнинг қизи — бошқа гап. У онасининг эркалашларини яхши эслайди, айна пайтда Ся оиласида болаларнинг унга ўтказган зуғумларини ҳам унутгани йўқ. У йиғламасликка ҳаракат қилар, қизарган ва кўқарган жойларини кўрсатмасликка уринарди. Лекин бувим нималар бўлаётганини яхши биларди. Онам жанжал чиқмасин ва кайфияти бузилмасин деб дўхтирга айтмасди. Дардини ичига ютиб юрарди.

Онамнинг энг яхши дўстлари — уй ҳайвонлари: бойўғли, бир неча қисқа жумланигина айта оладиган чуғурчиқ, лочин, мушук, оқ сичқонлар эди. Одамлардан эса ўз онаси, яъни бувимдан ташқари, дўхтир Сянинг аравакаши — Катта Ли онамнинг энг яқин одами эди. Бақувват бу одам Хинган тоғлари томонларидан эди.

Катта Ли онамга жониворларнинг қилиқлари тўғрисида гапириб берарди. Ўша пайтлар Шимолий Манжурия тоғларида кўп учрайдиган йўлбарслар ювош, агар хавфни сезмасалар, улар одамга тегмайди. У йўлбарсларни яхши кўрарди. Айиқлар бошқа гап: улар ваҳший бўлади. Айиқлардан узокроқ юриш керак. Агар айиққа дуч келсанг, у бошини туширмагунча қимир этмай турганинг маъкул. Унинг пешонасида ёли бўлади. Бошини эгса ёли кўзига тушиб, қарашга халақит беради. Бўрини кўриб қолсанг, бурилиб қоча кўрма, чунки ундан қочиб қутулишнинг иложи йўқ. Тўхтаб, гўё кўрқмаётгандай унинг кўзига тик қарашинг лозим. Кейин аста-секин чекинишинг мумкин. Йиллар ўтиб, Катта Лининг маслаҳати онамнинг ҳаётини сақлаб қолганди.

¹ Хитой фольклорида «ёввойи «ғоз» атамаси олис юртдан келувчи хабарнинг анъанавий рамзидир. Муаллиф европалик ўқувчи онгига яқин бўлсин деган маънода ғоз эмас, балки оққуш образидан фойдаланган.

Бир сафар онам беш ёшдалигида ўз жониворлари билан боғда ўйнаб юрган эди. Дўхтир Сянинг набиралари онамни ўраб олишди, уни туртиб, ҳақорат қилиб, кейин у ёқдан-бу ёққа судраб ура бошлашди. Улар онамни боғнинг бир бурчагига қисиб боришди, у ерда суви қуриган бир қудуқ бор эди, уни итариб юборишди. Қудуқ чуқур эди, онам унинг тубидаги тошга қаттиқ урилди. Ниҳоят, кимдир онамнинг чинқириғини эшитиб, Катта Лини чақирди. У нарвон кўтариб югуриб келди. Ўша пайтда ўзини йўқотганча бувим ҳам келиб қолди. Бир неча дақиқалардан сўнг Катта Ли онамни қудуқдан ҳушсиз ҳолда олиб чиқди. Бувим уни уйга олиб кирди, дўхтир Ся онамни кўздан кечириб, сон суягидан бири синганини аниқлади. Онам шўрлик умр бўйи оқсоқ бўлиб қолди.

Дўхтир Ся «нима бўлди?» деб онамдан сўраганда, у набираси Олтинчи итариб юборганини айтди. Дўхтирнинг кайфиятига жуда сезгир бўлган бувим онамнинг гапини бўлди, чунки Олтинчи унинг сеvimли набираси эди. Дўхтир хонадан чиққач, бувим онамга шикоят қилмасликни тайинлади, акс ҳолда у киши хафа бўлади, деди. Кейин оёғи сингани туфайли бувим анча вақтгача кўчага чиқолмади. Қолган болалар ундан бутунлай юз ўгиришди.

Ана шу воқеадан сўнг дўхтир Ся уйда кўринмай қолди. У бир неча кунлар келмай қоларди. Дўхтир йигирма мил жанубда бўлган Цзиньчжоу шаҳрига қатнаб иш қидирарди. Уйдаги вазият чидаб бўлмас даражада эди, сал бўлмаса онамнинг ўлиб кетишига сабаб бўлай деган воқеа эса уни кўчиб кетиш зарурлигига ишонтирди.

Бу жуда жиддий қарор эди. Хитойда катта оила соҳиби бўлиш буюк шараф ҳисобланарди. Бир неча авлоднинг бирга яшаши жуда эъзозланарди. Бундай катта оиланинг парчаланиши эса фожиа саналарди. Шунга қарамай, дўхтир Ся бунга жазм этди. Бу бувимга ҳам маъқул эди. Таънаю дашномлар, таҳқирлашлар унинг жонига тегиб кетди. Бувим енгил нафас олгандай бўлди.

Дўхтир Ся ўз мулкани қариндошларига бўлиб берди. Манжур императорлари томонидан аждодларига берилган буюмларнигина ўзига олиб қолди. Тўнғич ўғлининг бевасига ернинг ҳаммасини берди. Ўртанча ўғил дорихонага эга бўлди. Кенжасига уй тегди. Дўхтир Катта Ли ва бошқа хизматкорларига ҳам ғамхўрлик қилди. У бувимдан: «Қашшоқликдан қўрқмайсанми?» деб сўраганида:

— Менинг бахтим учун қизим ва сиз бўлсангиз бас, — дебди бувим. — Муҳаббат билан ҳатто оддий булоқ суви ҳам ширин бўлади...

1936 йилнинг совуқ декабр кунида бутун оила уларни кузатиш учун марказий дарвоза олдида тўпланди. Отасининг уйланишига қарши чиқмаган ўғли Дегуйдан бошқа ҳеч кимнинг кўзида ёш кўринмасди. Катта Ли уларни станцияга олиб чиқди, онам у билан йиғлаб хайрлашди. Бироқ поездни кўрганда жудаям қувониб кетди. Илк бор у поездга бир ёшида чиққанди, ҳозир эса вагон ойнасидан атрофни завқланиб кузатиб борарди.

Цзиньчжоу, қарийб ўн минг аҳолиси бўлган йирик шаҳар эди. У мамлакатдаги тўққиз вилоятдан бири — Маньчжоу-чонинг бош кенти эди. Шаҳар денгиздан ўн мил масофада, Манжурия Буюк Хитой деворига туташган ерда жойлашган. Исян сингари қалъа девори билан ўраб олинган бу шаҳар жуда тез ўсди ва девор ташқарисида ҳам анча кенгайди. Шаҳарда бир неча фабрика, иккита нефтни қайта ишлаш заводи бор эди. У катта темир йўл чорраҳасида жойлашган, ҳатто ўз аэропортига ҳам эга эди.

Японлар бу шаҳарни 1932 йилнинг январида оғир жанглardan сўнг эгалладилар. Стратегия жиҳатдан муҳим бўлган бу аҳоли манзилени босиб олиш Манжуриянинг енгилишида ҳал қилувчи роль ўйнади ва Япония билан Қўшма Штатлар ўртасида жиддий дипломатик низолар туғдирди. Айнан шу низолар қатор воқеаларга сабаб бўлди ҳамда ўн йилдан кейин Пёрл-Харбор ҳодисасига олиб келди.

1931 йилда японлар Манжурияга ҳужум бошлаганда, Ёш Маршал Чжан Сюэлян ўз пойтахти Мукден¹ни уларга топширишга мажбур бўлди. У икки юз минг кишилик қўшин билан Цзиньчжоу шаҳрига кириб, ўзининг янги қароргоҳини ташкил этди. Шаҳарни осмондан бомбардимон қилган японлар, бу, тарихда илк бомбалар ҳужумидан бири эди, Цзиньчжоуни эгалладилар ва ваҳшийлик қила бошладилар.

Олтмиш олти ёшга кирган дўхтир Сяга айнан шу Цзиньчжоу шаҳрида ҳамма нарсани янгидан бошлашга тўғри келди. Дўхтирнинг маблағи энг камбағал маҳаллалардан бирида лойдан ясалган хароб кулбани сотиб олишга зўрага етди. Дарё сувини тўсиш учун тикланган тўғон ёнида қурилган бу кулба атрофи қишда музлар, ёзда чивинлар кўзни очирмасди. Тез-тез бўлиб турадиган тошқинлар ҳаётни багтар оғирлаштирарди. Совуқ одамнинг эт-этидан ўтиб кетарди, на электр қуввати, на сув қузури ўтказилмаганди.

Шу кулбанинг шундоққина рўпарасида Қуёш Тангрисига атаб қурилган нақшинкор ибодатхона бор эди. Ибодат қилгани келганлар отларини Ся кулбаси олдига боғлаб қўярдилар. Ҳаво исиган кунлари дўхтир Ся кечқурунлари онамни етаклаб дарё соҳилида сайр қилар ва мумтоз шеърлардан ўқиб берарди. Бувим улар билан сайрга чиқмасди: эр-хотиннинг бирга юришини ғайритабиий қабул қилишар, бунинг устига танғиб боғланган оёқлар бувимни сайр қилиб юриш завқидан маҳрум этганди.

Улар оч-наҳор яшашга мажбур эдилар. Исянда оилани озиқ-овқат билан дўхтир Ся ери таъминларди. Гарчи японлар улар донининг анчасини тортиб олган бўлсалар-да, уйда ҳамиша гуруч топиларди. Энди даромад анча камайди, японлар эса бож-хирож улушини тағин оширдилар. Бу ерда етиштирилган кўп нарсаларни Японияга олиб кетиларди. Улкан япон армияси Манжурияда гуруч ва буғдойни бутунлай олиб қўяр, маҳаллий аҳоли маккажўхори ва бошқа озуқа экинлари билан кун қўрарди. Кўпинча улар ҳам етишмасди.

Бувим бунақа камбағалликни сира кўрмаганди. Лекин, барибир, бу унинг ҳаётидаги энг бахтли дамлари эди. Дўхтир Ся уни жондан яхши кўрарди, қизи ҳамиша ёнида эди. Оғир манжур урф-одатларини бажариш азобидан қутулганди. Лойсувоқ кулбада тез-тез кулги жаранглайдиган бўлиб қолди. Баъзан бувим билан дўхтир карта ўйнашарди. Агар дўхтир ютқазса, бувим унинг пешонасига уч марта чертарди. Борди-ю, бувим ютқазса, дўхтир уни учта ўпиш билан мукофотларди.

Бувимнинг қўшнилари орасида дугоналари пайдо бўлди. Бу ҳам янгилик эди. Уни камбағал бўлса ҳам дўхтирнинг хотини сифатида ҳурмат қилишарди. Кўп йиллик таҳқирлашлардан сўнг бувим, ниҳоят, ўзини эркин ҳис эта бошлади.

Улар дугоналари билан тез-тез томоша кўрсатишарди: эски манжур халқ қўшиқларини куйлашар, рақсга тушишарди. Бувим бундай кечаларни ёқтирарди ва уларга олдиндан тайёргарлик кўрарди. Доира чалиб, қўшиқ айтарди, унинг сўзларини кўпинча ўзи тўқирди. Ле-

¹ М у к д е н — ҳозирги Шиньян.

кин атрофдаги ҳаёт оғир эди. Ҳар бир кун яшаш учун курашга айланиб борарди. Гуруч ва буғдойни чайқов бозоридагина топиш мумкин эди. Бувим генерал Сюэ совға қилган қимматли буюмларини сота бошлади. Буни сезиб қолган дўхтир эътироз билдирди.

— Мен қариб қолдим, — деди у, — ўлиб-нетиб қолсам, сени ана шу қимматбаҳо буюмлар боқади. Очликдан ўлиб кетишингга йўл қўймайди...

Дўхтир бошқа бир шифокорнинг дори-дармон дўконида хизмат қиларди. Ўз истеъдодини намоеён қилишга имкони йўқ эди. Лекин тинимсиз ишларди, шу тўфайли аста-секин донг таратди. Тез орада уни биринчи мижозга чақириб қолишди. Ўша оқшом у қуруқ қайтмади:

— Қани топинглар-чи, ушбу тугилган матода нима бор? — деди бувим билан онамга.

Онам тугунчадан кўзини узолмасди, у «бўғирсоқ» деб қичқиришга улгурмай тугунчани ечишга киришди. Қувончдан ёноқлари ёниб, бошини кўтариб дўхтирга қаради. Сянинг кўзлари порлаб турарди. Ўшандан бери эллик йилдан ошиқ вақт ўтди, лекин онам ўша бахтли нигоҳни ҳали-ҳали эслайди ва ҳануз: «Умримда бунақанги ширин бўғирсоқ емагандим. Буғдой унидан пиширилган бўғирсоқлар бирам ширин эдики!» — дейишдан чарчамайди.

Дўхтирни уйга чақириб Ся учун жуда муҳим эди, чунки мижозлар пулни унинг хўжайинига эмас, ўзига тўлардилар. Агар мижознинг кўнгли тўлса ёки бадавлат бўлса, дўхтир хизмат ҳақиға яхшигина бўнак оларди. Миннатдор мижозлар унга Янги йил ёхуд байрам кунлари совға-саломлар ҳам ҳадя этишарди. Ана шундай бир неча чақирқиқлардан сўнг дўхтирнинг иши анча юришиб кетди.

Унинг довуғи ортиб борарди. Бир сафар вилоят губернаторининг хотини ҳушидан кетиб қолганда дўхтир уни ҳушига келтирди. Буни худди ўликни тирилтиришдек қабул қилишди. Губернатор ёрлик буюртириб, унга ўз кўли билан: «Одамларга ҳаёт бағишловчи дўхтир Ся» деб ёзиб қўйди. Кейин ўша ёрлик лавҳани махсус вакиллар кузатвида бутун шаҳар бўйлаб олиб ўтишни амр этди.

Кўп ўтмай губернатор унга бошқа бир хусусда ёрдам сўраб мурожат қилди. Унинг хотини ва ўн икки нафар жорияси бор эди, лекин уларнинг ҳеч бири туғмаганди. Губернатор дўхтир Ся пуштсизликни даволашга уста эканини эшитиб қолиб, уни чақиртирди. Дўхтир губернаторга ва унинг ўн уч аёлига дамлама ёзиб берди. Уни ичган хонимлардан бир нечтаси ҳомиладор бўлди. Аслида ҳамма гап губернаторнинг ўзида эди. Бироқ дўхтир Ся устомонлик билан иш тутиб, губернаторни, хотинини ва аёлларини биргаликда даволаган эди. Хурсандлигидан эсанкираб қолган губернатор дўхтир Ся ҳақида: «Гуаньинь тимсоли»¹ деган янада каттароқ ёрлик ёзиб берди. Янги ёрликни дўхтирнинг уйига катта дабдаба билан олиб боришди. Шундан кейин дўхтир ҳузурига одамлар тўрт юз мил шимолда жойлашган Харбиндан ҳам кела бошлашди. Дўхтир Сянинг номи Маньчжоу-годаги тўрт «тиббий даҳо»лардан бири сифатида машҳур бўлиб кетди.

1937 йилнинг охирида Цзиньчжоуга келганидан бир йил ўтгач, дўхтир Ся кенгроқ уйга кўчиб ўтди. Бу уй шаҳарнинг эски дарвозасидан ташқарида эди. У дарё бўйидаги кулбадан анча яхши эди: пахсадан эмас, балки қизил гиштдан тикланган, бир эмас, учта ётоқхонаси бор эди. Дўхтир Сяда яна амалиёт билан шуғулланиш имкони туғилди. Мижозларни у ўз меҳмонхонасида қабул қиларди. Турмуш-

¹ Г у а н ь и н ь — фарзанд ато этувчи Будда шафқат маъбудаси.

лари изига тушиб кетди. Лекин улар фарзанд кўришмади. Бувим ёш бўлсалар-да, дўхтир Ся олтмиш бешдан ошган эди...

«МАНЬЧЖОУ-ГОДА ЯШАШ ҚАНДАЙ ЯХШИ»

(1938–1945)

1938 йил кирди, онам етти ёшда эди. У ақлли қиз бўлиб, ўқишни жуда-жуда истарди. Ота-онаси янги ўқув йили бошланиши билан у мактабга боради, деб ҳисоблашарди. Уқиш хитой Янги йилидан кейинроқ бошланарди.

Японлар таълим соҳасини, айниқса, мактабда ўтиладиган тарих ва ахлоқ-одоб дарсларини қаттиқ назорат қилардилар. Давлат тили хитой тили эмас, япон тили эди. Бошланғич мактабнинг тўртинчи синфидан кейин ҳамма дарслар япон тилида олиб бориларди. Уқитувчиларнинг аксарияти японлар эди.

1939 йилнинг ўн биринчи сентябрида Цзиньчжоу шаҳрига Маньчжоу-го императори Пу И рафиқаси билан келди. Император аёлига гуллар тутишни бошланғич мактабнинг иккинчи синф ўқувчиси бўлган онамга ишониб топширишди. Минбарга Маньчжоу-гонинг сариқ байроғини кўтарган кўплаб одамлар тўпланганди. Онамга катта гулдаста бердилар. У оркестр ва олий мартабали шахслар ёнида мағрур турарди. Унинг ёнида худди ўшандай ёшдаги бола Пу Ига бериладиган гулдасгани кўтариб олганди. Император ва унинг рафиқаси кўриниши билан оркестр Маньчжоу-го мадҳиясини чала кетди. Ҳамма тик қотиб турарди. Онам олдинга чиқди ва таъзим бажо келтирди. Император хоними оппоқ кўйлақда, тирсагигача оқ кўлқоп кийганди. Жуда гўзал экан, деб ўйлади онам. У кўз қири билан ҳарбий кийимдаги император Пу Ига қараб кўйди. Кўзойнакнинг қалин ойнаси ортида онам «чўчқа» кўзларини ҳис этди.

Онам аъло баҳоларга ўқирди, лекин фақат аъло ўқигани учунгина ҳазрати олияларига гул тутгани йўқ. У манжур қизи бўлгани учун ҳам гул тутди. Чунки у барча ҳужжатларда ўзини дўхтир Сянинг қизи деб кўрсатарди. Уша пайтда Маньчжоу-го манжурларнинг мустақил давлати деб ўйлашарди. Император Пу И японлар учун жуда қўл келарди, чунки одамларнинг кўпчилиги уларни манжур императори бошқараяпти деб ўйлашарди. Дўхтир Ся ўзини унинг содиқ фуқароси деб ҳисобларди, бувим ҳам шу фикрга қўшиларди.

Мактабда онамни у Маньчжоу-го мамлакатида яшаяпти деб ўқитишарди. Унга қўшни бўлган икки мамлакатдан бири— душман, уни Чан Кайши бошқарарди, иккинчиси— дўст, унда Ван Цзинвей¹ ҳукмдор. У таркибида Манжурия ҳам бўлган Хитойни сира тасаввур қилолмасди.

Мактаб ўқувчиларини Маньчжоу-го давлатининг фуқаролари сифатида тарбиялардилар. Онам ёдлаган дастлабки кўшиқлардан бири шундай эди:

Кип-қизил болалар, ям-яшил қизлар
Шодон боришмоқда кўчалар бўйлаб.
Маньчжоу-года яшаш қандай яхши,
Дея юришибди ҳаммаси сўйлаб.
Кишилар яшайди осойишта, шод,
Ишлашар қайғудан ва ғамдан озод...

¹ В а н Ц з и н в е й — Хитойнинг шимоли-шарқий вилоятининг қўғирчоқ ҳукмдори.

Ўқитувчилар Маньчжоу-го — бу ер юзидаги жаннат деб таъкидлардилар. Лекин ҳатто онам ҳам ёш бўлишига қарамай, агар бу жаннат бўлса, фақат японлар учун эканлигини яхши тушунарди. Япон болалари иссиқ ва яхши жиҳозланган алоҳида мактабларга боришарди. Маҳаллий болалар тўкилай деб турган мактабларда ўқишарди. Синфхоналари иситилмасди. Қиш пайтлари ўқувчилар исиниб олиш учун, мактаб биносини айланиб чопардилар.

Япон муаллимлари маҳаллий ўқувчиларни таҳқирлар, урардилар, қор устида узоқ вақт тиз чўктириб жазолардилар. Маҳаллий болалар японни кўрса бош эгиб таъзим қилиши, у ҳатто ўзидан кичкина бўлса ҳам йўл бериши керак эди. Ҳатто катталар ҳам японларга эгилиб таъзим қилардилар. 1940 йилда Цзиньчжоуда ўн беш мингга яқин япон яшарди. Японлар қўшни уйда яшашарди, бувим уларга дўстона муносабатда бўларди. Оила бошлиғи амалдор эди. Ҳар куни эрталаб ўз идорасига рикша¹ да кетар экан, хотини ва урта боласи уни таъзим билан кузатиб қоларди.

Япон аёли эрини қарийб кўрмасди ва ўзини ёлғиз ҳис этарди. У тез-тез бувимникига кириб турар ва ўзи билан саке² олиб келарди. Бувим газак учун у-бу тайёрларди. Бувим бир оз японча гапирар, япон хоним эса сал-пал хитойча. Улар гаплашиб ўтиришар, қўшиқ айтишар, биргаликда йиғлашарди. Баъзи-баъзида боғда бир-бирига кўмаклашишарди. Онам ҳам уларнинг боғига чиқиб, ўйнаб турарди.

Лекин японларнинг қилаётган ишлари бувимнинг оиласига ҳам етиб келарди. Шимолий Манжуриянинг бепоён кенгликларида японлар қишлоқларга ўт кўяр, тирик қолган одамларни «стратегик жойларга» ҳайдашарди. Аҳолининг олтидан бир қисми, беш миллиондан зиёд киши бошпанасиз қолди, ўн минглаб одамлар ҳалок бўлдилар. Ишчилар шахталарда ўлардилар. Улар Японияга жўнатиш учун кўмир қазирдилар. Манжурия ер ости қазилмаларига жуда бой эди. Уларда ишловчилар оч-наҳор яшашар, касалга чалиниб, қочиб кетишга ҳам мажоллари етмасди.

Дўхтир Ся кўпдан бери: «Император японларнинг шафқатсизлиги ҳақида билмайди», деб таъкидларди. Чунки унинг ўзини уларнинг кўлида тутқин деб ҳисобларди. Лекин Пу И Японияни аввалгидай «дўстона қўшни давлат» деб эмас, балки «катта оға — давлат», кейин эса «қардош давлат» атай бошлагач, дўхтир Ся мушти билан столга уриб, уни «калтафаҳм кўрқоқ» дея сўкина бошлади. Сўнгра унинг оиласида иккита қайғули воқеа содир бўлди.

1941 йилнинг охирида дўхтир Сянинг хонасига нотаниш бир киши кириб келди. Жулдур кийимдаги бу одам озиб-тўзиб кетган, қаддини кўтаролмасди. У темир йўлда ҳаммол бўлиб ишлашини, қорнида қаттиқ оғриқ азоб бераётганини айтди. Ишда у йилига уч юз олтимиш беш кун оғир юк таширкан. Ҳаммол:

— Агар ишламасан хотиним билан янги туғилган боламни қандай боқаман, — деб нолиди.

— Бу одамнинг меъдаси дағал озуқани ҳазм қилолмайди, — деб тушунтирди дўхтир.

1939 йилнинг 1 июнидан ҳукуматнинг қарори билан гуруч заҳиралари японларга топшириладиган бўлди. Аҳолининг кўпчилиги эман дарахтининг меваси — чўчқәёнғоқ ва гаолян¹ билан озиқланарди. Уларни ҳазм қилиб бўлмасди. Дўхтир Ся ўша одамга бепул дори берди ва бувимдан унга бир тўрвада гуруч бериб юборишини тайинлади. Бу гуруч маъмурлардан яширинча, чайқов бозоридан сотиб олинган эди.

¹ Р и к ш а — одам тортади (ҳайдайди)ган извош.

² С а к е — японлар ароғи.

Кўп ўтмай дўхтирга ҳалиги одамнинг концлагерда ўлганини хабар қилишди. Шифохонадан қайтиб келган ҳаммол гуруч овқатини еб, ишга чиқибди. Ишда у қайт қилибди. Назоратчи унинг қусугида гуруч борлигини кўриб, ҳаммолни ҳибсга олиб, уни «иқтисодий жиноятчи» сифатида лагерга жўнатибди. Лагерда у бир неча кунгина яшабди. Эрининг ўлганини эшитган аёли боласи билан ўзини сувга ташлаб ҳалок бўлибди.

Бу воқеа дўхтир билан бувимни қаттиқ қайғуга солди. Улар ҳаммолнинг ўлими учун ўзларини айблашарди. «Ҳа, — деди дўхтир, — гуруч қутқариши билан бирга ўлдиради ҳам! Кичкина тўрва уч умрга зомин бўлди!» Пу Ини энди у «Мустабид» деб атай бошлади.

Кўп ўтмай яна бир кулфат юз берди. Дўхтир Сянинг кенжа ўғли Исянда ўқитувчи бўлиб ишларди. Маньчжоу-гонинг барча мактабларида бўлгани сингари директор — японнинг хонасида Пу Ининг каттакон расми осиелиқ турарди. Хонага кирувчилар расмга таъзим бажо келтиришлари шарт эди. Бир сафар Сянинг ўғли таъзим қилишни эсидан чиқарди. Директор: «Дарҳол таъзим қил!» дея бақирди ва унинг юзига шундай урдик, ўқитувчи йиқилишига сал қолди. У ғазаб билан:

— Нега мен ҳар куни икки букилишим керак? Қаддимни бир зумга бўлса-да, тик тутишга ҳаққим йўқми? Эрталабки мажлисда унга эгилиб таъзим қилдим-ку?!» — деб жавоб берди.

Директор унга яна шапалоқ туширди ва тўнғиллади:

— Бу сизнинг императорингиз! Сиз, манжурларни оддий одобахлоққа ҳам ўргатиш керак!

— Буни қаранг-а! Бу оддий қоғоз-ку, ахир?

Маҳаллий ўқитувчилардан иккитаси уни бошқа хатти-ҳаракатидан зўрға тутиб қолишди. У сал сергак тортиб, таъзим бажо келтирди-да чиқиб кетди.

Кечкурун унинг уйига дўсти келиб, уни «мафкуравий жиноятчи» деб эълон қилишганини айтди. Демак, унга қамоқ ёки ўлим жазоси хавф солаётганди. У қочиб кетди, ўшандан бери оиласи ўқитувчи ҳақида ҳеч қандай хабар эшитмади. Эҳтимол, уни ушлаб қамаб қўйишгандир ёки лагерга ташлашгандир ва у ўша ерда ўлиб кетгандир. Бу воқеа дўхтир Сяга жуда оғир таъсир қилди ва у ўша вақтдан эътиборан Маньжоу-го ҳамда Пу Ининг ашаддий душманига айланди.

Кўргиликлар шу билан тугамади. Маҳаллий гангстерлар¹ дўхтирнинг тирик қолган ягона ўғли Дегуйни таъқиб қила бошладилар. Сени «ҳимоя» қилаяпмиз дея пул талаб қила бошладилар. У пул бериб турди, лекин таъмагирлар яна кўпроқ талаб қила бошлашди. Ниҳоят, у дўконини сотиб, Исяндан кетишга мажбур бўлди. У Мукденга бориб, янги дўкон очди.

Дўхтир Сянинг ишлари юришиб борарди. У маҳаллий аҳоли билан бирга японларни ҳам даволарди. У олий мартабали япон офицерларига нафрат билан қараса-да, ҳамма мижозларга бирдек муносабатда бўларди. Ўша пайтларда бувим ўз онаси—катта бувимни Цзиньчжоуга олиб келди. Бувим дўхтир Сяга турмушга чиқиб, уйни тарк этганда, онаси унга нафрат-ла қаровчи эри ва икки мўғул-жория билан қолганди, улар катта бувимни ёмон кўришарди. Унда жориялар катта бувимни ва кичкина Юйлинни заҳарлашмоқчи деган шубҳа туғилди. У ҳаминиша кумуш таёқчалардан фойдаланарди, чунки хитойлар кумуш заҳардан қорайишига ишонардилар. Шу боисдан у таомни ку-

¹ Га о л я н— манжур кўноғи.

² Г а н г с т е р л а р—босқинчи, қароқчилар.

чукка едириб кўрмасдан олдин на ўзи татиб кўрарди, на ўғлига йўл кўярди. Бир кун бувим кетганидан кейин кучук ўлиб қолди. Катта бувим биринчи бор эри билан жанжаллашди. Қайнонаси — кекса Ян хоним ёрдамида Юйлинни ҳам олиб, ижарага олинган уйга кўчиб ўтди. Кекса Ян хоним ўғлидан шундай ғазабландики, келини билан кетиб қолди.

Дастлабки уч йил Ян уларга истар-истамас ёрдам бериб турди. 1939 йилнинг бошларидан ёрдам бермай қўйди. Энди дўхтир Ся билан бувим уларнинг учаласига қарашиб туриши керак эди. 1942 йилда кекса Ян хоним вафот этгач, катта бувим Юйлин билан бирга Цзинь-чжоуга, дўхтир Сянинг уйига кўчиб келишди. Бувим ҳам сеvimли синглиси Ланни чақириб олди. Исянда Лан турмушга чиққан эди. Эри бесоқолбоз экан. У хотинини бой амакисига таклиф этди. Ўзи шу амакисининг ёғ тозалаш заводида ишларди. Тўнғиз кўпкур амаки уйида бир неча аёлни, шу жумладан, набирасини ҳам зўрлаган эди. У оиланинг бошлиғи бўлгани учун чекланмаган ҳокимиятга эга эди. Лан қаршилик кўрсатишга ботина олмади. Лекин эри уни амакисининг корчалон шеригига тавсия этганида, Лан чидаб туролмади. Бош кўтарди. Бувим синглисини эридан қайтариб олиш учун пул тўлади, чунки аёл киши ажралиш ҳақида ариза беришга ҳаққи йўқ эди. Бувим Ланни Цзинь-чжоуга олиб келди ва Пэй-о деган одамга эрга берди.

Пэй-о қамоқхонада назоратчи бўлиб хизмат қиларди. Эр-хотин бувимникига келиб туришарди. Пэй-онинг гапларини эшитган онамнинг сочлари тикка бўлиб кетарди. Қамоқхона сиёсий маҳбуслар билан тўлиб кетганди. Пэй-о тез-тез уларнинг жасорати ҳақида гапириб берарди. Маҳбусларни қийноқларга солишадиганда ҳам улар мардона туриб японларни ланъатлардилар. Қийноқлар мунтазам ўтказилиб туриларди, маҳбусларни ҳеч ким даволамасди. Йиринг боғлаётган яраларга ҳеч ким эътибор бермасди.

Дўхтир Ся маҳбусларни даволашга рози бўлди. Қамоқхонага касал ва ярадорларни даволаш учун илк бор борганида Пэй-о дўхтирни дўсти Дун деган кишига таништирди. Дун қамоқхонада бўғувчи жаллод бўлиб ишларкан. У жазоланаётган маҳбусни стулга боғларканда, бўйнига арқон солиб аста-секин торта бошларкан. Жазолановчи жуда секин, қийналиб жон таслим қиларкан.

Дўхтир божасидан Дун виждонан азоб чекаётганини билиб олибди. У одамни бўғишдан олдин ичиб оларкан. Ся уни уйига таклиф этди ва у-бу нарсалар ҳада қилди. Гап асносида дўхтир Ся жаллод Дунга «балки арқонини охиргача тортиш шарт эмасдир» деб шипшиб қўйди.

— Ўйлаб кўраман, — деди Дун.

Одатда қатл этиш пайтида япон соқчиси ёки ишонч қозонган коллаборационист¹ ҳозир бўларди. Лекин, баъзан жазоланаётган маҳбус унчалик муҳим шахс бўлмаса, японлар иштирок этмасди. Баъзан эса қатл этилувчи ўлиб бўлмасдан кетиб қолишарди. Шундай пайтда, деб ўйлади Дун, бўғишни тўхтатса ҳам бўлади.

Қатлдан сўнг маҳбуснинг жасадини ёғоч қутига солиб, аравада олис харобазорга олиб боришарди. Жанубий тепалик деб аталувчи бу жойдаги жарликда мурдалар билан озикланувчи ёввойи кўппаклар изғиб юрарди. Мазкур жарликка янги туғилган ва қариндошлари томонидан ўлдирилган қиз-чақалоқлар ҳам ташланарди.

¹ Коллаборационист — хоин, душман томонга ўтиб ишлаётган сотқин.

Дўхтир Ся кекса аравакаш билан алоқа боғлаб, унга пул берди. Баъзида аравакаш дўхтирнинг хонасига кириб, ўзича нималардир деб минғирларди: кейин қабристон ҳақида гапириб қоларди: «Мен ўлганлар руҳига айтдим, бу дунёни тарк этганларингда менинг айбим йўқ, деб. Сизларга яхшилик қилишни истадим, дедим». Руҳлар, кейинги йили яна учиб келинлар, бир йилликларингни нишонлашга. Борди-ю, ўзларингга яхшироқ жасадни танлаб олмоқчи бўлсаларинг, бошларинг қаратилган томонга учиб боринлар. Тўғри йўл шу». Дун билан аравакаш нима қилганлари ҳақида ўзаро сира гаплашмасдилар. Дўхтир Ся улар қанча одамни қутқаргани ҳақида билолмади ҳам. Урушдан кейин қутқарилган «мурдалар» пул йиғиб, Дун учун томорқаси бор уй сотиб олиб бердилар. Бу пайтда аравакаш ҳаётдан кўз юмганди.

Ҳаёти қутқариб қолинганлар орасида бувимнинг узоқ қариндоши, қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатида муҳим роль ўйнаган Хань-чэн деган киши ҳам бор эди. Цзинь-чжоу шаҳри Буюк Хитой деворидан шимолдаги асосий темирйўл тармоғи бўлгани учун японлар Хитойга хужум қилиш ниятида кўшинларини шу жойга тўплай бошлаганди. Бу 1937 йилнинг июлида рўй берди. Хавфсизлик чоралари жуда шафқатсиз эди, Хань-чэннинг ташкилотига айғоқчи киритиб, бутун гуруҳни ҳибсга олишди. Ҳаммани қийноққа солишди. Аввало, уларнинг бурунларига қалампир аралаштирилган сув қуйишди, кейин тагига мих қадалган этик билан юзларига тепишди. Кўпчилигини қатл этишди. Ся узоқ вақт Хань-чэн тирик бўлмаса керак деб ўйлаб юрди. Бир куни Пэй-о унинг тириклигини ва тез орада қатл этажакларини айтди. Дўхтир Ся дарҳол Дун билан боғланди.

Қатл кечаси дўхтир Ся билан бувим аравада Жанубий тепаликка боришди. Улар дарахтлар ортида тўхтаб, кута бошлашди. Жарлик атрофида ёввойи кўппаклар изғиб юришганини кўришди. Сасиган мурдалар ҳидидан кўнгил айнирди. Ана, арава кўринди. Улар аравакашнинг ёғоч қутилардан жасадларни ағдараётганини кўришди. Аравакаш жўнаб кетгач, улар жарлик ёнига келишди. Мурдалар орасидан қидириб Хань-чэннинг жасадини топишди, лекин у тирикми, ўликми билишолмади. Ниҳоят, унинг нафас олаётганини сезишди, лекин у юролмасди. Жуда қаттиқ қийнашган экан. Бир амаллаб аравага ортиб, уйга олиб келишди.

Уша пайтда онам ўн уч ёшда эди. Ота-онаси уни огоҳлантирмаса ҳам, Хань-чэннинг уйларида яшаётганини ҳеч кимга айтмаслик кераклигини онам яхши биларди. У ёшлиқдан эҳтиёткорликка ўрганганди. Бувим Хань-чэнни даволаб оёққа турғизди. Уч ойдан сўнг у қувватга кириб, йўлга чиқадиган ҳолга келди. Хайрлашув жуда ҳаяжонли ўтди.

— Катта опа, катта оға, — деди у, — ҳаётимни сақлаб қолдинглар, сизларни ҳеч қачон унутмайман...

Орадан уч йил ўтиб, у сўзининг устидан чиқди.

Онам ва унинг дугонаси Япониянинг ҳарбий муваффақиятларидан хабардор бўлиб туришлари шарт эди, бу мактаб дастурига кирарди. Японлар ўз шафқатсизликларидан ор қилмасдилар, аксинча, кишиларга даҳшат солишлари билан фахрланардилар. Фильмларда япон аскарлари одамларни иккига бўлиб ташлашларини, қозиққа боғланган маҳбусларни итлар қандай бурдалашларини намойиш қилишарди.

1942 йилда жабҳалари Хитой, жануби-шарқий Осиё ва Тинч океан соҳили бўйлаб чўзилган японлар ишчи қўллари етишмаслигини ҳис қила бошладилар. Онамларнинг бутун синфини япон болалари билан биргаликда тўқимачилик фабрикасида ишлашга жўнатишди. Маҳаллий аҳоли қизлари ҳар куни тўрт милга яқин йўлни икки марта пиё-

да босиб ўтишлари керак эди, япон болаларини юк машинасида олиб боришарди...

Японларнинг кундан-кунга қаҳри қаттиқлашиб борарди. Бир куни онамнинг дугонаси тақиқланган хитой ёзувчисининг китобини топиб олди. Тинчроқ жой излаб, кимсасиз сайхонликка бориб қолди, у ерда қандайдир горга кўзи тушди. Бомбадан қочиб яшириниладиган бошпана деб ўйлади. Деворни пайпаслаётганда қўли нимагадир тегиб кетди. Қаттиқ увуллаш эшитилди. У сиренани улаб юборган экан. Бу қурол-яроғ омбори эди. Қизнинг оёқлари қочишга уринди, бироқ уч юз метрлар чамаси боришга улгурмай уни япон аскарлари ушлаб олишди.

Орадан икки кун ўтгач, мактабнинг барча ўқувчиларини қор билан қопланган далага ҳайдаб чиқишди. У шаҳарнинг ғарбий дарвозасидан ташқарида, Сяолин дарёси соҳилида эди. Маҳаллий аҳолини ҳам ўша ерга ҳайдаб боришди.

— Ҳозир сизларга Буюк Японияга қўл кўтарган ёвузни қандай жазолашни кўрсатамиз, — дейишди болаларга.

Онамнинг кўзи бирдан дугонасига тушди. Япон қамоқхоначилари уни шундоққина онамнинг рўпарасига тургазиб қўйишди. Қизнинг кўлоёғини кишанлаб, судрай бошладилар. Қийноқлардан сўнг қизнинг юзи шундай шишиб кетдики, уни таниб бўлмасди. Кейин аскарлар милтиқларини кўтариб, қизни нишонга олдилар. У эса нимадир демоқчи бўлди, лекин овоз чиқара олмади. Ўқ овозлари эшитилди, қиз ерга кулади, қор усти қизил қонга бўялди. Эшак лақабли япон директори ғазаб билан қон тўлган кўзларини ўқувчилар сафига қадади.

Онамнинг қулоғига кимнингдир хўнграб йиғлагани чалинди. Йиғлаётган ёш япон муаллимаси — Танака хоним эди. Онам уни жуда яхши кўрарди. Кўз очиб-юмгунча Эшак Танака хонимга ташланди. Кетма-кет туширилган муштдан кейин Танака хоним йиқилди. Хоним Эшакнинг этигига чап беришга уринар, у бўлса, қутуриб тепкилашда давом этар ва:

— Сен япон миллатини сотдинг, — деб бақирарди Эшак. Ниҳоят, у чарчаб, тепишдан тўхтади. Кейин ўқувчиларга қаради-да:

— Тарқалинглар, — деб бўқирди.

Онам ерда букчайиб ётган муаллимага ва жонсиз дугонасига сўнги бор қаради-да, қалбида нафрат аланга ола бошлаганини ҳис этди.

ВАТАНИ ЙЎҚ ҚУЛЛАР

(1945—1947)

Ўн беш ёшга чиққан онам бўйи етиб қолган қиз эди. Ташқи кўриниши ёқимли, истараси иссиқ, мактабда энг яхши ўқувчилардан бири эди. Ҳатто бир неча зобит унинг қўлини сўрашганди. Лекин ота-онасига улардан ҳеч қайси бири ўзига ёқмаслигини айтди. Унга совчи қўйган йигитлардан бири — штаб бошлиғи:

— Агар фахрли таклифимни рад этсангизлар, жория сингари унга тахтиравон юбораман, — деб дўқ қилди. Эшик орқасида бундай таҳдидни эшитиб турган онам, хонага отилиб кирди-да:

— Агар шундай қилсангиз, ўша тахтиравонда ўзимни ўлдираман, — деди.

Яхшиямки, ўша зобит кўп ўтмай шаҳарни тарк этиш ҳақида буйруқ олди.

Онам эрни ўзи танлашга қарор қилди. У жориячилик удумидан нафратланарди. Ота-онаси ҳам унинг бу фикрини маъқулларди, ле-

кин зобитлардан хавфсираб, куёвларни ғазаблантирмаслик учун қизнинг қўлини сўраганларга устомонлик билан баҳона қилиб «йўқ» демасликка ҳаракат қилишарди.

Лю фамилияли муаллима онамни жуда самимий севарди. Хитойда сизни ёқтирган киши, албатта, қариндош бўлишга ҳаракат қилади. Ўша кунларда йигитлар билан қизлар орасида баланд девор бўлмасида, ўзаро мулоқот учун имконият жуда кам учрарди. Шунинг учун ўзини ота-онаси унаштиришни истамаган ёшлар дугонаси ёки дўстининг акаси ёхуд синглиси билан танишишга ҳаракат қиларди. Бу — ўзига жуфт топишнинг бир усули эди. Муаллима Лю онамни ўзининг укаси билан таништирди. Аммо уларнинг танишувини биринчи галда жаноб ва хоним Люлар маъқуллаши керак эди.

1946 йилда хитойча Янги йилни кутиб олиш учун онамни Люлар хонадонининг муҳташам уйига таклиф қилишди. Жаноб Лю Цзинь-чжоудаги дўконларнинг энг йирик соҳибларидан бири эди. Унинг ўн тўққиз яшар ўғли кишиларда оқсуякларга хос таассурот қолдирарди. У қора яшил костюм кийиб, кўкрак чўнтагига дастрўмол солиб юрарди. Ёш Лю Пекин университетларидан бирида рус тили ва адабиётидан таҳсил оларди. У онамда катта таассурот қолдирди, онам ҳам унинг оиласига маъқул тушди. Тез орада улар дўхтир Сяга совчи юборишди, қиз ҳақида ҳеч нима дейишмади.

Кўпчилик эркаклар нисбатан анча либерал бўлган дўхтир Ся, онамнинг фикрини сўради. Онам ёш жаноб Люнинг «дўсти» бўлишга розилик берди. Ўша йилларда йигит ва қиз одамлар орасида бир-бири билан гаплашишлари учун ҳеч бўлмаганда никоҳланган бўлишлари шарт эди. Онам бўлса хурсандчилик ва эркак ташна эди, эркаклар билан ўзига никоҳ мажбуриятини олмасдан мулоқотда бўлишни хоҳларди. Онамнинг бу феълини билган дўхтир Ся ва бувим Люларга эҳтиёткорона муомала қилдилар, улар юборган совғаларни рад этдилар. Хитой анъаналарига бинонан, келиннинг оиласи никоҳ таклифига дарҳол рози бўлмасди. Қизларини беришдан манфаатдор эканлар деб ўйлашмасликлари учун шундай қилишарди. Совғани қабул қилиш розиликни билдирарди. Дўхтир Ся ва бувим англашилмовчилик юз беришидан хавфсирардилар.

Онам маълум муддат ёш Лю билан учрашиб юрди. Унга йигитнинг яхши хулқи ёқарди. Барча қариндошлар, таниш-билишлар, қўшнилар йигит қизга муносиб дер эдилар. Дўхтир Ся билан бувим иккови жуда муносиб жуфтлик деб ўйлашар, ўзларича йигитни ўз куёвлари ҳисоблашарди. Лекин онам йигитнинг юзаки тийнат соҳиб эканини ҳис қиларди. Онам унинг Пекинга сира бормаслигини, шаҳарда санқиб юришини, ишининг тайини йўқ одамдек таралабедод, ҳою ҳавасга берилганлигини сезди. Бир сафар у йигитнинг XVIII асрнинг машҳур мумтоз хитой романи «Қизил қўшқдаги туш»ни ҳам ўқимаганини билиб қолди. Ахир, бу роман ҳар қандай саводли одамга маълум эди-ку! Онам ундан ҳафсаласи пир бўлганини айтди, йигит бўлса парво қилмай, хитой мумтоз адабиётини хуш кўрмаслигини, унга кўпроқ хорижий адабиёт ёқишини айтди. У ўзининг устунлигини намоиш қилиш учун қўшиб қўйди:

— Сен «Бовари хоним»ни ўқиганмисан? Бу — мен севган энг яхши китоб. Менимча, Мопассан ёзган асарлар ичида энг зўри шу.

Онам «Бовари хоним»ни ўқиган эди. Уни Мопассан эмас, Флобер ёзганини биларди. Унинг ўзбилармонлиги онамнинг ғашига тегди. Лекин индамай қўяқолди.

Лю кўнгилочар, қимор ўйинларини яхши кўрарди. Бундай ўйинлар онамни зериктирарди. Бир оқшом, юқоридаги суҳбатдан кейин, ўйин чоғи бир оқсоч кирди-да:

— Жанобларга каравотда қайси қиз хизмат қилади? — деб сўради.

У бепарвогина:

— Фалончи... — деб қўяқолди.

Онам уятдан титраб кетди, лекин Лю қошини чимириб, унга ҳайрат билан қаради. Кейин калондимоғлик билан:

— Бу кенг тарқалган японча одат, — деди. — Ҳамма шундай қилади. Бу си-цинъ, яъни «хизматли каравот» дейилади.

У онамни ўзини рашкчи қишлоқидек ҳис этишга мажбур қилишга уринди. Рашк эса Хитойда аёлнинг энг ёмон айби саналарди — эр бундай хотиндан воз кечишга ҳақли эди. Онам яна индамади. Ҳолбуки, қалби ғазабдан аланга олганди.

У ёстиқдоши билан бахтли бўлмаслигини яхши тушунди. Чунки бўлажак эр кайф-сафо ва никоҳсиз шаҳватни «ҳақиқий эркак» ҳаётининг табиий эҳтиёжи деб ҳисобларди. Онам ўзини севадиган, бемаъни қилиқлар билан озор бермайдиган одамни учратишни орзу қиларди. У куёв билан алоқани узди.

Бир неча кундан кейин жаноб Лю-катта тўсатдан ўлиб қолди. Ўша кунларда дабдабали дафн маросимига, айниқса, марҳум оила бошлиғи бўлса, катта эътибор бериларди. Агар дафн маросими қариндош-уруғлар ҳамда жамият кутганидек ўтказилмаса, марҳумнинг яқинларига доғ тушарди. Лю хонадони дафн маросимини барча тартиб-қоидалари билан, жуда дабдабали қилиб ўтказишни хоҳларди. Шундай ўтказилди ҳам.

Лю вафотининг қирқ иккинчи куни нозик ўйма нақш туширилган сандал тобут ҳовлида тикланган чодирга қўйилди. Дафн этишгача, давом этадиган етти кечанинг ҳар бирида марҳум у дунёда баланд тоққа кўтарилиб, ўз оиласига назар ташлайди; агар унинг ҳамма яқинлари жойида бўлса қувонади. Акс ҳолда у ҳеч қаерда ором тополмас экан. Унинг оиласи онамнинг келин сифатида дафн маросимида қатнашишини истади.

Лекин у рад этди. Кекса жаноб Люга онам ҳар қанча ачинмасин, маросимда иштирок этолмасди. Агар қатнашса марҳумнинг ўғлига тегиши керак бўларди. Сянинг уйига Лю оиласидан элчилар кела бошлади.

— Шундай дақиқаларда никоҳни бузиш жаноб Лю-катта руҳига ҳурматсизликдир, — деди дўхтир Ся онамга. — Бу эса ахлоқсизликдир...

Бувим қизининг фикрига қўшилди. Бироқ гоминдан зобитлари совчи юборавериб уни тинч қўймасликларидан чўчирди.

— Бу совчи юборганларнинг биттасига, иккитасига рад жавоби беришимиз мумкин, — деди бувим онамга, — лекин ҳаммасига эмас. Люга чиқмасанг, барибир, Чжанга тегишинга тўғри келади. Яхшилаб ўйлаб кўр, ахир Лю бошқаларга нисбатан анча яхши эмасми? Агар сен унинг хотини бўлсанг, ҳеч бир зобит сени безовта қилолмайди. Эртаю кеч сен ҳақингда ўйлайман. Бирор нарса бўлмасайди деб қўрқаман. Бирортасига тегиб, уйни тарк этмагунингча хотиржам яшолмайман...

— Менга бахт ва муҳаббат беролмайдиган кишига эрга текканимдан кўра ўлганим афзал, — деди онам.

— Ся номига доғ туширдинг, — деди дўхтир, — шарманда қилдинг... Бундай қизнинг менга кераги йўқ!

— Жуда соз! — деди онам унга тик қараб. — Демак, сизнинг ундай қизингиз бўлмайди. Мен кетаман...

У шундай деди-да, ўрнидан туриб хонадан отилиб чиқди. Буюмларини йиғиштирди-да, уйни тарк этди.

Онам ўқиган мактабда педагогика бўлими ҳам бор эди. Бўлим ушбу мактабда камида уч синфни битирган қизларни қабул қилар, бепул бошпана билан таъминлар, ўқитарди. Унга қабул қилинувчиларга кириш имтиҳонидан ташқари битта шарт қўйиларди: битирувчилар ўқитувчи бўлишлари керак эди. Онам шу бўлимга ўқишга кирди. У аълочи ўқувчи бўлгани учун жон-жон деб қабул қилишди. Буни эшитиб бувим югуриб келди, уйга қайт, деб ялинди. Онам ярашишганидан хурсанд эди.

— Уйга тез-тез бориб тураман, ётишга ҳам қоламан, — деди.

Шу мактабда Кан деган ёш ўқитувчи бор эди. У хитой адабиётидан дарс берарди. Ўқитувчи ақллиги, билим доирасининг кенлиги билан ажралиб турарди. Онам унга катта хурмат билан қарарди. У онамга ва яна иккита қизга Хитойнинг жанубий ғарбидаги Куньмин шаҳрида гоминданларга қарши ҳаракатда қатнашганини сўзлаб берди. Намойиш пайтида граната портлашидан унинг дўсти ҳалок бўлган экан. Унинг комунистик руҳдаги маърузалари онамда катта таассурот қолдирарди.

1947 йил бошларида бир куни эрталаб мактаб дарвозаси олдида онамни кекса назоратчи тўхтатди. У онамга бир нима тутқазиб, Кан кетганлигини айтди. Гоминдан разведкасининг айрим айғоқчилари коммунистларга ишлардилар — улар Канны хавфдан огоҳ этгандилар. Буни онам билмасди. Ўша пайтда онам коммунистлар ҳақида тасаввурга эга эмасди. Кан ўшалардан бири эканлиги унинг хаёлига ҳам келмасди. Унинг севимли устози ҳибсга олинмаслиги учун яширинганини тушунди, холос. У қолдирган номада биргина сўз ёзилганди: «Сукут сақлаш». Бу пайтда онам ўқувчилар орасида анча обрў қозонганди. Номани олган куни мактабга янги директор хонимни юборишгани маълум бўлди. У Гоминдан миллий съездининг делегати эди. Айтишларича, у махфий хизмат билан боғлиқ экан. Директор хоним ўзи билан разведка хизмати ходимлари гуруҳини ҳам олиб келди. Улар орасида Яохан ҳам бор эди. Мактабнинг сиёсий раҳбари бўлган бу шахс талабалар ортидан пойлоқчилик қилиш билан ҳам шуғулланарди.

Онамнинг энг яқин дўстларидан бири узоқ қариндоши эди. Онам уни Ака Ху деб чақирарди. Унинг отаси Цзиньчжоу, Мукден ва Харбиндаги бир қанча дўконларнинг соҳиби эди. Унинг хотини, иккита жорияси бор эди. Хотини унга ўғил туғиб берди. Жорияларининг эса фарзанди йўқ эди. Шу боисдан улар соҳибнинг хотинини кўролмасдилар. Бир куни эрларининг йўқлигида жориялар беканинг оққатига аллақандай ўсимлик дамламаси аралаштирдилар. Ёш қаролнинг емагига ҳам ўша дамламадан кўшдилар. Улар ҳушларидан кетгач, икковини бир каравотга ётқизиб қўйдилар. Жаноб Ху ишдан қайтгач, хотини билан қаролини бирга ётганини кўрди. Фазабидан эс-ҳушини йўқотган Ху хотинини уйнинг бир бурчагидаги хилват хонага қамаб қўйди. Ўғлига онаси билан кўришишни тақиқлади. Унда бу ишни жориялар уюштирган деган шубҳа бор эди. Шу боис хотинидан воз кечмади ва кўчага ҳайдаб юбормади. У жориялар ўғлига ҳам зарар етказишларидан қўрқиб, уни Цзиньчжоудаги пансионга жўнатди. Онам Ака Ху билан ўша ерда танишди. Ўшанда онам еттида, у ўн икки ёшда эди. Ака Хунинг онаси тез орада ақлдан озди.

Ака Ху улғайди ва камгап, ҳиссиётли ўсмир бўлиб етишди. У юз берган воқеадан сира ўзига келолмасди ва бу ҳақда онамга гапириб берарди. Бу воқеа онамга унинг ўз оиласидаги барбод қилинган аёллар тақдирини, оналар, қизлар, хотинлар ва жорияларнинг фожиаларини эслатди. Аёлларнинг ҳуқуқсизлиги, асрий одатларнинг ваҳшийлиги унинг газабини кўзгарди. Яхшилик томон сал-пал ўзгаришлар ҳам ҳаддан ташқари кучайиб кетган хурофотлар соясида қолиб кетарди. Онам янада қатъийроқ ўзгаришлар бўлишини кутарди.

У ҳаётини тубдан ўзгартириш ҳақида фақат битта сиёсий куч — коммунистлар ваъда беришаётганини мактабда эшитди. Буни онамнинг яқин дугонаси, ўн саккиз яшар Шу айтди. Шу оиласидан воз кечиб, мактабда яшарди. Чунки отаси уни ўн икки яшар болага турмушга чиқишга мажбурлади. Бир куни Шу онам билан хайрлашибди. Севган йигити билан коммунистларча қочиб кетибди. Қизнинг хайрлашув сўзи: «Улар — бизнинг умидимиз» деган нидо бўлибди.

Тахминан ўша пайтларда онам Ака Ху билан жуда яқинлашган экан. Ху қизни ёш Люга рашк қилиб, уни севишини тушунибди. Онамнинг куёв бола билан орани очиқ қилганидан севинибди. Уни кўргани тез-тез келадиган бўлибди.

1947 йилнинг мартада биргаликда кинога боришибди. Кинотеатрда икки хил чипта бўларди: бири ўтириб кўришга, иккинчиси тик туриб кўришга. Ака Ху онамга ўринли чипта олибди, ўзига эса тик туриб кўришга. Буни у пулим етмай қолди деб тушунтирибди. Бу нарса онамга ғалати туюлибди, вақт-вақти билан у томонга қараб қўя бошлабди. Тахминан фильмнинг ўрталарига етганда, онам яхшигина кийинган ёш аёлнинг Ху томонга бораётганини сезиб қолибди. Аёл унинг ёнидан ўтаётганда иккаласининг қўли бир зумга туташибди. Онам шу заҳоти ўрнидан туриб:

— Бу ерда бир дақиқа ҳам қололмайман, — дебди.

Улар кўчага чиққач, онам нега бундай бўлганини тушунтириб беришни сўрабди. Аввалига Ака Ху ҳаммасини рад этишга уринибди.

— Бу гапларингизга ишонмайман, — дебди онам.

— Кейин ҳаммасини тушунтириб бераман, — дебди Ху. — Баъзи нарсаларни тушунишга ҳали ёшсиз...

Улар онамнинг уйига яқинлашганда у йигитни киритмади. У бир неча кун келишда давом этди, лекин онам учрашувга чиқмади.

Орадан бир оз вақт ўтгач, онам унинг кечиримини қабул қилишга, юз берган воқеани унутишга тайёр эди. У дарвоза олдида кўринмаятимикин, деб қараб қўярди. Қаттиқ қор ёққан кунларнинг бирида онам унинг аллаким билан ҳовлига кирганини кўрибди. Лекин йигит унга томон эмас, шу ҳовлида яшовчи Юй-унинг эшигига қараб юрибди. Ўша заҳоти қайтиб чиқиб, тез одимлаб унинг йўлагига кирибди. Хонага кирибди-да, шошганча:

— Мен Цзиньчжоудан дарҳол чиқиб кетишим керак, — дебди. — Чунки изимдан полиция кувиб келаяпти.

— Нега?

— Мен коммунистман, — деди у ва тунги бўронда кўздан ғойиб бўлди.

Шунда унинг миясида бирдан: «Ака Ху, балки махфий топшириқни бажаргандир» деган фикр ялт этди. Юраги ҳаприқиб кетди, лекин вақт ўтганди. Уларнинг уйида яшовчи Юй-у ҳам коммунист эканини шунда тушунди. Шу оқшомгача бу икки эркакнинг учрашганини сира кўрмаганди. Улар учрашишгач, Хунинг бу ерда қолиши мумкин эмаслигини тушунишди. Чунки онам билан Хунинг муно-

сабатларини ҳамма биларди. Уни бу ерда қидираётиб, Юй-уни ҳам қўлга олишлари мумкин эди. Уша кечаси Ака Ху коммунистлар назорат қилиб турган туманга ўтиб олишга уринди. У ер шаҳардан йигирма милча нарида эди. Орадан бир оз вақт ўтиб, дарахтлар куртак ёзганда, Юй-у: «Йўлда Хуни ушлаб олишди, кузатиб борувчини эса отиб ташлашди» деган хабар олди. Кейинчалик уни «қатл этишди» деган гап тарқалди.

Онамда Гоминданга нисбатан чексиз нафрат уйғонди. У коммунист бўлишга қарор қилди.

«СЕВГИ ҲАҚИДА СУҲБАТ» – ИНҚИЛОБИЙ НИКОҲ

(1948–1949)

(Кўп ўтмай Ся Дэхун — ёзувчининг онаси — талабаларнинг норозилик намоёишини уюштирди ва қамоққа тушди. У қўрқитишлар, дўқ-пўписалардан ҳайиқмади, ўзининг яширин алоқаларини ошқор қилмади ва кўп ўтмай коммунистлар ва дўхтир Сянинг саъй-ҳаракатлари билан озодликка чиқди. Сўнгра уни севиб қолган ёш гоминдан зобити Хуэйганинг беихтиёр ёрдами туфайли қурол-яроғ омборини портлатишга муваффақ бўлди. 1948 йилнинг октябрида коммунистлар Цзиньчжоу шаҳрини эгалладилар. Партия Ся Дэхунни ўртоқ Ван Ю билан учрашишга йўллади. Ван Ю Цзиньчжоуда ёшлар билан ишлаш бўйича масъул эди).

Озгин, орзуманд бу одамни онам ўша октябр тонгида тиш тозалаётганида учратди. Партизанлар орасида у «тозавой» лақаби билан маш-хур эди. У ҳар куни тишини тозаларди. Тозаликка ҳаддан ташқари эътибор берарди. Билимдонлиги билан танилган бу одам мумтоз шеърятнинг бир неча томини ҳамиша ёнида олиб юарди.

Онам «қидирилмоқда» деган эълонни биринчи бор ўқиганида ва қариндошларидан бу хавфли «каллакесар» ҳақида эшитганида ундан фахрланишларини ҳам, айни пайтда қўрқишларини ҳам тушунган эди. Мана, ҳозир ўша афсонавий партизан унчалик жангари эмаслигини кўриб, ажабланмади ҳам.

У онамнинг жасурлиги ҳақида эшитгани, ўн етти яшар бу қизнинг эркакларга буйруқ қилаётганидан хабардор эди. У онамнинг таҳсинга лойиқ, хур фикрли аёл ва албатта, кўпол кимса сифатида тасаввур қиларди. Буни қарангки, у яхшигина, назокатли, ҳатто нозкарашмали бўлиб чиқди. У хотиржам, ишонч билан ва хитойлар учун жуда кам учрайдиган ҳол — аниқ гапирарди. Онамнинг бу фазилатини отам жуда қадрларди.

Ся Дэхун шуни сездик, партизанликда суяги қотган бу одам кўп куларкан, тишлари оппоқ, ялтираб турибди. Кўпчилик партизанларникига ўхшаб сарғайиб, чириб кетган эмас. У кишида маълумотли одам сифатида таассурот қолдирарди. Флобер билан Мопассанни чалкаштирадиган одамга сира ўхшамайди.

Онам талабалар уюшмасининг иши ҳақида ахборот бергани келганини айтганда у ёшлар қанақа китобларни ўқиётганини суриштирди. Онам каттагина рўйхатни ўқиб берди, сўнгра марксча фалсафа ва тарихдан маърузалар қила оласизми, деб сўради. У рози бўлди, кейин унинг мактабида қанча одам ўқиши ҳамда ўқувчиларнинг қанчаси уни қўллаб-қувватлаши билан қизиқди.

Бир неча кундан кейин у биринчи маъруза ўқигани келди. У Мамонинг ишлари ҳақида қисқагина гапириб берди. Тингловчиларга

унинг таълимотининг асосий йўналишларини тушунтирди. Отам ажойиб нотик эди, дарҳол қизларнинг, шу жумладан, онамнинг ҳам юрагидан урди.

Бир куни у тингловчиларга партия Манжурия шимолидаги коммунистларнинг муваққат пойтахти Харбинга саёҳат ташкил қилаётганини маълум қилди. Харбин асосан руслар томонидан қурилган бўлиб, кенг хиёбонлари, шинам уйлари, ҳашаматли дўконлари ва Европа таъбидаги қаҳвахоналари туфайли уни «Шарқ Парижи» деб аташарди. Саёҳат учун сараланган юз етмиш киши орасида онам ва унинг бир неча танишлари ҳам бор эди.

Ноябрнинг охирларида онам поездга ўтириб шимолга йўл олди. Унинг қалби ёрқин умидларга тўла эди. Ота-онам Харбинда бир-бирини севиб қолишибди. Отам ойижонимга атаб ажойиб шеърлар ёзарди. У онам ва дугонасини Янги йилни кутиш учун ўзи турган меҳмонхонага таклиф қилди. Бунгача онамнинг синфдошлари унинг ишқий саргузаштларидан хабардор эдилар. Талабалар ташкилотини бошқараётган онам узундан-узоқ ахборотлар бергани отамнинг олдига тез-тез бориб турар ва жуда кеч қайтарди. Ниҳоят, отам юқори партия ташкилотидан уйланишга розилик сўради. Онам ҳам уйдагиларга хат ёзиб турмуш қуришдан хабардор қилди. Партия отамга онам билан «севги ҳақида суҳбат» қуришга ҳаққи борлигини билдирди...

Улар Цзиньчжоуга қайтдилар. Отамни Цзиньчжоу тарғибот бўлимининг бошлиғи этиб тайинлашди. Бир неча кундан кейин онам оиладагилар билан таништиргани отамни уйга бошлаб келди. У уйга кирганида бувим саломига алик олмай тескари ўгирилди. Отам бугдойранг, жуда озғин эди, қирқ ёшдан ошгандек кўринди. Бувим унинг аллақачон уйланган бўлиши кераклигига сира шубҳаланмасди. Дўхтир Ся ўзини мулойим, лекин сипо тутиб турарди.

Отам тезда кетди. Шунда бувим кўз ёшларига эрк берди.

— Амалдордан нима яхшилик кутиш мумкин, — деб йиғларди бувим.

Бироқ дўхтир Ся отамнинг хатти-ҳаракати ва онамнинг сўзларига қараб, коммунистлар ўз одамларини жуда қаттиқ назорат қилишларини ва шундай лавозимдаги киши алдай олмаслигини яхши тушунди. Бувимни бу нарса унчалик ишонтира олмади:

— Ахир, у Сичуандан экан, — дерди бувим. — Шундай олис жойдан келган бу одамни коммунистлар қаёқдан билади!

Бувим сира хотиржам бўлолмади ва ҳадеб шубҳа билдираверди, лекин оиланинг бошқа аъзолари отамга яхши муносабатда бўлдилар. Дўхтир Ся у билан тил топишиб кетди, соатлаб гаплашиб ўтиришарди. Юйлин билан хотини ҳам уни ёқтириб қолишди. Юйлиннинг рафиқаси жуда камбағал ва бахтсиз оиладан эди. Унинг онасини буваси картада ютқазган одамга зўрлаб беришганди. Акаси японлар қўлига тушиб, уч йил қийнаб ишлатилди ва соғлигини йўқотди. Юйлинга турмушга чиққач, келин ҳар куни эрталаб соат учда туриб, егулик тайёрларди. Уйдаги ҳамма ишни бувим бошқарарди. Юйлиннинг хотини у билан бир авлод вакили бўлса-да, ўзини бувимдан паст тутарди. Чунки у эри билан ўзини Ся оиласига қарам деб ҳисобларди. Отам унга ўзи билан тенгдай мурожат қилган биринчи одам бўлди. Бу эса хитой анъаналарига бутунлай зид эди. У бир неча бор эр-хотинга кинога чипта ҳадя қилди, бу уларга ҳаётида камдан-кам учрайдиган хурсандчилик бағишларди. Улар умрларида ўзини калондимоғ тутмаган амалдорни биринчи марта кўрдилар. Юйлиннинг хотини эса коммунистлар аввалги барча амалдорлардан минг чандон яхши деб ҳисобларди.

Харбиндан қайтганларидан сўнг орадан икки ой ўтгач, ота-онам никоҳдан ўтишга ариза бердилар. Анъана нуқтаи назаридан, никоҳ икки оила ўртасидаги шартномадан иборат эди— на фуқаролик рўйхатидан ўтиш, на никоҳ ҳақида гувоҳнома мавжуд эмасди. Лекин эндиликда «инқилобда иштирок этганлар» учун партия оила бошлиғи ролини бажарарди. Партия томонидан ўрнатилган қоида: «28-7 полк-1» кўринишида эди. Бу эркак 28 ёшдан кам бўлмаслиги керак, партия сафида камида 7 йил хизмат қилган, камида полковник унвонига эга бўлиши лозим; бир рақами эса аёлга бўлган ягона талабни билдирарди. Демак аёл партия фойдасига камида бир йил ишлаган бўлиши керак эди. Отам йигирма саккиз ёшда эди. Партия сафига кирганига ўн йилдан ошяпти. Лавозими эса командир ўринбосарига мос келарди. Онам партия аъзоси бўлмаса ҳам унинг яширин ишларидаги фаолиятини ҳисобга олишди. Харбиндан қайтгач эса, Хотин-қизлар федерациясида ишлади. Бу ташкилотда онам жорияларни озод қилиш, фоҳишахоналарни ёпиш билан шуғулланди; аёлларни армия учун кийим-кечак тикишга, ўқишга ва ишга жойлашишга даъват этди.

Энди Хотин-қизлар федерацияси онамнинг иш жойи ҳисобланарди. Партия ана шу ташкилот орқали аҳоли устидан тўла назорат ўрнатганди. Шаҳарликларни шундай ташкилотларга бириктирардилар. Улар худди армиядаги сингари ҳар бир хизматчининг ҳаётини йўналтириб турарди. Онам федерация худудида яшарди ва никоҳ учун ундан рўхсат олиши керак эди. Федерация бу масалани отамнинг раҳбариятига қолдирди. Чунки отам анча юқори лавозимда эди. Цзиньчжоу шаҳар кўмитаси дарҳол ёзма равишда ижозат берди. Лекин отамнинг лавозими туфайли Фарбий Ляонин вилоятининг партия кўмитасидан ижозат тасдиқланиши шарт эди. Ота-онам бошқа тўсиқлар бўлмаса керак деб ҳисоблаб, тўйни 4 майга, онамнинг ўн саккиз ёшга тўлиш кунига белгилашди.

Онам бўлажак эрининг, яъни отамнинг уйига кўчиб ўтиш учун кийим-кечагини чойшабга тугди. Яхши кўрган оқиш-зангори кўйлагини кийиб, оқ ипак шарфини ўради. Бунни кўриб, бувимнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди.

— Бу нима деган гап, келин куёвнинг уйига ўз оёғи билан борадими?!

Аслида куёв уни олиб келиш учун тахтиравон юбориши керак эди. Агар келин ўз оёғи билан борадиган бўлса, бу куёв уни қадрламаслигини билдирарди, демак, келинга эҳтёжи йўқ.

— Бу бемаъни нарсани ҳозир ким ўйлаб ўтирибди, — деди онам бўғчасини тугаркан.

Лекин «наҳотки қизим анъанавий тантанали тўйсиз узатилса», деган ўй бувимга тинчлик бермасди. Қиз бола туғилганидан бошлаб ҳар бир она унга сеп йиға бошлайди. Бироқ анъанавий урф-одатлар ёшларга эскилик сарқити бўлиб туюларди. Икки инқилобчи учун энг муҳими муҳаббат эди.

Онам бўғчасини элкасига ташлаб, отамнинг уйига йўл олди. Барча партия хизматчилари сингари отам иш жойида, яъни шаҳар партия кўмитаси худудида яшарди. Қоронғи тушиб, келин-куёв энди кўрпага кирганларида эшик тақиллаб қолди. Ташқарида турган одам вилоят партия кўмитасидан хат олиб келганди. Хатда улар ҳозирча никоҳдан ўтишлари мумкин эмаслиги айтилганди. Онамнинг қимтиниб турган лабларидан унинг нақадар бахтсиз эканини тушуниш мумкин эди. У бош ирғади, нарсаларни йиғиштирди-да, «Хайр» деб, жўнаб қолди. На кўз ёши, на эътирозлар. Бу манзара отамнинг хотирасига

бир умрга муҳрланиб қолди. Мен болалигимда отамдан: «Замон қанчалар ўзгариб кетди? Сен онанга сира ўхшамайсан! Сен ҳеч бунақа қилмасдинг, тиз чўкиб эркакнинг пойабзалини ечмасдинг!» — деган гапларни кўп эшитардим.

Май ойининг охирларида никоҳга рухсат келди. Онам ўша куни Хотин-қизлар федерацияси мажлисида ўтирганди. Бирдан кимдир унинг қўлига шаҳар қўмитаси раиси Лин Сяоянинг хатини тутқазди. У олий бош қўмондон Лин Бяонинг жияни эди. Айнан шу олий бош қўмондон Манжурияни қўлга киритганди. Номада: «Вилоят бошлиғи розилик берди. Мажлисида унчалик ўтиргингиз келмаётгандир. Тезроқ бориб никоҳдан ўтинглар!» деб ёзилганди. Онам шошилмасдан мажлисга раислик қилувчининг олдига борди ва хатни кўрсатди. У бош ирғиб қўйди ва унга жавоб берди. Онам отамнинг уйигача югуриб борди. Эшикни очса унинг хонасида Лин Сяоя ва бошқа партия раҳбарлари, шахсий соқчилари билан тўпланиб туришибди.

— Дўхтир Сяга улов юбордим,— деди отам.

— Қайнонанг-чи? — сўради Лин.

—Отам индамади.

— Бунақаси кетмайди, — деди Лин ва бувимга ҳам улов юборишни буюрди. Шу тариқа отам билан онамнинг тўйи оддийгина ўтди. Унда бир неча кишигина қатнашди. Кейин дўхтир Ся ҳам келди. Шаҳар қўмитаси янги овлаб келинган краб тортиқ этди — ўшани тановул қилишди. Коммунистлар тўйни арзонроқ ўтказишга интилишарди, чунки анъана бўйича унга кўп пул сарфланарди. Катта тўй берган оилалар тез-тез хонавайрон бўлиб туришарди.

На бувим, на дўхтир Ся уларни тўйга чақиришганини билишмасди. Буни кейин сезиб қолишди. Улар келиши билан Хотин-қизлар федерациясидан келган аёллар орқа эшикдан чиқиб кетишди. Отам — куёв ҳам жўнаб қолди. Бувимнинг қаҳри келди, йиғлаб юборишига сал қолди.

Онам коммунистларнинг тўйга муносабатини яшириб, «куёв ишга кетди», деб қўя қолди.

— Коммунистларда никоҳдан янги ўтганлар ишдан озод қилинмайдилар, — деди онам. — Мен ҳам ҳадемай федерацияга кетаман...

Коммунистларнинг тўй сингари муҳим маросимга бунақанги муносабати бувимни ҳайрон қолдирди. “Улар жуда кўп анъаналарни буздилар, балки ҳайрон қолишнинг ҳожати ҳам йўқдир», ўйлади у.

Ўша пайтларда онамнинг мажбуриятига тўқимачилик фабрикасидаги ишчиларни ўқитиш ва ёзишни ўргатиш кирарди. У аёллар ва эркаклар тенг ҳуқуқли экани ҳақида ташвиқот олиб бориши керак эди. Фабрика ҳали хусусий эди ва усталардан бири аёлларни калтакларди, онам уни ишдан бўшатишга эришди ва ишчиларга ўзларига аёллардан бирини уста қилиб сайлашларига эришди. Лекин бу иши учун у Федерациядан ҳеч қандай мақтов эшитмади.

Гап шундаки, хотин-қизлар федерациясининг энг муҳим вазифаси шиппақлар тикишдан иборат эди. Онам шиппак тикишни билмасди ва бу ишни онаси ва холаларига топширарди. Чунки уларни бу ишга ёшлиқдан ўргатишганди. Онам Федерацияга олиб келган шиппаклар мўлжалдагидан анча кўп эди, шунга қарамай, уни мақташ ўрнига, ёш қизчадай танбеҳ беришди. Федерациядагилар деҳқон аёллар орасида шиппак тиколмайдиган аёл борлигини тасаввур қилолмасдилар. Улар учун бу «мен овқат ейишни билмайман» дегандай гап эди. Мажлисида уни «буржуача инқироз» учун танқид қилишди.

Онамнинг айрим бошлиқ аёллар билан муносабатлари ҳам унча яхши эмасди. Бу деҳқон аёлларнинг ёшлари каттароқ, анча консер-

ватив эдилар, йиллаб партизан отрядларида курашгандилар, шу боис хушрўй, саводли шаҳар қизларини хуш кўрмасдилар, коммунист эркакларни бир зумда ўзларига оғдириб оладиган бундай соҳибжамоллар уларнинг гашини келтирарди. Онам партия сафига кириш учун ариза берди, лекин лойиқ эмас, деб рад этишди.

Онам уйга кетаётганда, ҳар сафар уни танқид қилишарди. Уни «оиласига ҳаддан ташқари боғланиб қолган», бу «буржуазияга хос одат» деб айблашар ва танбеҳ беришарди, натижада у онасини борган сари камроқ кўрадиган бўлиб борарди.

Ўша пайтларда ёзилмаган бир қоида бор эди. Ана шу тартибга биноан, инқилобчининг иш жойини ташлаб кетишга ҳаққи йўқ эди. Фақат шанба кунигина рухсатнома беришарди. Онамнинг каравоти Хотинқизлар федерацияси биносига эди, уни отам яшайдиган уйдан пастакина паҳса девор ажратиб турарди. Онам кечаси ўша девордан ошиб тушарди-да, кичик боғдан ўтиб, отамнинг хонасига кириб борарди. Саҳар пайти ўз хонасига қайтиб келарди. Тез орада буни сезиб қолишдида, отам икковини фирқа мажлисида роса танқид қилишди. Коммунистлар фақат ижтимоий тартибни эмас, кишиларнинг шахсий ҳаётини, аиниқса, «инқилоб иштирокчилари» ҳаётини ўзгартиришга уринардилар. «Шахсий иш — сиёсий иш» ҳисобланарди, аслида эса шахсий ҳаёт йўққа чиқариларди. Ҳар қандай майда-чуйда гапни «сиёсий онглилик» билан боғлаб, мажлисларда коммунистларни «дўппослашарди».

Отам ўзини оғзаки, онам эса ёзма танқид қилишларига тўғри келди. Онамни «севгини биринчи ўринга қўйганликда» айблашди. Ҳолбуки, устуворликни инқилобга бериш керак эди. Онам ўзини адолатсиз хафа қилишди деб ҳис этди. У кечани ўз эри билан ўтказган бўлса, бундан инқилобга қандай зарар етади? Атрофда партизанлар уруши кетаётган бўлса ҳам майли эди, ҳозир бунинг нима зарурати бор эди? Онам ўзини танқид қилиб ёзишни истамасди ва бу ҳақда эрига айтди. Лекин эри уришиб берди.

— Инқилоб ҳали галаба қилгани йўқ, — деди у. — Уруш давом этапти. Биз қондани буздик ва ўз хатоимизни тан олишимиз лозим. Инқилоб темир интизомни талаб қилади. Сен партияга бўйсунинг керак. Унинг қарорини тушунмасанг ёки унга рози бўлмасанг ҳам шундай қилишинг шарт.

Тез орада бахтсизлик юз берди. Бян деган шоир ўз жонига қасд қилишга уринди. У Харбинга борган эди ва онам билан яхши таниш бўлиб қолганди. Бян «Янги чиққан ой» шеърый мактабининг издоши эди. Мактабни Гоминдан ҳукмронлиги пайтида АҚШда элчи бўлган Ху Ши бошқарарди. Мазкур адабий оқимда шакл нафосатига алоҳида эътибор берилади. Унда Китснинг таъсири сезилиб турарди. Уруш пайтида Бян коммунистлар фирқасига кирди, лекин унинг шеъриятини ўринсиз деб ҳисоблашаётганини сезиб қолди: инқилоб шоирнинг ўз гоёсини ифодалашини эмас, ташвиқотни талаб қиларди. Бундан чексиз изтиробга тушган шоир ўзини ўлдиришга уринганди.

Унинг ўз жонига суиқасд қилишга уриниши фирқани ларзага солди. Мактаб партия ташкилоти тергов ишлари олиб борди-да, кутилмаган хулоса чиқарди, гўё шоир Бян онамга бўлган бахтсиз муҳаббати туфайли ўз жонига қасд қилган эмиш. Мажлисла федерациянинг хотин-қизлари онамни айблашди. Недирки, онам шоирни умидвор қилиб, отамга теккан эмиш... Онам исбот талаб қилди. Афсуски, далиллар келтирилмади.

Бу воқеада отам онамнинг ёнини олди. Харбинга борганларида у онамнинг шоир билан учрашиб, шеърларни тинглаганидан хабари бор эди. Учрашувга ўзи билан чиққанини ҳам биларди. Лекин на отам,

на онам гийбатларни тўхтата олмасдилар. Айниқса, Федерациядаги аёллар тилга эрк берардилар.

Онам эндигина ўн саккизга тўлган, эндигина турмуш қурган, янги ҳаётдан умидвор бўлиб яшар эди. Лекин негадир ўзини йўқотиб қўйгандек, ёлғиздек ҳис қиларди. У партияни ҳам, инқилобни ҳам айблай олмасди. Федерациядаги аёлларни ҳам айблай олмасди. Чунки улар онамнинг дугоналари эдилар, партия сиёсатини тўғри олиб бордилар. Онамнинг бутун нафрати эрига қаратилди. Чунки онам кундалик турмушида шахсий ҳаёт учун ҳам ўрин қолдирганди, отам эса — йўқ. Цзиньчжоудаги муҳит онам учун чидаб бўлмас даражага етди. У эрига бу ердан тезда кетиш керак деб айтди. У рози бўлди, ҳолбуки, мартабасининг ошишини кутаётганди. Шунга қарамай, шаҳар қўмитасига мурожаат қилди. Она шаҳри Ибинга кетгиси келаётганини баҳона қилди. Қўмигадагилар ҳайрон бўлишди, чунки у яқиндагина айнан ўша ерда ишлашни хоҳламайман деганди.

1949 йилнинг ёзида коммунистлар Жанубга шиддатли юриш бошладилар. Улар Чан Кайшининг пойтахти Нанкинни эгалладилар, эртаиндин Сичуанга кирадигандай бўлиб қолдилар. Партия отамнинг янги жойга ўтказилишини тасдиқлади. Тўйдан сўнг икки ой ўтгач, отаонам Цзиньчжоуни тарк этдилар.

ОНАМНИНГ БУЮК ЮРИШИ

(1949—1950)

Цзиньчжоудан жўнаб кетиш олдидан онамни вақтинча синов муддати билан партияга қабул қилдилар. Шаҳар қўмитасидагилар янги иш жойида бу унга асқотади деган қарорга келдилар.

Ота-онам бошқа коммунистлар билан бирга — юздан ошиқроқ одам — Сичуанга қараб юрдилар. Бу гуруҳнинг эркакларини асосан жанубий ғарбда туғилган коммунист- раҳбарлар ташкил қиларди. Аёллар озчилик — асосан сичуанликларга эрга теккан манжурия аҳолиси эди. Йўлда уларни отрядларга бўлдилар ва яшил армия кийими бердилар. Бу гуруҳлар фуқаролар уруши қизиб турган ҳудудни кесиб ўтишлари керак эди. Сичуан ҳамон Гоминдан қўлида эди. Онам ўзини қафасдан қутулган қушдек озод сезса-да, азиз юртидан, онасидан узоқлашиб кетаётганидан юраги ғаш эди. Унга эри далда бериб турди. Бардам бўлиш, ҳар қандай қийинчиликларга, синовларга бардош бериш кераклигини уқтирарди отам.

Тяньцзинда, тахминан икки юз эллик километр жануби ғарбда поезд тўхтади — темир йўл шу ерда тугарди... Бу ёғига пиёда юришга тўғри келарди.

Бир сафар тоғ довонидан ошиб ўтишгач, улар бир неча чуқур ва тез оқар сойларга рўпара келиб қолдилар. Сув онамнинг белидан келарди, у оёғида зўрга турарди. Дарёчанинг ўртасига борганида оёғи сирганиб кетди, агар ёнидаги эркак уни ушлаб қолмаганида онамни сув оқизиб кетиши ҳеч гап эмасди. Онам йиғлаб юборишига сал қолди. Айниқса, бошқа бир аёлнинг эри уни сувдан қутқариб ўтаётганини кўрганда, унга алам қилди. Ҳалиги эркак, гарчи юқори лавозимда, машинада юришга ҳаққи бўлса-да, хотини билан бирга юриш учун бу имтиёзлардан воз кечганди.

Отам эса онамни кўтариб олмаганди. Уни жипда шахсий соқчиси билан бирга олиб юришарди. Отамнинг лавозими унинг жип-машинада ёки отда юришига имкон берарди. Онам эри уни ёнига олар, ҳеч

бўлмаса юкини машинага ортар деб умид қиларди. Лекин умидлари пучга чиқди. Онам дарёга чўкиб кетишига сал қолган ўша куни кечкурун отам билан муносабатларини аниқлик киритишга жазм этди. Бу жуда расво кун эди. Шунча қийинчиликлардан ташқари, онамнинг ҳадеб қусгиси келаверарди. Наҳотки, баъзида у хотинини машинага чиқармаса?

— Йўқ, — деди у қатъий. — Ахир машинага ҳаққинг йўқ.

Отам қариндошларга ҳомийлик қилишдек асрий хитой анъанасига қарши курашишга қарор қилганди. Бунинг устига онам бу қийинчиликларни енгиб ўтиши керак эди. Онам, унинг дугонасини сувдан эри қўлда кўтариб ўтганини айтиб эътироз билдирганди.

— Бу бутунлай бошқа нарса, — деди отам.

— Ахир, дугонанг эски коммунистлардан. 30-йилларда у кейинчалик Шимолий Кореяга бошчилик қилган ва шимоли шарқда японларга қарши курашган Ким Ир Сен билан партизанлар отрядига командир эди. Бу курашда у жуда кўп нарса йўқотган. Биринчи эридан жудо бўлган. Уни Сталиннинг амри билан қатл этишган. Сен ёш талаба бўлсанг, нега ўзингни бу аёл билан тенглаштирасан? Агар агрофлагилар сенга ёрдам бераётганимни кўришса, балога қоласан. Бу сенга фойда эмас, зарар келтиради. Партияга ҳали доимий аъзо қилиб олинганинг йўқ. Танлаб ол: ё машинага ўтирасан, ёки партияга кирасан...

Бир куни онам бошчилик қилаётган гуруҳ елкасида бутун ашқолдашқоли билан бир неча мил — республика асосчиси Сун Ятсен қабригача чопиб бориши керак эди. Югуриб бориб қайтиб келгач, онам қорнининг пастида оғриқ сеза бошлади. Ўша куни кечкурун шаҳарнинг қарама-қарши томонида Пекин операси қўйилаётган эди, бош ролда хитой юлдузларидан бири ўйнарди. Пекин операсига эҳтиросни бувимдан мерос қилиб олган онам спектаклни сабрсизлик билан кутарди.

Кечкурун онам ўртоқлари билан опера қўйиладиган ерга беш мил масофани босиб ўтди. Отам автомобилда борди. Йўлда онамнинг оғриғи зўрайди ва у орқасига қайтмоқчи ҳам бўлди. Лекин йўлнинг охиригача чидади. Спектаклнинг ўрталарида онамнинг аҳволи оғирлашди. У отамдан машинада уйга олиб бориб қўйишни илтимос қилди. Тўғри, у ўзининг аҳволи тўғрисида унга ҳеч нима демади. Отам оғзи очилганича опера томоша қилаётган ҳайдовчисини кўрсатиб, деди:

— Кўраяпсанми, шундай завқ билан спектакл томоша қилаётган одамга нега халақит беришим керак? Хотиним кетгиси келиб қолгани учунми?!

Онам унга дардини тушунтириб ўтирмади, шартта орқасига бурилди-да, жўнаб қолди.

У тунайдиган жойларига зўрға, бир амаллаб етиб олди. Йўл жудаям чўзилиб кетди, сира тугамайдиганга ўхшарди. Гоҳ юриб, гоҳ судралиб келди. Зўр-базўр уйга кириб борди. Соқчилардан бошқа ҳеч ким йўқ, ҳамма опера томоша қилгани кетганди. Бир амаллаб каравотига етиб олди. Чироқ ёруғида ўзига қарарди, не кўз билан қарасинки, иштони қон... У хушидан кетди... У биринчи боласини шундай йўқотди.

Бир оз кейинроқ эри пайдо бўлди. Машинада казармага у биринчилардан бўлиб етиб келди. Хотинининг каравотда чўзилиб ётганини кўриб, толиққан бўлса керак деб ўйлади. Қонга кўзи тушгач эса, хотини ҳушсиз ётганини тушунди. Шошилиб дўхтирга югурди.

Онамнинг ўлишига бир баҳя қолганди. Унга қон қуйишди, тиббий ёрдам кўрсатишди. Амалиётдан сўнг, кўзини очган онам ёнида эрини кўрди. Онамнинг биринчи гапи: «Мен ажралишни истайман»

деган сўзи бўлди. Отам роса ялинди, кечирим сўради. У хотини ҳомиладор эканини хаёлига ҳам келтирмагани, буни онамнинг ўзи ҳам билмасди. Отам ўзи тан олганидек, бола тушиши нималигини билмасди. У хотинига муносабатини ўзгартириш ҳақида ваъда берди, севаман деб қайта-қайта онт ичди.

Онам ҳали ўрnidан туролмас экан, отам унинг қон теккан кийимларини ювди. Хитой эркаги учун бу жуда гайриоддий иш эди. Вақт ўтиши билан онам ажрим талаб қилмай қўйди, лекин Манжурияга қайтаман, деб туриб олди.

— Бориб табобат билан шуғулланаман, — деди онам. — Ахир, ҳар қанча уриниб кўрмайин, инқилоб талабига мос тушолмайман. Шунинг учун бўлса керак, ҳар бир қадамим танқидга учрамоқда. Яхшиси, четга чиқиб турганим маъқул.

— Асло бундай қила кўрма, — эътироз билдирди отам. — Бу қийинчиликлар олдида эсанкираш, даҳшатга тушиш деб талқин қилиниши мумкин. Сени қочоқ деб аташди, келажагинг барбод бўлади. Бордию, сени университетга қабул қилишса ҳам яхши иш беришмайди...

1 октябрда радио орқали жуда муҳим хабар эшиттирилади, деб ҳаммани огоҳлантиришганда онам касалхонада ётарди. У радиодан эшитди. Мао Самовий Хотиржамлик дарвозаси (Тяньаньмэнь) майдонида Хитой Халқ Республикасига айланганлигини эълон қилди. Онам болаларга ўхшаб йиғлаб юборди. Ниҳоят, у орзу қилган ва курашган Хитой ташкил топди. Бу мамлакат учун у жонини фидо қилишга тайёр эди.

3 октябр кўни отряд шаҳарни тарк этди. Коммунистларнинг кучлари Сичуанга яқинлашиб келарди. Онамни яна бир ойга касалхонада қолдиришди. Кейин бир оз тузалгач, уни Гоминданнинг собиқ бош газначиси Х.Х. Кун (Кун Сянси)га тегишли бўлган ҳашамдор бинога жойлаштиришди. Х.Х. Кун Чан Кайшининг божаси эди. Январнинг охирида онамга касаллиги туфайли шаҳарда қолганлар учун пароходда жой борлигини маълум қилишди.

Пароходда Янцзининг уч дараси деган, дарё анча торайган ва Сичуан бошланган ергача сузиб боргач, иккита кичик кемачага ўтиришди. Кемаларнинг бирига ҳарбий юкларни ортиб, соқчилар қўйишди, иккинчисига йўловчиларни ўтқозишди.

Янцзи дарасини «Жаҳаннам дарвозаси» деб аташарди. Дарёнинг икки соҳилидаги қоялар даҳшатли кўринарди. Худди ҳозир кемани босиб тушадиганга ўхшарди. Лекин манзараси шунақа чиройли эдики, онамнинг кўзлари яйраб, юраги ҳаприқиб кетди. Ўша кўни хитой янги йили арафасида улар Ибин шаҳрига етиб келишди. Кема тўхташ жойига яқинлашганда онам кўзлари билан отамни қидира бошлади. Ниҳоят кўрди, ана у, ёқаси очиқ ҳарбий пальтода, орқасида кўриқчиси.

Кема соҳилга ёндашиб тўхтади. Ҳарбий хизматчи кўприкни улади. Шунда отамнинг шахсий соқчиси келиб онамнинг кўлидан юкларини олди. Онам кўприкчадан ўтаётганда отам унга кўлини чўзди. Онам ўзини бахтиёр ҳис этди.

УЙГА ҚАЙТИШ

(1949–1952)

Янанда бошқа кўплар қатори отам ҳам ўзига ҳарбий тахаллус олди. Уни Ван Юй деб чақирарди. Бу — «ҳаддан ташқари беғараз» дегани. Она шаҳрига келгач, ҳақиқий фамилияси Чжанни қўллай бошлади.

Лекин ўз исмига тахаллусини ҳам кўшиб Чжан Шоуюй деб атала бошлади. У ўн йил муқаддам уйини камбағал, қашшоқ ишчи ҳолда ташлаб кетганди. Энди бўлса, ҳали ўттиз ёшга ҳам тўлмасдан, кудратли бир киши бўлиб қайтиб келди. Оиладагилари у билан фахрланардилар.

Отамнинг онаси шаҳарнинг бир чеккасида марҳум эридан қолган эски уйда яшарди. Бу уй онамга жуда ёқиб қолди. Бу жуда муҳим воқеа эди. Хитой анъанасига кўра, эрга теккан аёл бутунлай қайнонасига бўйсунарди. У қайнона бўлгач, ўзи ҳам келинига шундай зуғум ўтказарди. Аёлларга эрк бериш — коммунистлар сиёсатининг муҳим йўналиши ҳисобларнарди. Коммунист келинлар — қайноналарга азоб берувчи «ёвуз фурия»¹ дир деган гап юрарди. Отамнинг оиласидагилари ёш келин ўзини қандай тутишини сабрсизлик билан кутардилар.

Уша кунни катта оила аъзоларининг ҳаммаси уйга тўпланишди. Онам ҳовли панжарасига яқинлашиши билан: «Келаяпти, келаяпти» деган шивир-шивир бошланди. Катталар болаларни тинчитишга уринар, шумтакалар бўлса олис шимолдан келган бу галати коммунист келинни бир кўриб қолайлик, деб сакрашар эди.

Онам отам билан меҳмонлар кутиладиган хонага кирганида, қайнонаси энг тўрда ўтирарди. Эр-хотин унинг ҳузурига яқинлашдилар. Қайнонанинг юзи жуда хотиржам эди. У ўтирган стул олдида улар тўхтаб қолишди. Шунда онам тиз чўкди ва бошини уч марта ерга текказди. Удумга кўра, келин айнан шундай қилиши керак эди.

Тўпланганларнинг ҳаммаси енгил тортди. Қариндошлар хурсанд бўлиб кетган бекасига шивирлаб қолишди:

— Қандай ажойиб келин! Шундай олижаноб, гўзал, эҳтиромли! Ойижон, роса омадингиз бор экан!

Онам ўзининг кичкинагина галабасидан фахрланиб кетди. Улар отам билан нима қилиш кераклиги тўғрисида узоқ гаплашдилар. Коммунистлар таъзим қилиб ерга бош уриш одатини йўқотишга даъват этардилар, чунки буни инсон қадрини ерга уриш деб ҳисоблардилар. Онам бу сафар истисно тариқасида шундай қилгиси келди. Отам рози бўлди. У онасини ҳам, хотинини ҳам хафа қилгиси келмади. Лекин ўзи шундай қилишини кутишларига қарамай таъзим этмади...

Тез орада онамга иш беришди. У Ибин уезди ҳукумати маъмуриятининг ташвиқот бўлимида хизмат қила бошлади. У иш жойида кам ўтирарди. Асосий вазифаси аҳолини тўйдириши керак эди. Бу эса борган сари мушкуллашиб борарди. Коммунистлар қишлоқларга қуролланган озиқ-овқат отрядлари жўнатишди. Отрядлар хизматчилар ва ҳарбийлардан ташкил топганди. Қарийб ҳаммани сафарбар қилишди. Маъмурият биносида иккитагина аёл қолганди, биттаси қабулхонада ўтирар, иккинчиси эндигина фарзанд кўрганди.

Учинчи экспедиция пайтида онам ўзини ёмон ҳис қила бошлади. Қусгиси келар, боши айланарди. У ҳомиладор бўлиб қолганди, Ибинга ҳолдан тойган тарзда қайтди. Лекин дам олишга имкони йўқ, дарҳол янги юришга бориши керак эди. у билан бирга яна бир ҳомиладор аёл экспедицияга оғланди. Экпедиция пайтида улар бир ташландиқ ҳовлида тушлик қилмоқчи бўлишди. Ошпаз гуруч қайнатаётган пайтда остонада ўрта яшар эркак пайдо бўлди. Кўринишидан у деҳқонга ўхшарди.

— Эҳтиёт бўлинглар, — деди у. — Изингиздан каллакесарлар тўдаси қувиб келаяпти. Улар орангиздаги икки аёлни қўлга олишмоқчи. Улар юқори мартабали коммунист бошлиқларнинг аёллари...

¹ Ф у р и я — Рим мифологиясида қасос олувчи маъбудалардан бири.

Келган одам оддий деҳқон эмасди. Гоминдан ҳукмронлиги пайтида у бир неча қишлоқни бирлаштириб вилоятнинг оқсоқоли бўлиб хизмат қиларди. Ҳозир отряд ана шу қишлоқларнинг бирида жойлашганди. Тўда собиқ оқсоқолнинг кўмагидан фойдаланмоқчи бўлди. Оқсоқол бўлса тўда аъзоларига ёрдам бериш ниқоби остида ўзини ҳимоя қилишни ҳам унутмади. Шунинг учун у бўлажак хужумдан коммунистларни огоҳлантириб, қочиб яширинишни маслаҳат берди.

Отряддаги коммунистлар дарҳол қочиб қолишди. Лекин онам билан иккинчи ҳомиладор аёл қочиша олмади. Шунинг учун оқсоқол уларни девордаги туйнук орқали олиб чиқиб, яқинроқдаги пичан ғарамида яширинишларига ёрдамлашди. Ошпаз ўчоқбошида нарсаларини йиғиштираман деб ушланиб қолди. Иккита аскар унга ёрдамлашгани ошхонада қолди. Лекин улар қочишга улгуришмади. Эшикдан бостириб кирган каллакесарлар тўдаси уларни қувиб етиб, пичоқлар билан чавақлаб ташлашди. Пичан ғарамига яширинганларни эса сезмай қолишди.

Тез орада тўдани кўлга олишди. Оқсоқолни ҳам ушлашди. Унинг тўда етакчиларидан бири экани маълум бўлди. Ўша давр қонунига кўра, унга ўлим жазоси берилиши керак эди. Лекин айнан ўша одам озиқ-овқат отрядини хавфдан огоҳ қилди ва икки аёлни ўлимдан сақлаб қолди. Ўша пайтлар ўлим жазоси учликнинг қарори билан тасдиқланарди. Буни қарангки, ўша учликнинг бошлиғи отам, аъзоларидан бири ҳалиги қутқарилган ҳомиладор аёлнинг эри, учинчиси маҳаллий полиция бошлиғи эди.

Трибунал: иккитага қарши битта бўлиб қолди. Онамнинг танишининг эри оқсоқолнинг ҳаётини сақлаб қолишга овоз берди. Отам билан полиция бошлиғи уни ўлимга ҳукм этишни ёқлаб чиқишди. Онам уларга роса ялинди, лекин отам сўзида қаттиқ туриб олди. Оқсоқолни қатл этишди. Бу қилмиши учун онам отамни сира кечира олмасди. Шунча одам ҳаётини қутқариб қолган кишини қандай қилиб қатл этиш мумкин? Отам уни аввал ҳам қаттиқ ранжитган эди. Демак, у онамни сира қадрламас экан-да!

Бу пайтда бувим Цзиньчжоуда қизи учун ташвишда эди. Қизидан Ибинга етиб боришгани ҳақида хат олиши билан, бувим ўша ёққа йўл олишга ва қизининг аҳволи қандай эканлигини кўришга қарор қилди. 1950 йил март ойида у ўзининг шахсий «буюк юриши»га ёлғиз отланди.

У улкан мамлакатнинг олис ерлари ҳақида ҳеч нарса билмасди. Бувим, Сичуанни Хитойнинг қолган қисми билан тоғлар ажратиб турадигина эмас, балки у ерда ҳаёт учун зарур нарсанинг ўзи йўқ деб тасаввур қиларди. У ўзи билан энг зарур нарсалардан кўпроқ олмақчи бўлди. Лекин ҳамма жойда уруш кетарди. Бувим бу нарсаларни ўзи кўтариши ва узоқ пиёда юришга тўғри келишини яхши тушунарди. Оёғи дока билан ўраб тортилган аёл учун бу жуда оғир эди. Ниҳоят, кичик бир тугунча олиб кетишга мажбур бўлди.

У дўхтир Сяга турмушга чиққандан бери оёқлари анча ўсди. Аньанага кўра, манжур аёллари оёғини ўраб юришмасди. Шунинг учун бувим докаларни ечиб ташлади. Лекин юрганда барибир оёқлари оғирди. Синган суяклари, албатта, битиб кетмасди. Оёқлари тўғри кўриниши учун у туфлисига пахта тиқиб олганди.

Бувим йўлга чиқишдан олдин уни отам билан онамнинг тўйига олиб келган Лин Сяоя деган киши қоғоз ёзиб берди. Бу қоғозда бувим инқилобчининг онаси эканлиги айтилганди. Ана шу қоғоз туфайли партия ташкилотлари уни сафари давомида озиқ-овқат, бошпана ва пул билан таъминлашлари шарт эди. Бувим ҳам ота-онам

юрган йўл билан борди. Унга поездда, машинада, пиёда юришга тўғри келди. Бир сафар у очиқ юк машинасида борарди, ёнида коммунистлар оиласидан бўлган аёллар ва болалар бор эди. Кичкинтойларнинг ёзилгиси келиб қолди, машина тўхтар-тўхтамас, уни ўққа тутиб қолишди. Бувим дарахтлар орасига ичкарироқ кириб, ўтириб олди. Унинг тепасидан ўқлар чийиллаб ўтди. Машинадагиларни қўриқлаб бораётган ҳарбийлар пулемётдан жавоб ўти очишди. Хужум қилувчиларнинг овози ўчди. Булар гоминданчилар қўшинларининг қолдиқлари эди. Бувимга ҳеч нарса қилмади, лекин бир неча бола ва қўриқчилар ҳалок бўлди.

Бувим йўлнинг учдан икки қисмини босиб ўтиб, Марказий Хитойдаги катта шаҳар Уханга етганида, унга йўлнинг қолган қисми — Янцзи бўйлаб юқорига сузиш ҳам анча хавфли эканини айтишди. Вазият сал осойишта бўлишини пойлаб бир ой кутишди. Шунга қарамай, кемани бир неча бор қирғоқдан туриб ўққа тутишди.

Ичандан у кичикроқ кемага ўтирди. Уч дарани босиб ўтгач, хурмо барглари билан ёпилган қайиққа миниб, Ибинга қараб сузди. Манзилга майнинг ўрталарида етиб келди. Саёҳат икки ойдан кўпроқ вақтни олди. Ўзини ёмон ҳис этаётган онам бувимни кўриб жудаям суюнди. Отам унчалик хурсанд эмасди. Ибинда у илк бор хотини билан нисбатан тинч вазиятда яшади. У ўзи билан рафиқаси ўртасидаги ришта она билан қиз ўртасидаги риштадан анча маҳкам эканини яхши тушунарди. Бувим онамнинг кўзи ёришигача қолиш ниятида эди. Онам ҳам шуни умид қиларди. Лекин отам бунга эътироз билдирди. Онам қаттиқ хафа бўлди:

— У мен ҳақимда ўйламайди, мени севмайди, — деди ниҳоят. Бувим жўнаб кетди. Онам эса бунинг учун эрини кечиролмади.

Ҳамиша ишда банд бўлган отам сафардалигида 8 ноябрда хотини унга биринчи фарзанд — қиз туғиб берди. Дўхтир Ся онамга Дэхун деб исм қўйганди. У икки иероглиф — ёввойи оққуш (хун) ва авлодлар номи ахлоқ (дэ) дан ташкил топганди. Отам қизининг исмини Сяохун қўйди. Бу онасига ўхшади (сяо) деган маънони англатарди. Сяохун туғилганидан етти кун ўтгач, аммаси Цзюньин иккита ҳам-молни ёллаб, уни ва чақалоғини бамбук замбилда касалхонадан Чжанлар уйига олиб келтирди. Бир неча ҳафтадан сўнг уйга келган отам:

— Коммунист сифатида буни ўзингга эп кўрмаслигинг керак эди, — деди онамга.

Ички туйғулари ларзага келган онам партияда қолишни ҳам, чиқиб кетишни ҳам билолмай қолди. Ўз газабини на партиёга, на отамга сочиш имконияти бўлмаган онам, ўз бахтсизлиги учун янги туғилган қизчасини айблай бошлади. Касалхонадан чиққанларидан сўнг сингилчам тўрт кечаю тўрт кундуз тинимсиз йиғлади. Онамнинг сабрбардоши тугади, чақалоққа бақирди ва урди. Қўшни хонада ётган Цзюньин аммам югуриб чиқди.

— Сен жудаям чарчадинг, — деди, — энди унга мен қараб тураман.

Шундан сўнг онамга аммам қарайдиган бўлди. Бир неча ҳафтадан сўнг онам ишга чиққач, онам Дэхун Цзюньин аммамларнинг уйида қолди.

Ҳали ҳанузгача онам ўша кунларни алам билан эслайди. Кейинчалик онам уни кўргани борганда, қизалоқ яширинадиган бўлди. Шундан сўнг у қизи Сяохунга ўзини она деб аташга руҳсат бермади.

Аммам қизча учун эмизувчи энага топди. Ҳар бир хизматчи учун ёлланган энагага давлат пул тўларди. У мунтазам тиббий кўрик билан таъминланарди. Энага ҳам давлат хизматчиси ҳисобланарди. Улар хизматкор эмас, ҳатто чақалоқнинг тагликларини ҳам ювмасди. Дав-

лат бундай катта харажатларга рози эди, чунки партиянинг «инқилобчилар»га доир қоидасига биноан, никоҳдан ўтишга юқори лавозимдагиларгагина изн берарди, бундай оилаларда фарзанд кам туғиларди.

Энага эндигина йигирма ёшга кирганди, ўзининг боласи ўлик туғилган эди. У ер эгасининг ўғлига эрга текканди. Улар эса ердан олинадиган даромаддан айрилишди. Аёл далада ишлашни хоҳламади, у шаҳарда яшашни истарди, чунки эри шу ерда ўқитувчилик қиларди. У таниш-билишлар орқали аммамни топди ва эри иккаласи Чжанлар уйига жойлашишди.

Онам аста-секин ўзига кела бошлади. Туққанидан сўнг ўттиз кунлик таътил олди ва вақтини қайнонасиникида ва Цзюньин аммамникида ўтказди. Хизматга қайтгач эса, район қайта тузилгани учун комсомол ишига ўтди. Етти ярим минг квадрат мил майдонга эга бўлган Ибин районида икки миллиондан зиёда аҳоли яшарди, унинг таркибида шаҳардан ташқари тўққизта қишлоқ уезди ҳам бор эди. Отам бутун районни бошқарувчи, тўрт кишидан иборат қўмита аъзоси ҳамда район ташвиқот бўлимининг бошлиғи бўлди.

Онамнинг бошлиғи Чжан Ситин деган аёл эди. Улар эри билан 1950 йилда Тибетни олиш учун юборилган ҳарбий қисмларда хизмат қилишарди. Сичуан Тибетга бориш йўлидаги асосий қўналға эди. Эрхотин армиядан бўшатишларини сўрашганда уларни Ибинга юборишди. Эрининг исми Лю Цзетин. У эски исмини Цзетин («Тин билан боғлиқ») деб ўзгартирди. Бу билан у рафиқасини қанчалик қадрлашини кўрсатмоқчи эди. Шундан сўнг эр-хотинни «икки тин» деб атай бошлашди.

Баҳорда онам комсомол қўмитасининг бошлиғи бўлди. Бу ҳали йигирма ёшга тўлмаган аёл учун жуда катта лавозим эди. У яна аввалги куч-қудрат билан ишлай бошлади. 1951 йилнинг июнида менга ҳаёт ато этилганди.

ҲОКИМНИНГ ОШИҒИ ОЛЧИ БЎЛДИ

(1951–1953)

Онамнинг асосий вазифаларидан бири фабрика ишчилари орасида янги ҳукуматни қўллаб-қувватлашни таъминлаш эди. 1951 йилнинг бошларида у фабрикаларга қатнар, нутқ сўзлар, ишчиларнинг шикоятларини тинглар, турли-туман масалаларни ҳал қиларди. Ёш ишчиларга коммунизм нималигини тушунтириб бериш, уларни комсомол ва партияга даъват этиш ҳам унинг вазифасига кирарди. У гоҳ бир фабрикада, гоҳ иккинчисида узоқ яшаб қоларди: онам коммунистлар «ишчи ва деҳқонлар орасида яшаши керак» деган қоидага қаттиқ амал қиларди. Ана шу жараёнда у оғир сил касаллигини бошидан кечирди...

Мен 1952 йилнинг 25 мартада туғилдим. Бу хабарни эшитган дўхтир Ся:

— Мана, яна битта ёввойи оққуш туғилди! — деди қувониб.

Менинг исмимни Эрхун деб аташди. Бу «иккинчи ёввойи оққуш» дегани. Менга шу исми берган дўхтир Ся ўз ҳаётидаги сўнгги ишни бажо келтирди. У саксон тўрт ёшида вафот этди. Каравотда ўтириб сут ичаётган жойида финжони қўлидан тушиб кетди. Унинг кўзлари абадий юмилган эди.

Дўхтир Сяни Ибиннинг бир чеккасида, Янцзи дарёси соҳилидаги қабристонга дафн этишди. Унинг мозори узра сершоҳ қарағай, сарв дарахтлари ўсарди. У Ибинда унча узоқ яшамаган бўлса-да, катта обрў-эътибор қозонганди.

ОТА АЗИЗ, ОНА АЗИЗ, РАИС МАО АЗИЗРОҚ

(1964–1965)

1964 йилнинг кузидан ўрта босқич мактабига қатнай бошладим. Шундан эътиборан сиёсат менинг ҳаётимга сингий бошлади. Мактабга борганимизнинг биринчи кунидек, Раис Мао туфайли бизни ўқишга олишганини айтишди. Чунки бизни танлашда «синфий ёндашишибди». Мао мактаблар ва университетларни кўплаб буржуа болаларини ўқишга қабул қилишда айблади. Энди, — деб таълим берди у, — келиб чиқиши яхши бўлган болаларга имтиёз берилиши керак. Бу — отаси ишчи, деҳқон, аскар ёки партия ходими бўлган болалар ўқишга олиниши керак деган маънони билдирарди. Зиёлилар «ишончсиз унсур» бўлгани учун уларнинг болаларини олишдан кўра, партия ходимларининг фарзандларини қабул қилишарди. Менинг синфимдаги болаларнинг ярми ана шундай болалар эди.

Мен борган Марказий 4-ўрта мактаб бутун Сичуандан кириш имтиҳонларида энг яхши натижаларга эришган ўқувчиларни қабул қилганди. Авваллари фақат баҳолар ҳисобга олинарди. Лекин мен кирган йилдан бошлаб имтиҳон натижалари ва қандай оиладан эканлиги ҳам бирдек муҳим эди. Мактаб эрамиздан олдинги 141 йилдан буён мавжуд эди. У Хитойда биринчи ўқув юрти ҳисобланарди. Мактабнинг қадимий ва улугвор биноси ҳам, ўқитувчиларию ундаги муҳит ҳам жуда ажойиб эди. Мен унга мафтун бўлиб қолгандим.

Аммо мактабимизда борган сари сиёсий ташвиқот кучайиб борарди. Эрталаблари саф торттириб, ўқувчиларга Мао таълимотидан сабоқ беришарди. Махсус йиғилишлар ўтказилиб, партия ҳужжатлари ўргатиларди. Энди бизнинг хитой тили дарсликларимизда мумтоз адабиётдан кўра, тарғибот матнлар кўпроқ бўларди. Сиёсий матнлар, асосан Маонинг ёзганлари ўқув дастурининг таркибий қисмига айланди.

Амалда ҳар қандай фаолият сиёсий аҳамият касб этди. Бир куни эрталаб сафланганимизда, директор кўз учун машқлар ўтказишимизни айтди. Унинг гапига қараганда, Раис Мао кўплаб ўқувчилар кўзойнак тақиб юрганини пайқаб қолибди. Болалар кўзларини чарчатиб қўяётган эмиш. Раис Мао дарҳол бу аҳволни тузатишга амр қилибдилар. Биз унинг ғамхўрлигидан жудаям таъсирланиб кетдик. Баъзи болалар бундай меҳрибонликдан миннатдор бўлиб кўз ёши қилдилар. Биз ҳар куни эрталаб кўзнинг чарчамаслиги учун ўн беш дақиқалик машқ ўтказа бошладик. Тиббиёт ходимлари томонидан ишлаб чиқилган ҳаракатлар мусиқа садолари остида ўтказиларди. Аввало кўзларимиз атрофини уқалаб чиқардик, кейин синф деразаси ортидаги теракларга тикилиб ўтирардик — яшил ранг ором беради, деб ҳисобланарди. Машқлар қилиш ва яшил япроқлардан завқланиб ўтирарканман, Мао ҳақида ўйлардим ва ўзимча унга қасамёд қилардим.

Ҳамма нарсадан кўра, биз Хитойга рангини ўзгартиришга йўл қўяолмаслигимиз, яъни коммунизмдан капитализмга ўтаолмаслигимиз ҳақида гапириларди. Хитой билан Совет Иттифоқи ўртасидаги ажралиш ҳақида аввалига индалмай келинди. Лекин 1963 йилда бу сир ошкор бўлиб қолди. Бизларга 1953 йили Сталин ўлганидан сўнг ҳокимият тепасига Хрушчёв келгач, Совет Иттифоқи халқаро капитализм исканжасига тушиб қолди, энди рус болалари ҳам Гоминдан пайтидаги хитой болалари каби қашшоқликда азоб чекмоқдалар, деб тушунтиришарди. Бир куни мафкура бўйича ўқитувчимиз совет йўлининг хавфли эканидан бизни йигирма бешинчи марта огоҳлантириб:

— Агар эҳтиёт бўлмасанглар, мамлакатимиз аста-секин рангини ўзгартиради, — деб айтди. — Аввалига тўқ-қизилдан оч-қизилга, сўнг кул рангга, кейин эса қорага айланади.

Тасодифни қарангки, Сичуанча оч-қизил ифодаси (эр-хун) да худди менинг исмимдек жаранглайди. Бу сўздан синфдошларим пиқирлаб кулиб юборишди ва менга қарашди. Мен дарҳол бу исмдан воз кечишга қарор қилдим. Бир куни кечкурун отамдан менга бошқа исм қўйишни сўрадим. У Чжан исмини таклиф қилди. Бу сўз «наср» ва «эрта пишар» маъноларини англатади. Шу билан у ёшлигимданоқ яхши умид билдирди. Лекин бу ном менга ёқмади.

— Йўқ, ҳарбийча жаранглашини хоҳлайман,— дедим.

Шундай қилиб, менинг исмим унча маълум бўлмаган қадимий, «ҳарбий» маъносини англатувчи «Жун» бўлди. Мактабга бориб янги исмимни айтганимда, айрим ўқитувчилар бу сўзга тегишли иероглифни билмасликларини айтиб, мени ҳайрон қолдиришди. Бу ерда отамнинг мумтоз адабиётини яхши билишлиги қўл келди.

МЕН ҚАЛБИМНИ СОТМАЙМАН

(1967–1968)

(1966 йилда «маданий инқилоб» бошланди. Муаллифнинг отаси Чжан Шоуюй қалтис ишга қўл ураётганини билса ҳам, Маога хат ёзиб, «маданий инқилоб»ни танқид қилди.)

Отам Маога хат жўнатганининг учинчи куни уйимиз эшигини тақиллатишди. Эшикни онам очди. Кўк кийимдаги учта эркак кириб келди. Хитойда ҳамма шу рангдаги кийимда юрарди. Отам улардан бирини танирди: у отамнинг бўлимида фаррош бўлиб ишларди. У ашаддий жангари — цзаофанлардан¹ бири эди. Келган баланд бўйли одам озгин юзида ғазаб билан:

— Биз полициядаги цзаофанлармиз,— деди. — Раис Мао жонига ва «маданий инқилоб»га суиқасд қилган аксилинқилобчини ҳибсга олишга келдик...

— Қани, юр-чи! — деди улардан бири отамнинг қўлидан ушлаб.

Улар на гувоҳнома кўрсатишди, на ҳибсга олиш учун буйруқнома. Уларнинг ваколатини отамнинг бўлимидаги унга таниш цзаофан тасдиқлар эди.

Гарчи улар хат тўғрисида эслатмасалар ҳам, отам уни йўлдаёқ қўлга туширганларини яхши тушунди. У ўзини ҳибсга олишларини кутарди, йўқ, фақат Жаноби Олийларини хат орқали ҳаракат қилгани учунгина эмас, балки ҳокимият тепасида эр-хотин Тинлар туришарди. Ҳибсга олишга улар рухсат беришган. Чунки Тин хоним отамни йўлдан урмоқчи бўлганда, оиламиз Чэнду шаҳрига кўчиб ўтганди. Отамни ҳибсга олишаётганда ҳеч нарса демади. Лекин асаби таранглашгани сезилиб турарди. Эшикдан чиқаётиб онамга тайинлади:

— Партиямизга кек сақлама. Ишон, улар ўз хатоларини тузатадилар. Мендан ажраш. Болаларимга айт, мен уларни яхши кўраман. Уларни кўрқитма...

Ўша куни мактабдан қайтганимда ота-онам уйда йўқ эди.

— Онанг Пекинга кетди, — деди бувим. — Отангнинг бўлимидаги цзаофанлар келиб уни олиб кетишганди. Онанг нега олиб кетишганини суриштириш учун кетди.

¹ Ц з а о ф а н (исёнкор), ишчи аёллар ва хунвэйбинлар отрядларининг қатнашчиси.

Бувим «полиция» сўзини ишлатмади, зеро бу сўз умидни бутунлай сўндирарди.

Онам Пекинга иккинчи даъфа бориши эди. Биринчи бор ҳеч қандай натижа чиқмагач, Чжоу Эньлайга мурожаат қилиш хаёлига борди. Бошқа ҳеч ким ёрдам беролмайди. Бошқа раҳбарлар билан учрашиш отам ҳалокатини тезлаштирарди, унинг ўзига, яқинларига хавф туғдирарди, холос. Лекин унинг қабулида бўлиш Оқ уйга бориш ёки Рим папаси ҳузурига кириш билан баробар эди. Нима қилишни билмай, боши қотиб турган онамнинг кўзи бирдан катта лавҳага тушиб қолди. Унда: «Қизил Чэнду ҳайъати талабнома билан Пекинга бора-япти», деган сўзлар ёзилганди. Унинг атрофида икки юздан зиёд одам тўпланганди. Ҳаммаси йигирма ёш атрофидаги ёшлар эди. Поезд жўнашга шай турарди. Онам бир амаллаб чипта олди-да, вагонга ёпишди. Лекин ичкари кираётганда уни тўхтатишди.

— Сиз кимсиз? — деб бақирди талабалардан бири. — Ўтгиз бешдан ошган онам талабага унча ўхшамасди. — Сиз бизнинг гуруҳдан эмасиз. Тушинг пастга!

Онам бор кучи билан эшик дастасига ёпишди:

— Мен ҳам эр-хотин Тинлар устидан шикоят қилиб Пекинга кетаяпман, — бақирди онам. — Мен уларни кўпдан бери биламан.

Талаба онамга ишонқирамай қаради. Орқада турган йигит билан қиз талабага ўшқирди:

— Қўйиб юбор уни! Эшитайлик-чи, нима деркин!

Онам одам тикилиб кетган купега суқилиб кириб олди-да, эркак билан аёлнинг ўртасига ўтирди. Улар «Қизил Чэнду» қароргоҳи зобитлари эканликларини айтишди. Эркакнинг исми — Юн, аёлники — Ян экан.

Уларнинг гапларидан онам шуни тушундики, талабалар эр-хотин Тинлар ҳақида унча яхши билишмас экан. У Ибинда «маданий инқилоб» гача ҳам одамларни қандай таъқиб қилишгани ҳақида гапириб берди. Эр-хотин Тинлар отамни ҳибсга олишга буйруқ беришганини тан олди.

— Чунки, — деди у, — отам Раис Маога хат ёзиб, Сичуанда бунақаларнинг раҳбарлик қилишига ишониб бўлмаслигини айтганди.

Ян билан Юн онамга уни Чжоу Эньлай билан учрашувга олиб боришга ваъда беришди. Вокзалда уларни бош вазир кутиб олди. Ҳаммани ҳукумат меҳмонхонасига олиб боришди ва Чжоу уларни эртага кечқурун қабул қилади деб огоҳлантиришди. Эртаси куни талабаларнинг йўқлигидан фойдаланган онам Чжоуга мурожаатнома ёзди. У билан гаплаша оладими, йўқми, ҳеч бўлмаса хатни тутқазиб юбориши мумкин-ку. Кечқурун соат тўққизда онам талабалар билан бирга Тяньанмэн майдонининг Халқ мажлиси уйига келди. Учрашув Сичуан залида ўтди. Бу зални безашда 1959 йилда отам ҳам қатнашган эди. Талабалар бошқа вазир олдида ярим давра қуриб ўтирардилар. Жой етишмасди, айримлар ерда, гилам устида чордона курдилар. Онам орқа қаторда ўтирарди.

Бош вазир гапирмай, талабаларнинг гапларини тинглаб ўтирарди. Уларнинг фикрига қўшилмасди ҳам, рад этмасди ҳам. Ҳар замон, ҳар замонда:

— Раис Маонинг изидан бориш керак, жипслашиш зарур, — деб қўярди. Ниҳоят, у, — Яна қандай гаплар бор? — деди сўзини яқунлаётгандай.

Онам шошилиб қолди. Бошқа имкон бўлмайди, деб сапчиб ўрнидан турди:

— Бош вазир, менинг гапим бор...

Референт гапларни ёзиб борарди.

Чжоу онамга қаради. Унинг талаба эмаслиги кўриниб турарди.

— Сиз кимсиз? — сўради бош вазир.

Онам ўз исмини ва лавозимини айтди ва дарҳол сўзини улаб кетди:

— Эримни аксилинқилобчи деб ҳибсга олишди. Мен бу ерга адолат излаб келдим...

Шундан сўнг отамнинг исми ва лавозимини айтди.

Чжоу онамга диққат билан қаради. Отам муҳим лавозимда эди.

— Талабалар кетиши мумкин, — деди у, — Сиз билан эса алоҳида гаплашаман.

— Бош вазир, талабаларга шу ерда қолиб, менинг гувоҳларим бўлишига ижозат берасизми? — Шунини сўраркан онам мурожаатномани олдинда турган талабага чўзди, у Чжоуга узатди.

Бош вазир бош ирғади:

— Майли, давом этинг.

— Эрим, Раис Маога хат ёзгани учун уни қамокқа олишди, — дея тез-тез гапира бошлади онам. — Ўша хатда Чжан Шоуюй эр-хотин Тинларнинг Сичуанга янги раҳбар бўлиб тайинланганларига рози эмаслигини ёзган эди. Чунки Ибинда улар қилган суиистеъмоллардан хабардор эди. Хатда «маданий инқилоб»га нотўғри баҳо ҳам ўз ифодасини топганди. Менинг эрим айрим масалаларда адашса-да, ўз нуқтаи назарини сира ошқора айтмасди. Компартия низомига қатъий амал қилиб, ўз фикрларини Раис Мао билан ўртоқлашгани ёзган эди. Низомга биноан, бу фирқа аъзосининг дахлсиз ҳуқуқидир. Хат уни ҳибсга олиш учун сабаб бўлолмайди. Мен бу ерга адолат излаб келдим...

Онам Чжоу Эньлайннинг кўзларидан «тушундим» деган маънони англади. У шикоятномани кўрди-да, орқада ўтирган референтга энгашиб ниманидир шивирлади. Зал жимжит эди. Ҳамманинг кўзи бош вазирга қадалганди.

Референт Чжоуга Давлат кенгаши тамғали бир неча варақ қоғоз узатди. Чжоу зўрға ёза бошлади — кўп йиллар бурун Яньанда отдан йиқилиб, қўлини синдирганди. Ёзувни тугатиб, қоғозни референтга қайтарди. У овоз чиқариб ўқий бошлади:

«Биринчи: коммунистлар фирқасининг аъзоси сифатида Чжан Шоуюйнинг партия раҳбариятига ёзишга ҳаққи бор. Унинг хатида ҳар қандай жиддий хато мавжуд бўлмасин, бу уни аксилинқилобий фаолиятда айбланишига асос бўлмайди. Иккинчи: тергов ўтказилиши шарт ва Сичуан вилояти пропаганда бўлими мудирининг ўринбосари сифатида Чжан Шоуюйни халқ оммаси танқид қилиши керак. Учинчи: Чжан Шоуюй хусусида яқунловчи қарор «маданий инқилоб» тугагандан кейингина қабул қилиниши мумкин. Чжоу Эньлай».

Қувончидан онамнинг тили калимага келмай қолди. Тилхат Сичуаннинг янги хўжайинлари номига битилмаганди, шу боисдан, уни кимгадир бериши шарт эмасди. Демак, Чжоу онам хатни сақлаб юриши ва лозим кўрган одамгагина кўрсатишини хоҳлаганди.

Вақт ўтиб борарди. Апрельда отам уйга қайтди. Қалбим енгил тортиди, қувониб кетдим. Лекин кўп ўтмай бу қувонч кўрқувга айланди. Отамнинг кўзлари ғалати чақнаб турарди. У қаерда бўлгани ҳақида ҳеч нима демасди, агар бирор нарса гапирса ҳам сўзига сира тушунмасдим. У кечаси билан ухламас, туни билан хонада юриб чиқар, ўзи билан гаплашарди. Бир куни у ҳаммамизни уйдан ташқарига — қаттиқ жала остига ҳайдади, «инқилобий бўрондан ўтиш керак» деб таъкидларди. Бошқа сафар маоши жойланган хат жилдини олиб оловга ташлади.

— Хусусий мулкдан бош тортаман,— деди у гезариб.

Аччиқ ҳақиқат: у ақлдан озган эди. Бу телбаликнинг тиғи онам шўрликка қаратилганди: у онамга ташланар, «уятсиз», «қўрқоқ» деб хўрларди, уни хоинликда айбларди.

Қайтиб келган биринчи кунийёқ, онамга шубҳа билан қараб:

— Шунча вақтдан бери нима иш қилдинг, — деб сўради.

— Онам Пекинга бориб, уни озод қилишлари учун елиб-югурганини айтди. Отам ишонқирамай, бошини сарак-сарак қилди-да, «далили қани, кўрсат» деб талаб этди. Онам Чжоу Эньлайнинг хатини кўрсатмасликка қарор қилди. Унинг ўзида эмаслигини кўриб турар, хатни берсам, тинларнинг қўлига тутқазиб қўйиши мумкин деб ўйларди.

Отам қайта-қайта шу мавзуга қайтаверарди. Онамни ҳар куни сўроқ қиларди. Баъзан қўл кўтаришгача бориб етарди.

Кейинчалик маълум бўлдики, қамоқхонада терговчилар «агар айбингга иқрор бўлиб, имзо чекмасанг хотининг ва болаларинг сендан воз кечадилар» деб таҳдид қилаверишибди. Лекин отам мен иқрор бўладиган нарсам йўқ ва ҳеч нарсага қўл қўймайман деб рад этибди. Шундан сўнг терговчилар хотининг сендан воз кечди дейишибди. У билан кўришишга ҳам имкон беришмабди. Қамоқдан озод қилинганда, терговчилардан бири: «Уйда сени хотининг назорат қилади». Партия сени кузатиб юришни унга топширди. Энди уйинг иккинчи қамоқхона бўлди», дебди. У ўзининг бирданига озод қилинишининг сабабини билмасди. Онам ҳам қамоқхонада уни нима қилишганини билмасди.

Отам: «Мени нега қўйиб юборишди?» — деб сўраганида онам нима дейишни билмасди. Онам унга Чжоу Эньлайнинг хати тўғрисида бир нарса дейишга ботинолмасди. Эр-хотин Тинларнинг ўнг қўли бўлган Чэн Мо ҳузурига борганини ҳам айтолмасди. Тинлардан бирор илинж кутганини эшитса, отам чидай олмасди.

Онам уни даволашга уринди. Вилоятнинг собиқ бошқармаси қошидаги клиникага, кейин руҳий касалликлар шифохонасига мурожаат қилди. Отамнинг номини эшитишлари билан рад этишди. Маъмурларнинг рухсатсиз қабул қилолмаимиз дейишди.

Бир куни онам ётоқхонасида дам оларди, отам ўз хонасида севимли бамбук оромкурсисиди ўтирарди. Бирдан у ўрнидан сакраб турди-да, югуриб онамнинг хонасига кирди. Шовқинни эшитиб, биз ҳам унинг орқасидан югуриб кирдик. Қарасак, онамнинг томоғига ёпишиб бўғаяпти. Зўрға ажратиб олдик. У онамни силтаб ташлаб, чиқиб кетди. Ағдарилиб тушган онам зўрға ўрнига ўтирди. Ранги бўзариб кетган эди. Чап қўли билан қулоғини ушлаб турарди. Отам унинг чаккасига мушт тушириб уйғотган экан. У хўнграб йиғлаётган бувимга ўгирилиб, хотиржамгина:

— Ваҳима қилманглар, ҳеч нарса бўлгани йўқ...— деди.

Кейин бизларга мурожаат қилди:

— Отанглардан хабар олинглар, сўнгра хоналарингга киринглар...

Бувим эрталабгача уларнинг эшиклари олдида ўтириб чиқди. Мен ҳам эрталабгача ухлай олмадим.

Онамнинг чап қулоғи эшитмайдиган бўлиб қолди. У уйда қолиш хавfli эканини ҳис қилиб, эртасигаёқ бўлимига бориб, ётишга бошпана сўради. Цзаофанлар уни яхши кутиб олишди. Кичкинагина жой ажратиб беришди. Бу боғнинг ичкарасидаги мўъжазгина хона эди. Унга стол билан каравот зўрға сиғди. Ўша кечаси биз ҳалиги каталакда, онам, бувим, Сяофан — ҳаммамиз битта каравотда ётиб чиқдик.

Кейинги бир неча кунлар давомида укам Цзиньмин отам билан қолди. Мен онам ёнида яшаб, уни парваришlashда бувимга кўмаклашдим. Кўшни хонада онам ишлайдиган жойдаги цзаофанларнинг ёш сардори яшарди. Мен унга салом бермасдим — балки «капитализм ҳамроҳи» оиласининг аъзоси унга мурожаат қилишни хоҳламас деб ўйлардим. Лекин у бизлар билан одатдагидай саломлашганидан ҳайрон бўлдим. Онам билан жуда назокатли муомаллада бўларди.

Бир куни эрталаб онам эшик олдида ювинаётганда — уйда жой етишмасди, кўшнимиз онамни чақириб, хоналаримизни алишмай-мизми, деб сўради. Унинг хонаси бизникидан икки баравар катта эди. Биз ўша куниёқ унинг хонасига кўчиб ўтдик. У иккинчи каравот топишга ёрдамлашди. Энди биз анча қулайликларга эга бўлиб, бемалол ухладик. Унинг ғамхўрлигидан жуда миннатдор эдик.

Кўзи ғилай бўлган бу ёш йигитнинг чиройли ҳамроҳи бор эди. Бу қиз кечаси уникида ётиб қоларди (ўша пайтларда бунга ишониш қийин эди). Улар биздан тортинмасдилар. Эрталаблари куюқ саломлашардилар. Бахтли эканликлари кўриниб турарди. Мен одамлар бахтли бўлса, меҳрибон бўлишларини шунда тушуниб етдим.

Онам ўзини яхши ҳис қила бошлади, мен отамнинг ёнига қайтдим. Унинг хонаси аянчли бир аҳволда эди: дераза ойналари синдирилган, ёнган мебелларнинг парчалари, кийим-кечакнинг қолдиқлари сочилиб ётибди. Отам менинг уйдалигимга парво қилмасди, айлангани-айланган эди. Кечаси хонамни беркитиб ётардим, чунки у ухلامас, узундан-узоқ суҳбатлари билан бошимни қотирарди. Унинг ёнида яшаш азоб эди. Бир неча бор онамнинг ёнига қочиб бормоқчи ҳам бўлдим, лекин уни қолдириб кетишга виждоним қийналарди.

Бир неча бор менга ташланиб, урди ҳам; кейин қаёққадир ғойиб бўлди. Кўрқиб кетиб, уйдан югуриб чиқдим. Йўлда юқори қаватда яшовчи кўшнини учратиб қолдим:

— Отанг томнинг устига чиқишга уринаётганини кўрдим, — деди у.

Уй беш қаватли эди, зина билан тепага қараб югурдим. Зинапоя майдонининг устида, чап томонда кичик туйнук бор эди, у тўрт қаватли кўшни уйнинг томига олиб чиқарди. Томнинг устига пастаккина тўсиқ панжара ўрнатилганди. Туйнукдан қарасам, отам черепицали томнинг чеккасида турибди. Менга у чап оёғини тўсиқдан ошираётгандай бўлиб кўринди.

— Дада, — дедим титроқ овозда. У кўрқиб кетмасин деб хотиржам оҳангда гапиришга уриндим. Отам жойида қотиб қолди, кейин менга ўгирилди.

— Бу ерда нима қиляяпсиз?

— Дарвозадан ўтишимга ёрдам бериб юбор.

Бир амаллаб унинг қўлидан ушлаб олдим-да, зинапоя майдончасига ўтказдим. У мени пастга олиб тушди, ҳатто сочиқни олиб кўз ёшларимни артди. Лекин бирдан яна жини кўзиди, менга қўл кўтарди.

Цзаофанлар отамнинг даволанишига имкон бериш ўрнига, уни калака қилар, жиннилиги устидан кулардилар. Улар «Чжан жиннининг ҳақиқий тарихи» деган мавзуда давомли «дацзибао»¹ чиқарар эдилар. Унда ўзларининг собиқ ходимларини танқид қилардилар. Бу эса менда нафрат уйғотарди.

Одамларни махлуққа айлантирган нима? Бунчалик шафқатсизлик нимага керак эди? Худди ана шунда менинг Маога бўлган эътиқодим дарз кетди. Авваллари, бошқаларни таъқиб қилишаётганини кўрганимда уларнинг тўла айбсиз эканликларига унча ишонмасдим. Лекин мен ўз ота-онамни яхши билардим. Қалбимда қандайдир шуб-

ҳа уйғона бошлади. Бунинг учун мен кўплаб бошқалар қатори унинг рафиқасини ва «маданий инқилоб» ишлари бўйича гуруҳни айблар эдим. Маонинг ўзи эса тенгсиз император сифатида шубҳа-гумонлардан устун бўлиб кўринарди.

Отам кундан-кунга руҳан ва жисмонан сўниб борарди. Онам яна Чэн Маога мурожаат қилди. У ёрдам қилишга ваъда берди. Лекин вақт ўтиб борар, ёрдамдан дарак йўқ эди. Демак, Тинлардан даволаш учун рухсат тегмаган. Нима қилишини билмай қолган онам жаҳл устида «Қизил Чэнду» қароргоҳи — Ян ва Юн ҳузурига борди.

Сичуан тиббиёт институтида етакчи мавқе «Қизил Чэнду» гуруҳи қўлида эди. Институт қошида руҳий касаллар шифохонаси бор эди. Агар «Қизил Чэнду» бир оғиз шипшитиб қўйса бўлди, отамни шифохонага ётқизишарди. Ян ва Юн онамнинг илтимосига ҳамдардлик билан қарашди, лекин бунинг учун ўртоқларининг мадади кераклигини айтишди.

Мао инсонпарварликни «буржуазия мунофиқлиги» деб эълон қилди. «Синфий душман»га нисбатан ҳамдардлик ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади. Буни кечириб бўлмас ожизлик ҳисоблашарди. Ян билан Юн отамни даволаш зарурлигини сиёсий жиҳатдан асослаб беришлари шарт эди. Бундай асос топилди: у эр-хотин Тинлар таъқибининг қурбони эди. «Қизил Чэнду» қўлида шундай қурол пайдо бўлдики, бу қурол ёрдамида уларни ағдариб ташлаш ҳам мумкин эди. бу эса ўз навбатида «Йигирма олтинчи август»² устидан ғалабани таъминлаши мумкин эди.

Бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Мао янги инқилобий қўмиталар цзаофанлар ва ҳарбийлар билан бирга «инқилобий кадрлар» таркибига киришга чақирарди. «Қизил Чэнду» ҳам, «Йигирма олтинчи август» ҳам Сичуан инқилобий қўмитасида уларнинг вакили бўла оладиган амалдорларни қидирардилар. Уларга тажрибали сиёсатчи-маслаҳатчилар керак эди. «Қизил Чэнду»да отамни энг муносиб номзод деб ҳисоблардилар ва даволанишга розилик бердилар.

«Қизил Чэнду»дагилар отамни Маони ва «маданий инқилоб»га туҳмат қилишда айблаётганларини ҳамда Мао хонимнинг ўзи қоралаганини яхши билишарди. Бироқ бу айбловларнинг бари дацзибаоларда олға суриларди ва бундай варақа шиорларида ҳақиқат кўпинча ёлғон билан аралаштирилган бўларди. Табиийки, уларни тан олмаслик ҳам мумкин эди.

Отамни Сичуан тиббиёт институти қошидаги руҳий касалликлар шифохонасига ётқизишди. У Чэнду шаҳрида жойлашганди. У ерга кириб боришнинг ўзи амри маҳол эди. Отамни олиб кетиш учун келган икки санитар (улар оқ халат кийишмаганди), уни навбатдаги «кураш митинги»га олиб борамиз, дейишди. Касалхонага етиб боришганда, отам уларнинг қўлидан қутулиб чиқишга уринди. Улар отамни бўш хонага судраб киришди ва ичидан беркитиб олишди. Унга зўрлаб тинчлантирувчи қўйлак кийдираётганларини онам билан мен кўрмаслигимиз учун шундай қилишди. Унга қандай қўпол муомалада бўлишаётганини кўриб юрагим ҳапқириб кетди, лекин нима қилай, бу унинг фойдаси учун қилинаётганини тушунардим.

Рухшунос дўхтир Су, унга ташхис қўйиш учун бир ҳафта унинг хатти-ҳаракатини кузатишим керак, деди. Ҳафтанинг охирида шизофрения деган хулосага келди. Отамни электр тепкиси ва инсулин

¹ Д а ц з и б а о — шиор ёзилган лавҳалар.

² «Йигирма олтинчи август» — Чэнду музофотидаги цзаофанларнинг асосий гуруҳларидан бири.

эмлаш билан даволардилар. Бунинг учун уни каравотга боғлаб кўярдилар. Бир неча кундан кейин унинг ҳуши ўзига кела бошлади. Отам кўзларида ёш билан онамга ялинар, дўхтирдан даволаш усулини ўзгартиришини сўрашини илтимос қиларди.

— Шунақа оғрийдики, — дерди титраб-қақшаб, — бундан кўра ўлганим яхши.

— Бу касални даволашнинг бошқа усули бўлмаса нима қилайлик?! — дерди дўхтир.

Мен кейинги сафар келганимда, отам каравотда онам билан гаплашиб ўтирарди. Ёнларида Ян ва Юн ҳам бор эди. Ҳаммаси жилмайишар, отам ҳатто кулиб кўярди. Кўриниши аввалгидан анча яхши эди. Буни кўриб йиғлаб юбордим.

«Қизил Чэнду» раҳбарларининг буйруғи билан отамга алоҳида овқат берардилар, ёнида кеча-кундуз ҳамшира навбатчилик қиларди. Ян ҳамда Юн отамнинг бўлимидаги бошқа ходимлар билан уни кўргани бориб туришарди. Улар отамга ҳамдардлик билдиргани учун ўртоқ Шао гуруҳининг таъқибига учрадилар. Отам Ян билан Юнга яхши муносабатда эди.

Даволаш қирқ кунга яқин давом этди. Июлнинг ўрталарида отам анча тузалди ва уни шифохонадан чиқаришди. Отам билан онамга Чэнду университети ҳовлисида уй беришди. Уларнинг эшигида кўриқчи талабалар турарди. Отамга тахаллус беришди ва ўз хавфсизлигини таъминлаш учун ҳовлидан чиқмасликни тайинлашди. Кеч кириб, қоронғи тушиши билан отам иккимиз сайрга чиқишга муяссар бўлардик.

Бир куни, 1967 йилнинг сентябр ойи охирларида кечаси отам билан онамни уйга олиб келиб қўйишди. Ян билан Юн уни бошқа ҳимоя қила олишмасди, эшиккача кузатиб қўйишди-да, хайрлашишди.

Ота-онам дарҳол эр-хотин Тинлар ва Шао гуруҳининг чангалига тушдилар. Тинлар хатти-ҳаракатлари билан шуни маълум қилдиларки, ходимларнинг келажаги улар энди отамга нисбатан қандай муносабатда бўлишларига боғлиқ бўлади. Ўртоқ Шаога янги ташкил қилинган Сичуан инқилобий кўмитасида отамнинг лавозимига ўхшаш ўрин ваъда қилишди. Бунинг учун у отамнинг «боглаб адабини бериши» керак эди. Отамга ҳамдардлик билдирганларнинг ўзи энди ҳужумга дучор бўлар эдилар.

Бир куни Шао гуруҳидан иккита эркак келиб, отамни «митинг»га олиб кетишди. Анча вақт ўтганидан сўнг улар қайтиб келиб, бориб отамни уйга олиб келишни буюришди. Отам ўз бўлими ҳовлисида деворга суяниб ётарди, ўрнидан туришга урингани кўришиб турарди. Юзи калтақдан кўкариб кетганди, бошидан сочининг ярми қирқиб ташланганди.

Аслида ҳеч қандай митинг бўлмаганди. Отам бориши билан уни бир хонага қамаб, бештача барзанги роса калтаклабди. Отам ҳушини йўқотибди. У ўзига келганда дўппословчилар ғойиб бўлган экан. Уни ташналик қийнар экан, эмаклаб ҳовлига чиқибди. Ўрнидан туришга уриниб кўрибди, лекин оёққа туролмабди. Ҳовлида ўртоқ Шаонинг гуруҳи одамлари юришган экан, лекин унга ҳеч ким ёрдам бермабди.

«Зўравонлар» Чунциндаги «Йигирма олтинчи август» гуруҳидан экан. Бу шаҳар Чэндудан юз эллик мил олисда эди. У ерда шиддатли жанглар кетарди. Янцзи дарёси орқали замбарак ўқлари учиб ўтарди. «Йигирма олтинчи август»чиларни шаҳардан сиқиб чиқаришгандан сўнг, бу ташкилотнинг кўпчилик аъзолари Чэндуга қочиб келдилар, уларнинг айримлари бизнинг бинога жойлашдилар. Улар бекорчиликдан зерикиб, ўртоқ Шаога нолиб қолдилар:

— Қўлимиз қичишаяпти, — дейишди улар, — бекор ўтираверамизми? Ҳадеб сабзавот, кўкат еяверамизми? Қон ва гўштдан ҳам татиб кўришимиз керак. Уларга отамни бирёқли қилишни таклиф этишди.

Шу пайтгача ҳар қандай калтак ва қийноқларга ҳам инграмай, чидаб келган отам ўша кечаси ўкириб йиғлади. Эрталаб ўн тўрт ёшли укам Цзиньмин югуриб келди: «Отамни касалхонага олиб бориш учун замбил бериб турунглар», деди. Ўн уч ёшли Сяохэй бўлса, устара сотиб олиб, отамнинг қолган сочларини қириб ташлади. Кўзгудан ўзининг қиртишланган бошини кўриб отам тиржайди:

— Бу жуда яхши бўлди. Навбатдаги митингда сочимдан тортиб, судраб юришмайди...

Отамни замбилга ортиб, яқин атрофдаги травматология касалхонасига олиб бордик. Уни яхши қабул қилишди. Дабдаласи чиққан баданини кўриб, «дод» деб юборгим келди, томоғимга алланима тикилиб, овозим ҳам чиқмади.

1967 йилнинг охиридан 1969 йилнинг октябригача онамни бир неча бор қамаб, бир неча бор қўйиб юборишди. Қамоқда онамга ҳар хил муносабатда бўлишарди. Айрим назоратчилар уни аяшар, қўллари-ридан келганча (уларни ҳеч ким кўрмаган пайтда, яширинча) ёрдам беришарди. Улардан бири — ҳарбий хизматчининг аёли дори-дармон топиб берарди. Эрининг хизмат ҳақидан ҳафтада бир марта тухум, сут ва товуқ гўшти келтириб берарди.

Саховатли назоратчининг илтифоти туфайли онамни бир неча бор уйга қўйиб юборишди. Эр-хотин Тинлар буни билиб қолиб, назоратчини бошқаси билан алмаштиришди. Янги келган назоратчи аёл одамларни қийнашдан завқланарди. У онамни ҳовлида соатлаб букилиб туришга мажбур қиларди. Қиш пайти онам муздек сувда тиз чўкиб турарди, баъзан ҳушидан кетиб қоларди. Қаҳри қаттиқ бу аёл онамни икки марта «йўлбарс курсиси»да қийноққа солди. Бунда жазоланувчи тор курсига ўтириб, оёқларини олдинга узатиши керак эди. Унинг танасини устунга, сонларини курсига шундай боғлашардики, маҳбус қимирлай олмасди. Товонлари тагига гишт қўйишарди. Бу тизза косасини ёки сон суягини синдириш учун қўлланиларди. Йигирма йил бурун онамни Гоминдан қамоқхонасида ҳам шу усулда қийнагандилар. Бу сафар «йўлбарс курсиси» қийноғини охирига етказишолмади. Чунки онамнинг товонлари устига керакли миқдордаги гиштни қўйишга назоратчи аёлнинг кучи етмади, эркаклар эса унга ёрдам беришдан бош тортдилар. Кейинчалик ўша назоратчига «ақлдан озган» деган ташхис қўйишиб, руҳий касалликлар шифохонасига жўнатишди.

Онам кўп марталаб «капиталистик тараққиёт йўли»ни ёқлашини «тан олиб» иқрорномага қўл қўйиб берди, лекин отамни ҳеч қачон сотгани йўқ, «жосуслик»да айбловларнинг барчасини рад этди.

Онам қамоқдалигида биз болаларга у билан кўришишга рухсат беришмасди, ҳатто унинг қаердалигини ҳам айтишмасди. Мен у қамоқда бўлиши мумкин деб ўйлаган жойларни айланиб, онамни кўриб қолиш илинжида эдим.

Бир пайтлар онамни шаҳарнинг бош савдо кўчасидаги ташландиқ кинотеатр биносига сақлашарди. Баъзан назоратчи орқали унга у-бу нарса бериб юборишга муваффақ бўлардик, гоҳида онамни кўриб ҳам қолардик. 1968 йилнинг кузида мен онамга егулик олиб борганимни эслайман. Уни қабул қилишмади. Энди ҳеч нарса олиб келманглар, дейишди. Буни эшитиб бувим ҳушидан кетиб қолди, у қизим ўлибди, деб ўйлаган экан.

Нима қилишни билмай гаранг эдик. Чидай олмай, укамнинг қўлидан етакладим-да, кинотеатрга бордим. Укам Сяофан билан у ёқдан-бу ёққа юриб, иккинчи қават деразаларидан кўз узмасдик, «ойи, ойижон» деб чақирардик. Уни жудаям кўргим келарди. Укам йиғларди. Лекин онам жавоб бермасди.

Йиллар ўтиб, онам ўшанда бизни эшитганини айтди. «Томи кетган» ҳалиги назоратчи, «болаларининг овози қаттиқроқ эшитилсин, баттар қийналсин» деб деразани очиб қўйган экан.

Ўшанда:

— Агар эрингни сотсанг, ўзинг Гоминдан жосуси эканингни тан олсанг, болаларингни ичкари киритамиз, — деб шарт қўйган экан. — Акс ҳолда сен бу ердан ҳеч қачон чиқиб кетмайсан...

— Йўқ, — дебдилар онам ва йиғлаб юбормаслик учун муштумини шундай қисибдиларки, тирноқлари кафтига кириб кетибди.

* * *

Бувим олтмиш ёшга қараб борарди. Охир-оқибат оғриқлар унинг бардошидан устун келди. Бутун бадани зирқираб оғрирди, айниқса, қулоқлари азоб берарди. Мен уни Метеорит¹ кўчасидаги касалхонага олиб бордим.

Шахсий ҳайдовчиси бўлган автомобилларда юрган ҳаётнинг янги ҳўжайинлари оддий одамлар ташвиши билан қизиқмасдилар. Чэндуга автобуслар юрмасди, инқилоб учун бу муҳим эмасди; одамни одам эзмаслиги учун велорикшаларни тақиқлаб қўйдилар. Бувим юролмасди, уни велосипедга мингаштириб олиб боришга тўғри келарди. Ўша касалхонада «кураш митинглар»да майиб-мажруҳ қилинган кўплаб иштирокчиларни кўрган эдим.

Ниҳоят, бувим тузалди ва биз уни бир амаллаб уйга олиб кетдик.

* * *

Онам ҳамон қамоқда эди. Бувимнинг дарди оғирлашиб борарди. Бир куни у каравотдан туролмади. Дўхтирни уйга чақирининг имкони йўқ эди. Бувимни опамнинг йигити орқалаб касалхонага олиб борди. Бир неча бор шундай қилишга тўғри келди. Ниҳоят, унинг касалини топиша олмаётганини айтишди:

— Унга ёрдам беролмаймиз, — дейишди.

У каравотда ётганича ўлимини кутарди. Унинг ҳаёт шами аста-секин сўниб борарди. Опам, укаларим бир неча бор онамнинг қамоқ-хонасига боришди, уни уйга қўйишни сўраб ёлворишди, лекин ҳар сафар қуруқ қайтиб келишарди. Бувим қимир этмас, лекин кўзи очиқ ётарди.

Ниҳоят, онамни қўйиб юборишди. Онам икки кун бувим тўшаги ёнидан жилмади. Бувим унинг қулоғига алланималарни пичирларди. У онамга нега касал бўлиб қолганини айтиб бераётган экан.

Ўртоқ Шаонинг гуруҳига кирувчи қўшнилари ҳовлида бувимга қарши «кураш митинги» ўтказишибди. Қандайдир хунвейбинлар уйга тинтув ўтказишга келиб, Кореядаги уруш йилларида давлатга топширган қимматбаҳо буюмлари учун берилган гувоҳномани мусодара қилишибди. Бувимни «эксплуататор синфнинг сассиқ вакили» деб айтишибди, бўлмаса қимматбаҳо буюмларни қаердан олармиш. Кей-

¹ «Маданий инқилоб» йилларида муаллиф сургун қилинган Чэндуга бу кўчага метеорит тушгани учун шундай аталарди.

ин уни столчага ўтқазиб қўйишибди. Ер нотекис экан, столча лиқиллармиш, боши айланар, қўшнилар эса бақришармиш. Укам Сяофаннинг қизини зўрлаганликда айблаётган аёл қўлидаги таёқ билан столнинг бир оёғига қаттиқ урибди. Мувозанатни йўқотган бувим ерга йиқилиб тушибди. Ўшанда ерга қаттиқ урилган белида пайдо бўлган кескин оғриқ ҳамон давом этарди.

Орадан уч кун ўтиб, бувим вафот этди. Онам яна қамоқхонага қайтди.

Ўшандан бери бувимни кўзимда ёш билан хотирлайман. Жуда ажойиб инсон эдилар бувим — ҳаракатчан, истеъдодли, ақлли. Афсуски, унинг қобилиятидан фойдаланилмади. Кичик бир шаҳарнинг манман деган полициячисининг қизи, генералнинг жорияси, катта оиланинг ўғай онаси, икки амалдор коммунистнинг она ва қайнонаси ҳеч қандай бахт кўрмай яшаб ўтди. Унинг дўхтир Ся билан турмушига ўтмиш соя ташлаб турарди. Эр-хотин жуда қашшоқ яшашди, японлар босқинини, фуқаролар урушини бошдан кечиришди. Бувим ҳаётининг асосий қисмини кўрқувда ўтказди, бир неча бор ўлим билан юзма-юз келди. У кучли аёл эди, лекин бошига тушган бахтсизликлар, игво ва тухмат тошлари унинг иродасини букди. Қизи чеккан азоблар, айниқса, уни адойи тамом қилди. Фам-андух, дард-аламдан ўлиб кетди бечора бувим.

Албатта, бошқа оддий сабаблар ҳам бор эди, тиббий ёрдамнинг йўқлиги, қизини бир кўришга зорлиги уни ҳолдан тойдирди. Бунинг барига сабаб «маданий инқилоб» эди. Одамларга шунчалик азоб-уқубат келтирган инқилобнинг нимаси яхши? — сўрардим ўзимдан. «Маданий инқилоб»ни кўргани кўзим йўқ, нафратланаман, дердим қайта-қайта. Лекин ҳеч нарса қилолмаганимдан, қўлимдан ҳеч нарса келмаганидан жиғибийрон бўлардим.

Мен бувимга яхши қарай олмадим деб ўзимни койирдим. Бувим касалхонада ётган айни пайтда мен Бин ва Вэн билан танишган эдим; улар билан дўстлигим, мени бувимдан узоқлаштирди, унга бепарво бўлиб қолдим, унинг изтиробларини тушунмадим. Бувим ўлим тўшагида ётса-ю, мен қувончларга фарқ бўлиб юрсам... Ўзимга алам қилиб кетди. Севилмасликка қарор қилдим. Шу йўл билан гуноҳимни ювмоқчи бўлдим.

Кейинги икки ойни мен Чэндуда, дугонам Нана ҳамда синглим билан ўтказдим. Зўр бериб бизни коммунага олишга рози бўладиган бирор «қариндош»ни топишга уриндик. Даладан ҳосил йиғиштириб бўлинмасдан шундай одамни топиб улгуриш керак эди. Чунки пайлар шу пайтда тарқатилар эди, агар улгурмасак, келаси йилга ейдиган ҳеч нарсамиз бўлмасди. Чунки давлат берадиган ёрдам январдаёқ тугаган эди.

Бин мени кўргани келганда, уни совуқ кутиб олдим ва бошқа келмагин деб илтимос қилдим. У хат ёзиб турарди, мен уларни ўтга ташлардим. Ниннандан Вэн келиб қолди. Мен кўришишдан бош тортидим. У Ниннанга қайтиб кетди. 1970 йилнинг ёзида у яшаган қишлоқ ёнидаги ўрмонда ёнғин бошланди. У дўсти билан супурги олиб ўтни ўчиришга уринишибди. Қаттиқ шамол уларга олов пуркабди. Афғ-башаралари таниб бўлмас даражада куйиб кетибди. Уларнинг иккаласи ҳам Ниннандан партизанлар уруши давом этаётган Лаосга қочиб кетишибди. Ўша пайтларда кўплаб йирик амалдорларнинг болалари яширинча Лаос ва Вьетнамга ўтиб кетардилар. Ҳукуматнинг тақиқлашларига қарамай, улар америкаликлар билан жанг қилгани борардилар. Бундай навқирон йигитлар «америка империализми» билан урушиб, ўзларига ёшлик гурурини қайтариб олиш мумкин деб ўйлардилар.

Бир куни, Лаосдалигида, Вэн америка самолётларининг хужуми тўғрисидаги огоҳлантириш сиренасини эшитиб, қўлидаги автомат билан олдинга ташланади, бироқ тажрибасизлиги туфайли, ўзининг ўртоқлари қўйиб кетган минани босиб олади. Кучли портлаш уни тилка-пора қилиб ташлайди. Ундан менда хотира бўлиб, Чэнду кўчасидаги сўнгги учрашув — аламли боқиши қолди.

Дэян¹ да бир йил яшаганимдан сўнг, ўзгариш юз берди. Шифокорлар сафига кирдим. Мен яшаётган қишлоқ сафарбар қилинган қишлоқ хўжалик бригадаси ўз поликлиникасига эга эди. Унча мураккаб бўлмаган касалликлар шу ерда даволанарди. Поликлиникани қишлоқ билан бирга бригада таъминларди. Оддий даволашлар учун поликлиникага пул тўланмасди. Мазкур поликлиникада иккита шифокор ишларди. Улардан бири эллигинчи йиллари Дэян уездидаги тиббиёт институтини битириб, ўз қишлоғига қайтиб келган йигит эди. Иккинчиси ўрта яшар соқолли киши бўлиб, анъанавий хитой табобатидан яхши хабардор киши эди. 1964 йили коммуна уни малака ошириш учун шу поликлиникага юборганди.

1971 йил бошларида коммуна раҳбарияти поликлиникага ишга «ялангоёқ шифокор»ни олишга қарор қилди. Бу сўз шифокор деҳқонлар яшайдиган ерда истиқомат қилиши керак деган маънони билдирарди. Чунки қишлоқдаги деҳқонлар пойабзални аяб, далада ишлаётганда кийишмасди. Ўша пайтларда «Ялангоёқ шифокор» шиори «маданий инқилоб»нинг кашфиёти сифатида кенг ташвиқот қилинарди. Қишлоғимдагилар мендан қутулиш учун ана шу шиорга ёпишиб олдилар: агар мен поликлиникада ишласам ейиш, ичиш, кийинишим учун қишлоқ эмас, балки бригада пул тўлайдиган бўларди.

Мен эса шифокор бўлишни орзу қилардим. Яқинларимнинг касалга чалиниши, айниқса, бувимнинг ўлими бу касбнинг муҳимлигига мени ишонтирди. Дэянга келишдан олдин дугонамдан нина билан даволашни ўрганиб олдим. Бундан ташқари «ялангоёқ шифокорга қўлланма» китобини ёдлаб олдим.

«Ялангоёқ шифокор»ни тарғиб қилиш Маонинг сиёсий ўйинларидан бири эди. У «маданий инқилоб»гача бўлган Соғлиқни сақлаш вазирлигини деҳқонлар саломатлиги ҳақида қайғурмай, фақат шаҳарликлар, айниқса, партия ходимларига ғамхўрлик қилаётгани учун қаттиқ қоралади. Мао қишлоққа бориб ишлашни хоҳламаётган, айниқса, чекка жойларга эътибор бермаётган дўхтирларнинг пўстагини қоқди. Лекин вазиятни яхшилаш учун у ҳеч қандай кўрсатма бермади. Шу тариқа «маданий инқилоб» йилларида тиббиёт ишлари ёмон аҳволга тушиб қолди. Деҳқонлар орасидан дўхтирларни кўплаб етиштириш керак, деб таклиф қилди у, уларни институтларда ўқитиш шарт эмас. Амалий иш вақтида малакасини оширса бўлгани... 1965 йилнинг 26 июнида у «қанча кўп ўқисанг, шунча кўп аҳмоқ бўласан» деган фикрни ўртага ташлади ва бу шиор Маони ҳамда соғлиқни сақлаш учун ҳаракат тамойилига айланди.

Мен ҳеч қандай тайёргарликсиз мажбуриятимни бажаришга киришдим. Поликлиника бир тепалиқда жойлашган катта зал бўлиб, мен яшайдиган жойдан бир соатлик масофада эди. Унинг ёнида дўкон ҳам бор эди. Дўкон гугурт, туз ва соя қайласи билан савдо қиларди, буларнинг ҳаммаси махсус қоғоз билан бериларди. Мен эса поликлиникада ишлаётган дўхтирларга ёрдамлашар, катта китобга қараб деҳқонларга дори-дармон олиш учун қоғоз ёзиб берардим.

¹ Чэндудан унча узоқ бўлмаган коммуна. Асар муаллифи ана шу коммунага кўчиб ўтишга муваффақ бўлганди.

САРСОН-САРГАРДОН

(1969–1972)

Чэндудан уч кунлик масофада – Шимолий Сичанда йўл иккига айрилади, бири Минга, отамнинг лагерига, иккинчиси Ниннанга онамнинг лагерига олиб борарди. 1969 йилнинг ноябрида онамнинг Ниннандаги лагерга жўнатишди. Улар беш юзтача киши бўлиб, ора-лариди собиқ амалдорлар, цзаофанлар ва «капитализм ҳамроҳлари» бор эди. Чэндудан уларни шошилишч жўнатишгани учун яшашга жой тайёрланмаганди. Бу ерда Чэндудан Юньан вилояти маркази Кунь-минга темир йўл ўтказилган ҳарбий муҳандислардан қолган бараклар бор эди. Ҳайдаб келинганлар ана шу баракларга, сифмаганлар маҳаллий деҳқонлар уйларига жойлаштирилди.

Бошқалар сингари онам ҳам чўчқахона олдида навбатчилик қилар, жониворларни бўрилардан кўриқларди. Похол ва пахса билан тикланган барак – кулбалар нарёғидан тоғ тизмалари бошланарди. У ерни Бўри уяси деб аташарди. Маҳаллий аҳоли янги келганларга таъкидлаганидек бўрилар жуда ақли бўлишаркан. Чўчқахонага кириб олган бўри чўчқанинг қулоғи тагини қашиб, ялай бошларкан. Шунда у эриб кетиб, тўполон қилмас, чийилламас экан. Кейин жониворнинг қулоғидан тишлаб, ташқарига етаклаб чиқаркан, думи билан силаб-сийпаб узоқроққа олиб кетаркан. Чўчқа эса ўзини севгилисининг оғушида гумон қилиб, эргашиб кетавераркан. Анча жойга боргач, бўри унга ташланиб, ғажиб ташларкан.

Деҳқонлар бўрилар, шунингдек, баъзан учраб турадиган қоплонлар ҳам оловдан кўрқади, деб шаҳарликларни огоҳлантиришганди. Шунинг учун чўчқахона ёнида ҳамиша гулхан ёқишарди. Онам гулхан ёнида ўтириб, кўплаб уйқусиз тунларни бўрилар увиллашини тинглаб, кўкда юлдузлар учишини кузатиб ўтказарди.

Бир кун кечқурун унча катта бўлмаган кўл бўйида кир юваётган онам, сувнинг нариги томонида кўзлари ёниб турган бўрини кўриб қолди. У онамдан кўз узмай турарди. Ойимнинг юраги орқасига тортиб кетди. Лекин у болаликдаги дўсти — Катта Ли айтганларини эслади. У бўрига дуч келиб қолганда нима қилиш кераклигини ўргатганди: ваҳимага тушмасдан, орқага ўтирилиб қочмасдан, бўридан кўз узмаган ҳолда, тисланиб, аста-секин кейинга чекинган маъқул... онам у билан изма-из келаётган бўридан кўз узмай, орқасига тисарилиб, қишлоқ томон силжий бошлади. Қишлоқ чегарасига етганда бўри тўхтади, ёниб турган олов кўриниб, одам товушлари эшитила бошлаганди. Онам чаққонлик билан ортга бурилди-ю, ўзини қия очиқ турган эшикка урди.

Онам ерга тўшалган похол устида ётаркан болаларининг ёшлик пайтларини эсларди. Лекин хотиралари унча кўп эмасди. Чунки, биз ўсар эканмиз, онам уйда жуда кам бўларди. У иши деб оиласини қурбон қилганди. Энди бўлса бундай бемаъни фидойиликдан қаттиқ афсусланарди. Болаларига бўлган соғинч, ҳасрат унга чексиз азоб берарди.

1970 йилнинг феввалида, Хитой янги йилига ўн кун қолганда, онамнинг отряди коммунада уч ой яшагач, уларни лагер олдида саф тортиришди. Улар бу ерга қандайдир ташриф билан келаётган олий мартабали ҳарбийни кутиб олишлари керак эди. Узоқ кутишлардан сўнг, ҳув олисда, катта йўлдан айрилган сўқмоқда бир қиёфа кўринди. Албатта, бу бошлиқ эмасди, каттакон бўлганда, машинада, тагин бош-

қалар қузатувида келган бўларди. Лекин маҳаллий деҳқонга ўхшамасди — бўйнига чиройли шарф ўраб олганди. Келаётган кимса — елкасига катта сават кўтариб олган қиз бола экан. Онам ҳалиги кимсанинг яқинлашиб келишини юрак ютиб кутарди. Бир у келаётган мен бўлсам керак, деб ўйлар, бир «менга шундай туюлаяпти» деркан. «Қани энди бу Эрхун бўлса эди!» — деб ичида худога ялинаркан. Бирдан атрофдагилар онамни турта бошлашибди:

— Ҳой, қарасанг-чи, бу сенинг қизинг-ку! Эрхун келаяпти! Бу Эрхун!

Худди бутун умрга чўзилган айрилиқдан сўнг, онам мени илк бор ана шундай кўрганди. Лагерга келган биринчи меҳмон мен бўлибман. Шундан бўлса керак мени ҳам қувонч, ҳам ҳасад билан кутиб олишди. Мен елкамда кўтариб келган катта сават колбаса, тухум, ширинликлар, пишириқлар, шакар ва гўшт консервалари билан тўла эди. Биз — онамнинг беш боласи ва Кўзойнак — опамнинг эри бу озиқ-овқатларни анча вақт давомида ўз улушларимиздан йиққан эдик.

Онамнинг лагерида ўн кунча бўлганимдан сўнг, янги йил туғаши билан отамнинг лагерига йўл олдим. Отам лагери баланд тоғда жойлашган экан. Каттакон лагерда минглаб маҳбуслар — собиқ амалдорлар жазо муддатларини ўтаётган эканлар. Бир йилдан зиёд вақтдан бери кўрмаган отамга кўзим тушиши билан юрагим ғалати бўлиб кетди. Иккита халтани тўлдириб, инқиллаб гишт ташиётган экан. Эғнидаги эски кўк пиджаги шалвираб турарди. Почаси қайрилган шимдан чиқиб турган қилтириқ оёқлари одамнинг раҳмини келтирарди. Қуёшда қорайган юзини ажин босган, сочлари оқариб кетганди. Кўзи менга тушиб, шошиб қолди. Қўлидаги юкини ерга қўйди. Ёнига югуриб бордим. Хитой анъанасига кўра, ота қизига қўл теккиза олмайди, бағрига босолмайди. Мени кўрганидан нақадар бахтли эканини кўзлари айтиб турарди. Меҳр ва соғинч тўла кўзларини кўриб, кўнглим эриб кетди. Унинг дард-алам ва ҳасрат тўла кўзларида бошидан кечирган азоблари акс этиб турарди. Ундаги ёшлик ғайрати кексалик додирраши билан алмашганди. Ҳолбуки, у куч-қувватга тўлган ёшда эди, у эндигина қирқ саккизга кирганди. Томоғимга алланарса тикилиб қолгандай бўлди. Кўзларига тикилиб, эси оғанлик аломатларини қидирардим. Йўқ, у телбага ўхшамасди. Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди.

Бир хонада у билан бирга яна етти киши яшарди. Ҳаммаси унинг бўлимидан эди. Хонанинг биттагина кичик дарчаси бор эди, шунинг учун кундузи ёруғ тушсин деб эшик очиб қўйиларди. Ҳамхоналар бир-бири билан қарийб гаплашишмасди. Мен билан ҳеч ким саломлашмади ҳам. Бу ердаги муҳит онам отрядидаги аҳволдан анча оғир эканини ҳис этдим. Гап шундаки, бу лагер тўғридан-тўғри Сичуан инқилобий қўмитасига, яъни эр-хотин Тинларга бўйсунарди. Бу ерда отамни таҳқирлашлар, азоб беришлар, «кураш митинглари»га судрашлар ҳамон давом этарди.

Отамни ошхонага киритишмасди, «Маога тил теккизган» бу одам овқатни заҳарлаши мумкин, деб ҳисоблашарди. Бунга ҳеч ким ишонмаслиги муҳим эмасди. Мақсад уни таҳқирлаш эди.

Отам барча хўрлашларга мардона чидаб келди. Фақат бир марта ғазабига эрк берди. У лагерга келган пайтида устига «Амалдаги аксилинқилобчи» деб ёзилган оқ боғични бериб, енгига боғлашини буюрдилар. Отам боғични ғазаб билан улоқтириб ташлаб, бақариб берди. «Мени ўлгунимча калтаклашларинг мумкин. Лекин мен буни енгимга боғ-

ламайман», деди. Цзаофанлар чекиндилар. Отам ҳазиллаш-маётганини улар яхши тушунишди. Уларга отамни ўлдириш ҳақида буйруқ берилмаганди...

1971 йилнинг охирида лагерга укам Цзиньмин келди. У отамнинг соғлигидан шундай ташвишга тушдики, баҳоргача шу ерда қолиб кетди. Кейин у ўзининг қишлоқ хўжалик бригадасидан дарҳол қайтиб бориши ҳақида буйруқ олди. Акс ҳолда, ҳосил йиғиб олингач, уни овқатланиш рўйхатиға киритмасликлари мумкин эди. Отам уни поездгача кузатиб қўйди. Йўлда улар индамасдан узоқ юрдилар. Отам бирдан нафас олмай қолди. Цзиньмин уни йўл четига ўтқазди. Отам анчагача нафасини ростлашга уринди. Цзиньмин унинг гапларини зўрға эшитди:

— Афтидан, кўп яшамасам керак, — деди отам. — Ҳаёт — туш экан.

Цзиньмин отасининг ўлим ҳақида гапирганини ҳеч эшитмаганди. Уни тинчителишга тушди. Лекин отаси секин гапирди:

— Мен ўлимдан қўрқаманми? — деб ўз-ўзимдан сўрайман. Йўқ, қўрқмайман деб ўйлайман. Менинг ҳаётим ўлимдан баттар. Бу азоблар сира тугамайдиғанга ўхшайди. Баъзан кучсизлигим устун келади. Осойишта дарёси соҳилига бориб, ўйлайман: «Битта сакрасам ҳаммаси тамом бўлади». Кейин ўз-ўзимга «йўқ» дейман. Агар мен оқланмасдан ўлиб кетсам, сизлар бутун умр қийналасизлар... Кейинги пайтларда мен кўп ўйладим. Болалигим жуда оғир ўтган. Ижтимоий тузум ўта адолатсиз эди. Мен уни тузатиш учун коммунист бўлдим. Бунинг учун кўп йил давомида анча ишлар қилдим. Лекин бу халқ учун нима берди? Менинг ўзимга-чи? Нега энди охир-оқибат мен ўз оилам учун жазога айландим? Ажру қасосга ишонувчи кишиларнинг айтишича, гуноҳи бор кишининг ҳоли, барибир, вой бўларкан. Мен ҳаётимда шундай гуноҳ қилганим ҳақида жуда кўп ўйладим. Ҳа, мен тушундим — қатл тўғрисида буйруқлар берганман...

Отам Цзиньминга Чаоянда ер ислоҳоти пайтида ўлим ҳукмига имзо чекканини гапирди. Ибиндаги каллакесарлар тўдаларининг бошлиқлари номини санади.

— Лекин улар одамларга шу қадар ёвузлик қилдиларки, — деди отам, — худоларнинг ўзлари ҳам уларни ўлдиришга амр этган бўларди. Унда мен нима қилдим, нега менга бунча зулм қилишяпти?

Отам узоқ жим қолди, сўнг қўшиб қўйди:

— Агар мен мана шу яшаганимдай ўлиб кетсам, коммунистлар партиясига бошқа ишонма...

УЧИШ УЧУН ҚАНОТ КЕРАК

(1972—1978)

(«Ялангоёқ шифокор», деҳқон, дегрез, электрчи бўлиб ишлаб, кўплаб тўсиқларни енгиб ўтган муаллиф Сичуан университетининг инглиз тили факультетига ўқишга кирди. Уқишни тугатгач, ўрнатилган қоидага қарамай ўзи ишлаган фабрикага бормайди, университетда инглиз тили ўқитувчиси бўлиб қолади. Шу муносабат билан уни дарҳол қамоққа, бир йиллик «қайта тарбиялаш» курсига жўнатишади. Муаллифнинг иккинчи укаси Сяохэй мактабни битиргач, қишлоққа сургун қилинишдан қутулиб қолиш учун учувчилик билим юртига ўқишга киради).

... Ҳамма қатори Сяохэй ҳам партия сафига киришни истарди. Бу унинг учун ҳаёт-мамот масаласи эмасди. Одатда ҳарбий хизматни битирган деҳқон қишлоққа қайтишга мажбур эди. Аскар қаердан ча-

қирилган бўлса ўша ерга қайтарди. Армияга Чэндудан кетган Сяохэй ҳар қандай вазиятда ҳам у ердан иш билан таъминланиши керак эди. лекин партияга аъзо бўлиш унинг истиқболига йўл очар, кенг имкониятлар берарди. Партия сафига кирмаслик эса шубҳа уйғотарди. «Уни нега партияга олишмаган, нимасидир борга ўхшайди», деб ўйлашарди. Сяохэй марксизм классиклари ҳамда Мао Цзэдун таълимотини пухта ўрганиб, турли чиғириқлардан яхши ўтиб, зобит бўлди ва партия сафига ўтди.

* * *

Қишлоқ сафаридан қайтиб келсам, менинг факультетимга ғарбда таҳсил олиш учун битта стипендия берилибди. Бу стипендия ғарбнинг билим юрларида малака ошириш имконини берарди. Лекин у менга тегмади.

Бу хабарни мен профессор Ло хонимдан эшитдим. У етмишдан ошган бўлиб, ҳасса таяниб юрарди. Лекин жуда ҳаракатчан, фаол аёл эди. Инглизчани жуда тез гапирарди. У Қўшма Штатларда ўттиз йилча яшаган эди. Унинг отаси Гоминдан пайтида Олий суднинг аъзоси бўлганди. Қизига ғарбча маълумот беришни истаган отаси уни Америкага ўқишга юборганди. Ло хоним Америкада Люси номини олди ва америкалик Люк деган талабани севиб қолди. Улар турмуш қурмоқчи бўлишди ва режаларини йигитнинг онасига айтишди. У бўлса:

— Люси, сен менга жуда ёқасан. Лекин болаларингиз кимга ўхшаб туғилади, — деди. — Ахир, бу оддий иш эмас...

Люси Люк билан алоқани узди. Ёқтирмаган оилага келин бўлишга унинг гурури йўл қўймасди. Эллигинчи йилларнинг бошларида коммунистларнинг ғалабасидан сўнг, Люси ватанига қайтиб келди. У барибир Люкни унутмади ва турмушга жуда кеч чиқди. Эри хитойлик инглиз тили профессори эди. Уни севмасди ва доимо жанжаллашиб юрарди. «Маданий инқилоб» йилларида уларнинг уйини тортиб олишди. Профессорлар каталакдек уйда яшашга мажбур бўлишди.

Профессор Ло мени жуда яхши кўрарди. «Сенда ўзимни, ёшлигимни кўраман» дерди у. Эллигинчи йилларда ҳаётда бахтини топиш учун у ҳам исён кўтарганди. Бироқ, бунга муваффақ бўлолмади. Шунинг учун менинг омадли бўлишимни истарди. Стипендия ҳақидаги хабарни ва чет элга сафарни эшитиб, қаттиқ ҳаяжонланди. Чунки мен узоқ қамоқда эдим ва ўз манфаатимни ҳимоя қила олмасдим. Ўринни ўртоқ Ига беришибди. У мендан бир ёш катта эди ва партияга кириб улгурганди. «Маданий инқилоб» йилларида университетни битирган И ва бошқа ёш ўқитувчилар инглиз тили курсига қатнардилар. Профессор Ло ана шу тингловчиларга инглиз тилидан сабоқ берарди.

Фақат профессор Ло эмас, бошқа айрим профессорлар ҳам ғарбга ўртоқ И ўрнига менинг боришимни маъқул кўрардилар. Лекин ҳеч қандай таъсир кучига эга эмасдилар. Бу борада менга фақат онамгина ёрдам бериши мумкин эди. Онамнинг маслаҳати билан отамнинг собиқ ҳамкасбларига учрашдим. Улар ҳозир университетларга мутасадди эди

— Мен шикоят ёзмоқчиман, — дедим уларга. — Ўртоқ Дэн Сяопиннинг айтишича, университетларга бўлажак талабаларни қобилиятига қараб олиш керак. Чет элга малака ошириш учун борадиганларни ҳам шу тамойил бўйича танлаш ўринли бўларди. Бунинг учун ҳалол мусобақа ўтказиш, яъни имтиҳон ўтказиш лозим...

Шунда кутилмаганда Пекиндан буйруқ келиб қолди. 1949 йилдан бери илк бор ғарб мамлакатларида таҳсил олиш стипендияси ягона умумдавлат имтиҳони асосида тайинланадиган бўлди. Бундай имтиҳонлар Пекин, Шанхай ва қадимги пойтахт — Сиан шаҳрида айни бир пайтда ўтказилиши режалаштирилганди.

Менинг факультетим Сианга учта номзодни юборадиган бўлди. Ўртоқ Ининг бориши ҳақидаги қарор бекор қилинди. Иккита номзод сайланди. Учинчи номзод эса ёзма ва оғзаки имтиҳон топширадиган бўлди.

Имтиҳон топширган йигирмадан зиёд талабгор орасида мен ҳар икки фандан ҳам олий балл тўпладим ва учинчи номзод бўлиб, имтиҳон топшириш учун Сианга борадиган бўлдим.

Иккита ўқитувчи ва партия котибининг ўринбосари билан биргаликда Сиангача поездда бир кеча кундуз йўл босдик. Йўл-йўлакай имтиҳонларга тайёрланиб бордим. Ёзмани ҳам, оғзаки имтиҳонни ҳам аълога топширдим. Бу хабарни эшитган онам янада катта гайрат билан отамни оқлашга эришишга киришди. Чунки ота-онамнинг қоралангани уларнинг ўлиmidан кейин ҳам болаларнинг келажагига таъсир қиларди. Отамнинг оқланганига доир дастлабки тавсифда ҳам «жиддий сиёсий хатолар» тўғрисида ёзилганди. Хитой эркин мамлакат бўлиб қолган тақдирда ҳам менга чет элга кетишга рухсат берилмаслигини яхши биларди.

Отамнинг ҳозирги пайтда оқланиб, вилоят маъмуриятларида ишлаётган собиқ ҳамкасбларига мурожаат қилган онам ўз аризасида Чжоу Ёнълайнинг отамнинг Мао Цзэдунга хат ёзишга ҳаққи борлиги ҳақида номасини далил сифатида кўрсатди. Шу номага асосан отамнинг ишини қайта кўриб чиқишлари мумкин эди. Онам бу ҳужжатни авайлаб асраб юрарди. У Чжоу Ёнълайнинг хатини ўн бир йилдан сўнг Чжоу Цзиян бошлиқ вилоят ҳокимларига топширишга қарор қилди.

Жуда қулай пайт эди: Маонинг таъсир кучи йўқола бошлаганди. Бу ўринда таъқибга учраганларни оқлаш билан шуғулланаётган Ху Яобон катта роль ўйнади. Бир куни Метеорит кўчасида масъул ходим пайдо бўлди. У отамнинг партиявий тавсифномасини олиб келганди. У онамга топширган бир варақ папирус қоғозидан отамнинг «яхши ходим ва партиянинг муносиб аъзоси» бўлганлиги ёзилганди. Бу отамнинг расмий равишда оқланганини билдирарди. Шундан кейин Пекин Маориф вазирлиги менинг стипендиямни тасдиқлади. Қувончимнинг чеки йўқ эди. Мени қизғин табриклашди. Кўпчилик учун, айниқса, мен учун бу жуда катта воқеа эди.

Мени Пекинга, чет элга боровчилар учун махсус очилган курсга юборишди. Аввалига бир ой давомида миямизни «ювишди», кейин яна бир ойга бутун Хитой бўйлаб саёҳатга жўнатишди. Нима мақсадда? Ватанимизни гўзаллиги билан лол қолдириш, токи бизда Хитойни тарк этиш иддаоси бўлмасин. Кийим сотиб олиш учун пул ҳам беришди. Ажнабийлар ҳузурда тузукроқ кийинишимиз керак эди-да!

Пекиндан учиб кетарканман, самолёт ойнасидан қараб, кумуш қанотлар остидаги Ерни кўрдим. Она-Ер, туғилиб ўсган жойларим, Хитой мендан узоқлашиб борарди. Мен яна бир бор ўтмиш ҳаётимни кўз ўнгимга келтирдим-да, нигоҳимни келажакка қаратдим. Шу онда бутун дунёни бағримга босгим келди.

ХОТИМА

Мен ўз уйим сифатида Лондонни танладим. Қарийб ўн йил давомида ортда қолдирганим Хитой ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилдим. Кейин, 1988 йилда онам Англияга келди. Шунда у менга оиламиз тарихини, ўзининг ва бувимнинг ҳаётини гапириб берди. У Чэндуга қайтиб кетди. Мен ўйларим ва хотираларим оғушида қолдим, ўтмишимизни йиғлаб-йиғлаб эсладим. Шундан кейин «Ёввойи оққушлар»ни ёзишга қарор қилдим. Ўтмиш ҳақидаги эсдаликларим мени қийнамай қўйди, оғриқларим ортда қолди. Чунки мен муҳаббатга эришдим, оёғим остида мустаҳкам заминни ҳис қилдим, оёйишта яшай бошладим.

Хитой мен чиқиб кетганимдан бери таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. 1978 йили коммунистик партия Маонинг «синфий кураш»ини ахлатхонага ағдарди. Синфий душманлар оқланди. Улар орасида 1955 йилда «аксилинқилобчилар» деб тамға босилган онамнинг манжуриялик дўстлари ҳам эркин нафас олдилар. Уларнинг оилаларини таъқиб этиш расмий тўхтатилди. Жисмоний оғир меҳнатни ташлаб, яхши, енгилроқ ишларда хизмат қила бошладилар. Кўпларни партиёга қайта тиклаб, давлат ишларига жалб этдилар. 1980 йилда амакиваччам Юйлин, рафиқаси ва болалари қишлоқдан Цзиньчжоуга кўчиб ўтишга рухсат олдилар.

Хитой эшиклари борган сари кенгроқ очилаверди. Укаларимдан учтаси ҳозир ғарбда яшаяпти. Цзиньмин қаттиқ жисмлар физикаси бўйича таниқли мутахассис, Англияда, Саутгемптон университетида илмий тадқиқотлар олиб бораёпти. Сяофан Страсбург университетида халқаро савдо магистри даражасини олиб, француз компанияларидан бирида ишламоқда. Фақат синглим Сяохунгина Хитойда қолди. У Чэндудаги Хитой таботати институти бошқармасида ишлаёпти. Унинг эри Кўзойнак банк раҳбарларидан бири. 1983–1989 йиллар мобайнида ҳар йили онамни кўргани Хитойга бориб турдим. Энди Мао давридаги кўркувдан асар ҳам йўқ...

*«Иностранная литература»
журналининг 2005 йил 9-сонидан
жузъий қисқартиришлар билан
олинди.*

1991 йил, май.

Пиримқул ҚОДИРОВ

Буюк мувозанат

Бизнинг Ўзбекистон дунёнинг шундай бир минтақасида жойлашганки, бу ерда бутун ҳаёт, бутун маданият, бутун тарих инсон ва табиат орасидаги нозик мувозанатни изчил сақлаб яшашга асосланган. Бу мувозанат салгина бузилса, инсон ҳам, табиий мавжудот ҳам қанчалик зарар кўриши қуйидаги оддий мисолда кўзга ташланади.

Бизни ўраб турган бутун яшил олам, ариқлардан сув ичадиган боғ-роғлар, экинзорлар ёз иссиқлари суғориб парвариш қилинмаса ҳаммаси қуриб қолади. Инсон меҳнати ва ақл-заковати ҳар гал уларни ҳалокатдан қутқаради. Айни пайтда, инсоннинг ўзи ҳам шу боғ-роғлар ва экинзорларсиз кун кўролмади.

Демак, бизнинг суғориладиган минтақамизда инсон билан табиат бир-бирларидан нажот топиб яшайди. Бундай ҳаёт тарзи неча минг йиллик тарих давомида сайқал топиб, юксак бир мувозанат ва маданият даражасига кўтарилган.

Инсон иродасига бўйсуниб, ариғу анҳорлардан қишлоқ ва шаҳарларга оқиб бораётган сувни одамлар боғ-роғлар ва экинзорларга заргарона меъёр билан таратмасалар, ҳаммаёқни сув босиб, табиий офат юз бериши мумкин. Шундан сезиш мумкинки, табиатдаги оддий сув инсон ақл-заковати ва суғориш маданияти билан бойитилгандан кейин нажоткор обиҳаётга айланади.

Минтақамиз халқлари Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Мурғоб ва бошқа дарёлар сувидан асрлар давомида табиий мувозанатни сақлаган ҳолда оқилона фойдаланиб, жуда кўп обод манзиллар яратганлар.

Мана шу, нозик мувозанат кўпол равишда бузилса, қандай даҳшатли экологик фожа юз беришини биз биринчи марта тарихда бундан саккиз аср муқаддам мамлакатимизни вайронага айлантирган Чингизхон босқинчилиги даврида бошдан кечирганмиз. Умрида бир кўчат ҳам экмаган маданиятдан маҳрум кўчманчилар Сирдарё, Амударё, Мурғоб ва бошқа дарёлар ўзанида қурилган тўғонларни буздириб, Хўжанд, Урганч, Марв каби обод шаҳарларни сувга бостирадилар. Бутун-бутун водийларда сувсизликдан ҳаёт сўнади, ариқлар, анҳорлар қуриydi, миллионлаб одамлар қирилиб кетади. Тирик қолганлар бошқа минтақаларга қочиб кетади. Фақат орадан бир ярим аср ўтгандан кейин Амир Темур бошқарган халқ озодлик ҳаракати туфайли минтақамиз чингизийлар истилосидан халос бўлади. Меҳнатсевар одамларимиз қадимги суғориш тизимларини қайта тиклайдилар. Тошкентда Солор ва Бўзсув, Самарқанд яқинида Дарғом анҳорлари яна сувга тўлиб оқа бошлайди. Амир Темур нафақат Марказий Осиёда, балки Афғонистонда ва Озарбайжон худудида ҳам катта шоҳариқлар қаздириб, сувсиз чўлларда обод манзиллар барпо эттиради. Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”сида қайд этиладики, Амир Темур Озарбайжоннинг Муғон даштига обиҳаёт берадиган улкан анҳор қаздирган ва унга “Барлос анҳори” деб ном берган. Шунга ўхшаш шоҳариқни Соҳибқирон Кобул яқинида ҳам қурдирган. Ўттиз чақирим узунликдаги бу анҳорда балиқлар ҳам бемалол яшар эканлар. Шунинг учун бу шоҳариқни “Моҳигир”, яъни “балиқ олувчи” деб атаган эканлар.

Соҳибқирон отасининг ободончилик бобидаги бундай улкан ишларини Шоҳруҳ Мирзо қандай давом эттиргани Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъий саъдайн” китобида батафсил ҳикоя қилинади. Ҳозир Туркменистон худудида жойлашган қадимги Марв шаҳри ва унинг атрофидаги яшил воҳа асрлар давомида Мурғоб дарёсидан чиқарилган катта анҳорнинг суви билан

обод бўлган эди. 1230 йилда Чингизхоннинг ўғли Тўлуйхон Шурғоб дарёсига қурилган тўғонни буздириб ташлайди. Марвни сув босади. Унинг атрофидаги обод воҳа сувсиз қолиб, барча дарахтлар ва экинлар ёз иссиқларида бутунлай қуриб қолади. Кўп одамлар очдан ўлади, тирик қолганлар бу жойлардан бош олиб кетади. Шундан кейин 180 йил давомида Марв ва унинг атрофлари инсон яшай олмайдиган ўлик маконга айланади.

Ниҳоят, 1410 йилда Шоҳруҳ Мирзо ўғли Улуғбек билан бирга Мурғоб дарёсига қайтадан тўғон қурдиради. 180 йил давомида қумларга тўлиб бекилиб қолган анҳор ўзанини ва бутун суғориш тизимини қайта тиклатади. Узунлиги 72 чақирим, эни 20 газ (14 метр), чуқурлиги беш газ (3 ярим метр) келадиган улкан анҳор яна сувга тўлиб оқади. Натижада Марв шаҳри қайта тирилади, унинг атрофидаги юзлаб манзиллар обод бўлади.

Амир Темури унинг авлодлари даврида табиат билан мана шундай ҳамкорлик қилиш юксак маданият даражасига кўтарилади. Самарқанд қалъаси атрофларида Амир Темури томонидан ўн иккита улкан боғ барпо этилади. Бу боғлар илм-фан ва меъморчилик санъатининг ўша даврдаги ютуқларига асосланганини уларга берилган номлардан ҳам сезиш мумкин. Яздий “Зафарнома” сида тарихий воқеа сифатида қайд этилган Самарқанд боғларидан бири “Боғи дувоздах бурж”, яъни осмоннинг ўн икки буржига мослаб барпо этилган улкан боғ номини олади. Осмоннинг ўн икки буржи эса фалакиёт илмининг диққат марказида турадиган ўн икки юлдуз — қуёш тақвимида Ҳамал, Савр, Жавзо, Асад, Мезон ва бошқа наврўзий номлар билан аталган юлдузларга қараб белгиланади.

Бу ўн икки юлдуздаги барқарорлик ва мувозанатни ер юзида ҳам жорий этишга интилган Амир Темури ўзи барпо этган давлатни ҳам ўн иккита тамойилга асосланиб идора этади, қўл остидаги одамларни эса ўн икки тоифага бўлиб бошқарганини “Темури тузуклари”да махсус кўрсатиб ўтади.

Табиий мувозанатга бу даражада катта эътибор бериш ва табиат қонунлари билан ҳисоблашиб яшаш туркий халқларнинг қадимий эътиқодлари ва тарихий тажрибалари билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Узоқ ўтмишда яшаб ўтган бобокалонларимиз табиатни муқаддас деб билганлар. Осмонни “Кўк тангри”, энг баланд тоғни “Хон тангри” деб атаб, уларга сажда қилганлар. Туркий элларнинг бу эътиқодлари қуёш тимсолида нур ва оловни илоҳлаштирган Зардуштийлик динига жуда яқин бўлган. “Авесто” дай улуғ маънавият обидаси биз яшаётган заминда пайдо бўлганига мана шу яқинликни энг муҳим сабабларидан бири қилиб кўрсатиш мумкин.

Амир Темури унинг авлодлари яратиб кетган боғлар энг нуфузли тарихий манбаларда алоҳида эътибор билан қаламга олинганига яна бир сабаб бор. Бу боғлар ер ва сув билан инсон ҳамкорлик қилиб яратган санъат асарлари ҳисобланган. Амир Темури ғояси билан барпо этилган боғлардан яна бири “Боғи нақши жаҳон” деб аталган. Чорбоғ усулида қурилган бу боғнинг маълум бир жойида дунёга донғи кетган мевали дарахтлар, бошқа ўринда энг гўзал гуллар, чаманзорлар, яна бошқа муносиб топилган жойда соя берадиган нодир дарахтлар ўстирилган. Нақшинкор кўшклар, мрамар ҳовузлар, зилол сувли ариқлар, шовуллаган фавворалар бу боғларни чиндан ҳам жаҳоннинг кўркига айлантиради.

Ҳиндистонлик олим М.Рандхаванинг “Асрларга татиган боғлар” номли китоби инглиз ва рус тилларида юз минглаб нусхада чоп этилган. Бу китобда Амир Темурининг Самарқандда бунёд этган “Боғи дилкушо”га махсус ўрин берилган. Чорбоғ усулида қурилган бу боғнинг тўрт томонида тўртта муҳташам дарвозахонаси, тоқ ва равоқлари бўлган. Боғ марказида ички деворларига рангли суратлар чизилган икки ошиёнлик кошинкор қаср бўлган. Испаниядан Амир Темури саройига элчи бўлиб келган Клавиҳонинг гувоҳлик беришига қараганда, боғда нафақат анвойи гуллар ва дарахтлар ўстирилган, балки унинг ҳайвонот дунёсига мосланган қисмида гўзал кийиклар ва какликлар ҳам авайлаб боқилган. Бу соҳибқироннинг табиатни қанчалик эъзозлаганини кўрсатадиган яна бир ёрқин мисолдир.

Табиатга бундай муносабат Улуғбекдан кейин тарих саҳнасига чиққан Бобур Мирзо фаолиятида ҳам кўзга яққол ташланади. Бобур ва унинг авлодлари Афғонистон, Ҳиндистон ва Покистонда бунёд этган боғлар ҳақида инглиз олимаси К.М.Стюарт қизиқарли бир китоб ёзган. Бу китобда боғ меъморчилиги

Бобур Мирзо ва унинг авлодлари томонидан юксак санъат даражасига кўтарилганлиги кўплаб далиллар ёрдамида исбот этилади. Бобур Мирзо Кобулнинг баланд бир жойида барпо этган кўркам боғ “Боғи Бобуршоҳ” деб аталади. Бобур Мирзо бу боққа тоғдаги чашмалардан ариқ қаздириб сув келтирган. Унда беш аср бурун экилган чинорлар ҳозир ҳам осмонга бўй чўзиб турибди. Тўғри, Афғонистонни ҳароб қилган шўро босқинчилиги ва ундан кейинги толиблар уруши Боғи Бобурга ҳам катта зарар етказган экан. Матбуот хабарларига қараганда, сўнгги вақтларда Боғи Бобурни қайтадан обод қилиш ва аслига келтириш учун кенг кўламдаги таъмир ишлари олиб борилмоқда. Энг муҳими, Бобур Мирзонинг бу боғдаги мармар мақбараси барча қирғин-баротлардан омон қолганлигидир.

Бобур Мирзо ўзи барпо этган боғларни “Бобурнома”да севиб қаламга олади. Жамна бўйида ундан ёдгор бўлиб қолган “Боғи ором”, “Боғи Зарафшон”, “Боғи Нилуфар”, Кобулда бунёд бўлган “Боғи бинафша” ва “Боғи Наврўзий” шулар жумласидандир. Ёз пайтларида йўнғичқанинг нафармон гулига ва хушбўй ҳидига тўладиган яна бир боққа “Боғи йўнғичқа” деб ном берилади.

Табиатдаги нодир ва гўзал жониворларга эътибор нуқтаи назаридан қараганда, Бобур Мирзо Кобулда бунёд этган “Боғи охухона” тарихда ёрқин из қолдирган ҳодисалар қаторидан ўрин олади. Гўзаллик туйғуси ва тирик жониворларга шафқати кучли бўлган Бобур Мирзо гўзал оҳуларни овлаб олишдан кўра, тирик тутиб келиб катта боғда парвариш қилишни афзал кўради. Вақт ўтиши билан одамга ўрганган бу нодир жониворлар боғда ёйилиб юрганда уларни яқиндан кузатиб томоша қилиш улуг ижодкор сиймога қанчалик завқ берганини тасаввур этиш мумкин.

Амир Темурдан бошланган бу ажойиб анъанани Ҳиндистонда Акбаршоҳ яхши давом эттиради. У камайиб бораётган нодир жониворларни овлашни ман этадиган махсус фармон чиқаради. Агра яқинидаги Скандар деган жойда Акбаршоҳ атрофи баланд девор билан ўралган юз эллик гектар катталиқдаги махсус боққа “антилопа” деб аталадиган гўзал кийиклардан олиб келтиради ва уларни авайлаб-асрайди. Бу ҳодиса 1590 йилларда содир бўлади. Акбаршоҳ вафот этганда уни оҳулар ёйилиб ўтлаб юрган мана шу улкан боғнинг олд томонида қурилган мақбарага дафн этадилар. Орадан асрлар ўтади, Ҳиндистон мустамлакага айланади, Акбар мақбараси эътиборсиз қолиб, боғдаги кийиклар йўқ бўлади.

Ҳиндистон мустақиллиги даврида Жавоҳарлаъл Неру Акбар мақбарасига катта эътибор беради, уни ораста зиёратгоҳга айлантиради. Индира Ганди давлат бошлиғи бўлганда отаси бошлаган ишни давом эттириб, Акбаршоҳ боғига ўта гўзал антилопа кийиклардан катта бир тўпини олиб келтиради ва авайлаб парвариш қилдиради. Мен 1983 йилда Акбар мақбарасини зиёрат қилишга борганимда, бу нодир жониворларнинг ўттизга яқин катта тўпи улкан боғда ўтлаб юрганини ўз кўзим билан кўрдим.

Шундан маълум бўладики, орадан асрлар ўтгандан кейин ҳам улуг аждодларнинг табиий мавжудотга муносабатдаги олижаноб ишларини мумтоз бир шаклда давом эттириш мумкин экан.

* * *

Афсуски, ўтган асрда бизнинг минтақамизда табиатга нисбатан беписандлик ва зўравонлик мустабид шўро тузумининг бошқа иллатларига қўшилиб, Орол фожиасини келтириб чиқарди. Мичуриннинг “Табиатдан эҳсон кутиш керак эмас, ундан борини олиш керак” деган ақидаси шўро даврида “покорение природы” ва “преобразование природы” (“табиатни бўйсундириш”, “табиатни тубдан ўзгартириш”) деган ҳовлиқма одамларга қўл келди. Ҳали Сталин тирик пайтида “Коммунизмнинг улуг қурилишлари” лойиҳалари тузилган эди. Бу лойиҳалар орасида “Улуғ туркман канали” деб аталган ва Амударёни бўғиб, шундай катта дарёни Қорақум саҳроси орқали Каспий денгизига томон оқишишни мўлжаллаган режа матбуотда кўп тарғиб қилинар эди...

Сталиннинг ўлимидан кейин бу режанинг иқтисодий жиҳатдан асосланмаган хомхаёл эканлиги маълум бўлди ва ундан воз кечилди. Аммо Амударёни тўсиб, унинг сувини Қорақум саҳроси орқали Ашхабодга қаратиб

оқишиш режаси тузилди. Дарёнинг қумларга қўмилиб ётган қадимий ўзани бор экан. Бу ўзан қум барханлари орасидан эгри-бугри жарликлар ясаб, Каспий денгизига томон борган экан. Ана шу ўзан зўр экскаватор ва бульдозерлар ёрдамида наридан-бери тозаланади. Унинг таги ва қирғоқларини бетон билан мустақамламасдан, Амударё сувини тўғон билан тўсиб, чексиз қум саҳросига бурадилар.

1985 йилда Туркменистонда адабиёт кунлари бўлганда бир гуруҳ ёзувчилар билан Қорақум канали бўйлаб “Ракета” деб аталадиган тезюрар кемада икки соатча сузиб, Аму бўйидан Марвгача борганимиз ёдимда қолган.

Баҳайбат катта сув, бутун бир дарё қум барханларига, тупроғи тўкилиб турган жарликлар ва қамишзорларга сингиб ниҳоятда исроф бўлиб оқади. Марв воҳасига етгунча ўнлаб чақирим масофада бирорта боғ ва дарахтзор кўринмайди. Ҳар икки қирғоқда ҳам тагига сув кетиб чўкаётган қумтепалар ва жарликларни тўлдириб турган қамишзорлар кўзга ташланади. Орол денгизининг насибаси бўлган беҳисоб кўп дарё суви шундай шафқатсизларча исроф қилиниб, Ашхободгача олиб борилган экан. “Ашхобод денгизи” деб аталган катта сув ҳавзасини ҳам кўрдик. Бу сув ҳавзаси Ашхободдан баландроқда жойлашган экан. Шунинг учун сув қумлар орасидан сирқиб ўтиб, Ашхобод шаҳридаги кўпқаватли биноларнинг ертўлаларини сув босади. Биноларнинг пойдеворлари нураб, фалокат ҳолати юз беради. Юзлаб одамлар энди ертўлаларга қувурлар ўрнатиб, биноларни Амударё сувининг тошқинидан қутқаришга мажбур бўладилар.

Тўғри, Оролга оқиб ботиши керак бўлган сувлар фақат Туркменистон ҳудудида эмас, Ўзбекистон ва Қозоғистон ҳудудида ҳам шўро даврида олиб борилган пахта яккаҳоқимлиги ва табиий мувозанатнинг қўпол равишда бузилиши туфайли катта исрофгарчиликларга дучор бўлди. Бунга мисол қилиб, Қозоғистонга қарашли Чордара сув омбори қурилиши пайтида ер тузилиши аниқ ҳисобга олинмагани натижасида олди тўсилган Сирдарёнинг жуда кўп суви Қизилқум саҳросига тошиб чиқиб кетади. Бу ерда бизнинг Жиззах ва Сирдарё вилоятларидан Арнасой орқали оқиб чиққан сизот сувлари Чордарадан қочган сувларга қўшилиб улкан бир кўлни ва катта майдонларни эгаллаган тўқайзорларни вужудга келтиради. Ҳайдаркўл номини олган бу ҳавзадаги юз миллионлаб кубаметр сув ҳам Оролга бориши керак эди. Оролнинг насибаси бу ерда ҳам аёвсиз увол қилингани сабабли Ҳайдаркўл ўрнидаги минглаб квадрат километрлик яйловлар сув остида қолиб нобуд бўлади, атроф-муҳит эса ортиқча сувлардан катта зарар кўради.

Табиий мавжудотга муносабатдаги энг зўр маънавий мезон биргина сўз билан ифодаланадиган «увол» тушунчасида кўзга ташланади. Ота-боболаримиз «Нонни увол қилма, увולי уради» дердилар. Худди шундай тоза ичимлик сув исроф қилинса, «Сувни увол қилма, увולי уради» дейишарди. Мана шу маънавий мезон жуда катта миқёсларда бузилди. Сувнинг увולי ургани Орол фожиасига олиб келди.

Ҳеч бўлмаса энди кўзимизни каттароқ очиб, табиат билан муносабатдаги мувозанатни сақлашга етарлича эътибор беришимиз керак. Биздан авлодларга нима қолади?

«Яхшидан боғ қолар, ёмондан доғ» деган мақол ҳаётда кўп марта ўз исботини топган. Орол денгизининг илгариги мовий тўлқинлари ўрнини шўр босган тақирлар эгаллагани — табиатга ёмонлик қилганлардан қандай доғ қолишини яққол кўрсатиб турибди.

Айни вақтда, Амир Темур ва Бобур Мирзо барпо этган боғлар неча асрлардан буён авлодлар хотирасида улуғ бир ибрат тарзида яшаб келаётгани — яхшилардан қоладиган боғлар унутилмас қадриятга айланишидан далолат беради. Истиқлол даврида халқимизнинг тарихий хотирасини қайта тиклаш ва уйғотишга жуда катта эътибор берилмоқда. Аждодларимизнинг минг йиллар давомида табиат билан ҳамкорлик қилиб, орттирган бой тажрибасини барча элдошларимизнинг онгига ва қалбига етказиб бериш учун ҳали жуда кўп ишлар қилиниши зарур. Бу борада сўнгги йилларда амалга оширилган ибратли ишлар келажакка ишонч билан қараш учун асос бўлади.

Пойтахтимиз Тошкентда амалга оширилган катта қўламли ободончилик ишлари, боғ меъморчилигининг тарихий анъаналарини замонавий талаблар билан уйғунлаштириб барпо этилаётган Алишер Навоий номидаги Миллий

боғ, Бўзсув бўйларини улуғвор масканга айлантирган Шаҳидлар Боғи, барча вилоятларимизда пайдо бўлаётган мустақиллик даврининг янги ва гўзал боғлари улуғ аждодларимизнинг табиий мувозанатни сақлашга оид энг яхши анъаналари ҳозирги авлодлар томонидан бугунги шароитларда ҳам ривожлантирилиши мумкинлигини кўрсатади.

Фақат бу улкан ишни тор доиралардан умумхалқ, умумжамият миқёсларига олиб чиқиш ва унга изчил ҳомийлик сифатини бериш керак. Чунки халқимиз яшаётган ҳамма ҳудудларда катта-кичик экологик муаммолар мавжуд. Сув ҳавзаларининг ифлосланиши, ерларнинг шўрланиши, ҳавода зарарли моддаларнинг кўпайиши, турли чиқитларнинг йиғилиб қолиши каби ўнлаб муаммолар борки, уларни ўз жойида ҳал қилиш учун ҳар кун, ҳар соатда мунтазам иш олиб бориш талаб қилинади. Бунинг учун эса эртаю кеч шу соҳада ишлайдиган жуда кўп мутахассис кадрлар керак бўлади.

Олий Мажлисимиз томонидан қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да инсон билан табиат ҳамкорлиги масалаларига ҳам алоҳида эътибор берилган. Бу дастурда «Кадрларни табиат ва жамият тараққиёти тўғрисидаги янги фундаментал ва амалий билимлар билан қуроллантириш» вазифаси олдинга сурилган. Дастурда барча босқичлардаги таълимнинг асосий тамойилларидан бири — «Инсон, жамият ва атроф-муҳитнинг ўзаро муносабатларини уйғунлаштириш» деб белгиланган.

Тарихимизда биринчи марта миллий қонун даражасига кўтарилган бу дастурни амалга ошириш барча таълим муассасаларида ўқиётган ва ишлаётган авлодларнинг фуқаролик бурчидир.

Ўзбекистон Миллий университетининг биология факультетида, Ирригация, Автойўллар институтларида эколог кадрлар тайёрлайдиган бўлимлар очилгани бу дастурни бажариш йўлида дастлабки қадамлар кўйилаётганидан далолат беради. Лекин бу ишларнинг кўлами экологик кадрларга бўлган катта эҳтиёжларни қондирадиган даражада эмас. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида барча босқичдаги таълим муассасалари ёшларни янги экологик билимлар билан қуроллантириши кераклиги долзарб вазифа қилиб белгиланган. Бу вазифани бажарадиган мутахассислар ўрта ва олий мактабларда ҳам, лицей ва коллежларда ҳам ёшларга экологиядан чуқур таълим беришлари керак. Саноат ва қишлоқ хўжалигида ҳам экология мутахассислари етишмайди.

Шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олган ҳолда барча соҳаларни экологик кадрлар билан таъмин этадиган коллежлар ёки махсус бир олий ўқув юрти очилиши ҳаётий заруратга айланмоқда.

Бундай ўқув юртларида фақат табиатни муҳофаза қиладиган кадрлар эмас, балки ер-сув билан ҳамкорликда янги обод манзиллар, тарихда қоладиган улуғвор боғлар яратадиган ижодкор кадрлар ҳам етишиб чиқиши керак.

Бундан 27 йил бурун “Олмос камар” романида “ландшафт архитектураси” деб аталадиган боғ меъморчилиги муаммоларига жамоат фикрини жалб қилишга интилган эдик. Лекин афсуски, бу интилишлар шўро даврида ҳеч бир натижа бермади.

Жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари бўлган Англияда, Америкада, Японияда, ҳатто Болгарияда ландшафт архитекторлари тайёрлайдиган махсус институт ва факультетлар кўпдан бери боғ меъморчилиги бўйича кадрлар тайёрлаб келади.

Бизнинг суғориладиган минтақамизда табиат билан инсон ҳамкорлигини заргарона меъёрлар асосида санъат даражасига кўтарадиган мутахассис меъморларга эҳтиёж жуда катта. Умид қиламизки, ўрта ва олий таълим вазириликлари келгуси иш режаларида экология кадрлари ва ландшафт архитекторлари тайёрлаш масаласига янада каттароқ эътибор берадилар.

Дорис ЛЕССИНГ

Африкада китоб қаҳатчилиги

2007 йил 10 декабр куни Стокгольмда Нобел мукофотининг топширилиш маросими бўлиб ўтди. 88 ёшли Дорис Лессингга Африка ҳақидаги романлари шухрат келтирган эди ва унинг адабиёт соҳасидаги меҳнатлари Нобел мукофотига муносиб эканлиги аниқланди. Лессинг мукофот топшириш маросимида иштирок эта олмаса-да, Нобел маърузасини тайёрлади.

Мен эшик олдида туриб, кесилмай сақланиб қолган ўрмонлар тепасидаги булутлар оралаб эсаётган чангли шамолларни кузатаман.

Кеча мен кесилган дарахтлар ёқалаб, олис масофани босиб ўтдим. 1956 йили бу ерларда улуғвор ўрмонлар бўлган. Ҳозир эса улар йўқ қилинган. Қаердадир одамлар бир бурда нонга муҳтож, уларнинг ўчоқларига ҳатто тутатқи топиш амри маҳол.

Бу воқеа ўтган асрнинг 80-йилларида Зимбабвенинг шимоли-шарқида юз берган эди. Лондондаги ўрта мактаблардан бирида ўқитувчилик қилаётган дўстимни йўқлаб борган эдим. Дўстим у жойларда қолиб кетаётганлиги сабабини шундай тушуниб келганман “Африкага ҳашар”. У жуда ҳаёлпараст, юмшоққўнгил инсон бўлганлиги оқибатида доимий руҳий тўқнашувларни бошдан кечириб яшаган. Бу ўқув даргоҳи ҳам худди бошқа мактаблар қатори хуррият йилларида барпо этилган. Фишт деворли тўртта хонадан иборат бино сертупроқ ер устида қад ростлаб турибди. Бинонинг бошидан охиригача қурилган мана бу хона кутубхона. Мен сизга ҳикоя қилаётган синф хоналарида доска бор, бўрни эса чўнтакда сақлашади. Уғирлаб кетишса, топилиши даргумон. Мактабда атлас, глобус, дарсликлар, ҳатто дафтра ҳам тақчил.

Китоблар бор Америка университетининг қалин жилдлари, уларни ҳатто кўтариш осон эмас. Шунингдек,

“Фелисити муҳаббатни қарши олаяпти” қабилидаги китобларга жавонлардан жой ажратилган. Мен дўстим билан унинг иш хонасида ўтирар эканман, одамлар жимгина киришади ва китоб сўрашади. “Илтимо, Лондонга қайтсангиз, бизга, албатта, китоб юборинг, бизни ўқишга ўргатишяпти, аммо ўқийдиган китобнинг ўзи йўқ”. У ерда кимни учратган бўлсам, ҳаммалари мендан китоб сўрашар эди.

Мен китоб сўраётган кишилар ҳақида инглиз болаларига ҳикоя қилиб бердим. Улар чанг-тўзон остидаги мактабни ҳам, сувсиз биёбонларни ҳам тасаввур қила олишмайди, дунёнинг бошқа бир четида эса катта қозонларда гўшт қайнатишади, домино ўйнашади...

Суҳбатлардан сўнг ўқитувчилардан кутубхоналардаги аҳволнинг қай даражада эканлиги, болаларнинг китоб ўқиётган-ўқимаётганликлари тўғрисида сўрадим. Бу каби имтиёзли мактабларда ҳар доим бир хил жавоб эшитиш мумкин: “Биласизми, кўпгина болалар умуман китоб ўқишмайди. Кутубхона эса бор қучи билан ишляпти.”

Биз маданият парчаланаётган бир даврда яшаймиз. Бундан ўн йиллар олдин ҳамма нарса аниқ бўла туриб ҳам, одам ҳақидаги энг оддий ҳақиқатларни билишдан маҳрум бўлганмиз.

Ҳали яқин кунларда ҳатто унчалик саводи бўлмаган кишилар ҳам илмни

қадрлашади. Ҳа, ўша бахтли йилларда кўпгина кишилар ўзларини ўқийт-гандек, илм-фанни хурмат қилади-гандек кўрсатишади.

Бу ғамгин тарихни кўпчилигимиз яхши биламиз. Бироқ унинг нима билан якунланиши ҳам биз учун мавҳум эмас. “Инсонни бойитади”, дейишади, дарҳақиқат, у инсондаги бўшлиқларни зарур илмлар билан тўлдирди.

Яқинда дўстим Зимбабведаги қишлоқларда одамлар уч-тўрт кунлаб овқатсиз қолганлигини аммо шундай ночор аҳволда ҳам китоб ҳақида қайғуриб ҳаёт кечираётганликларини гапириб берди.

Зимбабведа ҳам Европадаги каби ҳар хил романлар, илмий-фантастик асарлар, детектив, шеър, пьесалар ўқишни исташади. Ҳатто Шекспирни ҳам.

Биз қаердаки мумкин бўлса, ҳамма жойда китобга етиша олишимиз мумкин, бироқ шуни айтиб ўтишим керакки, оддий қоғоз муқовали китобнинг баҳоси бир ойлик иш ҳақиға тўғри келади. Мугабеда кўпорувчилик ҳаракатлари ҳукмронлик қилган даврларга китоб нархи ана шундай эди. Ҳозир эса китоб нархи бир неча ойлик маошга тенг. Қишлоққа бир қути китоб келтириб кўринг, у китобларни одамлар кўзида ёш билан қарши олишади. Майли, у кутубхоналарда фақат доска турган бўлсин, ҳатто бўр ҳам бўлмасин. Бир ҳафта ўтгандан сўнг савод-сизликни тугатиш синфлари пайдо бўлса ажаб эмас.

Зимбабведа олгита асосий тил бор, бу тилларнинг ҳаммасида китоблар ёзилапти. Дарғазаб бўлиш, зўравонлик ва энг кўрқинчли жиноят, нохуш жанжаллардан қотилликларгача бўлган турли мавзуларда асарлар яратилапти. Кишиларнинг қилган меҳнатлари муносиб тақдирланиши керак, дейишади. Бироқ, бу Зимбабвега дахлсизлигича қолиб кетяпти, деб ўйлайман. Африкадаги китоб очарчиликлари Кениядан Яхши умид бурнигача бўлган ҳар бир гўшани эгаллаб олган.

Мен гувала лойдан қурилган кулбада катта бўлганман, аммо бу уй китоб билан лиқ тўла бўлган. У ерда ота-онамнинг Англиядан олиб келган китобларигина эмас, почта орқали буюртма қилиб қўлга киритилган

китоблар ҳам анчагина эди. Катта қутилларда, олис йўл босиб келган бу китоблар болалигимнинг мукамал қувончларига айланган. Ҳозирги кунда ҳам чироқсиз, сув қувурларисиз, худди бизнинг гувала уйимиздек кулбаларда яшаётган одамлардан мактублар оламан: “Мен ҳам ёзувчи бўлмоқчиман. Чунки менинг айни пайтдаги яшаш тарзим сизникидан ҳеч ҳам фарқ қилмайди.” Шу ўринда битта ҳақиқатни эътироф этишни истаيمان: китоби бўлмаган уйлардан ҳеч қачон ёзувчи чиқмайди.

Ўзингизни аёвсиз қурғоқчиликлар “ҳукмрон”лиги даврида жанубий Африканинг қашшоқ гўшаларидан биридаги ҳинду дўкони олдида сувга навбатга турган одамлар ўрнида тасаввур қилишингизни хоҳлаган бўлар эдим. Кечаю кундузда уйига бир марта сув билан кириб келадиган бу аёллар катта идишларда обиҳаёт учун навбатда туришади. Сув сотувчи ҳинду қоратанли аёл кўлидаги қоғозларга кўз ташлайди — булар китоб варақларидан йиртиб олинган қоғоз боғлами. Аёл лаблари пичирлаганда қоғоз боғлами — “Анна Каренина” ни ўқияпти. Китоб мураккабга ўхшайди. Аёлнинг оёқлари ёнида этагидан маҳкам ушлаб олган икки боласи ўралашади. Ҳинду газабнок — навбат каттайиб борар, сув эса ҳаммага етмайди. У яна дарғазаб, негаки, булутлар ортида тўзонлар, одамлар эса ҳалок бўлишяпти. Ҳинду қизиқсиниб аёлдан сўрайди:

Нима ўқияпсиз?

Бу Россия ҳақида, — жавоб беради аёл.

Сиз Россия қаердалигини биласизми?

Аёл виқор билан тикилиб жавоб беради:

Мен синфимиздаги энг олд ўқувчилардан эдим. Ҳарқалай, ўқитувчимиз шундай деган.

Биз ўзимизнинг адабий хазинамиз билан Миср, Рим ва қадимги грекларга таъсир кўрсатяпмиз. Адабий бойликларимиз эса қайта-қайта кашф қилинмоғи лозим, токи одамлар бахт билан дийдорлашишсин.

Ҳар биримизнинг ботинимизда оқин яшайди. У биз билан бирга яшаётган тарих ҳақида ҳикоя қилишга қодир. Майли, даҳшатли қирғинлар бошлансин, ёвузликлар кўпайсин,

шаҳар сув боссин, оқин эса денгиз қаъридан чиққан гаввос каби яшайверади. Негаки, тасаввурларимиз бизни маълум бир шаклга солади, қайта яратади, яхшилик ва ёмонликлар учун асрайди. Чунки бизнинг оёқларимиз кесилса ҳам, мағлуб бўлсак ҳам, тарих бизга қайта жон ато этади. Оқин эзгулик ва афсоналар ижодкори, у мулойим ижодий қиёфада пайдо

бўлаверади. Сарик қум оралаб дайдиётган, фарзандлари учун муносиб улуш илинжида қайғураётган ўша африкалик аёлдан афзалмиз, деб ким айтади сизга? Нимага музлатгичимизнинг озиқ-овқат маҳсулотлари билан тирбандлигини, шахсий буюмларимиз тўлиб-тошиб кетган кийим жавонимизни ҳаммадан устунлигимиз аломати деб ҳисоблаймиз? Нега?!...

*Рус тилидан
Гўзал БЕГИМ
таржимаси*

Мен буни кутмагандим

Инглиз адибаси Дорис Мей Тейлор Лессинг 1919 йилнинг 22 октябрида Эрондаги Кирмон шаҳрида туғилган. 1925 йили ота-онаси билан Жанубий Родезия (ҳозирги Зимбабве) га кўчиб кетади. Бу мамлакат ўша вақтда Англиянинг мустамлакаси эди. Африканинг энг чекка, қолоқ ўлкасида ўтказилган болалик кейинчалик адиба учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлди.

1949 йили Дорис Лондонга кўчиб ўтди.

1950 йили Лессингнинг биринчи романи «Майсалар қуйлайди» босилди. Бу асар Т.С. Элиотнинг «Унумсиз ер» достонидан илҳом олиб ёзилган. Роман ирқчилик давридаги Родезия жамиятининг ўзига хос бадиий солномаси сифатида олқишга сазовор бўлди.

Шундан сўнг адиба «Зўравонлик фарзандлари» номли асарлар туркумини ёза бошлади. Бу туркумга «Марта Квест» (1952), «Муносиб никоҳ» (1954), «Пўртанадан кейинги мавж» (1958), «Қуруқлик қуршовида» (1966), «Тўрт дарвозали шаҳар» (1969) романлари кирган. «Олтин кундалик» (1962) романи ҳам адибага катта шуҳрат келтирди.

«Жаҳаннам учун йўриқнома» (1971) ва «Кунботар олдидаги ёз» (1973) романлари ўқувчини инсон қалбининг теран нуқталарига бошлаб киради. «Канопус Аргосда» туркуми келажак

ҳақидаги мажозий асарлардан иборат. «Шикаста» (1979), «Учинчи, тўртинчи, бешинчи зоналар ўртасида никоҳ» (1980), «Сириусдаги тажрибалар» (1981), «Саккизинчи сайёра учун вакиллар қўмитасини яратиш» (1982), «Волиен империя-сидаги сентиментал агентларга тегишли ҳужжатлар» (1983) романлари киради.

Адибанинг «Мулойим террорчи» (1985) романи лондонлик сиёсатбозлар ҳақида ҳикоя қилади. «Бешинчи фарзанд» (1988) ривожланишнинг ибтидоий даражасида турган бадбашара бола ҳақида. Ёзувчи саккиз йиллик танаффусдан кейин 1996 йилда «Яна муҳаббат», 1999 йилда «Мара ва Дэн» номли футурологик романларини эълон қилди.

Дорис Лессинг «Яхши қўшни аёлнинг кундалиги» (1983) ва «Қарилик удалай олса эди» (1984) романларини Жейн Сомерс тахаллуси остида чоп эттирди.

Лессингнинг ҳикоялари, драмалари ва публицистик мақолалари ҳам машҳур.

1995 йилда Дорис Лессинг Гарвард университети доктори унвонига сазовор бўлди. 1999 йили унинг номи Фаҳрий кавалерлар орденига муносиб кишилар рўйхатига киритилди.

2007 йили Дорис Лессинг Нобел мукофоти билан тақдирланди.

Қуйида адибанинг турли йиллардаги суҳбатларидан парчалар эълон қиламиз.

ҲАЁТ – ОФИР ИШ

«Шпигел» журналига интервью.
(«Культура» газетаси, №1-2, 2004).

Дорис Лессинг ҳозирда ҳаёт бўлган инглиз тилли ёзувчилардан энг машҳури ва ғаройиб тақдирли аёл ҳисобланади. У Эронда туғилган, Жанубий Родезиядаги кичкина фермада улғайди, ёшлигида коммунистларга қўшилди, ўттиз ёшида ўн икки яшар ўғли билан Англияга кўчиб ўтди. «Майсалар куйлайди» китоби адибани дунёга машҳур қилди, «Олтин кундалик» фелинистика аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилувчиларнинг севимли китоби бўлиб қолди, антиутопиялари эса замонавий фантастика мажмуаларидан жой олган.

Ҳозир адиба сўл ҳаракатлар билан қизиққанга шубҳа билан қарайди, Англияда яшайди, илгаригидек унумли меҳнат қилади.

Лессинг хоним, сиз ўзингизга иккинчи турмуш ўртоғингизнинг фамилиясини олгансиз. У билан эллигинчи йиллар арафасида ажрашган экансиз.

Фамилиям Донишманд (Wisdom) бўлса, яхшироқ бўларди деб ўйлайсизми? Бу биринчи эримнинг фамилияси. Ақли бор ва хотираси мустаҳкам биронта одам, агар ёзувчи бўлишни истаса, бунақа фамилия билан қолмасди. Бундан ташқари, иккинчи турмуш ўртоғим Готфрид билан ўртамизда ўғлим бор, шунинг учун фамилиямни яна ўзгартиргим келмади. Лессинг – гўзал ном, буюк анъаналар билан боғлиқ.

– Сиз немис романтик-ёзувчисини кўзда тутаяпсизми? Эрингиз у билан қариндошми?

– Йўқ. Готфрид Лессингнинг унга алоқаси йўқ. У коммунист эди, нацистлардан қочиб, аввал Англияга, кейин Жанубий Родезияга кетди. У ерда сўл гуруҳ тadbирларидан бирида танишиб қолдик. Ўртамизда севги пайдо бўлди. 1944 йили турмуш қурдик, акс ҳолда уни нияти бузуқ хорижий деб, мамлакатдан чиқариб юборишлари мумкин эди. Бу ерда ҳеч қандай романтика йўқ.

– Германия ҳақидаги биринчи таассуротларингиз нима билан боғлиқ?

– Отамнинг ҳикоялари билан. У биринчи жаҳон урушида немисларга

қарши урушган. Яраланиб, бир оёғидан айрилди, руҳан мажруҳ бўлди. Лекин немисларга адовати йўқ эди. Иккинчи жаҳон уруши даврида мен немисга турмушга чиқдим. Шунинг учун Германия билан қаттиқ боғланиб қолганман.

– 50-йилларнинг бошларида Шарқий Берлинга сафар қилиб қайтганингиздан кейин: «Бу – ҳаётимдаги энг ёмон кечинмаларимдан бири» деб ёздингиз.

– Шарқий Берлин жуда жирканч эди. Ҳаммаёқ даҳшатли, яланғоч, совуқ эди. Бундан ташқари Готфрид билан учрашмоқчи эдим...

– У ГДР га кўчиб ўтган эдимиз?

– Ҳа, у билан ўғлим ўртасидаги муносабатни тикламоқчи эдим. Лекин Готфрид коммунист амалдорга айланган, Маданий иттифоқда ишлар эди. У мен билан учрашишни хоҳламади. Ўзидан қўрқди.

– Сиз уни «150 фоиз коммунист» деб атагансиз. Лекин кейинроқ, у КГБ нинг айғоқчиси деган миш-миш тарқади.

– Ҳа, Жанубий Африка махфий полицияси ходимлари шундай дейишарди. Бироқ ҳеч ким буни текширмаган.

– Сиз Африкада, кичкинагина, ташландиқ бир фермада улғайгансиз. Сизнинг бадий ижодингизга ким ёки нима таъбир этган?

– Менинг кўп вақтим ёлғизликда ўтган. Хилват жойларда ов милтигини кўтариб соатлаб дайир эдим. Ҳеч қачон, ҳеч нимадан қўрқмаганман. Илонлардан бошқасидан. Ажойиб болалик эди.

– Хемингуэй ҳам овни севган, бироқ ўқ отиш ёзиш иштиёқи билан боғлиқ эмас. Ёки боғлиқми?

– Нима, ҳамма ёзувчилар мўминтой ва хушмуомала бўлиши керак, деб ўйлайсизми? Мен яшаган ерларда ҳар бир деҳқон унча-мунча овқат топиш учун ов қиларди. Ҳамма болалар милтиқ отишни биларди. Айтишим керакки, мен яшаган жойларда овга ишқибоз қиз ягона ўзим эдим. Бироқ, эрмагим фақат ов бўлмаган, китоблар билан тўла қутиларим бор эди. Ҳамма таълим мана шулардан иборат бўлган.

– Ўзингизда ёзиш истаги пайдо бўлганини қачон сезгансиз?

– Мактабдош бир дугонамнинг айтишчи, биз ўн бир яшар қизчалар интернат ётоқхонасида ўтирганимизда, мен ёзувчи бўламан, деб айтган эканман. Буни эслолмадим, лекин ёшлигимда нималарнидир ёзиб юрганимни биламан. Биласизми, иккита роман ёзганман, дастхатим ёмонлигидан кейинчалик ўзим ҳам ўқиёлмаганман. Шунчалик бемаъни эди! Нима бўлгандаям, улар яхши эмасди.

– Ўша кўлёмалар сақланиб қолганми?

– Худога шукр, йўқ! Акс ҳолда, кимдир улар ҳақида докторлик диссертацияси ёзган бўларди.

– Америкалик ёзувчи Том Воллф: «Ёзувчилар шон-шуҳрат учун романлар ва ҳикоялар ёзишади. Пул бўлса-ку, яхши-я, лекин шон-шуҳрат ундан яхшироқ» деган экан.

– Мен пул учун ёзганман, шон-шуҳрат ҳақида ҳеч ўйламаганман. Вольф шундай деган бўлса, демак, унинг пули кўп экан.

– 1949 йили, ўн икки яшар ўғлингиз билан Лондонга келганингизда, ночор аҳволда қолганингиздан, фоҳишалар билан бир хонада яшаган экансиз. Шу тўғрими?

– Ҳа. Ўша аёллардан бири жинсий алоқани ёмон кўрарди, тасодифан фоҳиша бўлиб қолган. Уни тўртта эркак боқарди, жуда яхши кийиниб юрарди. Менга ҳам иккитагина жентельмен ортиришни маслаҳат берган. «Бу – жуда зўр! – деганди у. – Сен ёзиб кун кўришни ташлаб, ташвишлардан қутулсан». Мен эса унга бундай ишларни хоҳламаслигимни уқдиришга тиришардим.

– Сиз инглиз тилида ёзадиган ва ҳозирда ҳаёт бўлган энг машҳур ёзувчисиз. Бундай шон-шуҳратга қандай қарайсиз?

– Ўз ҳаётим билан овораман, ҳеч ким менга эътибор қилмайди. Бироқ китобларимни тарғиб қилгудек бўлсам, бирпасда машҳур бўлиб кетаман, ўзимни ҳам шунга яраша тутаман.

– Машҳур кишилар ўзларини қандай тутадилар?

– Фавқулодда яхши.

– Сизга «Британия империясининг хоними» деган унвон беришмоқчи бўлганда рад этгансиз. Нега?

– Бутун ёшлигим Британия империясига қарши курашларда ўтган. Энди, тўсатдан: «О, раҳмат! Мени тақдирлаганинглардан хурсандман» десам жуда хунук иш қилган бўлардим. Ундан ташқари «Британия империясининг хоними» деган сўз қулгили эшитилади.

– Ёш аёл пайтингизда Жанубий Родезия коммунистларига қўшилдингиз. Бир вақтлар, фақат «қизиллар»нинг китобини ўқиганман, дегандингиз.

– Биласизми, улар ҳам мен ўқиган китобларни, масалан, рус классиклари асарларини ўқишган. Бундан ҳам аввал, улар мен каби, ирқий жамият узоқ яшаб қололмайди, деб ишонардилар. Ўша одамлар мени озод бўлишимга ёрдам беришди.

– Ҳозир, «Ширин туш»даги Жонни – инқилоб ғояларига муккасидан кетган кишининг карикатураси, дейишади.

– Бунақа одамлар кўп бўлган. Шу китобимни ўқиган танишларим – собиқ ўртоқларим: «Ҳа, биз ҳақиқатда ҳам шундай эдик», деб менга ёзиб юборишди.

– Нима бўлгандаям, улар дунёни яхшиламоқчи бўлишган.

– Нацистлар ҳам ғояпараст (идеалист) бўлишган. 50-йилларда Совет Иттифоқида ва Шарқий Европада ҳақиқий аҳвол қандай эканлиги маълум бўлгач, Британия коммунистик партияси тарқалиб кетди.

– Давлатни нима асраб қолади?

– Прагматизм. Сталин, Гитлер, Мао ва бошқа диктаторлар мукамал жамият қураман, деб миллионлаб одамларни ўлдириб юборишган.

– Демак, ҳеч қандай ҳавойи орзулар, утопиянинг кераги йўқми?

– Ҳеч қанақа!

– Ўзингиз инқилобчи бўлгансиз-ку? Ўн тўрт ёшингизда уйингиздан чиқиб кетгансиз. Биринчи турмуш ўртоғингиз – зерикарли мансабдорни ташладингиз. 50-йилларда Лондонда ёлғиз она бўлиб юрдингиз.

– Бу идеализм эмас, прагматизм. Ўзимни кутқариб қолиш учун шундай қилишим лозим эди. Акс ҳолда, пиёнистага айланган ёки ўзимга суиқасд қилиб, ҳаётдан кўз юмган бўлардим.

– Демак, сизнинг хатти-ҳаракатларингиз аёлларнинг анъанавий мавқеига қарши курашдан иборат бўлмаган экан-да?

– Мен бундай ўйламаганман. Бундан ташқари, 50-йилларда менга ўхшаб, ҳеч кимга қарам бўлмаган аёллар ҳақида билардим.

– **Сиз шундай мустақил аёлларни 1962 йили чиққан «Олтин кундалик» китобингизда ёзгансиз. У фавқулодда муваффақият қозонди ва феминисткаларнинг ҳақиқий Инжилига айланиб қолди..**

– Мен буни кутмагандим. Бор-йўғи бошимдан ўтганларни, аёллар нимани ўйлаганларини қандай яшаганларини ёздим, холос. Ҳали ҳам китобни, одамлар инқилоб қилишга уриниш, деб қабул қилишларига ҳайрон қоламан. Бирор ерда маъруза қиладиган бўлсам, баъзан олдimgа учта аёл келади, ҳаммаси бир оиладан: буви, она ва қиз: учаласи «Олтин кундалик» ни ўқиган бўлади.

– **Бу – яхши-ку!. Шу китоб туфайли сиз дунёга машҳур бўлдингиз,**

– Менга «феминистка» деб тамга босиб қўйишди, бу эса менга ҳалал берди.

Ҳозиргача менга баъзи эркаклар китобларимни феминистик оқимнинг бир бўлаги ҳисоблаганлари учун ўқимаётганларини айтадилар. Мен – феминистка эмасман! Мен, табиий равишда, ҳар қандай сиёсий ҳаракатларни четлаб ўтишга ҳаракат қиламан!

– **«Бувижонлар» китобингиз ҳисоб бўйича эллик учинчиси! Қандай қилиб ёзасиз?**

– Механик ёзув машинкасида, ўнта бармоқни ишлатиб ёзаман. Баъзан асарларимни болаларimgа кўрсатаман, уларга жуда қулгили туюлади.

– **Тиниб-тинчиб, хотиржам ўтиришни ўйламаяпсизми?**

– Умрим бўйи ёздим. Нега энди тўхташим керак? Ҳаёт, деганлари – оғир иш, шундай эмасми? Мени аслида йўқ нарсаларни бор қилиш жараёни тўлқинлантиради. Мен йўқ нарсадан воқеа ясайман. Ва шу воқеаларни ҳикоя қилиб беришдан ҳузур қиламан.

БИЗ «ФОЙДАЛИ ТЕНТАКЛАР» ЭДИК

(Манба: BBC Russian, Com, 22.10.2007)

Британиялик ёзувчи, 88 ёшли Дорис Лессинг Нобел мукофоти лауреати бўлгач, «Би-би-си»нинг Рус хизматига эксклюзив интервью берди.

Би-би-си: Сиз 1952 йили британиялик ва америкалик бир гуруҳ адиблар билан бирга Совет Иттифоқига боргансиз. Эсдаликларингизда ўша сафар чоғи Сизга қаттиқ таъсир этган бир манзарани ёзгансиз.

Д.Л.: Бу – Ҳаётимда учратган энг мардонавор ҳаракат эди. Биз – чет эллик беш кишини бир колхозга олиб боришди. Мехмонлардан бири илгари қишлоқ хўжалиги билан шуғулланган, мен эса, фермада ўсганман, бир нималарни тушунаман. Расмий қабул маросими бўлди: нутқлар, гуллар, кўл қисиллар. Шу орада кекса бир одам ёнимизда пайдо бўлиб, биз билан гаплашиш истагини билдирди. «Айтмоқчиманки, айтмоқчиманки...» деб қайталайди, лекин таржимон гапиришга йўл бермайди. Бироқ, орамиздагилардан бири – шотландиялик Даглас Янг, русчани биларди, бизга таржима қилиб берди. Чолнинг гапи мана бундай эди: «Сизларга кўрсатилаётган нарсаларнинг ҳаммаси

ёлғон. Ҳақиқий ҳаёт – ачинарли, даҳшатли. Расмий одамларнинг биронта гапига ишонманглар».

Албатта, уни ушлаб судраб кетишди, нима қилишди, билмайман. Мен ҳақиқатда ҳам буни камдан-кам учрайдиган мардлик деб баҳолайман. У пайт қанақа давр эканини биларсиз? Сталин ҳали ҳаёт эди.

Би-би-си: Шу воқеадан кейин коммунизмга шубҳа билан қарайдиган бўлдингизми?

Д.Л.: Йўқ. Шубҳаларим аввалдан бор эди. Чол воқеаси – бир кўриниш холос. Бизга кўрсатилаётган нарсаларнинг ҳаммаси ҳақиқат эмаслигини билардим. Бироқ ҳозир ҳамма нарса ўзгариб кетди. Буларнинг ҳаммаси қанчалик бир-бирига зид бўлганини тушунтириш қийин. Биз соддадил гўллар, Ленин айтганидек, фойдали тентаклар эдик. Бундан фахрланадиганлар бўлган, ҳозир тирик қолганлари кам, мен эса бундан фахрланмаганман.

Би-би-си: Коммунизмдан воз кечиш энгил бўлмагандур?

Д.Л.: Ҳа, бу оғир бўлган, чунки турмуш ўртоғим ўла-ўлғунича ашаддий коммунистлигича қолди. Коммунизмдан

воз кечиш учун битта шунинг ўзи кифоя эди. Дунёда битта мутаассиб бўлса, фақат шу киши эди. Яхши фазилатлари ҳам бор эди, лекин у мутаассибларча аҳмоқ эди. Ахир ўша эллигинчи йиллардаёқ Совет Иттифоқи ва бошқа коммунистик мамлакатлар қандай даҳшатларни бошидан кечирганини гапириб берадиган одамлар чиққан эди. Бироқ бу осон иш бўлмаган, бугунги кунда одамлар партия билетини топширишяпти. Шуни унутмангки, ўша вақтларда одамлар коммунистлар сафига кираётиб, янги дунё яратиш мумкинлигига астойдил ишонишган. Мана шундай хомхаёллардан воз кечиш ва янги дунё яратиш бўлмастлигини ёки яратмоқчи бўлганинг борида ҳам бешбаттар бўлишини тушуниб етиш осон иш эмасди.

Би-би-си: Бугунги Россия ҳақида қандай фикрдасиз?

Д.Л.: Одамлар: «Путин хавфли одам» деяётганларини эшитаман, лекин шу нарса аёнки, биз унинг, катта оғиз ва қўпол деб аталаётган хислатларига Россияда ёмон қарашмас экан. Афтидан, Россиядагиларга шунақа одам ёқади. Нимага шунақа, билмайман, балки бу сизларнинг тарихингиз билан боғлиқдир.

Би-би-си: Зимбабведа бўлаётган воқеаларни кузатиб турсизми?

Д.Л.: Бўлмасам-чи! Ахир, мен ўша ёқда улғайдим. У ердаги аҳвол даҳшатли.

Би-би-си: Сиз «Олтин кундалик»ни ёзганингиздан буён аёлларнинг жамиятдаги аҳволи ўзгарди. Аёлларнинг ҳаётида нима енгиллашдию, нима қийинлашди?

Д.Л.: Бугун аёлларнинг имкониятлари кўп. Имкониятлар тенглиги, шубҳасиз, мислсиз ошди. Ҳамма ёқда. Ривожланган мамлакатларни кўзда тутаяпман. Шуларга қарамай, қайсидир соҳаларда ҳеч нима ўзгармади — кўп аёллар ҳар қандай имкониятлардан кўра, илгаригидек, бой эр қидиришни афзал кўрадилар, мен буни тушунолмаيمان. Буюк Британияда битта иш учун эркалар ва аёлларга бир

хил ҳақ берадиган бўлганларидагина ҳақиқий тенглик юзага келади.

Би-би-си: Сизга таъсир ўтказган ёзувчилар орасида нима учун Булгаковни кўп тилга оласиз?

Д.Л.: Булгаков ижодини яхши кўраман. Биринчи марта унинг «Ёш шифокорнинг эсдаликлари»ни ўқиганман. Назаримда, бу китобда софлик ва жозиба бор эди, кейин булар аста йўқола бошлади.

«Оқ гвардия»ни ўқидим. «Уста ва Маргарита»сини севиб ўқиганман-у, лекин бошқа асарларидан кўра мундайроқ. Унинг илмий-фантастика деб аталадиган асарларига тақриз ёзганман, ҳатто «Касофат тухумлар» китобига сўз боши ёзганман.

Би-би-си: Қандай қилиб Сиз илмий-фантастика жанрида ёзадиган бўлиб қолдингиз?

Д.Л.: «Илмий-фантастика» менга нисбатан жуда ноўрин ишлатиладиган тушунча! Одамлар, 1979 йилда чиққан «Шикаста» номли китобимдан бошлаб мени илмий-фантастика ёза бошлаган дейишади. Лекин унганча иккита роман: «Тирик қолган одамнинг хотиралари» ва «Жаҳаннам учун йўриқнома»ни ёзганман. Булар — реалистик асар эмас, фантастика ҳам эмас. Афсуски, бизда ҳамма нарсага тамға босишади. Мана, «Шикаста»дан бошланган асарларим туркуми — менимча, асарлар ичида энг яхшиси; туркумга бешта, бир-биридан буткул фарқ қиладиган китоблар кирган; ҳаммасини кўтарасига «илмий фантастика» дейишади.

Би-би-си: Қайси китобингиз билан кўпроқ фахрланасиз?

Д.Л.: Ҳар қандай ёзувчи Сизга, адабий ижод, бу — ҳаракат, ривожланиш, деб айтади, булардан биттасини ажратиш кўрсатиш қийин. Кейинги ишларимдан энг яхши кўрганам «Мара ва Дан» номли саргузашт романим ва унинг давоми. Уларни ёзаётганимда, қаҳрамонларнинг ҳаммаси қочоқлар — очарчилик, сув тошқини, фуқаролар урушидан қочиб кетаётган одамлар эканлигини сезмаганман.

*Қудрат ДУСТМУҲАММАД,
Интернет материаллари
асосида тайёрлади*

Умарали НОРМАТОВ,
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Янги назарий тамойиллар

Ҳамидулла Болтабоев: Ҳаммамиз яхши биламизки, адабиёт назарияси минг йиллар давомида амалга оширилган қонуниятлар билан эмас, ҳаётни бадиий таҳлил қилиш асосида ривожланади. Амалда яратилган ҳар бир даҳо, ҳеч бўлмаса, оригинал асар назарий қоидаларни бойитибгина қолмай, аввалги эски қолипларни синдиради. Ундаги янгилик қуввати ҳам, охори тўкилмаган белгилар ҳам мана шу назарий тамойилларни янгилашига қараб белгиланади. Шунинг учун ҳам адабиётшунослик классицизм эстетикасидан тезда воз кечиб, унинг рационал қолиплари қаршисига ҳиссий, туйғулар оқимини қўйди. Табиийки, бу қараш адабиётнинг юрак қонига асослангани учун ҳам юзлаб “...изм”лар вужудга келганига қарамай, бадиий асар учун ҳиссий асос бирламчи бўлиб қолмоқда. Менимча, дунё адабиётшунослиги XVIII асрнинг охиридаёқ ана шу сиз айтган “деканонизациялашув” даврига кирган эди.

Бадиий асарни инсон каби тирик мавжудот сифатида билиш, уни ўрганишда, ана шу тириклик белгиларини эҳтиёт қилиб ёндашиш бадиият илмини имкон қадар ўнг ва сўлларга оғиб кетишдан сақлаб турибди. “Модерн” истилоҳи мана 110 йилдан бери ўз аҳамиятини йўқотмагани ҳаммага кундай аён. Бу ҳолатни кўриб туриб билмаслик нафақат адабиёт назариясини, балки янги ва гўзал асарлар яратилишидек адабий жараён амалиётини ҳам торайишига олиб келиши мумкин. Ўзининг ажойиб асарлари билан соцреализм инерциясини рад этган устоз адибларнинг модерн адабиётини хушламаслиги ҳақидаги ёзувларини ижоддаги самимият белгиси деб ҳисоблаб бўлмайди.

«Современная русская литература (1968-1986)» муаллифлари ҳам биз модернизм деб қабул қилаётган тушунча бағрида “мутация”, ахлоқий максимализм, сокин лирика, маданий парадигма, руҳ экологияси, романтик, психологик ва карнавал гротески, интеллектуал тенденция, “стоицизм”, тарихий хотира ва хотирасизлик, “трагифарс”, “неоакмеизм”, “мовизм”, хаос метонимияси, “палисандрия” каби кулоғимиз унчалик ўрганмаган истилоҳларни келтириш баробарида уларнинг ҳар бири назарий китобларда эмас, балки “70-йиллар” дея шартли ном берилган адабий жараёнда акс этганлигини англатадилар. Ҳар бир тушунчанинг истилоҳий моҳиятини изоҳлабгина қолмай, уларни маъносига мос бадиий асарлар орқали асослаб кўрсатадилар. Бироқ, рус заманида вужудга келган ҳар қандай адабий ҳодисани (боринги, у модерн — замонавий бўлсин) ўзбек тупроғига тўғридан-тўғри қўчириб бўлмайди. Менимча, “шўро адабиёти” деган мужмал тушунчани таназзулга олиб келган унсурлардан бири ҳам шу бўлса керак. Шунинг учун ҳам адабиётимиз мафкура бўғувида қолганда ҳам айнан рус шўро адабиётига туйғудош бўлиш тажрибасида оқсаганини кузатиш мумкин. Модернизм бағрида ўсган ўнлаб тушунчаларни бизнинг адабиётимизда учрамаслиги ҳам табиий ҳол. Олайлик, ўзбек насридан “легал шўро сўллиги”га мос бир-икки асар топишимиз мумкин, “эмиграция ва ватан андеграунди” каби адабий ҳодисани ўзбек адабиётига тиқиштириб бўлмайди, чунки муҳожирлик адабиёти бизда “русское зарубежье” каби тараққий этмаган. XX асрнинг 90-йилларида ўзбек матбуотида учраган айрим парчалар Войнович ёки Бродский асарлари даражасидан анча қуйида. Бизнинг муҳожирлик адабиёти ҳақидаги қарашларимиз ҳам, унинг айрим намуналари ҳам устоз Абдулла Қаҳҳор истеҳзо қилганидай, “Тўйтепадан нарига ўтмайди”. Табиийки, қарашларимиз қанчалик ожиз бўлса, адабиётимиз ҳам шунга яраша бўлиши тан олинган ҳақиқат.

Умарали Норматов: Гапларингизга кўшиламан. XX аср рус адабиётида юз берган ҳодисаларнинг миллий адабиётимизда айнан такрорланмаслиги табиий ҳол. Айни пайтда биздаги миллий адабий ҳаракат жаҳон адабиётидаги етакчи тамойиллардан, аниқроғи, модернизм оқимидан бутунлай четда кечгани йўқ. Шўро адабий сиёсати модернизмни хушламай қарши олишига қарамай, рус ва бошқа миллий адабиётлар, жумладан, ўзбек адабиётида 20-йиллардаёқ бу тамойил бўй кўрсата бошлади, бир оз нўноқлик билан уч берган футуризм даврининг суръатини, яратувчилик меҳнатини олқишлаш тарзида социалистик ғояларга уйғунлашган ҳолда хийла кенг тарқалди. Чуқур миллий илдизга — тасаввуф фалсафасига бориб тақаладиган «рамзчилик» замонавий символизм тажрибалари билан туташган ҳолда эрк-озодлик туйғу-ғояларини ифодаловчи жиддий адабий тамойилга айланди, Чўлпон, Фитрат, Элбек, Боту, Ойбек шеърияти бунинг ёрқин далили. Илм-фанда, масалан, Фитрат, Абдурахмон Саъдий асарларида модернистик истилоҳлар ва уларнинг шарҳ, талқинлари майдонга келди. Яна бир характерли жиҳат — янги миллий адабиётнинг етакчи намоёндалари — Абдулла Қодирий 20-йиллар ўрталарида рус модернизмнинг сардорларидан бири Брюсов асос солган адабиёт институтида таълим олди; «символист шоир» номини олган Чўлпон бир неча йиллар Москвада ўша даврнинг қизгин адабий-маданий муҳити ичида яшаб ижод этди; Фитрат ҳам марказ об-ҳавосидан баҳраманд бўлди; Ойбек Ленинградда ўқиб, Оврўпо маданий муҳити руҳида шеърлар битди; Абдулла Қаҳҳор Тошкентда университетда рус тилида таҳсил олиш баробарида замонавий жаҳон фалсафаси, руҳшунослиги, адабиёти ва адабиётшунослиги янгиликлари билан танишди... Ҳеч иккиланмай дадил айтиш мумкинки, улар яратган асарларда замонавий жаҳон адабиёти, жумладан, модернистик тамойилларга оҳангдош жиҳатлар кўп. Ҳозирча бу хусусда узук-юлуқ гаплар айтилди, холос. Бу муаммо жиддий ечимини кутиб турибди.

Социалистик реализм совет адабиётининг расмий методи деб эълон этилган, модернизмнинг ҳар қандай кўринишлари реакцион оқим сифатида кескин рад этилган замонларда ҳам е ихтиёрий, ёки беихтиёр ижодкор — онги ости шеvasи тарзида модернистик тамойиллар турли кўринишда давом этди. Миллий адабиётимизда бу ғаройиб ҳодисанинг ажойиб намуналари сифатида Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»ини, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романи, қатор ҳикоялари ва «Ўтмишдан эртақлар» қиссаларини тилга олиш мумкин. Уларда модернистик адабиётга хос «онг оқими», абсурд ғояси ва туйғуси, экзистенциализм тамойиллари яққол кўзга ташланади. Бу адабий ҳодиса ҳам жиддий тадқиқотлар учун ажойиб мавзу бўла олади.

Ҳамидулла Болтабоев: Модерн атамаси нисбий тушунча. Фикрни бевосита назарий муаммолар ва ҳозирги жонли адабий жараёндан 20-йилларга кўчирадиган бўлсак, ўтган аср бошларида ўзбек шоири Чўлпон мумтоз шеъриятнинг “бир хиллиги”дан бешиб, янги шакл ва вазн ахтариш натижасида ўзбек шеърияти бармоқ вазнини таомилга киритиб, сарбастни топган экан, бу имконият биргина янгилик илинжидан эмас, балки анъанавий шеъриятни чуқур билиш натижасида амалга оширилган саъй-ҳаракат эди. Жадид адабиёти ўзигача бўлган мумтоз адабиётни чуқур ўзлаштириш, жаҳон адабиётидаги етакчи тенденциялардан хабар топиш натижасидагина маданий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги каби бадииятда ҳам янгилик эҳтиёжини ҳис қилган ва бунга ўзларининг бутун ижодий кучларини қаратган эдилар.

Шунга ўхшаш 60-йиллардаги “илиқлик” шамоли янги “модернчи”ларни яратгани каби мустақиллик эпкинлари ҳам янги адабиётни яратиши шубҳасиз. Бироқ бугунги мустақиллик шароитидаги янгиликниш жараёни бизда қай даражада суст кечаётгани 16 йиллик даврнинг шиддатида сезилмаслиги мумкин. Аммо биз “мустақиллик даври адабиёти” деб атаётган бадиият намуналари чинакамига мустақил адабиёт бўлиши учун нималар етишмаётганини илғаш ва шунга кўра иш тутиш адабиёт назариячиларининг ҳам, адабий ҳаракатдаги мунаққид ва адибларнинг ҳам бирдай зиммасида турибди.

Умарали Норматов: Менингда, 70-йилларнинг охири, саксонинчи йиллар бизда модернизм тамойилларининг янгидан жонланиш даври бўлди. Ижодкорлар орасида жаҳон модернистик адабиёти ва санъатига қизиқиш бениҳоя кучайди.

Нитше, Пруст, Кафка, Жойс, Камю, Сартр номлари ёшлар тилидан тушмайдиган бўлиб қолди, улар асарларидан таржималар қилинди. Ёшлар ижодида бу жараён таъсири яққол кўрина бошлади, Чўлпон, Қаҳҳор ижодида уч берган «онг оқими», абсурд ғояси ва туйғуси, экзистенциализм тамойиллари янада ёрқинроқ, айти пайтда, ўзгачароқ бир тарзда намоён бўлди. Айти шу йилларга келиб ҳийла кескин тус олган мустабид тузум, коммунистик эътиқодлар инқирози бундай тамойилларнинг миллий адабиётимизда кенгроқ илдиз отиши учун қулай имкон – шароит яратди. Қатор ҳикоя, қиссалардан бошланган бу бадиий жараён «Лолазор», «Отамдан қолган далалар», «Тушда кечган умрлар», шунингдек, «Кўҳна дунё»дек тарихий роман орқали ўз интиҳосига етди. Миллий адабиётимизда айти шу тамойилларнинг бетакрор ва таъсирчан намуналари сифатида эътироф этилган Назар Эшонқулнинг қатор ҳикоя ва қиссалари ҳам шу оралиқда яратилди.

Бу муҳим адабий ҳодисани ҳам биз ҳозирги жаҳон адабий-танқидий тафаккури даражаси ва миқёсида туриб ёрита олганимиз йўқ.

Ҳамидулла Болтабоев: Бу асарларнинг ҳар бири бир дунё. Мен уларни бирор «...изм»га солиб кўришдан аввал улар мутолаасидан санъат асари сифатида завқ туяман, ҳар бирини бирор қолипга тортмасдан ўз ҳолича, ўзининг ички табиатидан келиб чиқиб ҳолис ўрганилиши тарафдориман...

Умарали Норматов: Мен ҳам шу фикрдаман... Миллий адабиётлар тарихидаги туб бурилиш паллаларида янгича адабий йўналишларнинг ижодий дастурини – ижодкорларнинг ўзлари ишлаб чиққанлиги маълум. Бизда ҳам шундай бўлди. Чўлпон анъанавий шеърятимиз даргаларига чуқур эҳтиром сақлаган ҳолда «Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил, бир хил!.. Кўнгил бошқа нарса – янгилик қидирадир» деб ёзган бўлса, янги давр адабиёти, Оврўпо адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асар яратган Абдулла Қодирий илк миллий романининг илк жумласини «Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз» сўзлари билан бошлайди. Чўлпоннинг адабий-танқидий мақолалари, тақризларини кўздан кечиринг. Шунингдек, Абдулла Қодирийнинг айти шундай мақолаларини эса олиб кўринг. Уларда янги адабий ҳодисалар моҳияти нақадар теран идрок этилиб, қўллаб-қувватланган. «Тонг сирлари» тўпламига Жулқунбой имзоси билан ёзилган мухтасаргина сўзбоши Мустақиллик йилларига қадар Чўлпон ҳақидаги энг одил, энг теран баҳодир. Афсуски, янги адабиёт билан бирга шакллана бошлаган адабий танқид, айрим ҳолларни истисно этганда, янги адабий ҳодисаларни одилона, профессионал баҳолай олмади. Бугина эмас, улар шўро адабий сиёсати босими остида сўз санъатида пайдо бўлган янги ҳодисаларни найза кўтариб қарши олди; шу тариқа чин адабиёт билан адабий танқид орасида темир девор қад кўтарди. Бу девор фақат ХХ асрнинг иккинчи ярмига келиб, Абдулла Қаҳҳор мактабида тобланган икки забардаст мунаққид Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшжоновлар илмий-ижодий шижоати туфайли орадан олиб ташланди... Ижодни, ижодкорни англаш, ижодкор қалбига йўл топа билиш орқали бадиий жараёнга таъсир кўрсатиш, танқидчиликнинг бахти, омади; чин ижодни, ижодкорни англай билмаслик эса мунаққиднинг бахтсизлиги, миллий адабиётнинг заволи эканлигини бир асрлик тарихий тажриба тўла-тўқис исботлади. Озод домланинг сўнгги китоби «Ижодни англаш бахти» деб аталишида теран маъно – бир асрлик тарихий тажрибанинг ибратли сабоғи бор.

Шу ўринда ғаройиб бир парадоксни эслатиб ўтсам дейман. О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов ва уларнинг танқидчиликдаги издош-маслакдошлари танқидий реализм, соцреализм ва бошқа номлар билан аталишидан қатъи назар, миллий адабиётимизда реализм анъана тусини олган давр мунаққидлари эдилар. Уларнинг адабий-танқидий мезонлари асос-эътибори билан реализм эстетикаси ўзанида шакланган, реализм йўналишига мансуб жорий миллий адабий жараённи, шунингдек, муайян сабабларга кўра ўз даврида танқидчиликда одилона баҳосини ололмаган 20-50-йиллар адабиётини, хусусан, Чўлпон, Қодирий ижодий мероси қадрини тиклаш ва баҳолашда улуғ ишларни адо этдилар. Истиқлол арафаси ва истиқлол йилларига келиб, бадиий тафаккур ва ижодда «модерн» номи билан

юритилган туб янгилиниш пайдо бўлди; бу жараёни англаш, идрок этишда ўз даврида ҳар қанча прогрессив — илғор қараш бўлишига қарамай, мавжуд адабий мезонлар билан янги жараёнлар моҳиятини англаш, очиш мумкин эмаслиги аён бўлиб қолди. Етакчи мунаққидларнинг аксарияти, О.Шарафиддинов, М.Қўшонов, шулар қатори биз каби шоғирдлар ҳам, гарчи янги тамойилларга хайрихоҳ муносабатда бўлсак-да, уларни англашда хийла қийналдик, янги ҳодиса поэтикасини ҳис этиш, илмий кашф этиш бобида ожизлигимиз панд берди. Буни тенгдошлари орасида биринчилардан бўлиб тан олган зот Озод Шарафиддиновнинг ўзлари бўлдилар. «Модернизм — жўн ҳодиса... эмас» сарлавҳали суҳбатиде у киши шундай дейдилар: «Шахсан мен ўзим шу пайтга қадар адабиётдаги модернизмга ўзимнинг муносабатимни аниқ белгилаб олган эмасман. Баъзи бир модернистик асарларни, айниқса, юморга йўғрилган асарлар (Станислав Лем, Рэй Брэдбери)ни завқ билан енгил ўқийман. Фолкнер, Жойс, Пруст каби адибларнинг асарларини эса ўқишда қийналаман. Ҳатто баъзан уларнинг асарларини ярмидан ташлаб қўйган ҳолларим ҳам бўлган. Лекин шунга қарамай, мен бу ёки бу каби бошқа ёзувчиларни ҳечам қораламайман. Эҳтимол, гап ёзувчида эмас, балки менинг дидимда, савиямдадир. Ҳарҳолда фақат менга ёққани ёки ёқмаганига қараб бирор асарни рад этиш ёки улуғлаш мумкин эмас... Модернизм муносабати билан қилган гурунглиримиздан фақат битта хулоса чиқаргим келади — яшасин эркинлик, йўқолсин қолиплар!»

Нақадар самимий, мардона эътироф. Қани энди ўзини мунаққид, назариячи олим деб юрган кимсаларда ҳам шунақа адолат, шижоат туйғуси бўлса! Устоз гарчи «шу пайтга қадар адабиётдаги модернизмга ўзимнинг муносабатимни аниқ белгилаб олган эмасман» деган бўлса-да, бош муҳаррир сифатида «Жаҳон адабиёти»да ўзбек ўқувчиларини «XX асрнинг етакчи услуби» — модернизмга оид фалсафа, руҳшунослик, санъатшунослик, адабиётшунослик асарлари, жаҳон модерн адабиётининг сара намуналари билан таништиришда мислсиз савоб ишларни амалга оширди, ҳамкасбларининг бу мавзуга оид мақола, суҳбатларини мунтазам ёритиб борди. Танқидчилигимизда ҳам модерн асарларни ҳис этиш, англашга рағбат ортиб бормоқда. Бу жиҳатдан Қ. Йўлдошевнинг «Ёниқ сўз», У. Ҳамдамнинг «Янгилиниш эҳтиёжи» китобларидаги қатор мақола, суҳбатларни эслатиш мумкин. Лекин, барибир, бу борада ҳам улоқ ҳамон ижодкорлар қўлида. Назар Эшонқул, Хуршид Дўстмуҳаммад, Баҳром Рўзимухаммад каби модерн йўналишга мансуб носир, шоирларимизнинг адабий-танқидий мақола, суҳбатлари тўпланиб китоб ҳолига келтирилса, чиройли бир ўқув қўлланмасига айланиши тайин.

Ҳамидулла Болтабоев: Адабий жараён ва ундаги ҳар бир асар биз ҳозиргача ўзлаштириб олган назарий қоидалар қай даражада акс этганига қараб эмас, Оллоҳ ато қилган ўз умрича яшайди. Ҳар бир асарга ёндашганда уни ижодкор истеъдоди табиатига асосланиб ўрганиш, асар бетакрорлигини ўша адибга Оллоҳ берган буюк неъмат — истеъдод ҳосиласи деб қараш керакка ўхшайди. Қолаверса, бундай ўлмас асарларнинг умрзоқлиги китобхонларимизнинг дид-фаросатларига ҳам боғлиқ. Сиз тилга олган мақолалар ҳам муаллифнинг бетакрор фитрати ва унинг асардаги аксини имкон қадар тушунишга ҳаракат қилиб ёзилган. Қолаверса, истеъдод табиатини олимларга қараганда ижодкор аҳли яхшироқ танийди, айниқса, уларнинг ижодий қиёфаси ўзаро яқин бўлса. Шунинг учун ҳам бу мақолаларни адабиётшунослик мажмуа (афсуски, бизда бундай мажмуалар яратиш ҳали йўлга қўйилмади)ларига киритиш, уларни ёш ижодкорлар мутолааси лозимлигини филологларга қайта ва қайта уқтиришимиз керак. Фахриёрнинг шоирлиги, модерн услубдаги ёки анъанавий фольклорча шеърларининг ўзи алоҳида адабий ҳодиса. Бироқ шоирнинг интеллектуал дунёсининг нақадар бой эканлиги Тимоти Ж. Уинтернинг “XXI асрда ислом” китобининг инглизчадан таржимаси орқали янада равшан кўринади. XX аср сўнгига келиб постмодерн дунёнинг қиблани таниши урчиб бораётган имонсизлик қаршисидаги илмий-маънавий дастакдир. Ўзгичасизлик фоҳиасини кўрсатган юзлаб асарлар бор, шу жумладан, “Сароб” ҳам. Бироқ имонсизлиكنинг қаёққа олиб боришини, унинг эртаси абсурд эканини илмий публицистик йўсинда англата олган шу биргина китоб таржимаси учун ҳам биз Фахриёрдан миннатдор бўлишимиз керак. Назар Эшонқулнинг қиссаларидаги интеллектуал

руҳ ўзини миллат фарзанди деб билган ҳар бир зиёлига кўчиши, қалбида аксланиши керак.

Умарали Норматов: Ниҳоят, суҳбатимиз энг мураккаб, маъсулиятли ва чигал масала — постмодернизм жумбоғига келиб тақалаётир. Постмодернизм башарият тараққиётидаги учинчи тўлқин — информатика ва глобаллашув босқичининг маҳсули, у фақат адабиёт, санъатгина эмас, фан ҳодисаси сифатида майдонга чиқди, бугина эмас, сизу биз яшаётган ҳозирги давр постмодерн дунё деб аталадиган бўлди. Постмодерн дунёнинг муҳим белгилари сифатида маънавият оламида кечаётган жараёнлар — ҳар қандай кўринишдаги модерн — янгиликларга сифинишдан тийилиш, юксак ва оммавий маданиятни бир-бирига яқинлаштириш, фан билан дин ва санъатни муросага келтириш каби ҳолатлар тилга олинаётир; фан оламида методологик асос сифатида диалектика ўрнига синергетик тафаккур усули олдинга ўтди, эволюцион синергетик парадигма, жумладан, бадиий ижодиёт фанининг методологик асосига айланди. Реализм билан модернизм орасида муросасиз баҳс, яъни «реалликда маъно бор» деган реализм ақидаси билан «реалликда маъно йўқ» деган модернистик қарашларни муросага келтириш мақсадида бу ҳаёт-мамот масаласи ўзгача тарзда кўйилмоқда — инкор ёки тасдиқ этиш йўлидан бирини танлаш ўрнига, бу хил кескин саволларга аниқ жавобни очиқ қолдириб — бу борада ўзгача йўлни, яъни масала моҳиятини, реалликнинг сир-синоатини тафтиш этиш, диққат-эътиборни ҳодиса қаърига йўналтириш таклиф этилмоқда. Айни шу жиҳат постмодернизмнинг энг асосий хусусияти деб қаралмоқда. Моҳиятни очиш сари интилишда, хусусан, фан ва санъатда моддиюнча реалистик, диний-илоҳий ва мифологик тафаккур бирдек аҳамиятга эга эканлигига урғу берилмоқда.

Ҳамидулла Болтабоев: Соцреализм “ҳаётни ўз шаклида кўрсатишдан” “борлиқни ўз моҳиятида кўрсатиш”га ўтиши муносабати билан унинг имкониятлари кенгайгани, очиқ система сифатида қабул қилингани ўз даврида Сиз ёзган китобларда ўринли қайд этилган эди. Илмий адабиётларда “постмодернизм” тушунчаси “постструктурализм”га синоним тарзида қўлланилмоқда (Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. М.: Интрада, 1996). Ҳар икки ҳолатда ҳам бу назарий тамойиллар энг янги адабий ақидалар сифатида талқин қилинаётгани билан ҳали адабий-эстетик нуқтаи назардан янги «назарий парадигмалар» яратмади, деган қарашда маълум маънода жон борга ўхшайди. Албатта, илк модернизм давридан сўнгги модернистларнинг қарашлари тубдан фарқ қилади. Лекин жадид эстетикаси назарий жиҳатдан бадиий адабиётнинг санъат сифатидаги моҳиятини англатишга қанчалар аҳамият берган бўлмасин, амалда уларнинг эстетик мезонлари “юрт оёғидаги кишанга бориб тақалади”, яъни ижтимоий ҳаёт талаблари назарий қоидалардан устунроқ тургани учун улар бутун ижодини мана шу сиртмоққа қарши қаратганлар. Шунинг учун ҳам Чўлпоннинг энг гўзал шеърларида ҳам, “кўланка”, “кишан” қайғуси унинг елкасидан босиб турган. Фитрат домла ҳам шеърини шаклларга сифмаган тўфонли ўйларини санъат, адабиёт дарди деб эмас, “юрт қайғуси” ниятида битган. Демак, назарий тамойиллар ҳаёт ҳақиқатига дуч келганда бир оз ўзгариши, ўзининг эстетик моҳиятидан ижтимоийликка қараб бурилиши мумкин эканини жадид адабиёти тажрибаси англатиб турибди. Шундан кейин шўро истибодоти даврида адабиёт тўла-тўқис ижтимоийлашув жараёнини бошдан кечирди. Бора-бора бу ҳолат адабиётнинг қонуний “хусусияти”га айланиб қолдики, энди мустақиллик даврида ҳам мана шундай назарий тушовлардан озод бўлолганимиз йўқ, — “Ўтмишдан эртактлар”даги қулфланмаган ҳужрада “қамалиб ўтирган” Бабар сингари. Биз кўп ўринда бадиий адабиётнинг жамият олдидаги вазифасини публицистик функцияда деб биламиз, яъни у янги фикр айтиши, жамият иллатларини фош қилиши, халқни тараққиётга бошлаши керак. Мана шу улуғвор вазифани маълум маънода кунига юзлаб номда нашр этилаётган газета ва журналларга юкласак-да, бадиий адабиётни “фикр айтиш воситаси” деб қараш ўрнига муддаони соф бадиият талабларига кўчирадиган бўлсак, бизнинг жуда кўп асарларимиз паришон ҳолда қолади. Ҳатто XX аср миллий адабиётимизнинг “олтин фонди”дан ўрин олган асарлар ҳам. Постмодернизмнинг назарий тамойилларини тадқиқ этиш миллий адабиётшунослигимизда, Сиз тўғри қайд этганингиздагидек, ҳали изланиш йўлига ҳам киргани йўқ.

Умарали Норматов: Гарчи бу борада адабиётшунослик оқсаётган бўлса-да, миллий адабий жараён жим тургани йўқ. Шуниси муҳимки, постмодернизмнинг бу хил тамойиллари фақат Фарб, тараққий этган мамлакатларгагина хос бўлмай, ҳозирги глобаллашув жараёнида узоқ йиллар «темир тўсиқлар» билан ихота қилинган собиқ шўро тузуми ҳудудидаги халқлар адабиётида ҳам ўзига хос кўринишда намоён бўлган. «Ҳозирги рус адабиёти» китоби, шунингдек, рус постмодернизмга бағишланган кўплаб тадқиқотларда бу жараён кенг ва ишонарли тарзда очиб берилган. 70-80-йиллар ўзбек адабиёти манзарасига синчиклаб назар ташланса, чунончи, «Рухлар исёни», «Жаннатга йўл», «Ҳаққуш қичқирғи» каби асарлар, сон-саноксиз ҳикоя ва қиссалар бу борада жиддий мушоҳада юритиш, тадқиқотлар олиб бориш учун етарли асос беради.

«Учинчи тўлқин» ёки «постмодерн» босқичига келиб анъанавий реализм ҳам жиддий янгилашни жараёнини бошидан кечираётир. Биз юқорида тилга олган, бошқа яна кўплаб тадқиқотларда «постреализм», «модернизациялашган реализм», «янгилашган реализм» истилоҳлари кенг қўлланилмоқда. Ҳаттоки қатор тадқиқотларда «Соцреализмнинг янгилаши» ҳодисаси хусусида қизиқарли мулоҳазалар ўртага ташланаётир. Чунончи, «Ҳозирги рус адабиёти» муаллифлари С. Давлатов, В. Катаев, Ч.Айтматов каби улкан адиблар ижодий тафаккури тадрижи мисолида, хусусан, «Бинафша», «Асрга татигулик кун», «Қиёмат» каби машҳур асарлар мисолида бу масалани теран таҳлил этиб берганлар.

О. Ёқубов, Асқад Мухтор каби жаҳондаги янги адабий жараёнлардан хабардор адибларимиз қатори 70-80 - йилларда миллий насримиз майдонига дадил кириб келган Тоғай Мурод, Х. Султонов, М. Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам каби адиблар ижодий тадрижида ҳам шунга яқин ҳодисаларни кузатиш мумкин. Биргина Одил Ёқубовнинг янги «Осий банда»си ёки Тоғай Муроднинг оддий меҳнат аҳли вакиллари бисотидаги юксак маънавий қадриятлар талқинидан бошланган тамойиллар «Отамдан қолган далалар» ва «Бу дунёда ўлиб бўлмайд» романлари томон тадрижи йўли миллий адабиётимиз, хусусан, насримиздаги ноёб ҳодисадир. Анъанавий реализмдан постмодернизмга қараб бундай зафарли юриш ҳақида ўйлашнинг ўзи мароқли!

Ҳамидулла Болтабоев: Кузатиш мароқли туюлган анъанавий реализмдан постмодерн сари қадам ташланиши, менимча, бизнинг муаллифларимизнинг “зафарли юриши” эмас, балки жаҳон, ҳеч бўлмаса, шарқ адабиётларида кузатилаётган, айрим ҳодисалар билан адибларимизнинг ҳамқадамлигида деб тушуниш мумкин. Бизга Фарб матбуоти (жумладан, рус оммавий ахборот воситалари ҳам) орқали сингдирилишича, “ўз ички қобиллари ичида” сиқилиб қолган Эрон адабиётидаги янгилашниларни кузатайлик. Эронликларда ўз адабиёти даражасида туриб, назарий тадқиқотлар яратишдан кўра хорижда, айниқса, Фарбда яратилган адабиёт назарияларни таржима қилиш тамойили кучлироқ кўринади. Инглиз олимлари Ричард Хардланднинг “Адабий-назарий фикр тарихи: Афлотундан Боротгача”, Чарльз Брислернинг “Адабий танқид адабиёт назарияси аспектида”, Жонатан Куллернинг “Адабиёт назарияси”, Роман Селден ва Петер Уиддоусон таҳрири остида чиққан “Ҳозирги адабий жараён назарияси”, немис олимлари Йоҳаннес Бертензнинг “Адабиёт назарияси”, Ҳанс Бертиннинг “Ҳозирги адабиёт назарияси” каби асарлари 2006-07 - йилларда таржима этилди. Номланишига эътибор қаратганда ҳам буларнинг ҳеч бири қатъий қонунлаштирилган адабиёт назариялари эмас, балки бадиият қонуниятларини замонавий адабиёт билан боғлаш йўлидаги тадқиқотлар сифатида таассурот уйғотади. Албатта, бу мисоллардан янги назарий тадқиқотлар яратишни кўйиб, таржимага ўтайлик, демоқчи эмасман. Бироқ адабиёт назариялари яратилиши даврида жонли адабий жараён тамойилларидан келиб чиқиб иш юритиш назарий тафаккур тадрижи учун ҳам, миллий адабиёт муваффақияти учун ҳам фойдалироқ эканини таъкидламоқчиман, холос. Менимча, бизнинг адабий-назарий йўсиндаги ишларимиз ана шу жиҳатдан оқсайди.

Умарали Норматов: Адабий-бадиий жараёнда жиддий янгилашни, туб ўзгаришлар кетаётган, янгилашни анъана тусини олаётган, хилма-хил,

кутилмаган тамойилларнинг намоён бўлиши, ўзаро таъсири, бир-бирини бойитиши учун имкон яратилган ҳозирги постмодерн шароитида адабий ҳодисаларга хилма-хил илмий мактаб таҳлил методлари орқали ёндашиш эҳтиёжи ортиб бориши табиий. Адабиётшунос А. Раҳимов 1997 йили тузган «Адабиёт назарияси» дастурида XIX аср Оврўпа адабиётшунослигининг асосий методлари сифатида мифологик мактаб, қиёсий-тарихий, маданий-тарихий, биографик, психологик, филологик; ҳозирги адабиётшуносликнинг асосий методлари сифатида эса психоаналитик, интуитивизм, формализм, экзистенциализм, структурализм, марксистик методларни келтиради. Д. Қуронови «Адабиётшуносликка кириш» дарслигида социологик, тарихий-маданий, қиёсий, биографик, ижодий-генетик, шунингдек, имманент таҳлил методлари сифатида структурал, стилистик ва семиотик методлар хусусида маълумот бериб ўтилади. Фанда бу ерда тилга олинмаган яна қанчадан-қанча методлар бор.

Шўро даврида марксистик методдан бошқа барча мактаблар «буржуача-реакцион» ёрлиги остида кескин қораланган. Айниқса, ўтган асрнинг 40-йиллари бизда бу борада рўй берган нохуш ҳодисаларни асло унутиш мумкин эмас. Бир-икки мисол. Психоаналитик метод асосида иш кўриш у ёқда турсин, А.Алимухамедовнинг Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологизм, яъни руҳий тасвир маҳорати масалаларини текширишга қаратилган, бугунга қадар ҳам аҳамиятини йўқотмаган тадқиқоти буржуача эстет-космополитизм кўриниши деб баҳоланган; «Адабиётимизда эстет-космополитларни охиригача фош қилайлик», «Адабиёт ва санъатда беваган космополитларни охиригача фош қилайлик» сарлавҳалари остида дағдағали мақолалар эълон этилган. 1947 йилда чоп этилган «Узбекский народный героический эпос» китоби муаллифлари В.М.Жирмунский билан Х.Т.Зарипов «Алпомиш» достонини «Одиссея» билан қиёсий таҳлил этишда Веселовскийнинг қиёсий-компаративистик мактаби йўлидан борганликлари учун уларга «Веселовскийнинг совет адабиётшунослигига кириб олган вакиллари» деган ёрлик ёпиштирилади.

Бу хилдаги дағдаға, сиёсий ҳукномалар туфайли адабиёт фани бошига қандай қора кунлар тушганлигини яши биламиз...

Оллоҳга шукурки, бундай мудҳиш адабий сиёсат, уни яратган мустабид тузум билан бирга тарих қаърида қолиб кетди. Эндиликда барча чин илмий мактабларнинг эшиклари ланг очиқ.

Хўш, биз улардан қанчалик фойдаланаётимиз. Устоз О.Шарафиддинов бизнинг адабий танқидчилигимизда, асосан, биргина социологик тадқиқот усули етакчи бўлиб келаётганидан афсусланиб, ҳамкасбларини мустақиллик шарофати билан адабиётшунослик ва танқидчиликда доимий изланишлар олиб бориш, адабиётнинг ички гўзаллиги ва бойликларини тўлароқ очиб беришга қаратилган янги имкониятлар топишга даъват этган эди. Тан олиш керак, бу борада айрим уринишлар бор. Бироқ адабиётшуносликда жиддий воқеа бўладиган изланишлар самарасига гувоҳ бўлганимиз йўқ. “Айрим уринишлар”га оид аниқ мисоллар келтирсам. Озод ака “Адабий танқид ва янги тафаккур” сарлавҳали суҳбатида А.Аъзамовнинг “Жаҳон адабиёти”да эълон этилган бир мақоласи хусусида тўхталиб: «Олим Абдуллажон Аъзамов... адабиётшунослик илмида биринчи бўлиб Алишер Навоий ғазалларини математик таҳлилга тортган. Маълумки, ҳали математиклар гўзаллик формулаларини ихтиро қилганларича йўқ. Ажаб эмаски, Аъзамовнинг бу мақоласи ана шу йўлдаги биринчи қадам бўлса. Ҳарҳолда, мақолада бир қатор эътиборга лойиқ кузатишлар бор», — дея олимнинг изланишларини қўллаб-қувватлаган эди (“Ижодни англаш бахти”, 231-бет). Аслида, А.Аъзамовнинг бу йўлдаги илмий изланишлари ҳам структурал методга мансуб.

Ҳамидулла Болтабоев: Агар таянч нуқтаси топилса, ер шарини тўнтариб беришни “ваъда қилган” Архимеднинг бир гапи бор: “Ҳар бир фан математикадан улги олгандагина ўз такомилга етишиши мумкин”. Бу гап қайси мақсадда айтилганидан қатъи назар, структурал метод ҳам маълум маънода математика, хусусан, кибернетика фанига таянгани рост. Профессор Абдулла Аъзамов бу мақоласига қадар Алишер Навоийнинг насрий муножотини имкон қадар асар матнидан узмай талқин қилишга киришиб, “Муножотнома” битганини эслайман. Озод ака тилга олган мақола ҳам адабиётшунос олим ўз объектига

математик аниқлик билан ёндашиши, ўзининг ҳар қандай фалсафий тушунчаларини таҳлилга тортилган асарга тиқиштиравермай, ундаги маънони борича талқин қилиши лозимлигини эслатади. Чўлпон домланинг “Ҳақ йўли бир ўтилгуси...” деган ҳикмати аён. Менинг назаримда, соцреализмдан постструктурализмга сакрашдан аввал структурал таҳлил деб аталган бекатга бир оз бўлса-да қўниб, ундаги айрим жиҳатларни англашга уриниб кўрайлик. Чунки айни шу таҳлил усулигина бадиий матн ҳақида нисбатан максимал аниқлик билан хулоса чиқаришга йўл очади. Ижод жараёнини тушунтиришда **борлиқ – ижодкор – матн – китобхон** муносабатидан сўнгги икки жиҳатга кўпроқ аҳамият қаратади. Структурал таҳлил муаллифнинг шахси кимлиги, унинг амалию қайси асрда яшаганидан кўра бирламчи объект сифатида матнни танийди ва у ҳақда, асосан, бадиий матннинг ўзидангина келиб чиқиб таҳлил қилишга киришади.

Айни шу усулни суиестемол қилиб (аслида структурал метод моҳиятини юзаки, жўн тушуниш оқибатида) ўз тадқиқотини статистик маълумотлар ва математик формулалар ҳисобига семиртираётган тадқиқотчилар (айниқса, методика соҳасида) ҳам мавжудлигини унутиб бўлмайди...

Умарали Норматов: Сиз бир неча йиллардан бери магистратура босқичида «Адабиётшунослик ва структурал методлар» фанидан маърузалар ўқийсиз. Сизда таълим олган шогирдлардан қай бири шу илмий мактаб йўлини танлади? Шу метод асосида бирор жиддий тадқиқот олиб бордими? Шахсан ўзингиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясини шу усул орқали чиройли таҳлил этиб намуна кўрсатдингиз... Шогирдлар бу борада нега устозга эргашмаётир?..

Эътибор беринг-а, постмодернизм, постреализм, постструктурализм, синергетика ва бошқа тафаккур усуллари орасида теран бир алоқадорлик, мутаносиблик бор, қолаверса, буларнинг барчаси башарият цивилизацияси равнақидаги бир давр, янги босқич маҳсулидир.

Шу нуқтаи назардан ҳозирги янгиланаётган кўп тармоқли адабий-ижодий жараёнга, бадиий ижод тарзига, янгича ижодий тафаккур маҳсулига ёндашилса, қизиқарли изланишлар қилиш, биз амал қилаётган таҳлил усуларининг нигоҳи етмаган ижодий жараённинг сирли қатламларига кириб бориш мумкин деб ўйлайман...

Афсус, менинг ёшимда бу усул асосида иш кўриш қийин кечаётир. Қани энди ёшлар шу хил усулларга дадил қўл урсалар дейман.

Ҳамидулла Болтабоев: 1997 йили “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилиниб, олий таълим тизими икки босқичли тус олди. Шунга кўра магистратура таълимига бакалавриятни такрорламайдиган замонавий фанларни дастурлаш тавсияси берилди. Университет таълими магистратура босқичининг “Адабиётшунослик” мутахассислиги учун барча Олий таълим тизимида бирваракайига математика ёки алгоритмлар назарияси эмас, балки соҳага яқинроқ “Адабиётшунослик ва структурал методлар” фани ўтилишини таклиф қилдим. Шукрки, бу фикр инобатга олиниб, мана 7-8 йилдирки, бу фан ўқитилмоқда. Бундан кутилган мақсад бадиий таҳлил тажрибасида **структурал поэтика** деган ҳодиса (майли уни метод деб атамасак ҳам) бор экан, биз ҳам ҳеч бўлмаса, олий адабий таълимнинг юқори босқичида шу йўсиннинг имкониятларини ўрганайлик, деган муддао эди. Бу тажриба қандай натижалар беради, буни олий ҳакам – вақт кўрсатади. Бироқ ушбу ўринда биз француз структуралистлари (Клод Леви-Стросс, Ролан Барт) каби структурализм мактаби деб ёки собиқ иттифокда ном қозонган Юрий Лотман ибораси билан “структурал поэтика” деб эмас, ўзимизга яраша жўнроқ қилиб, қулоққа ғализ эшитилса ҳам “Адабиётшунослик ва структурал методлар” деб атадик ва адабиётшунослик тарихида академик мактаблар қаторида мана шундай таҳлил усули борлигини ва у “замонавий классицизм” лақабини олган соцреализмнинг беш усутивор қонуниятларини бадиий асардан излаб топишдан кўра самаралироқ натижа бериши мумкинлигини тусмол қилдик.

Замон ҳам, адабий жараён ҳам тезкор. Биз структурализмнинг моҳиятини англаб улгурмасимиздан **постструктурализм** деган тушунча модага айланди, бу қарашдагилар структурализм ўрнига янгича таҳлил методини (“пост” – “кейинги” сўзи моҳиятан янги қарашни ифода этмайди) шу каби

“постструктурализм” ҳам структурализмни инкор этгани билан унинг ўрнига қўядиган таҳлил усулини тавсия этгани йўқ. Айни структурал методни инкор қилган Анна Балакян «Структурализм ва адабиётшунослик» мақоласида уни алмаштирадиган бирор усул ёки методни тавсия этолмагани ўзбек китобхонларига ҳам маълум (“Филология масаллари”. 2005 йил 2- сон). Бу мураккаб илмий-ижодий жараёни дарахтга ёки ризома (ажиріқ)га менгаб бўлмайди. Олмонлар, ҳар қандай ўхшатишда бир қусур бор деганларидек, ҳозирги адабиётшуносликда борлиқни ўз шаклида, қандай бўлса шундайлигича кўрсатадиган адабиёт (санъат) эмас, балки уни бутун мураккаблиги билан тасаввур қилишга ўргатадиган, глобал муаммоларни унинг кичик модели ҳисобланган бадиий асарга сингдириб, уни тасвирлай олган, муаллиф нигоҳини таҳлил қилиш усуллари асосий мақсад қилиб олинмоқда. Шундай экан, биз адабиётшунослар ҳам бу адабий ҳодисаларни жўнлаштирмай, аксинча, бор мураккаблигича ўрганишга жазм қилишимиз керак бўлади.

Умарали Норматов: Яхши биласизки, илмий ёки адабий тафаккурдаги янги ҳодисалар кўп ҳолларда ўзининг муносиб номини тополмайди, ҳар доим ҳам исми жисмига тўла мос келавермайди. Ҳатто “синергетика” деб аталган ҳодисани унинг ижодкорлари айни шу ном билан аталишини унча хуш кўрмаганлар. Аслида назариядаги кўп чалкашликлар ўринли-ўринсиз атамалар билан ҳам боғлиқ. А.Компаньон шу хусусдаги бир мақоласини “Назария шайтони” деб аташи тасодиғий эмас (Компаньон. Демон теория. Литература и здравый смысл. М.: 2001). Шу маънода Сизнинг эътирозларингизда жон бор. «Дарахтсимон», «ризомасимон» тафаккур атамалари ҳам бир қарашда ғалатиноқ, жўноқ туюлиши мумкин. Аммо синчиклаб қаралса, муайян қолип — қатъий қонуниятга айланган анъанавий авторитар тафаккур билан эркин, асов ижодий тафаккур орасидаги фарқни, уларнинг асл моҳиятини англаш — англатишда бу образли тимсоллар ниҳоятда қўл келади. Эҳтимол, постструктурализмга хос ризомасимон тафаккур усулидан биз адабиётшунослар ўз фаолиятимизда уқув билан фойдаланмаётгандирмиз. Аммо кейинги йилларда табиий фанлардаги буюк ихтиро — кашфиётлар айни шу тафаккур усули — ҳодисаларга кутилмаган томондан ноанъанавий тарзда ёндашиш орқали амалга ошириляётгани аллақачон эътироф этилган.

Ҳамидулла Болтабоев: Сиз айтаётган ҳодиса тафаккур усули сифатида мавжуд, яшашга ҳам ҳақли. Бироқ бадиий асарни таҳлил этиш тамойиллари хусусида фикр юритиляётганда ҳар қандай янги тафаккур усули ҳам, боринг, у самарадор ҳам бўлсин, бадиий таҳлил методи сифатида қабул қилиниши қийинлигини эслатмоқчиман, холос...

Умарали Норматов: Адабиётшуносликдаги мактаблар масаласига қайтайлик. Шу пайтга қадар бизда адабий-илмий мактабларни кўпроқ адабий ҳодиса объектига қараб белгилаш русм бўлган: мумтоз адабиётимизнинг турли босқичлари, минтақалари, чунончи, Қўқон, Тошкент, Бухоро-Самарқанд, Хоразм адабий муҳити ва ҳ.к.; берироқ келадиган бўлсак, ўзбек маърифатчилик, миллий-уйғониш — жадидчилик, шўро даври, бутунги адабий жараён билан шуғулланувчи илмий жамоалар тарзида шаклланган. Булар ёнига сўнги йилларда тасаввуф адабиёти тадқиқотчилари мактаби келиб қўшилди.

Шахсан ўзим янги ўзбек адабиёти тарихи, адабий жараён масалалари билан шуғулланиб келганим учун бу давр адабиётининг кўпдан-кўп гаройиб жумбоқларини ҳозирга қадар устуворлик қилиб келаятган социологик ёки бошқа бир-икки метод орқали ечиш мумкин эмаслигига аминман. Чунончи, анъанавий реализм бағридаги туб янгилашлар — ижтимоий таҳлил билан баробар экзистенционал ҳолатлар ифодасининг кенг ўрин олиши, бадиий тип эмас, индивидуал шахсларга эътиборнинг ортиши, моҳият қаърига кириб боришда ижтимоий, мифологик ва диний бадиий талқинларнинг бирдек мавқе тутиши, асар матнида хилма-хил ифода услубларининг ёндош ҳолда келиши, гоҳо бир-бирига зид тасвир тарзларининг ўзаро «муроса»га киришиши — ана шундай гаройиб поэтик ҳодиса моҳиятини англашда постструктурал метод ниҳоятда қўл келиши мумкин. Масалан, Саид Аҳмаднинг кейинги йилларда яратган лагер ҳаёти мавзусидаги ҳикояларида аниқ ҳужжат — лагер ҳаётига оид автобиографик тарздаги хотиралари билан ижодий тасаввур маҳсули бўлмиш

«соф тўқима» сюжет-интригаларнинг ажиб тарзда уйғунлашуви, «Осий банда» романида муаллиф Одил Ёқубовнинг шахсан ўзи гувоҳ бўлган кечмиш воқеалари, қатор тарихий шахслар билан боғлиқ реал ҳодисларининг ўта муболағадор, фантастик гипербола тарзида берилиши; Хайриддин Султоновнинг «Бобурийнома» романида эса Бобур ва бобурийлар қисматини ёритишда ниҳоятда ранг-баранг талқин йўллари — ҳикоя, киноҳикоя, қисса, эссе, суҳбат, репортаж, автобиографик хотира, сафарнома, «Бобурнома» услубини ёдга туширувчи тасвир усули, муаллиф ҳикоя ва қиссалари орқали шаклланган янги ифода тарзи, соф реалистик талқин билан баробар, тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган, фақат «илми ғойиба» орқалигина изоҳланадиган ҳолатлар — бу каби ҳозирги адабий жараённинг янги ҳодисалари тубдан янги ёндашувларни тақозо этмоқда.

Бугунги шеърятда ҳам ҳали очилмаган қўриқлар беҳисоб. «Жаҳон адабиёти»нинг 2005 йил 6-сонида америкалик адабиётшунос Рэйчл Харелнинг «Кўклардан кўкларга» мақоласи эълон этилди. Унда Абдулла Ориповнинг «Баҳор кунларида», Рауф Парфининг «Ёшлик — зангор фасл», шунингдек, Фахриёр, Баҳром Рўзимухаммад, Гўзал Бегим каби модерн шоирларимиз шеърларининг инглиз тилига таржима қилиш асносида туғилган кузатиш, ўй-мушоҳадалар ёритилган. Йўл-йўлакай янги ўзбек миллий шеърятдаги биз шу пайтга қадар назардан четда қолган бир талай янги жиҳатларга эътибор жалб этилган. Мақола муаллифи буларни ҳисобга олмай туриб, янги ўзбек шеърятини бисотини инглиз тилига кўчириш мумкин эмаслигини таъкидлаган. Маълум бўлишича, Рэйчл хизмат қиладиган Мичиган университетининг Славян тиллари ва адабиётлари кафедраси структурал ва постструктурал методлар асосида тадқиқот олиб бора экан.

Ҳамидулла Болтабоев: Мўлжални каттароқ олиб, жаҳонда яратилаётган адабий-назарий ишлардан имкон қадар тугалроқ хабардор бўлиш зарур. Ҳолбуки, бугун ҳавас билан тилга олаётган адабиёт назариялари ва ҳозирги рус адабиётига тааллуқли асарлар, ҳозирги рус адабий-назарий тамойиллари билан бир қаторда кўпроқ Фарбдаги қарашларга ҳам асосланмоқда. Истаймизми, йўқми уларда европацентризм белгилари йўқ эмас. Биз эса шарқликлармиз, шарқ адабиёти учун ҳар доим очиқ реализмдан кўра шартлилик, абстракционизмдан кўра рамзийлик устувор белги ҳисобланган. Янгидан вужудга келаётган назарий адабиётларда ҳар икки томон (аслида, дунё ягона, худди ҳар қандай бадиий асар бир бутунликда ўрганилгани каби) инobatта олиншини, бу тамойиллар “XX аср классиклари” асарларини ҳам, модерн усулда яратилаётган китобларни ҳам таҳлил этишда кўмак бўлишини орзу қиламан.

Умарали Норматов: Рус ҳамкасбларимизнинг кейинги йилларда чоп этилган айрим асарлари муносабати билан юқорида айтилган ўй-мушоҳадалар, мулоҳазалар билан танишган дўстларимиздан бир истак шуки, бу гапларни асло ўзгалардан айнан андаза олишга чақирик деб тушунмасинлар. Биз аллақачон ўзимизнинг, ҳамма соҳада бўлганидек, адабиёт ва адабиёт илмида ўз мустақил йўлимизни топиб олганмиз. Кўриб ўтганимиздек, рус ҳамкасбларимиз ҳам шўро давридаги қолиплардан дадил воз кечиб, янги замонвий йўллардан шахдам бормоқда. Бу борада улар билан бўйлашиш истаги бизни шундай йўл тутишга ундаётир. Президентимиз ташаббуси билан ҳозир бизда бутун мамлакатни, ҳамиятни **модернизациялаш** жараёни кетаётган, бу борада ҳам жаҳон андазаларига мос келадиган даражага кўтарилиш вазифаси қўйилган экан, биз адабиётшунослар бу қутлуғ ҳаракатдан четда туролмаймиз.

Аср гулдастаси

XX аср ўзбек шеърляти антологияси. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: Б.Каримов, Ҳ.Абдиев. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007 йил, 496 бет.

XX аср ўзбек адабиёти бадий-эстетик тафаккуримиз тараққиётида алоҳида босқич, ёрқин саҳифа бўлиб қолди. Унинг ютуқларини, самараларини адабий турлар (драма, наср, назм) ва жанрлар, муайян йўналишлар бўйича бадий баркамол намуналарини жамлаб, кенг халқ оммасига тақдим қилиш, тарғиб ва ташвиқ этиш ишлари нафис санъат фидойиларининг муҳим вазифаси. “XX аср ўзбек шеърляти антологияси” ана шундай қутлуг саъй-ҳаракат намунаси сифатида эътиборлидир. Мажмуада Чўлпондан Улугбек Ҳамдамгача, Зулфиядан Ҳосият Рустамовагача бўлган юздан ортиқ ижодкорлар асарларидан намуналар жой олган. Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар ҳам мажмуанинг исми жисмига монанд бўлиши учун жиддий меҳнат қилганликлари кўришиб турибди.

Антология, аслида грекча сўз бўлиб, *anfhos* – гуллар, *lego* – тераман, деган маънони билдиради. Яъни, чаманзордан гулларни саралаб олиб даста тузиш, дегани. Шоир-ёзувчилар асарларидан намуналар, яъни танланган парчалар, шеърлар, доно фикрларни ўз ичига олган тўпламлар тузиш тажрибаси адабиётимиз тарихида анча шакланган. Хусусан, мумтоз адабиётимиздаги баёзлар, тазкиралар бугунги антологияларнинг илдизлари, асослари, дейиш мумкин. Қолаверса, XX асрда яратилган “Ўзбек поэзияси антологияси” (1950 й.), 5 жилдли “Ўзбек шеърляти антологияси” (1960–62 йиллар)нинг тажрибалари тузувчиларга қўл келганлиги шубҳасиз. Яна мумтоз адабиётимиздаги “Мажмуат уш-шуаро”лар ҳам айрим шоирлар ва халқимизнинг поэтик ижоди ҳақида тўла-тўқис тасаввур беради; унинг бадий-эстетик савиясини, ижтимоий-фалсафий аҳамиятини, нафосатини намойиш этади.

Шу ўринда айтиш керакки, антология тузишнинг ўзига хос мезон (кри-

терий)лари бор. Маълум бир халқ шеърлятининг босиб ўтган йўли ёки айрим босқичдаги етакчи тамойиллари ҳамда образлар тизими, ғоявий-бадий йўналишларни, анъана ва аңгиликка доир ўзига хос жиҳатларни ихчам шаклда гавдалантириш учун муайян мезонларга амал қилиш керак. Томчида қуёш акс этади деганларидек, антология маълум давр адабиётининг асосий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган кўзгу бўлиши зарур. Бунинг учун адабиётда катта из қолдириб ижодий мактаб ярата олган, ўз сози ва овози билан миллатнинг фахри, ифтихорига айланган сиймолар яратган шеърлий дурдоналар саралаб олинмоғи лозим. Албатта, адабиёт фақат ёрқин юлдузлардан иборат бўлмайди. Шундай экан, антологияга даҳо шоирлар қаторида ёрқин шеърлар ярата олган яхши ва ҳар хил ижодкорларнинг асарлари ҳам киритилиши мумкин. Шарт шуки, улар ижодидан танлаб олинган намуналар ҳам маълум давр шеърлятига хос асосий тамойилларни намойиш эта олсин, бетакрор образлари, гўзал тасвирий воситалари ва миллат дардига малҳам бўладиган салмоқли фикрлари билан адабиёт бағрида ёруғ из қолдирган бўлсин. Буюк Алишер Навоийнинг “Мажолис-ун нафоис” асарини эсланг. Шоир ҳатто битта гўзал байт яратиб, шеърлят мухлисларига манзур бўлган шоирларни ҳам катта ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Бу ҳол антология тузишдек мураккаб ва масъулиятли ишда нақадар нозик жиҳатлар борлигини яққол кўрсатиб турибди.

Энди бевосита кўлимиздаги янги китоб хусусида фикрлашайлик.

Шеър – фикрнинг гули, дейди аллома Ойбек. Тузувчилар “XX аср ўзбек шеърляти антологияси”га поэтик жараённинг сара гулларини жамлаш иш-тиёқида ўтган аср адабий ҳаётида русум бўлган босма қолиплардан воз кечишгани китобнинг энг муҳим ижобий фазилатидир. Хусусан, замонавийлик, сиёсий ҳозиржавоблик, актуаллик, типиклик, партиявийлик синфийлик ва ҳоказо жиҳатларга қараб асарларни танлаш мезонларига бар-ҳам берилган.

Шеърӣ асарларнинг нафосати, бадиӣ-эстетик гўзаллиги бадииятни белгилувчи бош мезонлар сифатида танланган. Тузувчилар имкон қадар шунга амал қилишга интиланган.

Ана шу меҳнатнинг самараси сифатида китобдан жой олган “Гўзал”, “Кўнгил” “Бир тутам сочларинг” (Чўлпон), “Муждалар”, “Кўклам чоғида япроқлар” (Элбек), “Соғиниш”, “Вақт” (Ғ.Ғулом), “Наъматак” (Ойбек), “Урик гуллаганда” (Ҳ.Олимжон), “Армонли йўлчиман”, “Бетоблигимда”, “Хўрсиник” (Миртемир), “Юрак”, “Яна шеъримга” (У.Носир), “Баҳор келди сени сўроқлаб” (Зулфия), “Узбегим” (Э.Воҳидов), “Муножотни тинглаб”, “Тилла балиқча” (А.Орипов), “Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон” (Р.Парфи) ва яна ўнлаб шеърят захматқашларининг шеърларини қайта ўқиш китобхонга катта завқ бағишлайди, кўнглига гурур ва ифтихор ҳисларини олиб киради. Ана шундай ифтихор туйғуси антологиядан жой олган Асқад Мухтор, Шўхрат, Рамз Бобожон, Шукрулло, Ҳ.Худойбердиева ва бошқа кейинги даврга мансуб ўнлаб забардаст шоирларнинг шеърларини ўқиганда ҳам ўқувчи юрагига ҳамроҳ бўлади.

Ана шу мезонлар асосида танланган ижодкорларнинг шеърлари маълум даражада йигирманчи асрда юзага келган ва ҳозирда ҳам муваффақият билан ривожланиб бораётган янги ўзбек шеъряти ҳақида ўзига хос яхлит тасаввур бера олади. Умуман олганда, “Антология” қатор ижобий фазилатларга эга. Улар ҳақида кўплаб гапириш мумкин. Биз умумий иш манфаатларидан келиб чиқиб, мақтовлардан кўра китобда кўрииб турган айрим нуқсонлар ҳақида истаклар ва мулоҳазаларимизни айтишни маъқул деб ҳисобладик.

Ҳар қандай илмий китобга ёзиладиган сўзбоши ўзига хос қибланимо бўлиши маълум. У ишнинг мақсади, вазифалари, меъёрлари ҳақида тушунча беради ва ўқувчини келажақда туғиладиган кўплаб саволлардан халос қиладди. Шу жиҳатдан қараганимизда, антологияга ёзилган кириш сўзини янада кенгайтириш ва йигирманчи асрда халқимиз дучор бўлган машаққатли йўлни, адабий жараёнда юз берган мураккабликлар, муайян таътиқлар тўғрисида ёзувчи, шоирларимиз кичиклик мудҳиш қийинчиликлар остида ижод этганини холис таҳлил воситасида очиб бериш зарур эди. Китоб кенг оммага, жумладан, ўқитувчилар, талабалар ва мактаб ўқувчиларига мўлжалланганини ҳисобга олсак, XX аср шеърятининг асосий тамойиллари, ютуқ-

лари, камчиликлари сабабини таҳлил қилиш зарурлиги ўз-ўзидан равшанлашади. Бир вақтлар бўлганидек, бу ўринда “ялпи қоралаш” ёки “ялпи оқлаш” тамойили ўзини оқламайди, албатта. Халқимиз, адабиётимиз, зиёлиларимиз босиб ўтган оғир йўлни бўяб-безамасдан, хаспўшламасдан, очикчасига холисона кўрсатиб бериш илмдаги энг тўғри меъёр бўлиб қолаверади.

Шеърятимизни озиқлантирган асосий тамойиллар кўрсатилмагани сабабли саралаш мезонлари ҳам маъхум бўлиб қолган. Айталик, Чўлпон шеърятимизнинг ёруғ юлдузи, катта санъаткор шоир. Аммо нима учун антология айнан ана шу шоир ижоди билан бошланган? Сўзбошида бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ берилмагани учун ўз-ўзидан яна қатор саволлар туғилади. Абдурауф Фитрат ижоди нима учун китобга киритилмади? Ахир у Чўлпон, Элбекларнинг бевосита устози, маслақдоши бўлгани, уларни илҳомлантириб, маънавий озиқлантиргани адабиёт аҳлига яхши маълум-ку. Шоирнинг “Юрт қайғуси” шеърӣ туркумини, “Шарқ”, “Миррих юлдузига”, “Менинг кечам” каби юксак ватанпарварлик руҳидаги шеърларини тилга олмамай туриб, йигирманчи аср шеърятини антологиясини яратиб бўладими? Ёки Ҳамза ижоди нега четлаб ўтилди? Бевақт хазон бўлган бу ижодкор ҳақидаги асл ҳақиқат жамоатчиликка етказилганига ҳам ўн йилдан ошиб кетди. Бугун уни ҳеч ким “Инқилоб куйчиси” ёки “Оташин шоир” деб улуғламайди. Зотан, бунга ҳеч қандай ҳожат ҳам йўқ. Шоирнинг мустақиллик йилларида чоп этилган 4 жилдлик асарлари мажмуасига киритилган, аввал нашр этилмаган ижод намуналари, айниқса, Туркистон мавзудаги шеърлари, лирикаси Ҳамза ижоди ҳеч қандай зўрма-зўраки мақтовларга муҳтож эмаслигини, аксинча, у аслида юксак даражада бўлганлигини кўрсатади. Йигирманчи йилларда унга “Халқ шоири” унвони бежиз берилган эмас. Айниқса, маънавий соҳасида адолат тикланаётган ҳозирги кунларда Ҳамзанинг оғир қисмати ҳақида ҳам, шеърятини ҳақида ҳам баралла гапириш лозим деб ҳисоблаймиз.

Шунингдек, антологияга Сўфизода, Абдулла Авлоний, Абдулла Алавий, Эргаш, Туроб Тўла, Султон Жўра, Ҳасан Пўлат, Амин Умарий, Мирмуҳсин, Ҳайридин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Раззоқ Абдурашид, Анвар Эшоннов, Тўлқин, Сайёр, Асқар Қосимов, Шарифа Салимова сингари истеъдодлар ижодидан мажмуа саҳифаларини безайдиган бир

жуфт шеър топилмаганига ишонмайсан, киши.

Антологиянинг катта қисми 80–90-йилларда адабиётимизга кириб келган ва ҳозир фаол ижод қилаётган ёш шоирлар ижодига бағишланган. Ёшлар – адабиётимизнинг келажаги, уларга катта эътибор бериш, рағбатлантириш ҳар доим юксак мақомда туриши керак. Шу жиҳатдан антологияга ёш шоирлар ижодидан намуналар кўпроқ киритилганини ижобий баҳолаш лозим. Аммо бу ерда ҳам аниқ меъёр-мезонга амал қилинмаган. Ҳатто эндигина бир-икки шеър тўплам чиқарганлар ҳам (уларнинг кўпчилиги негадир бир вилоятдан) бу шарафли нашрдан бемалол жой олишга “улгургани” таажжубга солади. Наҳотки, бу шоирлар шунчалик катта кашфиётлар – шеър дурдоналар яратган бўлса?! Ҳолбуки, уларнинг китобдаги шеърларини ўқиганда “Антология”га кириш ҳуқуқи “муддатидан анча илгари” берилмаганига гувоҳ бўласиз.

Бундан ташқари, ана шу ёшларнинг аксарияти эълон қилган тўпламлар 2000-2007 йиллар ораллиғида чоп этилган. Шундай экан, бу шеърлар қайси жиҳатларига кўра XX аср шеърини намунаси бўлади энди?

Тўпламга анчагина қорақалпоқ шоирлари ҳам киритилган, аммо уларнинг шеърларини ким таржима қилгани кўрсатилмаган. Оқибатда бу шоирларнинг ҳаммаси ўзбек шоирига айланиб қолгандек таассурот қолдиради.

Китобда фактик хатолар учрашини ҳам айтиб ўтиш керак. Масалан, шоир Элбек 1939 йилда вафот этди дейилган. Ҳолбуки, шоирнинг ўғли Улуғбек Элбековнинг қўлидаги ҳужжатда Элбек 1942 йилда вафот этгани қайд этилган. Буни тасдиқлайдиган бошқа далиллар ҳақида илгари матбуотда ёзилган эди.

Болалар адбиёти вакиллари тўпламга киритиш мезонлари ҳам ўқувчини ўйлантириб қўяди. Шу пайтгача ўзбек болалар антологияси бир неча марта чоп этилганидан хабаримиз бор. Шундай экан, тўртта болалар шоири ижодини китобга киритиш ва бошқаларини четлаб ўтиш ўзини оқламагандек таассурот қолдиради.

Тузувчилар ҳар бир ижодкорнинг ҳаёт йўли ҳақида гапирганда, унинг қачон, қаерда туғилган, қаерда ўқигани, китоблари нечанчи йилда чоп этилгани, қачон орден ёки медаль олганини айтиш билан кифояланадилар. Бундай маълумотларни профессор Собир Мирвалиевнинг бир неча марта чоп этилган “Ўзбек адиблари” китобидан бемалол топиш мумкин. Бунинг ўрнига китобдан жой олган шоирларнинг

санъаткор сифатидаги ўзига хослиги, маҳорати, қайси жиҳатлари билан бошқалардан ажралиб туриши, образлар дунёси ва ҳоказо ҳақида лўнда ва ихчам тарзда гапириш лозим эди.

Яна бир мулоҳаза шуки, XX аср поэтик жараёни аввало ўзининг жанрлар тизими билан, поэтик идрок ва ифода имкониятларининг беҳад бойлиги билан ажралиб туради. Шарқ ва Ғарб – жаҳон поэзияси тажрибаларининг синтези ўлароқ шаклланган лирика жанрлари (рубойи, ғазал, сонет, хокку, марсия, қасида ва ҳоказо) ҳамда поэтик шаклларда (иккилик, тўртлик, олтилик, саккизлик, шеърлик туркум, насрдаги назмлар, манзума, сочмалар, сарбаст-эркин шеър намуналари ва ҳоказо) Шунингдек, лиро-эпик жанрда (баллада, лирик поэма, драматик поэма, тарихий поэма, публицистик поэма, фалсафий поэма ва ҳоказо.) эришилган самаралар, поэтик изланишларнинг қутлуғ намуналари негадир китобда ўз аксини, ўрнини топмаган. Шу маънода, поэтик идрок ва ифода маданияти нуқтаи назаридан, шеърлик жанрлар ранг-баранглигини, поэтик шакллар хилма-хиллигини кўрсатиш жиҳатидан “Антология” анча ғариб таассурот қолдиради.

Тузувчилар синфийлик, партиявийлик қолипларидан воз кечгани ижобий ҳодиса эканини таъкидладик. Аммо китобда бошқа бир ҳодиса – негадир ижтимоий йўналиши кучли, бақувват шеърят намуналари ўрнига анча силлиқ шеърларни танлаш майли кучайиб кетгани яққол сезилади.

Ҳолбуки, 20-йиллар адабиётида воқеа бўлган, Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” шеъри, Ойбекнинг сўнгги йиллар лирикасида намуналари, “Тош экан бошим...” ва бошқалар, Усмон Носирнинг “Нил ва Рим”, Шайхзоданинг фалсафий шеърлари (бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин) китобга киритилганда антология ҳар жиҳатдан бойиган ва шеърятимизнинг қўламини янада кенгрок кўзга ташланган бўлар эди.

Шунингдек, XX аср адабий ҳаётида ҳам, бугунги поэтик жараёнда ҳам вазни анча энгил шеърлар туркуми хирмондек уюлиб ётибди. Албатта, улар орасидан сатрлари ёмби, бадий баркамол шеърлик намуналарни ажратиш олиш сомон орасидан игна излашдек амри ҳақон бир гап. Антологиядан ана шундай илмий асарлар ҳам ўрин олганлиги афсусланарли ҳол. Яхё Тоғанинг “Сувчи”, Асқар Маҳкамнинг “Кўнглим менинг истаган ёр йўқ” (“Муҳаббат ҳам шахватдир асли Магар бунда парда йўқ, ор йўқ” сатрлари), Фулом Эгамшукурнинг “Сен ёлғиз меники, сен менга ёрсан”, “Руҳ анатомияси”, Фулом

Мирзонинг “Яна”, “Инсми ё парисиз – келдингизу дуч”, “Кўзингиз – иккита чўғолов” (“Кўксингиз ганжини пойлаган икки оқ аждаҳо” (?) сатрлари), Ҳ.Абдуназарнинг “Ҳаёт шу бўлди-ку, бу даҳри дунёда” ва ҳоказо шеърлари ана шундай кўнгилга ҳам, ақлга ҳам ҳеч вақо бермайди. Бу тахлит ўртамиёна, “хархаша шеърлар” антологиядан ўрин олиши шартми? Уларнинг ўрнига ХХ аср ўзбек шеърияти бисотини ташкил этган, бадиий-эстетик тафаккуримизнинг такомил босқичларини белгилаган мумтоз шеър намуналарини кўпроқ киритиш жоиз эмасмиди?!

Яна тақрорлаймиз, шеъриятимиз тараққиёти тамойилларини тайин этган, поэтик жанрлар тарихини белгилаб берган бадиий-эстетик баркамол асарларни саралаб “Антология”га киритиш бош мезон бўлиши даркор эди. Бу нарса, нафақат ХХ аср, шу билан баробар, барча даврлар бадиияти наму-

налари учун устувор мезон бўлиб келган, шундай бўлиб қолаверади ҳам.

Мазкур истақларимиз ва мулоҳазаларимиз яхши ниятлар билан дасталанган сара гулдаста – “ХХ аср ўзбек шеърияти антологияси” китобининг қадрини туширмайди, албатта. Бу салмоқли нашр янги ўзбек шеъриятининг деярли бир асрлик камолот сўқмоқлари, изланиш босқичлари ҳақида ўқувчига мукаммал тасаввур уйғотади. Унинг турли ижодий қиёфага эга бўлган хилма-хил вакиллари босиб ўтган бадиият йўлини, образлар оламини ёрқин гавдалантириб беради.

Шу жиҳатдан “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти жуда катта маданий-маърифий вазифани бажарган деб мамнуният билан айта оламиз. Юқорида таъкидланган мулоҳазаларимиз антологиянинг кейинги нашрларида ҳисобга олинади, деб умид қиламиз.

Нўъмон РАҲИМЖОНОВ,
филология фанлари доктори
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди

Чарльз ВИЛЬЯМС
Ажал нафаси

Роман

БИРИНЧИ БОБ

Мен қидирган бино шаҳар четида, денгиз соҳилидан унча узоқ бўлмаган жойда эди. Мен бир зум тўхтаб, эълон берилган қоғозга қараб олдиму бино томон одимлаб кетдим. Бинода бор-йўғи тўртта хонадон бор эди. Улардан иккитасининг почта қутисида яшовчиларнинг фамилиялари ёзилган, мен қидирган хонадоннинг почта қутисида ҳеч кимнинг фамилияси йўқ эди.

Манзил тўғри кўрсатилган, демак, энди бошқа хонадонлардан қидириш керак. Тусмоллаб бошқа квартиранинг кўнғироқ тугмачасини босдим. Жимжит. Яна босдим. Шу он қаердадир биринчи қаватдан заиф бир товуш қулоғимга чалинди.

Бир дақиқа кутиб, туриб бошқа хонадоннинг тугмачасини босдим. Яна ўша жимжитлик. Сигарета тутатдим, ўгирилиб оқшом ҳароратида ястаниб ётган сокин кўчага назар ташладим.

Ёнимдан бир нечта машина физиллаб ўтиб кетди. Узоқ-узоқларда денгизда балиқчилар ойнанинг устида юрган пашшага ўхшаб қайиқда ўрмалаб юришарди.

Ўзимча сўкиниб қўйдим. Бошқа хонадонда яшайдиганлар қўшнисининг қаерга кетганлигини билишмасмикин? Таваккалига аввал почта қутисига “Соренсон” деб ёзиб қўйилган тугмачани, жавобни кутмасдан бошқасини босдим. Унга “Жеймс” деб ёзилган эди.

Бутун бинода ўлик сукунат ҳукм сурарди.

Мен елкамни қисиб қўйдим-у, нари кетдим. Энди кетишга чоғланиб, машинага ўтирмақчи бўлиб турувдим ҳамки, бинонинг орқасидаги боғчага кирадиган баланд ёғоч дарвозага кўзим тушиб қолди. Балки у ерда бирон кимсани топарман? Мен майсазор устидан юриб бориб дарвозани очдим.

— Э-э... кечирасиз! — дедим.

*Русчадан
Тўлқин Алимов
таржимаси*

Чарльз Вильямс (1903–1979) адабиётнинг детектив жанрида ижод қилувчи машҳур америкалик ёзувчи. Унинг касби муҳандислик. Адибнинг йигирмадан ортиқ роман, пьеса ва ҳикоялари жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида севиб ўқилмоқда.

Адибнинг «Ажал нафаси» асарида ишлаб пул топишга отланган соддагина бир йигитнинг аёллар макрига учраб йўлдан озиши, ҳар хил жиноятлар кўчасига кириб, бахтини ҳам, келажагини ҳам барбод қилиши, охир-оқибатда, унинг ўлим билан юзма-юз келиши ҳаяжонли воқеаларда тасвирлаб берилади.

Танаси буғдой ранг бир қиз фақат авратини беркитган ҳолда узун сочиқни тагига солганча қорнини ерга бериб ётарди. Ёнида шишачада офтобда қорайтирадиган мой, майсазор устида очиқ китоб турибди. Қиз ўгирилиб, қора кўзойнагидан менга қаради.

– Бировни қидиряпсизми? – деб сўради у.

– Ҳа, Винлок деган одамни, – жавоб бердим мен. – Мана шу манзилни айтган эди. Унинг қаердалигидан хабарингиз йўқми?

– Бу ерда яшаётганимга унча кўп бўлгани йўқ, – деб жавоб берди қиз. – Менимча, биринчи қаватнинг қайсидир хонадонда Винлокми, Винчестерми-ей, шунга ўхшаган фамилияли бир одам яшаса керак. Қўнғироқ қилиб кўрмадингизми?

– Қилдим, лекин у ерда ҳеч ким йўққа ўхшайди.

Қиз елкасини қисди.

– Эҳтимол, кўлга чиқиб кетишгандир? Балиқ тутишни яхши кўрса керак-да.

– Катта раҳмат, – шундай деб кетишга чоғланган эдим, унинг менга савол назари билан қараб турганини кўрдим.

Балки, менга шундай туюлгандир. Чунки кўзойнаги шу қадар қора эдики, унинг кўзларини мутлақо кўриб бўлмасди.

– Яхшиси, бирон хат қолдиринг, – таклиф қилди қиз, – эшикка қистириб қўйинг. Менимча, чапдан учинчи унинг эшиги бўлса керак.

– Раҳмат, – дедим, – жуда кеч қолибман-да. Ўзини учрата олмадим. Бу эълон кечаги газетада берилган эди.

– Қанақа эълон экан?

– У минилган машина олмоқчи экан.

– А-ҳа.

Қиз бир ёноғини сочиққа босиб узала тушиб олганча менга тикилиб ётарди. Ички кийимининг юқори қисми остида, сийнабанди елкасида, тугмачаси қадалмаган. Қиз балоғатга етган.

– Қўлдан машина сотиб олиш жуда кулгили, – деди у.

– Кўплар шунақа қилади, – дедим. – Бож ҳақи тўланмайди-да.

– Э, шунақа денг. Машина сотмоқчимисиз?

– Ҳа.

Мен ўзимча қиз нимага шама қилаётганини билмоқчи бўлдим. Қўлимдаги сигаретни яна бир марта тортдим-у, ўгирилиб, уни дарвозадан кўчага улоқтирдим.

Қиз бу вақтда сийнабандини кўкрагига босди. У ўз ҳолатини ўзгартирмоқчи бўлди. Лекин тугмаси қадалмаган сийнабанд, гарчанд аҳамиятсиз бўлса-да, ўз вазифасини адо этолмади.

– Илтимос, ўгирилиб турунг, – деди қиз, – бир дақиқага.

– Э-ҳа, кечирасиз.

Мен ўгирилиб дарвоза ташқарисига қараб турдим, лекин хаёлан қизни кўз ўнгимда тасаввур қилардим. У ўттиз ёшларда, лекин шунга қарамасдан уни балоғатга етган қизлар билан бир ўринга қўйса бўларди.

Кўп ўтмай “бўлди”, деди. Ўгирилдим. У оёқларини чалкаштирганча сочиқнинг устида ўтириб олган, сийнабандининг тугмалари қадалган эди.

– Машинангиз қанақа? – сўради у.

– “Понтиак”. Бор-йўғи йигирма минг километр юрган.

Яна ичимда: “У нима демоқчи” деб сўрадим ўзимдан.

– Қанчага сотмоқчисиз?

– Икки ярим мингга, – жавоб бердим. – Нимаиди? Мана шунақа машина керак одамни биласизми?

– Эҳтимол, – аста жавоб берди у. – Ўзимнинг ҳам сотиб олиш ниятим йўқ эмас.

– Унда омадингиз келибди, – дедим. – Машинам икки рангда – баллонлари оқ, кабина ичи жуда чиройли, радио...

Қиз яна менга ғалати қараш қилиб тикилди.

– Машинангизни ростдан ҳам икки ярим мингга арзийди деб ўйлайсизми? – сўради у.

– Кафолат бераман, – дедим сотувчи қиёфасига кириб.

“Балки ростдан ҳам сотиб олар”, деб ўйладим, лекин мен у билан гаплашардим-у, унинг гапларимни мулақо эшитмай, хаёли бошқа ёқда эканини сезиб қолдим.

Қиз кўзойнагини олди-да, ўйланқираб менга бошдан-оёқ қараб чиқди. Унинг бант билан гарданини тугиб қўйган сочларига ўхшаш йирик-йирик қора кўзлари ўзига ишонган, мағрурлигидан дарак бериб турарди. У испан аёлига ўхшар, лекин офтобда қорайганига қарамай, тирсиллаган баданининг таги оқлиги билиниб турарди.

– Сиз кўзимга танишдай кўриняпсиз, – деди у. – Боядан бери кимлигингизни эслолмай турибман. Сизни қаердадир кўргандайман.

– Хотирангиз яхши экан. Кўрганингизга анча вақт бўлган.

Қиз калласини сарак-сарак қилди.

– Унчалик эмас. Тўрт ё беш йил муқаддам.

– Олти йилдан кам эмас.

– Ҳа, энди эсладим. Мен у вақтларда футболга қизиқиб ашаддий мухлис бўлиб қолгандим. Сиз Скарборосиз, тўғрими? Ли Скарборо. Биз севган энг яхши ярим ҳужумчи.

– Сиздан зўр изқувар чиқиши мумкин экан, – дедим.

Сухбат мавзусини машинага бургим келди. Олти йил илгариги футбол хотиралари менга энди қизиқ эмасди.

– Нега энди профессионал футболчи бўлмадингиз?

Қиз сигаретини чуқур тортиб, мендан кўзини узмай қолдиқни гулзорнинг четига улоқтирди.

– Хоҳлагандим, иложи бўлмади.

– Нега энди?

– Тизза суяқларим шамоллаб қолди, – сўнг, яна қармоқ ташлаб кўрдим: – Машина нима бўлади? Сиз ростдан ҳам олмоқчимисиз?

– Олиш мўлжалим бор. Сиз уни нега сотмоқчи бўляпсиз?

– Менга пул керак, – жавоб бердим. – Машина кўчада турибди. Хоҳласангиз миниб кўришингиз мумкин.

– Жоним билан, – розилик билдирди қиз, – лекин аввал кийиниб олишим керак.

– Албатта. Сизни машинада кутаман.

– Яхшиси, уйга кириб тулинг. У ер салқин.

– О’кей, – дедим.

Адашибман. Ёнма-ён турганимизда, бўйи баландлигига амин бўлдим. Мен китоб билан офтобда қорайиш учун олиб келинган мойли шишачани олдим.

– Менинг исми шарифим Диана Жеймс, – деди у.

Мен унинг чап қўлига қарайверганимни сезиб, кулиб қўйди.

– Сиз менга машинангизни кўрсатиб қўйсангиз бўлди. Мен турмушга чиқмаганман.

– Назаримда, турмушга чиққансиз.

– Ҳа, чиққанман, лекин футболда сизнинг омадингиз юришмаганидек, менинг ҳам турмушда бахтим чопмади.

Биз бинонинг орқа томонидаги зинадан кўтарилиб ошхонага кирдик. Қиз жавондан бир шиша ичимлик олиб столга қўйди-да, иккита қадаҳ келтирди. Мен қадаҳларни тўлдирдим, биттасини қизга тутқазиб, меҳмонхонага кирдик. Бу ердан гольф майдончасининг ажойиб манзараси кўзга яққол ташланиб турарди. Қиз қадаҳдан жиндай ичди-да, столчага қўйди.

– Ўзингизни ўз уйингиздай ҳис қилинг, – деди у. – Жавонда бир нечта журнал бор. Мен ҳозир келаман.

Мен ўтириб хонани томоша қила бошладим. Хона кўримсизгина. Лекин арзон эмас, ҳафтасига юз, юз йигирма беш доллар турса керак, деб чамаладим. Қизиқ, ўзининг машинаси йўқ, яна минилган машинани олмоқчи.

Столда кичкина сахтиён ётибди. Диана, ё ниҳоятда бой, ё бўлмаса, ҳамма собиқ футболчилар ҳам ҳалол одамлар, деб ўйлайди. Мен елка қисиб қўйиб, қадаҳни қўлимга олдим. Кейин яна жойига қўйиб, столга назар ташладим.

У ерда сахтиёнгина эмас, калит соладиган тимсоҳ терисидан қилинган филоф ҳам турарди. Калитлардан биттаси “Женерал моторс” автомашинасиники эди. Ким кимни лақиллатмоқчи ўзи?

Кейин, ахир у менга машинам йўқ демади-ку, деб ўйладим. Балки, машинасини сотиб, бошқасини олмоқчидир. Бу ёғи энди унинг иши.

Қиз эғнида енга калта оқ халат, яланг оёқларида тилла суви юритилган шиппак билан кириб келди. У қадаҳдан бир ҳўплади, кейин сахтиён билан филофни қўлига олди, биз машинани кўргани чиқиб кетдик, қиз ҳайдовчи ўриндиғига ўтирди.

Мен калитни беришга шошилмадим. Қиз мен кутганимдай қилди. Тимсоҳ терисидан қилинган филофни очди, ўз калитини олиб машинани ўт олдиришга бўлди, кейин чўчиб ўзига келди-ю, менга қаради. Мен индамадим. Узимча нима учун мен унинг шахсий машинаси борлигини билмаслигим керак экан, деб қўйдим.

Биз индамай аввал кўчадан, кейин қирғоқдан юриб кетдик. Қум қаттиқ эди, қиз тезликни оширди.

– Машинанинг юриши яхши, – деди у.

– Машинани зўр ҳайдар экансиз, – дедим, кейин иккита сигарет тутатиб бирини унга узатдим.

– Мистер Скарборо, нима иш қиляпсиз? – сўради у йўлдан кўзини узмай.

– Дуч келган ишни, – жавоб бердим. – Ҳар хил ишлар. Сўнгги пайтларда деҳқончилик қиляпман.

– Айбга буюрманг-у, – деди у, – менимча, ҳозирги пайтда фирт бекорчисиз. Тўғрими?

– Тўғри. Қурувчилар гуруҳига қўшилиб, Саудия Арабистонига кетиш ниятим бор. Машинамни сотишимнинг сабабларидан бири ҳам шу.

– Қачон?

– Кейинги ойда бўлса керак. Нимаиди?

– Э, ўзим шундай. – Қиз бир-икки дақиқа жим турди-да: – Уйланганмисиз? – деб сўради.

– Йўқ.

– Қўп пул жамғаришни хоҳлаяпсизми?

– Ким буни хоҳламайди?

– Лекин сиз орзуингизни амалга оширишга уриниб кўрдингизми?

– Ҳа. Мен доим лотерея ўйнаб юраман.

– Мистер Скарборо. Мунча тушкунликка тушмасангиз. Ҳали ҳаммаси олдинда. Йигирма саккизга кирдингизми?

– Йигирма тўққизга. Менга қаранг, яхши орзуингиз, киссангизда ўн центингиз бўлса, бир пиёла қаҳва олишингиз мумкин. Бутун умрим бўйи бир ишни қойилмақом қилганман. Бу – ўйин пайтида тўпни ошириб бериш бўлган. Лекин бунинг учун ҳам тиззанг доим бутун бўлиши керак. Энди тўғриси айтиб қолинг, мана шу машина икки ярим мингга арзийдими?

– Машина ёмон эмас.

– Демак, келишибмиз-да?

Диана ўгирилиб менга қаради.

– Эҳтимол, келишармиз ҳам.

У ёғига индамай кетдик.

Биз унинг уйи олдида тўхтадик. Қиз моторни ўчириб калитни олиб филофга солмоқчи бўлганда, индамай унинг кўлини ушладим. У менга қаради-ю, елка қисиб қўйди. Кейин машинадан тушдик.

Мен кўча бўйлаб узоқ-узоқларга тикилдим.

– Машинангиз қанақа?.. “Олдсмобил”ми ё “Кадиллак”ми? – сўрадим ундан.

– У ҳам эмас, бу ҳам эмас. Машинам гаражда турибди.

– Бу нима деганингиз? – зарда аралаш сўрадим. – Вақтни бекорга ўтказгим келмаяпти.

– Сизга, эҳтимол, келишармиз, деб айтдим-ку. Бироз сабр қилинг, ахир.

Диана зинадан юқори кўтарила бошлади, мен унга эргашдим. У саҳтиёнини ва калитлар солинган филофни столга ташлади, кейин пардаларни тушириб қўйди. Хона ним қоронғи ҳолатга кирди. Кўчадаги жазирама иссиқдан кейинги салқинлик танга роҳат бағишларди. Диана ўгирилди, мен уни бағримга тортдим-у, эҳтирос билан ўпа бошладим. Назаримда, бир кучоқ ўтинни кучоқлагандек бўлдим. Қиз кўзини менга қадаганча тикилиб тураверди. Кейин кучоғимдан бўшалиб, деди:

– Афтидан, “келишармиз” деганимни иккаламиз икки хил маънода тушунганга ўхшаймиз. Иш бўйича менда бир фикр бор. Нега ўтирмаймиз? Ўтириб бамайлихотир гаплашасан.

Мен ўтирдим. У ошхонага чиқиб кўлида ичкилик билан қайтиб кирди-ю, столчанинг нариги томонидаги катта ўриндиққа оёқларини чалиштирганча ўтириб олди. Кейин оғзига сигарета олиб, олов тутишимни кутиб турди.

Мен эътибор қилмадим.

Диана елкасини қисиб қўйди ва столчанинг устидаги чақмоқни олиб, сигаретани тутатди.

– Очиғини айтсангиз-чи, ахир. Ниятингиз нима ўзи? – дедим охири.

Диана ўйга ботди.

– Сиз ҳақингизда бир тўхташга келмоқчиман.

– Нега?

– Ҳозир айтаман. Сизни ўрганиб чиқдим. Сиз ўн саккиз ёшда ўзини паҳлавон санаб юрган қахрамон, йигирма тўққизда эса дами чиққан тўпдай ҳеч нарсага ярамай қолган, лекин хийлагина дағал ва ўзбилармон ёшлардан бирисиз. Обруйингиз борида қилмаган ишингиз, кириб чиқмаган кўчангиз қолмаган, одамлар мистер Скарборо кимлигини унутгандан кейин, ишингиз чаппасига кетган. Агар нотўғри гапирётган бўлсам, ортиқ гапирмаслигим мумкин.

– Гапираверинг. Кейин-чи? – дедим.

– Мен яна бирон нима бўлган бўлса керак, деб ўйлаб келяпман, эсладим. Коллежнинг сўнгги йилида ўқиб юрган кезларингизда бир

хунук ишга аралашиб қолгандингиз. Сизни ўқишдан ҳайдашга ва турмага ташлашга бир баҳя қолганди ўшанда.

– Машинада ҳалокатга учрагандим.

– Ҳа, гап шундаки, машина ва ундаги аёл ҳам бировга қарашли эди. Аёл уйига бормай, касалхонага тушганди.

– У ердан бирон жойи чандиқсиз чиққан, – дедим.

– Ҳа, ўйлашимча бунга тез орада ишонч ҳосил қилгансиз.

– Ё тавба, футболчи бирон аёл билан дон олишса, осмон узилиб ерга тушибдими?

Диана кулиб юборди.

– Кўнглингизга оғир олманг, мен бировни айблаётганим йўқ. Озгина гашингизга текким келди. Менимча, ҳаммаси тўғри бўлган. Сизга бир ишни таклиф қилмоқчи эдим.

– Мен ўйлагандан ҳам омадироқ иш бўлса керак, чамамда.

– Катта пул тўплаб бой бўлишни орзу қиласизми, деганим эсингиздами? Бундай пул қаерда турганлигини биламан. Унга эга бўлиш учун фақат озгина жасорат керак, холос.

– Бир дақиқа, – гапга кўшилдим. – “Эга бўлиш учун” деганда нимани назарда тутяпсиз? Ўғирлашними?

Диана калласини сарак-сарак қилди.

– Йўқ. Пул ўғирлаб бўлинган. Балки икки бор ўғирлангандир.

Оғзимдаги сигаретни кулдонга қўйдим. Диана диққат билан менга тикилди.

– Гап қанча пул ҳақида кетяпти? – сўрадим.

– Бир юз йигирма минг доллар ҳақида.

ИККИНЧИ БОБ

Хонада сукунат ҳукмрон эди. Мен тишларим орасидан паст хуштак чала бошладим. Диана ҳамон менга тикилиб турарди.

– Хўш, нима дейсиз?

– Ҳозирча бир нарса деёлмайман, – жавоб бердим мен. – Бу ҳақда менга батафсил гапириб беришингиз керак.

– Яхши, – деди у. – Бу ишни бир ўзим эплай олмаганимдан кейин барибир бир одамни жалб қилишга мажбурман. Менимча, сиз бунинг уддасидан чиқасиз. Бу одам зиёли, жасур ва ортидан полиция илашмаслиги учун муқаддам судланмаган бўлиши лозим.

– О’кей, О’кей, – деб юбордим.

Унга қанақа одам кераклигини билиб олгандим. Тагин жиноий иш қилмаган, қиммат тўласа, ҳар қандай қинғир ишга ҳам тайёр одам керак. Пул катта эди, шунинг учун бу ҳақда кўпроқ маълумотларни билиб олгим келди.

Диана менга синовчан назар ташлади.

– Пулни олган одам тақдирланади.

– Пул кимники? – сўрадим. – Қаерда у?

– Уни аниқ билишимиз керак, – жавоб берди у. – Мен ҳали унинг қаердалигини биламан деганим йўқ-ку. Мен билишим мумкин, дедим, холос.

– Барибир, шундай бўлса ҳам қаерда?

Диана қадаҳни лабига олиб бориб, унинг устидан менга тикилди.

– Сиз И.Н.Батлер деган кимсани эшитганмисиз?

– Йўқ. Ким экан у?

– Бир дақиқа.

У туриб ётоқхонага кириб кетди, у ердан икки бўлак газета парчасини олиб чиқиб, менга тутди. Уларнинг биттасида 8 июл деб ёзилган эди. Бу бундан икки ой олдин чиққан газета эди.

“Йўқолган банк ходими қидириляпти.

Маунт-Темплдаги Биринчи миллий банкдан бир юз йигирма минг доллар йўқолгани маълум бўлгандан кейин полиция банкнинг вице-президенти И.Н.Батлерни қидирмоқда”.

Мен Дианага ўтирилдим, у табассум қилиб турарди. Давомини ўқидим:

“Хизмат лавозимида йигирма йил ишлаб, шаҳарда юқори нуфузга эга бўлган Батлер шанба куни тўсатдан ғойиб бўлиб қолди. Миссис Батлернинг гапига қараганда, ҳафтанинг сўнгги куни у Луизиянага балиқ овлагани кетган экан. Лекин ваъда қилганидай, якшанба куни кечқурун уйига қайтиб келмабди. Бугун эрталаб банк очилганда, пул йўқолгани маълум бўлибди”.

Мен иккинчи парчани ҳам ўқидим. Парча уч кун кейинги газетадан қирқиб олинган ва унда айтарли янгилик йўқ эди. Фақат бошида Батлернинг машинаси Санпортдан топилгани ва уни бутун Америка бўйлаб қидириляётгани маълум қилинган эди.

Мен газета парчаларини Дианага узатдим.

— Бу ҳодиса икки ой муқаддам содир бўлган экан, — дедим, — қидирув қандай кетяпти? Уни топишдими?

— Йўқ, — деди Диана. — Тополмасам керак, деб ўйлайман.

— Нима учун?

— Менимча, у Маунт-Темплдаги уйидан ҳеч қаёққа кетмаган. Ҳарҳолда кетса ҳам тирик кетмаган.

Мен қўлимдаги қадаҳни аста столга қўйиб, Дианага тикилдим. Авзойидан полициядан кўра, бу ҳақда унинг ўзи кўпроқ нарса билишини ўқиб олиш қийин эмасди.

— Нима учун шундай хулосага келдингиз?

— Сизни шу нарса қизиқтирадими?

— Эҳтимол. Бу ҳақда кўпроқ маълумотларни билгим келяпти.

— Яхши, — деди у. — Гап бундай. Мен ҳамшираман. Маунт-Темплда саккиз ой мобайнида ишладим. Мен зарба еб, қисман шол бўлиб қолган бир аёлни парвариш қилганман. Аёл шаҳарнинг чеккасида — И.Н.Батлернинг эски русумдаги маҳобатли уйи турган кўчанинг қарама-қаршисида яшаган.

Кейин у жимиб қолди.

— Кейин-чи? — қизиқдим.

— Полиция Санпортда топган машинани мен ўша шанбада кўргандим. Фақат хотини айтгандай, куннинг иккинчи ярмида эмас, балки кечаси. Машинада эри эмас, унинг ўзи ўтирарди.

— Хотини?

— Ҳа, хотини.

— Шошманг, — дедим, — кечаси деяпсиз. Унда хотини ўтирганини қандай қилиб ажратдингиз?

— Мен бинонинг олдидаги сайхонликда ётиш олдидан сигарета чекиб тургандим. Машина кўзғалиб йўлга чиққанда бошқа машина қаршидан келиб, унинг юзини ёритиб юборди. Аниқ кўрдим. Машинада миссис Батлер ўтирган эди. Ёлғиз ўзи.

— Эҳтимол, у шаҳаргами ё бирон ёққа бориб келгандир. Эри ўша машинада кейинроқ йўлга чиққандир.

Диана бошини силкитди.

– Миссис Батлер машинаси бўлса ҳам ўзининг машинасини минмасди. Машинанинг Санпортга эри эмас, у ҳайдаб кетди, қасам ичишим мумкин.

– Нега бу қадар ишонч билан гапиряпсиз?

– Ўзингиз ўйлаб кўринг, – ҳаяжонланиб жавоб берди Диана. – У ўлган бўлиши аниқ. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Тирик бўлганда аллақачон дараги чиқарди. Мистер Батлер келишган, баланд қоматли йигит бўлиб, одамлар ичида алоҳида ажралиб турарди. Шундай одамни топиша олмаслигига наҳотки кўзингиз етса? Яна. Агар эркак киши мана шундай вазиятда йўқолиб қоладиган бўлса, юздан тўқсон тўққиз ҳолатда бунга аёл аралашган бўлади. Тасаввур қилайлик, миссис Батлер эрининг билдирмай ғойиб бўлмоқчилигини сезиб қолди. Унинг ёнида катта миқдорда пул ва ўйнаши ҳам бор. Мана бундай ҳолатда аёлнинг ғурури топталади. Хўш, энди аёл нима қилиши керак? Тайёргарлик кўриши учун эрига ёрдамлашиб юбориши керакми? Дастрўмолларини керакли миқдорда чамадонга жойлаши учун қарашиб юборсинми?

– Билмайман, – дедим мен. – Хўш, нима қилиб қўйди у ўшанда? Диана елкасини қисди.

– Кимнинг қўли қотилликка қодирлигини билиб бўларканми? Бундай ҳолатда ҳар ким вазиятдан келиб чиқиб ҳаракат қилади. Лекин бу аёл ҳақида битта ҳақиқатни аниқ айта оламан. Бу жуда ғалати, мен шунча вақтдан буён кўрган аёлларнинг ичида энг гўзали шу эди. Юзлари оқишдан келган, буғдой ранг, йирик-йирик бўта кўзлари ҳумор боқарди ва бир боқишда ҳар қандай одамни сеҳрлаб қўярди. У қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган учига чиққан фоҳиша эди. Отаси эски бойлардан бўлган. Мана шу дабдабали уй уники эди. Бунинг устига, ичганда ҳам меъёрни билмасди.

– Аёл ҳақида ҳаддан ташқари кўп маълумотларни билиб юбормаганмикинсиз?

– Унинг ичишини назарда тутяпсизми? Бу ҳаммаси беш қўлда маълум. Хуллас, – дедим мен. – Батлерни хотини ўлдирган демоқчимисиз? Нима, пул ҳали ҳам ўша уйдаими?

– Аниқ ўша ерда.

– Полиция уйни тинтув қилмадими?

– Тинтув қилишди, наридан-бери. Улар пулни олиб қочиб кетган деган хулосага келишди.

– Мақсадингиз нима эканлигини тушуниб турибман, – дедим мен. – Лекин бу ерда яна бир ғалати жой бор. Гапингизга қараганда, Батлер баланд бўйли ва бақувват одам бўлган экан. Агар аёл уни ўлдирган бўлса, мурдани нима қилган? Ахир уни экспертиза идорасида рўйхатдан ўтказиб, бирон ёққа обориб ташламагандир.

Диана бошини силкитди.

– Буни билмайман ва бу тасаввуримга ҳам сизмайди. Эҳтимол, бирон шериги ёнида бўлган бўлиши мумкин. Ахир эрининг машинасини Санпортга обориб ташлагандан кейин Маунт-Темплега қайтиб келиши керак эди-ку. Автобусда қайтиши гирт аҳмоқлик бўларди, чунки у одамларнинг кўзига ташланмаслиги керак эди. Ҳамма бу ишни бир ўзи қилмаган, шериги бўлган деяпти.

– Афтидан, сиз миссис Батлерни жудаям ҳурмат қиладиганга ўхшайсиз, – дедим. – Оғзингиздан чиққан гапларга қараб хулоса чиқарадиган бўлсам, у ичкиликбоз, қотил, бузуқи бир аёл. Нима, у сизнинг арпангизни хом ўрдими?

– Бунинг аҳамияти йўқ. Ҳозир асосий масала бу ерда пул. Пул қаердалигини билишимиз мумкин.

– Бунинг учун, сизнингча, нима қилишимиз керак бўлади?
 – Уйни қидиринг. Зарур бўлса, уйни ағдар-тўнтар қилиб, гиштларигача қўпориб ташлашимиз керак. Пулни топмагунча қўймаслигимиз лозим.

– Бу вақтда аёл уйда бўладими? Бу ҳақда фикрингиз қалай?

– Йўқ, – деб жавоб берди у. – Шунинг учун биргалашиб ҳаракат қилишимиз керак. Ҳозир аёл шу ерда, шаҳарда. Тарихчиларнинг қандайдир съездиди қатнашяпти. Керак бўлса, мен уни бир неча кун спиртли ичимликка бўктираман. Бу вақт ичида сиз уйни бузиб ташлаб, гиштани қайта териб чиқишга ҳам улгурасиз.

– Нимани қидиряпсиз ўзи, ана шу овсарними? – сўрадим. – Иш кўнгилдагидай чиқмай, чаппасига кетадиган бўлса, сизга бало ҳам урмайди. Кўргандан мен онамни кўраман.

– Ҳеч нима бўлмайди. Уй катта сайхонликда, атрофи дарахтлар ва тўсиқлар билан ўралган. Унинг биттагина оқсочи бор, бека уйда йўғида у ҳам бу ерда бўлмайди. Деразаларга парда осилган. Ҳеч ким сезмайди. Музлатгичда озиқ-овқат мўл. Худди ўзингизнинг уйингиздай ўрнашиб олишингиз мумкин. Хўш, нима дейсиз?

– Пулнинг чўғига қараганда, таваккал қилса бўлади. Лекин бари сиз айтгандай, яъни иш хамирдан қил суғургандай осон битишига кўнглим чопмаяпти. Аёл эрининг машинасини ҳайдаб кетгани исботланмаган. Эҳтимол, полицияни чалғитиш учун эри билан бамаслаҳат машинани Санпортга ҳайдаб кетгану эри қандайдир бошқа йўл билан шаҳарни тарк этгандир.

Диана бошини чайқатди.

– Йўқ. Сизни ишонтириб айтаманки, у ўлган. Уни хотини ўлдирган, пул бўлса, ҳали ҳам уйда турибди.

– Шунчалик ишонч билан гапираётганингизга ҳайронман.

– Менга ишонмаяпсизми? – деди у. – Ёрдам бергингиз келмаяптими?

– Жуда ҳам хаёлпараст экансиз, – дедим.

– Сиз бойиб қолиш имкониятини қўлдан чиқаряпсиз.

Мен елка қисдим.

– Бунга шубҳам бор.

Мен Дианани яна ўзимга жалб қилмоқчи бўлдим, лекин кўринишидан кайфияти йўқ эди. Шундан кейин:

– Эҳтимол, сизга телефон қиларман, – дедим.

Шундай деб, чиқиб кетдим. Хонадан чиқиб, яна Винлокнинг эшигидаги тугмачани босдим. Лекин у ҳали ҳам қайтиб келмаган эди.

Машинага ўтириб, соатга қарадим. Олтига яқинлашиб қолибди. Бутун кун бекор ўтди. Уйга қайтиб келиб, почта қутисини очдим. Ўзимча ижара ҳақини яна неча кун тўлай оларканман деб қўйдим. Ижара хонам йўлақларига қалин гилам тўшалган янги қурилган ойнаванд уйда бўлиб, у менинг кармонимга тўғри келмас эди. Мен уни даллоллик ишига ўтганимда банд қилган эдим. Ойига минг доллардан даромад қиламан-у, ижара ҳақини тўлашга қийналмайман деб ҳисоб қилгандим. Бу май ойида эди. Ҳозир август, энди тушуниб етдимки, умидларим пучга чиқибди.

Меҳмонхонада ўтириб, почтани кўздан кечира бошладим. Ҳаммаси ҳисоб-китоб қоғозлари. Фақат атир ҳиди анқиб турган қоғозга ёзилган бир хат эътиборимни тортди. Қайси қиз экан хат муаллифи деб эшлашга уриниб кўрдим, лекин эслолмадим. Кейин бошқа ҳисоб-китоб қоғозларини титкилашга тушдим. Тикувчи сўнгги ва ундан кейинги

ойда ҳам тўлашим керак бўлган 225 долларни жуда одоб билан эслатган эди. Ҳисоб-китоб варақлари ичида машинам учун ҳам тўлашим керак бўлган сумма иккинчи бор эслатилган эди. Бошқа ҳисоб-китобларга ҳам назар ташладим: хонадонга, электрга, газга. Банкдаги ҳисоб варағимда эса бор-йўғи 170 доллар қолган эди.

Бирон нима ичай деб ошхонага кирдим. Қўлимга шишани олишим билан иштаҳам йўқолди. Шишани қайта жавонга тикдим. Мен ўзи умуман жуда кам ичаман. Бояги ичган жиндай бурбоннинг қўланса таъми оғзимдан ҳали ҳам кетмаган эди. Диана Жеймсни ўйлай бошладим, унинг сочиқнинг устида қандай ётиб қораяётгани кўз олдимга келди. Жин урсин шу аёлларни. Шу деб бир кунимнинг тенг ярми бекор кетди-я. Машинамни ҳам сотолмадим, қизни ҳам ўзимга оғдиrolмадим. “Иш ҳам бўлмади, ишқ ҳам бўлмади”, деб қўйдим ўзимча алам билан.

Эҳтимол, хато қилаётгандирман, балки 170 доллардан кўпроқ пулга эга бўларман? Мен банкдан келган сўнги хабарни қўлимга олдим.

Саудия Арабистони, унинг қирқ даражали иссиғи, кум, шамоллар ҳақида ўйлай бошладим. У ерда икки йил чидай олармиканман?

Чидай оламанми, йўқми, энди бунинг аҳамияти йўқ, бошқа иложим қолмаган. Нимадир қилиш керак. Йил сайин даромадим камайиб кетяпти. Оғзимга сигарета суқдим. Қўлимга чақмоқ олдим-у, уни яна қайта столга қўйдим. Бир юз йигирма мингнинг ярми...

Елкамни қисиб қўйдим. Ҳаммаси ойнадек равшан. Диана Жеймс ўз хаёлининг қурбони. Бунга ўзини ишонтириб олган. Иккинчи жиҳатдан, у менга анойи бир тентак хаёлпарастдек туюлгани ҳам йўқ.

Битта нарсани сира тушунолмаяман: нима учун у бунчалик ишонч билан гапиряпти? Агар менга бор гапни айтиб берган бўлса, унда тўғри, воқеалар ривожи бошқача бўлиши мумкин эмас. Полиция нега уни тополмаганикин? Бу ерда нимадир бор. Баланд бўйли, келишган йигитни топиш унчалик ҳам қийин эмас-ку. Менинг жиноятчиларни қидириб топиш ишларига унчалик тишим ўтмайди, лекин, назаримда, ёлгончини, фирибгарни топиш, уларни ушлаш, бу соҳа ходимлари учун унчалик қийин эмас. Уларнинг қўлларида расми бор, ҳамма хатти-ҳаракатларини, қилиқларини беш кўлдай билишади. Машинасини тўрт мингли аҳолиси бор қишлоқчага қўйибди-ю, ерга кириб кетганини ҳам, осмонга чиқиб кетганини ҳам ҳеч ким билмаса. Бўлиши мумкин, лекин бундай... йўқ...

Бу фикрлар шу қадар содда ва бемаъни эдики, бу ҳақда бош қотириб ўтиришга ҳам арзимасди. Бироқ пул ҳам шу қадар кўп эдики, уни ҳеч калламдан чиқара олмасдим. Уйдан чиқдим. Машинамга ўтириб, “Санпорт ситиян” газетасининг тахламасини варақлаш учун кутубхонага йўл олдим. Аввал 1 августдан кейинги сонларини варақлашга тушдим. Кейин ундан олдинги ойлар сонларини кўра бошладим. 24 июн сонида қуйидаги маълумотга кўзим тушди:

“Ҳалига довор мистер Батлернинг изи топилмади”.

“Полиция деярли икки ой қидирув давомида мистер Батлер ишини ниҳоясига етказа олмади. Маунт-Темплдаги Биринчи миллий банкнинг вице-президенти ҳам, 120 минг доллар ҳам изсиз ғойиб бўлди. Батлернинг машинаси 11 июлда қирғоқбўйи кўчадан топилгандан буён...”

Ҳа, мақолада бирон-бир янгилик йўқ, унинг ҳали ўлик-тириги номаълум эди.

Ирғиб ўрнимдан туриб кетдим. Мени хавотирга солган нарсани энди тушундим. Мен қуйидаги сатрларга назар ташладим: “...қирғоқбўйи кўча...” Э, гап бу ёқда экан-да!

Диана кўрсатган газета парчаларида худди мана шу кўча тилга олинган эди. Бу эсимда қолмабди. Лекин шунча вақтдан бери нимадир вужудимни кемириб юрган эди. Газеталарни тез-тез варақлай бошладим: 14 июл, 13 июль... Мана, 11 июль, бир нарса бўлиши керак. Ҳа, шундай бўлиб чиқди:

“Йўқолган машина бугун эрталаб денгиз соҳилига яқин Дювал хиёбонидаги 220-уй яқинидан топилди”.

Биринчи марта ўқиганимда кўрсатилган манзилга эътибор қилмаган эдим. Винлокнинг берган эълонида худди мана шу ер кўрсатилган эди.

Батлернинг ўлганини Диана нима учун аниқ билгани менга энди маълум бўлди.

УЧИНЧИ БОБ

Кўғирчоқ тугмасини босганимда эшикни Диананинг ўзи очди. Биз меҳмонхонага киргунимизга қадар бир-биримизга бир оғиз ҳам сўз қотмадик. У ўтган сафаргидай столчанинг нариги чеккасига ўтириб олди-ю, менга истехзоли назар ташлаб, совуққина кулиб қўйди.

– Қайтиб келишингизни билгандим.

– Нега менга бор гапни гапириб бермагандингиз?

Диана сигарета тутатди, кейин ўйланқираб менга қараб қўйди.

– Очиғини айтиб қўя қолай: агар ўзингиз ўйлаб, гапнинг тагига етолмайдиган бўлсангиз, демак, сиз бу ишга ярамайсиз. Бу сизга болаларнинг бекинмачоғи эмас. Ниҳоятда хавфли иш.

– Бир нарса менга ҳали ҳам равшан эмас, – дедим. – Уни хотини ўлдириб, машинасини сизнинг уйингиз олдига ташлаб кетганига нега бунчалик ишончингиз комил? Бу ишни биронта бошқа одам қилиши мумкин эмасмиди? Батлер сиз билан қочиб кетмоқчи бўлганини билган одам демоқчиман.

– Бу ақлга сиғмайдиган гап. Бундан ташқари, хотинидан бошқа ҳеч ким бунга ҳаракат қилмаслиги ва ўзини хавф-хатарга қўйиши мумкин эмас эди.

– Бор гапни энди очиқ-ойдин гапириб беринг, десам бунга нима дейсиз?

– Бунинг учун сиз аввал ўз қарорингизни маълум қилишингиз керак, – деди Диана совуққина қилиб. – Менга шерик бўласизми, йўқми?

– Шерикчилик қилмасам қайтиб келармидим?

– Қонунга хилоф иш қиласизми?

– Бу ҳақда ўйлаб кўрдим. Бунча пулга эга бўлган одам қонунни ўйламайди. Чунки уни ўзи бузиб турибди. Шунинг учун эрми, хотинми полицияга мурожаат қилолмайди. Уз виждонини поклаш учун олтимиш минг долларга жуда кўп уйқу дориси сотиб олиши мумкин.

Диана қошини чимирди.

– Нега олтимиш минг оламан деб ўйлаяпсиз? Мен сизга учдан бирини бераман.

– Бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас. Ё ярми, ё бўлмаса – гап тамом.

– Жуда уятсиз экансиз...

– Нега уятсиз бўларканман? Мен аждарнинг комига кетаяпман, у ерда бутун уйни титкилаб чиқишим керак. Сизга бало ҳам урмайди.

– Яхши, хўп, – рози бўлди Диана. – Хотиржам бўлинг. Айтдим-қўйдим-да. Розиман, ярмини оласиз.

– Гап бундоғ бўпти. Қани, энди бир бошдан гапириб беринг-чи.

– Яхши,— деди у.— Унинг ўлганига бунчалик ишонч ҳосил қилганимга энди ишонасиз. У ўлган бўлиши керак, Батлер мана шу ерга келиши керак эди. Батлер аҳмоқ эмас. У бирон жойда яшириниб турсак, ниятига етишини яхши биларди. Биз иккимиз аниқ режа ишлаб чиққандик. Мўлжалимизни амалга оширишдан икки ой олдин мана шу хонадонни ижарага олгандим. У пулни олиб тўппа-тўғри шу ерга келиши ва мен уни икки ой шу ерда яшириб туришим керак эди. Шов-шув йўқолиб излар босилгандан кейин афт-ангоримизни бир оз ўзгартириб, машинада ғарбий соҳилга кетишни мўлжаллаб қўйган эдик. У Сан-Францискода номини ўзгартириб, янгидан ҳаёт бошламоқчи эди. Унинг машинасини шу ерга қўйиб кетиш жуда ажойиб гоё эди. Энди гапларимга ишондингизми?

– Ҳа, ишондим. Фақат битта нарсага, пул Маунт-Темплдалигига унчалик ишонгим келмай турибди. Ахир Батлерни бошқа биронта одам ўлдириб, пулни олиб кетган бўлиши мумкин-ку.

– Бундай бўлиши мумкин эмас. Буни ҳеч ким билмаган. Фақат хотини биларди. Уни охириги марта кўрганимда хотинининг ўзидан шубҳаланаётганини, назарида гўё орқасидан изқувар қўйгандек туюлаётганини гапириб берган эди.

– У билан қачон танишгансизлар? Сиз ростдан ҳам Маунт-Темплда ҳамшира бўлиб ишлаганмисиз?

– Ҳа. Ўтган кузда. У ишни тўғрилагунча шу шаҳарда яшаб туришим керак эди, мана ҳозир ҳам, тўрт ой бўлди, шу ерда яшаб турибман.

– Сизни жуда севиб қолганмиди?

– Ҳа, шунақа бўлса керак, деб ўйлайман.

– Сиз-чи? Сизга унинг пули керакмиди, ўзими?

– Табиий, у ҳам, бу ҳам. Биз бир-биримизни хоҳлардик. Шу билан бирга пулдор бўлишини ҳам. Сиз нима деб ўйлагандингиз? Тристан билан Изолда дебми?

– Энди хушторингиз у дунёга кетгандан кейин пулига эга бўлмоқчи бўлдингизми.? Жилла бўлмаса, ярмига,— аниқлик киритдим.

– Тушундим. Яна нимани сўрамоқчисиз? Нима, у деб мен ўзимни ўлдиришим керакмиди?

– Яхши фикр. Рухсатингиз билан эътироз билдирмайман. Маунт-Темплагача масофа икки юз километр атрофида,— дедим. Енгил машинада тўрт соатлик йўл.

Диана бошини сараклатди.

– Сиз автобусда боришингиз керак.

– Нима учун?

– Ўзингиз ўйлаб кўринг. Сиз ўша уйда икки ёки уч кун бўлишингиз керак бўлади. Машинани қаерга қўясиз? Уйнинг олдидами?

– Шаҳарнинг бирон жойига қўйиб қўйишим мумкин.

– Мумкин эмас. Одамларнинг кўзига ташланиб қолади. Полиция ҳам уни эътиборга олиб қўйиши мумкин, ким билади ҳали нима гап-сўз бўлишини.

Диана ҳақ эди. Бошқа шаҳарнинг рақами ёзилган машина бир жойда узоқ туриб қолса, ҳамманинг эътиборини жалб қилиши мумкин. Бундан ташқари, автобусда кетиш ҳам анча мақбул эди.

– У ёққа бориб яна орқага қайтиб келганимни ҳеч ким кўрмаслиги ва ҳеч ким мени таниб қолмаслиги керак. Шунинг учун автобусда бормайман.

– Тўппа-тўғри,— деди Диана. — Автобусда борсангиз эҳтиётсизлик қилиб қўйган бўлардик. Яхшиси, сизни ўзим элтиб қўйсам маъқул бўлса керак, менимча.

– Тўғри, – розилик бидирдим. – Мени уйнинг орқасига, қоронғи бир ерга туширасиз-да, қайтиб кетиб миссис Батлер билан шугулланасиз. Бугун сешанба. Агар уй сиз айтгандек катта бўлса, унинг ичида икки кун бўлишим керак. Демак, мен сизни жума куни кечаси соат иккида уйнинг орқасида кутаман, сиз мени олиб кетасиз. Шунда биз ё пулни қўлга киритамиз, ё бўлмаса пул у ерда йўқлигига ишонч ҳосил қиламиз.

– Бўпти, келишдик.

Диана ўриндиққа ястаниб ўтириб олди-ю, ишонқирамай менга тикилди.

– Яна бир гап, мабодо бошқа хаёлга борган бўлсангиз, – деди у. – Агар мени у ерда бўлмайди деб пулни олиб жуфтакни ростлаб қолмоқчи бўлсангиз, ўйламанг узоққа бораман деб. Полицияга кўнғироқ қилиниши билан бирпасда қўлга тушасиз.

Диана ростдан ҳам ҳамма нарсани режалаб қўйган эди.

– Қайси эркак сиздай гўзал санамни ташлаб кетади? – дедим.

– Шунча пул турганда-я? Яхшиси, бунга уринманг.

– Кўрқманг, – хотиржам қилдим уни, – шундай қалтис ишга қўл урдикми, сизни ҳам огоҳлантииб қўйишим керак. Мен ҳам сизни алдаб кетишингизни маслаҳат бермаган бўлардим.

Соатга қарадим. Учдан ўн дақиқа ўтибди.

Биз Санпортдан ярим тунда йўлга тушдик. Йўлга чиқишдан олдин машинамни гаражга қўйдим. Ўзим учун чўнтак фонари, бир неча захира батарея, елимли тасма, бир неча қути сигарета дегандек керакли нарсаларни сотиб олдим.

Диана машинани тез ҳайдади. Йўлнинг каттагина қисмини соатига юз километр тезликда босиб ўтдик. Йўлда машина ҳаракати кам эди. Қандайдир қишлоққа етиб келганимизда у тезликни пасайтириб, олтмиш километрга туширди.

– Кейинги қишлоқ бизники, – деди у, – 50 километр қолди.

– Сиз орқага қайтганингизда тонг ёришиб қолади, – дедим.

– Бунинг аҳамияти йўқ. Санпортда мени ҳеч ким танимайди. Миссис Батлер тушгача ўрнидан туриши даргумон.

– Эҳтимол, уни полиция назорат қилаётгандир? Балки улар қайтиб келиб, хотини билан учрашади деб ўйлашаётгандир?

– Ўйлашса ўйлашаверсин, – деди Диана. – Улар ахир ҳеч нимани билишмайди-ку. Ли, сигаретдан беринг.

Унга сигарета бердим, олов тутиб, ўзим ҳам чекдим.

– Нимадандир юрагим ғаш, – дедим. – Эҳтимол, пулнинг кўпгина қисми қимматли қоғозлардан иборатдир. Уни қандай пулга айлантирамиз?

– Йўқ, – эътироз билдирди у, – у фақат долларни олган, банкка кўп пул топширилган кунни танлаганди.

– Пул ҳам салмоқли бўлса керак. Ўзингиз уйнинг қаерларини қидирган бўлардингиз?

– Бу эски уй, – жавоб берди Диана. – Жуда эски ва жуда маҳобатли. Сиз ишни полдан бошлаб аста-секин пастга тушиб бораверишингиз керак, деб ўйлайман. Эътиборингизни асосан уйнинг қаери тузатилган, таъмирлангандек кўринган жойларига қаратишингиз лозим. Шу билан бирга мой суртилган дераза раҳлари, эшикнинг кесакилари ҳам назарингиздан четда қолмасин. Аёлнинг ниҳоятда айёрлигини ёддан чиқарманг. Пул эски латта-путталарга ўралган ва бирон қути ёки ахлат челақчасида ётган бўлиши ҳам мумкин. Вақтингизни аяманг. Полиция билан тўқнаш келишдан эҳтиёт бўлинг.

– Таваккал иш қилгим йўқ,— дедим. — Шунинг учун сиз у билан ажрашганингиздан кейин Маунт-Темплга қайтиб кетмаганмикан, деб шубҳага борадиган бўлсангиз, буни менга қандай қилиб маълум қилишингиз ҳақида ўйлаб турибман. Агар шундай бўлса, телефон қилиб...

– Ахир сиз ким қўнғироқ қилаётганини билмасдан туриб гўшакни кўтара олмайсиз-ку.

– Гапимнинг охиригача қулоқ солинг,— дедим.— Тўғри, мен кимлигини билмасдан туриб гўшакни кўтара олмайман. Бу ёғини эшитинг: кечасими, кундузими ҳар бир соатнинг аниқ бошланиши олдидан қўнғироқ қилинг. Мен гўшакни кўтармайман, сиз чорак соат ўтиб яна қўнғироқ қилинг, мен тасодифий қўнғироқ бўлса керак деб жавоб бермайман. Агар яна роса ўн беш дақиқа ўтиб қўнғироқ қилсангиз, бу сиз эканлигингизга ишонч ҳосил қиламану гўшакни кўтараман. Сиз оддийгина қилиб, қалай, миссис Батлернинг аҳволи яхшими деб сўрайсиз. Мен “ҳа” деб жавоб бераману гўшакни қўяман.

Бир дақиқа ўйлаб туриб фикримдан қайтдим.

– Йўқ, умуман ҳеч нима демайман. Ўн беш дақиқа оралаб уч марта қилинган телефон қўнғироғининг ўзи кифоя қилади. Учинчи қўнғироқдан кейин мен яширинаман.

– Ёмон эмас,— деди у.— Каллангиз ишлабди. Қизиқ, сиз кўп жиҳатдан Батлерга ўхшаб кетяпсиз.

– У қидирмасдир-ов.

– Нима учун?

– Чунки у ўлган.

Иккимиз ҳам жимиб қолдик. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, у:

– Ҳозир етиб келамиз. Чап томондан биринчи уй уники,— деди.

Мен атрофга назар ташладим. Чор атроф қоп-қоронғи. Анча наридаги қорайиб турган қуюқ дарахтлар орасида бинонинг тарҳи аранг кўзга ташланиб турарди. Биз ўнгга қайрилиб, паст бўйли дарахтчалардан иборат вилланинг олдидан чиқдик. Уч уй нарида чироқ билан ёритилган чорраҳа бор эди. Диана машинани чапга буриб, бир неча юз метр юргандан кейин яна четга бурди.

– Биз бинонинг орқасидан чиқдик,— маълум қилди у.— Уй симли тўр билан ўралган ва атрофи толгулдан баланд тўсиқ қилинган. Лекин дарвозаси очиқ бўлса керак. Очиб бўлмаса, ундан ошиб ўтишингиз ёки айланиб ўтиб, бинонинг марказий кириш жойи рўпарасидаги дарвозадан киришингиз мумкин. Омад ёр бўлсин.

– Келишув ёдингизда бўлса керак деб ўйлайман,— дедим,— Пайшанба куни кечаси иккилар атрофида ўша жойда.

Диана машинани тўхтатди, мен машинадан тушиб, эшикни ёпдим. У хайр деган маънода қўлини силкитиб қўйди-ю, машинани елдириб кетди. Ёлғиз қолдим.

Муюлишдан ўтгандан кейин машина ортидаги қизил чироқ ғойиб бўлди. Мен кўзим қоронғиликка ўргансин деган ўйда йўлакка чиқиб тўхтаб турдим. Осмонда ой йўқ. Тун иссиқ ва сокин. Қаердадир ит акиллади. Энди қоп-қора тўсиқнинг тарҳи аниқ кўрина бошлади. Мен тўсиқнинг шохларидан юзимни пана қилиб, қўлимни тўсиққа тегиздим. Кейин дарвозани топиш умидида тўсиқ бўйлаб юриб кетдим.

Машинадан чиқаётганимда соат неча бўлганини кўриб олмабман. Лекин икки соатлардан кейин тонг ёриша бошласа керак. Бу вақтда меъ уйнинг ичига кириб олган бўлишим шарт.

Йигирма, ўттиз қадамлар тўғри юриб бордим. Дарвоза кўринмади. Муюлишга бориб, бошқа томонга қараб кетаётганимни сезиб қолдим.

Кўлимни тўсиққа тегизганча орқага қайтдим. Толгулнинг бўйи баланд, салкам икки метрлар чамаси. Толгул қалин ўтказилган, эни тўрт метрлар келарди.

Ниҳоят дарвозага етиб келдим. Қўл тегиши билан гичирлаб кетди. Дарвоза тутқичини пайпаслаб топиб итарган эдим, аста-секин очила бошлади.

Кенг сайхонлик ортида бино қорайиб турарди. Уй жуда маҳобатли, ертўласи бор, афтидан, икки қаватли эди. Унг томонда бир нарса қорайиб турибди. Бу гараж бўлса керак.

Мен ўсиб кетган толгул шохлари орасидан тиқилиб ўтиб, ҳамма деразаларни кўздан кечира бошладим. Ҳеч қаерда чироқ кўринмасди. Ўт-ўланларни босиб, орқа пешайвонга ўтдим. Бирдан ярим гектардан кам бўлмаган дарахтзор, майсазор боғ ҳам борлигини мутлақо ўйлаб кўрмаганимиз калламга урилди. Агар пул боғнинг бирон ерига кўмиб қўйилган бўлса, уни икки дунёдаям тополмаймиз. Энди пул уйнинг ичида деган умиддан бошқа илинж қолмади.

Мен уйнинг орқа девори бўйлаб пешайвон атрофида айлана бошладим. Қоронғида ертўланинг икки деразаси кўзга аранг ташланарди. Деразалар деярли ер билан баробар, қисман тўсиқ билан ўралган эди.

Биринчи деразага яқин келиб, чўнтак фонари билан ёритдим. Ўраб қўйилган сим панжара билан деразани қурум босиб кетган. Шундай бўлса ҳам илгакни ахтариб топдим. Илгак туширилган, иккинчи дераза ҳам шундай. Демак, деразалар қулфлоглиқ.

Мен тўхтаб, ўйлаб олдим. Чап томондаги дераза буталар билан яхши беркилган. Унинг олдида тиззалаб ўтириб олдим-да, фонар билан сим панжарали ромдаги илгакни ёритдим. Кейин очқич билан илгакни итариб, панжарали ромни кўтардим.

Чўнтагимдан ғалтакка ўралган елимли лентани олиб, ойнанинг икки тарафига бурчакма-бурчак қилиб, ёпиштириб қўл бола отверка билан ойнани синдирдим.

Ёпишқоқ лента ойнани ерга туширмай ушлаб қолди. Очқични ичкари тиқиб, шпингалетни кўтарган эдим, дераза осонгина очила бошлади.

Деразани очиб ичкари кирдим у панжарани тушириб, деразани ёпдим, кейин дарҳол атрофга кўз югуртирдим. Ертўла кенг, ўртасида печка турибди. Деворнинг қарама-қарши томонида кўмир солинган яшиклар ва бир нечта чамадон турарди. Уларнинг атрофида бир тўда газета ва журналлар уйилиб ётарди. Чироқ нури эшикка тушди, бориб очдим. Ертўланинг бу қисми кирхона экан. Девор олдида кир машина турарди.

Пулни бу ердан қидиришдан маъно йўқ эди. Ҳаммадан бурун бутун уйни айланиб чиқишим ва режа тузишим, ундан олдин уйда хизматкор бор-йўқлигига ишонч ҳосил қилишим керак. Диана Жеймс хизматкор уйда бўлмади, деган эди, мабодо у адашган бўлса-чи, унда тузоққа у эмас, мен тушаман.

Жойимга қайтиб келиб, юқорига чиқадиган зинани қидира бошладим. Уни топдим у чўчиб тушиб жойимда қотиб қолдим.

Чўнтак фонаримни ўчирдим, нафасимни ичимга ютиб, қулоқ сола бошладим. Сукунат қўйнида юрагимнинг уришию аллақадан элас-элас мусиқа овози эшитилиб турарди. Сочларим тикка бўлиб кетди. Ҳайҳотдай бўм-бўш уйда кечаси соат тўртда мусиқа чалиниши ғалати. Бир дақиқа қулоқ солиб турдим-да, фонарни ёқиб зинадан кўтарила бошладим. Юқорида эшик бор эди. Очиб киришим билан ошхонага чиқдим.

Ахлат кутиси ортида дераза бор экан, парда тортилган. Мен қаерга кирсам хавотирланмай бемалол юришим учун, аввало, дераза пардаларига эътибор қилардим. Ахлат кутиси ёнидаги эшик, чамаси орқа пешайвонга, плита ёнидаги эшик эса, афтидан, ошхонага олиб чиқса керак. Ошхонанинг бошқа томонида яна бир эшик бор, бу хизматкор турадиган хона бўлса керак. Ҳар эҳтимолга қарши биров борми-йўқми, бир назар ташлаб қўйиш лозим.

Оёқ учида юриб эшикка келдим. Эшик тутқичидан ушлаб, фонаримни ўчирдим. Кейин секин, ҳа, жуда секин тутқични тортиб эшикни очдим. Хонада жимлик ҳукмрон эди. Мен қимирламай, нафасимни ичимга ютиб қулоқ солиб турдим. Ҳа, бу хизматкорнинг хонаси бўлиши керак. Мен фонарни ёқиб, қўлларим қалтираганча полга тўғриладим. Бирон бақариқ-чақариқ бўлса, бир зумда сукунатни бузиб юбориши мумкин. Баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Фонарни аста кўтариб, пол бўйлаб айлантира бошладим, унинг нури каравот оёқларига тушди. Юқори кўтардим. Ҳартугул каравотда ҳеч ким йўқ эди. Енгил тортиб, чуқур нафас олдим.

Эшикни ёпиб, ўчоқбоши орқали ошхонага ўтдим. Бу ердаги деразага ҳам парда тортилган эди. Стол билан жавон кўҳна ва оғир дарахтдан ясалган. Ойнаванд жавонда жуда чиройли безатилган қадимий қумуш сервис турибди. Бу ота-боболар даврида катта бойлик саналган бўлса керак. Мен фонаримни ёқиб, ошхонани айланиб чиқдим. Миссис Батлернинг ичкиликка ружу қўйгани ажабланарли ҳол эмас. Бунга ўхшаган ҳайҳотдай кошонада истиқомат қилган ҳар қандай одам ҳам ўзини ичкиликдан тийиб туrolмаган бўларди. Меҳмонхона кенг, ошхонага ўхшаш, асбоб-анжомлар ясатилган, саранжом-саришта. Столлар билан жавонлар қизил дарахт ва ёнғоқдан ясалган, бахмал пардалар қизғиш, диван ва ўриндиқларнинг айримларига каштан рангли духоба, айримларига қора тери қопланган. Девор ёқалаб қўйилган жавонга китоблар терилган.

Мен фонарим нурини аста-секин тўғрилаб, қатор-қатор турган китобларга назар ташладим. Қомуснинг жилдлари ағдар-тўнтар бўлиб ётарди. Уларнинг орасига бошқа китоблар аралашиб кетган.

Вужудимни ғалати ҳиссиёт чулғаб олди. Мен хонага яна бир бор назар ташладим. У ердаги бошқа ҳамма жиҳозлар батартиб турибди. Мен диваннинг олдида тиззалаганча унингғижимланган айрим жойларини кўздан кечира бошладим. Лекин бу ҳеч нарсага далил бўлолмасди. Эҳтимол, буни хизматкор хонани тозалаётганида қилгандир.

Мен диванни бир чеккасидан кўтариб, девордан нари сурдим. Ана шу пайт диванга қопланган газлама ўткир пичоқми, устара биланми узунасига кесилганини кўриб қолдим. Ёстиқларни ағдариб кўрдим. Улар ҳам, ўриндиқлар ҳам тагидан кесилган эди. Дастлаб ваҳимага тушдим. Кейин ўзимни қўлга олдим, ўтириб сигарет тутатдим. Буларни ким қирққаникин? Йўқ, ундан ҳам аҳамиятлироғи, истаган нарсасини топганмикин? Афтидан, тополмаганга ўхшайди.

Лекин тополмаган бўлса, ўзи қаерда? Нега қидиришни давом эттирмаган? Бундан бошқа фикр ҳам келиб чиқади: демак, кимдир уйни тинтув қилган экан, биз ҳақ эканмиз-да.

Афтидан, мистер Батлер пулни олиб қочмоқчи бўлганда эрини миссис Батлернинг ўзи ўлдирган деб шубҳага борган фақат битта биз эмас эканмиз-да.

Нима қилсам экан? Ишни бошламасдан тугатиб қўя қолсаммикин? Йўқ, нима бўлса бўлар! Ишни тўхтатмасдан уйни қидириш керак.

Умуман, бу ерга нима учун келганман? Жума куни саҳаргача вақтим бор. Эҳтимол, бошқа одам ҳеч нима тополмагандир. Мен ўрнимда туриб сигаретни кулдонга босиб ўчирдим. Пул ҳақидаги фикрлар менга тинчлик бермаётган эди.

Мен меҳмонхонанинг қарама-қарши томонидаги эшикдан чиқишим билан бир томони кўча эшикка, қарши тарафи зинапоёга олиб борадиган йўлакчада бўлиб қолдим. Зинапоё билан юқорига кўтарилдим.

Юқорига чиқиб, у ёқ-бу ёққа назар ташладим-у, фонарни ўчириб қотиб қолдим. Йўлакдаги бир эшик очик, у ердан паст мусиқа товуши эшитилиб турибди. Аслида-ку, жуфтакни ростлашга шошилишим керак эди-я, лекин мусиқа овози мени гўё сеҳрлаб қўйгандек бўлди. Мен чурқ этмай туравердим. Тушиб турган ёруғлик электр нури десак, жуда хира, ундан ташқари нари-бери липиллаб турибди. Гугурт қақилганмикин? Бировлар уйни ёқиб юбормоқчи бўлаётганмикин? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Чунки аланга бўлса ёруғ бўлиши керак эди. Кутиб турдим. Ёруғлик ўзгармади. Шундан кейин унинг нима эканлигини аниқ билдим. Бу – шам эди.

Бу ёғи қандай бўлди энди! Чўнтак фонари нархи 49 цент бўлиб турганда ҳеч ким қўлида шам кўтариб юрмаса керак. Шу ҳақда ўйлаб тургандим, хонанинг ичида аранг шипиллаган товуш қулоғимга кирди.

Худди шу пайт мана бу овоз грампластинка нинасининг куй бошлангунча айланадиган товушсиз овози эканини англаб етдим. Кейин юракни жунбушга келтирадиган менга номаълум майин куй жуда секин ва сокин тарала бошлади.

Шу дақиқада энг оқилона иш – тезроқ қочиб қолиш бўларди. Бундай пайтларда табиатан мулоҳаза қилиб ўтирмасдим. Лекин нима бўлмасин, хонага мўралагим келди. Бунинг учун эшик томон уч ё тўрт қадам ташланса кифоя, йўлакка ташланган гиламча оёқ товушларини ютади.

Эшик олдига келиб, тўхтаб қолдим. Энди хатар аниқ бўлиб қолди. Агар хонадаги одам эшик томон ўгирилса, мени кўриб қолиши мумкин. Сокин таралаётган мусиқадан бўлак ҳеч қандай товуш эшитилмаётган эди. Аввалига қандайдир диний маросимда иштирок этаётгандай ёқимсиз туйғу қўнглимга келди. Аста-секин тушундим. Бу ётоқхона эди. Патефон полда, унинг ёнида эса, кичкина кумуш ранг шам ёниб турарди. Гиламда пластинкалар сочилиб ётибди. Уларнинг орасидаги паст юмшоқ курсида узун ҳаворанг эрталабки халатда бир қиз ўтирарди. Қиз мусиқа мақомига мослаб тебраниб-тебраниб кўярди. Шам ёруғида ён томондан қараб, қалин қоп-қора сочларини аниқ кўрдим. Қиз ҳаддан ташқари гўзал ва ғирт маст эди.

Мен эшик олдида қаққайиб турганча ғазаб билан Диана Жеймснинг найрангини ўйлай бошладим. Миссис Батлер Санпортга кетмаган эди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Ё Диана мени алдаган, ё булар бари тасодиф. У бор гапни очик-ойдин гапириб бермай, бошиданоқ алдаган эди. Эҳтимол, бу сафар ҳам алдагандир.

Балки бундай бўлиб чиқишини ўзиям билмагандир. Миссис Батлер билдирмай, дейлик, уйига жўнаб қолганмикин. Шундай бўлиши мумкин. Биз пулга эга бўлмоқчи эдик, бунинг учун уйни қидириш

керак. Агар миссис Батлернинг уйда бўлишини билганда уйни титкилаш учун мени бу ерга олиб келиб ташлашида ҳеч қандай маъно бўлмайди.

Бунақамасмикин?

Нима бўлганда ҳам энди биз пулни топиш умидидан воз кечишимиз керак бўлади. Энди мен тонг отмасдан бу ердан жуфтакни ростлашим керак. Боққа чиқиб олсам бўлди, у ёғининг дарди енгил. Шаҳарга боришим ва яқин орада юрадиган автобус билан Санпортга етиб олишим мумкин. Шундан кейин у ҳақдаги хулосамни Дианага айтиб бера оламан.

Жойимда туравердим. Ўзимни мағлуб ҳисоблашим юракка қандайдир оғир бота бошлади. Гўё пулни қўлга киритганман-у, охириги дақиқаларда оғзимдаги ошни олдириб қўйгандекман. Мана бу аёлни жавонга беркитиб қўйиб, тонг отгунча пулни қидирсаммикин?

– Йўқ, бу хатарли, хизматкорми ё бошқа бировми келиб қолиши мумкин. Мени ушлаб олишади. Бу фикрни шу заҳоти калламдан чиқариб ташлаб, жойимда қаққайиб туравердим.

Миссис Батлернинг қўлидан ҳеч нарса келмайди ҳозир. Фирт маст, унга барибир. Мен ярми ичилган ва ёнида қадаҳ турган шишага назар ташладим. Миссис Батлер шовқин кўтармас, ичиб олиб ҳар хил ёмон қилиқлар қиладиган аёлларга ўшамасди. Уларнинг акси эди. Ўтирган жойида бемаза ҳаракатлар қилмас, ёқимтойлик билан аста қимирлаб қўярди.

Мусиқа тинди. Пластинка бир неча марта айланди, кейин аппарат ўз-ўзидан тўхтади. Хонага ўлик сукунат чўкди. У янги пластинка қўймади. Ўтирган жойида салгина чайқаларкан, гўё бир нимани аста хиргойи қиляптими ё дуо ўқияптими, лабларининг қимирлаётганини кўриб қолдим. Кейин у секин ўрnidан турди, ёнидаги узун ором курсига ўтирди, сўнг қўлларини икки ёққа чўзиб ётиб олди.

Мен ўгирилдим. Жўнаб қолиш пайти келди. Бирдан зинапоянинг фирчиллаётганини эшитиб, жойимда қотиб қолдим. Кимдир зинадан юқорига кўтарилиб келарди.

Йўлакка яна бир хонанинг эшигидан чиқса бўларди. Лекин у ёпиқ эди. Уни очиш учун вақт йўқ ва бу ҳақда ўйлаб ўтиришнинг ҳам ўрни эмасди. Ўзимни ичкарига урдим, миссис Батлернинг устидан энгашиб шамни ўчирдим. Оромкурси жойлаб қўйиладиган жавоннинг эшиги ярим очиқ турган экан, хонани пайпаслаб бориб жавоннинг эшигини очдим, ўзимни унинг ичига урдим. Кейин эшикни ярим очиб қўйдим. Бошимга атир ҳиди анқиб турган қўйлақлар тегиб турибди. Жавоннинг ичи иссиқ ва дим эди.

Йўлакка оёқ товушларини ютадиган қалин гиламча тўшалган. Мен сал очиқ эшикнинг ёриғидан бир кўзим билан қараб, ким келишини кутиб турдим. Эшикдан хона деворларига ёруғ ўрмалади. Нур ойнага, кейин ундан нарига кетди. Пастга қадалиб пластинкалар уюмини, шишадаги вискини, кейин чалқанча ётган ёш аёлнинг танасини ёритди. Эркак киши қўлидаги фонар ёруғини ўчирмай, хонага кириб келди. Мен бу ўлик сукунатда мени сезиб қолмасин дея нафасимни ичимга ютиб турдим.

Эркак энгашиди, афтидан, фонарини у қўлидан бу қўлига олди. Нега бундай қилганини кейин билдим. Фонарнинг ёруғи бир лаҳза аёлнинг чаккасига тўғрилланган тўппончани ёритиб юборди. Бу энди чидаб бўлмайдиган ҳолат эди. Бир зум ҳам ўйлаб ўтирмай, жавондан чиқдим-у, ўзимни унинг устига отдим. Мен ташланганимда у ўгирилиб олган, иккаламиз гиламнинг устида айқаш-уйқаш бўлиб кетдик. Мен унинг

қўллари бор кучи билан мени бўғаётганини сезиб қолдим. Фонар ўчди. Хона қоп-қоронғи, мен тўппонча қаердалигини билмасдим.

Ундан қутулиш учун тиззам билан қорнига ниқтаб итариб юбордим. Рақибим қўлини қўйворди ва шу заҳоти башарамга мушт туширди. Каллам бурилиб, гандираклаб кетдим. Мен ҳам бемўлжал мушт туширган эдим, тегмади. Унинг полда ўрмалаб кетаётганини сезиб қолдим. Кейин туриб, у ўзини эшикка отди. Гурсиллаб эшикнинг кесакисига урилди-ю, йўлакка қочиб чиқди.

Мен ҳам ўрнимдан туриб, чўнтак фонаримни олдим. У ё уйдан чиқиб қочиб кетди, ё қаердадир беркиниб олган. Энди ким тирик қолишини тўппонча ҳал қилади. Фонаримни ёқиб, полни қидира бошладим. Тўппонча синиб, парча-парча бўлиб ётган пластинкалар орасида ётарди. Уни олиб, фонарим билан бирга чўнтагимга солдим. Ана шунда мадорим қуриб, кучим қолмаётганини сездим. Сал ўзимга келиб олиш учун полга ўтирдим.

Бир оздан кейин ўрнимдан турдим. Фурсатни ганимат билиб, қочиб қолиш керак. Яна фонарни ёқиб, аёлнинг юзига қарадим. Олишаётган чоғимизда уни каравотдан иргитиб юборган эканмиз. Қиз ерда қўлини чўзиб боши устига қўйганча гиламда ётарди. Хонадаги кўнгилсиз ҳолатни кўриб, эрталаб роса боши қотса керак.

Кейин агар уни шу аҳволда ташлаб кетсам қиз, умуман, уйғонмаслигини англаб етдим. Чунки ҳалиги йигит қайтиб келади-да, уни ўлдириб кетади. Менинг кетишимни қаердадир кутиб туради, унга халақит қилган нарсани йўлидан олиб ташлайди. Ухлаб ётганда хоҳлаган усули билан ўлдириши мумкин. Бу муаммо туғдирмайди.

Нима қилсам экан?

Аёлни бамайлихотир саранжомлашларига бефарқ қараб туролмаган бўлсам, энди унинг ҳимоячиси ролини ўйнашим керакми? Бу хавфли. Агар шу ерда қолиб, унинг уйғонишини кутиб ўтирсам, мени бир зумда ҳибсга олишлари мумкин. Ана унда полицияга нима сабабдан шундай ҳодиса юз берганини батафсил гапириб беришим керак бўлади. Полициядагилар “қулфбузар аёлнинг ҳаётини асраб қоляпти! Эй Жо, яқинроқ келиб, бунинг гапларини бир эшитиб кўр!” дея роса устимдан кулишлари мумкин.

Шундан кейин даҳшатли бир фикр вужудимни қамраб олди. Дейлик, эрталабми, кечроқми унинг мурдасини топишади. Бирон кимса бу ерда мендан бошқа жонзот бўлмаганини ҳеч қачон билмайди. Фақат биттагина одам мен бўлганимни жуда яхши билади — бу Диана Жеймс. Бу ерга мени ўша ташлаб кетган. Агар бирон жойда оғзидан гуллаб қўйса борми, шундай қийноқнинг тагида қолиб кетаманки, нақ дўзахнинг ўзи деяверинг.

Нимадир қилиш керак. Вақтим жуда оз. Қоронғида ўтириб олганча роса бош қотира бошладим. Охири ярқ этиб миямга бир фикр келди. Омадни қўлдан чиқармаслик керак. Бир ашаддий фирибгар ҳақиқатнинг ўн фоизинигина айтиб, мени шунча лақиллатган экан, энди ўзининг усулини ўзига қўллайман.

Ҳаммамиз пул учун ўзимизни ўтга ҳам, чўққа ҳам уряпмиз. Пул шу ердами, шу ерда эмасми, буни аниқ биладиган яккаю ягона одам — бу миссис Батлер. Бу жумбоқни ечиш калити унинг қўлида. Энди пул шу уйда сақланаётганлигига шубҳам қолмади. Пулнинг қаерда бўлгани ёки қаердалигини фақат угина билади.

Демак, миссис Батлерни маҳкам ушлаш керак. Агар у шу ерда қолса, уни ўлдиришлари аниқ, бу ердан олиб кетсам-чи, гапиришга мажбур қиламан.

У билан хотиржам гаплашиш учун қаерга олиб кетишни яхши билардим. Агар узоқ вақт бирга бўлсам ва тўғри саволларни берсам, пул қаердалигини, албатта, айтиб беради. Агар эрининг ўлимига аралашмаган бўлса, менга одам ўғирлаш айбини қўйиб, ҳибсга олишлари мумкин. Мана бундай таваккалчиликка борса бўлади. Мен хаёлан автомобил йўллари харитасини кўз олдимга келтирдим. Менга керак бўладиган жой бу ердан саксон километрдан узоқ бўлмаган ерда эди.

Кейин нима қилиш кераклиги ҳақида режа туза бошладим. Уни ўзим билан олиб кетайми? Лекин қандай қилиб олиб кетаман? Машинам йўқ бўлса бу ерда. Елкага бир қоп ун ўнгаргандай кўтариб бутун шаҳар бўйлаб кезиб юришим керакми? Аста сўкиниб қўйдим. Яна бир бошдан ўйлай бошладим. Шошма! Ахир, машинаси бўлиши мумкин-ку. Санпортдан машина миниб келган.

Агар гаражга бориб машина бор-йўқлигини текширадиган бўлсам, бир ўзини ёлғиз қолдиришим керак. Лекин ҳалиги йигит бу ердан чиқиб кетган-кетмаганимни аниқ билмай қайтиб келиши даргумон. Мен зинадан пастга тушиб, пешайвонга олиб чиқадиган эшикни қулфладим. Кейин чўнтак фонаримни ўчириб, ташқарига чиқдим. Бир неча сония ўтмай, кўзим қоронғиликка ўрганди. Ҳалиги она сути оғзидан кетмаган аблаҳ миямни пачақлаши ҳеч гапмас. Уйнинг бурчагида қорайиб турган гаражга бир қараб олиб, аста-секин одимлай бошладим. Каттакон дарвоза қулфлоглиқ эди. Гаражни айланиб ўтиб, кичкина эшикчага кўзим тушди. Тутқичдан итарган эдим, эшик очилди. Гаражнинг ичига кириб эшикни ёпдим-у, чўнтак фонаримни ёқдим. Фонар нури “Кадиллак”ка тушди. Асбоб-анжомлар осиб қўйиладиган тахтачани ёритдим. У ерда машинанинг калити йўқ эди. Калитни йигирма хонали бинонинг ичини қидиришдан бошқа илож йўқ эди. Соатга қарадим, тўртдан йигирма дақиқа ўтибди. Калитни топган тақдиримда ҳам режани амалга оширишим амри маҳол эди.

Мен аёл қиёфасига киролмайман-у, масчитларнинг хатти-ҳаракатини жуда яхши биламан. Бу нарса ҳозир қўл келди. Мен миссис Батлернинг кўча эшикдан кириб, столда бир шиша виски турган ошхонага киргунгача бўлган ҳолатини хаёлимда тикладим. У ерда, ошхона эшиги олдидаги столда унинг сумкаси, сумка ичида эса бир шода калит турарди.

Мен сумкани ўша ерда қолдириб, югуриб юқорига чиқдим. Аёлни кўтариб энди чиқмоқчи бўлиб турувдим, бир нарса эсимга тушиб қолди. Уни диванга ётқизиб, фонаримни ёқиб шишани қидира бошладим. Ҳалиги тўполонда бир чеккага учиб кетибди. Хайрият, оғзи ёпиқ экан, ичидаги виски тўкилмабди, ярим литрли шиша яримлаб қолган экан. Уни костюмнинг чўнтагига тикдим у аёлни кўтардим. У ҳали ҳам фирт маст эди. Ўзига келгунча анча-мунча йўл босиб қўйиш мумкин. Ошхонадан сумкани олиб олдим.

Миссис Батлерни машинанинг орқа ўриндигига ётқиздим, чўнтак фонаримни ёқиб, унинг сумкасидан калитларни олдим. Гараждан чиқиб, эшикка калит солдим. Биринчи калитнинг ўзиёқ қулфга тушди. Дарвозани очиб қўйиб, машинага миндим, аёлнинг сумкасидан калитни олиб, машинани юргиздим-да, уй йўлагига олиб келдим. Йўлакка сепилган оқ қум тўппа-тўғри кўча дарвозасигача олиб борарди. Мен машинани орқаси билан кўчагача ҳайдаб чиқдим, кейин ўттиз метрлар аста юриб, кейин тезликни оширдим.

“Қулфбузар,— дедим ўзимча,— машина ва одам ўғриси. У ёғи-чи? Тамаъгирликми? Пул талаб қилишми?” Лекин мен ҳаммасини аниқ

ҳисоб-китоб қилиб қўйгандим. Бор гапни тўппа-тўғри айтиб берадиган бўлсам, ҳар қандай ҳолатда ҳам менга ҳеч нима бўлмайди, ўйиндан чиқиб кетишим мумкин. Бутун пойга мана шу бир юз йигирма минг доллар устида кетяпти, тез орада аниқ бўлади. Балки, биринчи бўлиб ўзим етиб келарман. Мен Диана олиб келган катта йўл билан борарканман, бурилиш қаерда экан деб ўйлаб кетардим. Афтидан, навбатдаги шаҳарга ўн беш километр берида бўлса керак. Гарчи бу ерларда кўп марта бўлган бўлсам ҳам, ҳар сафар қарама-қарши томонга қараб кетиб қолардим. Эҳтиёт бўлиш керак.

Орқани кўрсатадиган кўзгуга кетимиздан келаётган машина чироғи тушди. Мен шу заҳоти орқага қарадим. Эҳтимол, ўзи келаётган машинадир, саҳар бўлишига қарамасдан шосседа машина фарасининг масофаси ўзгармас, машина менинг тезлигимда келарди.

Ҳалиги йигитнинг машинаси бор бўлиб, орқамиздан таъқиб қилиб келаётган бўлса-чи? Мен газни босиб, тезликни бир юз ўн бешгача оширдим. Анча вақтгача бундан камайтирмадим. Энди орқадаги машинани қўйиб, бутун диққатни йўлга қаратиш керак бўлди. Бурилишдан кейин йўл пастлаб кетди. Ойнадан қарагандим, кетимиздан келаётган машина бироз орқада қолибди, бу мени хавотирга сола бошлади. Эҳтимол, полициядир, юрагимга ғулғула тушди. Йўқ, бунақага ўхшамайди, биров мени қувиб ўтгани йўқ. Бироқ бизни таъқиб қилаётганига ҳам кўзим етмади. Барибир, бош йўлдан машинани сездирмай четга бургим келди.

Шаҳарчадан ўтганимиздан кейин қанча километр юрганимизни билгим келди. Орқамиздан келаётган машина бирмунча вақт кўринмади. Тез юриб, бурилишни ўтказиб юборишдан хавфсирадим. Ўн тўрт, ўн олти километрлар юрдим. Наҳотки, яна ўтиб кетган бўлсам?

Бурилиш олдида магазин билан бензоколонка кўринди. Машинага тормоз бериб, бурилдим. Асфальт йўлдан четга бурилганимда машинага йўл четидаги қумлар сачраб урилди. Мен тормозни босиб, машинани тўхтатдим ва фарани ўчирдим. Эҳтимол, ўша йигитнинг исми Жо ва у улгуржи савдо дўконида ишласа керак, деб ўйладим.

Мен яна фарани ёқиб, соатга қарадиму йўлга тушдим. Соат бешдан ошибди. Яна ўттиз километрлар чамаси йўл юришим керак бўлади. Тонг отгунча турар-жой биноларини ортада қолдиргим келди. Агар тез юрсам, улгураман.

Уч километрлардан кейин қалин ўрмонни кесиб ўтадиган йўлга бурилдим. Энди бу манзара менга таниш, бу ерларга гоҳида Вил Ливингстон, баъзан бирор қиз билан ёки ёлғиз ўзим тез-тез келиб турардим. Биз келаётган ҳужра Вилники эди.

Биз у билан коллежда бирга ўқиганмиз. Унга отасидан катта миқдорда пул, икки минг гектар ер мерос қолган эди. У ерларда ботқоқликлар, чашмалар ва каттагина бир қўл ҳам бор эди. Кўлнинг қирғоғида эса мудофаа истеҳкомни қурилган эди. Вил бутун ёзни Европада ўтказди, мен эса истеҳкомнинг калити қаердалигини жуда яхши билардим. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, тиканли сим чатилган дарвоза кўзга ташланди. Мен машинадан тушиб, дарвозани очдим ва машинани ичкарига олиб кириб, дарвозани ёпдим. Энди бу ёғига қумли тепаликларни ошиб ўтиб, қўлга олиб тушадиган ўнқир-чўнқир хусусий йўл билан ўн икки километр юриш керак. Қўл эса, қуёш нурида пўлатдай ярқираб турар, теп-текис, ўрмоннинг тепасида эса парча-парча булутлар сузиб юарди. Ниҳоятда гўзал манзара. Бирдан шу ерда машинадан тушиб, балиқ овлагим келиб кетди. Кейин бу фикрни миямдан нари сурдим.

Ўтлоқдан ва кичкина ёғоч кўприкдан ўтиб, машинани тўхтатдим ва пастга тушдим. Калит кўприк остидаги миҳда осилиб турибди.

Истеҳком кўл четидаги баланд-баланд дарахтлар орасида худди ташлаб кетилган қишлоқ уйларига ўхшаб турарди. Дарахтларнинг ости ҳали ёришмаган. Мен машинани пешайвон ёнида тўхтатдим-у, фарани ўчирмадим.

Тонгги сукунатда қулфнинг қаттиқ шарақлаб очилган овози эшитилди. Эшикни очиб ичкари кирдим, керосин чироқни ёқдим. Бу уй хийлагина катта бўлиб, девор четида ошхона столи, идиш-товоқ қўядиган жавон ва олдинда диван билан бир нечта стул турарди. Унгдаги эшикдан балиқчилик лаш-лушлари, овчилик асбоблари ва моторли қайиқнинг қисмлари ва бошқа ҳар хил нарсалар турадиган омборхонага чиқиларди.

Чапдаги эшик берк эди. Эшикни очиб, қўлимда чироқ билан ичкари кирдим. Бу ётоқхона эди. У ерда иккита узун юмшоқ курси ва олд томондаги девор ёнида бир кишилик каравот турарди. Каравотга ҳарбийлар аёли ёпилганди. Мен чироқни кичкина столчага қўйдим-да, машинага қайтиб чиқдим.

Аёлни уйга олиб, кириб, каравотга ётқиздим. Чироқ нурида кўзимга ранги ўчгандек кўринди, сочлари эса ёстиқ устига сочилиб кетди. Унинг ёши камида ўттизларда эди, ҳали ҳам ғирт маст, ўзини билмас эди. Шу ёшга келиб қанча аёлни кўрган бўлсам, ҳали бунақа гўзалини учратмаганман.

Ақлни лол қилар даражада офатижон эди у. Мен елкамни қисиб қўйиб чироқни қўлга олдим. Умуман олганда, менга у ким бўлибди, икки туғилиб бир қолганиммидики, ачиниб ўтираман.

Мен ўчоқни ёқдим, кейин бориб қудуқдан икки пақир сув олиб келдим. Бу вақтда тонг отиб қолди, эски уйнинг мўрисидадан очиқ осмонга кўкиш тутун ўрлай бошлади. Чиқиб, уйнинг бошқа томонидаги саройга машинани тиқиб, қулфлаб қўйдим. Кейин егуликка нималар қолганикин деб қарай бошладим.

Омборхонада бир нечта банка консерва бор экан, идиш-товоқ жавондан ун ва бошқа баъзи бир нарсаларни топдим. Қаҳва қутисини очиб, човгумга бир дамлам солдим, сув қуйиб, ўт ёқдим, кейин тарашанинг чирсиллаб ёнишини томоша қилиб ўтирдим. Шу он бирдан итдай чарчаганимни ҳис қилдим. Тўғри-да, мана шундай оғир тунни ўтказиб чарчаш унчалик ажабланарли бўлмаса керак. Юзимни силаб, соқолим ўсиб кетганини сездим. Орқа деворда осилиб турган ойнак олдига бориб қарасам, башарам ўғри, саёқ одамларга ўхшаб қолибди.

Омборхонага кириб, соқол оладиган асбобларни қидириб топдим. У ерда устара ва бир нечта писка бор бўлиб, кўпиртирадиган махсус совун йўқ экан. Юзимни сув билан ишқалаб, соқолимни олдим, қўйлагимни кийиб, бўйинбоғни тақдим. Шундан кейин сал одамбашара бўлдим.

Бу вақтда қаҳва қайнаб, ёқимли ҳид тарала бошлади. Бир пиёла қуйиб, сигарета тутатдим. Ташқарида куёш чиққан эди. Кечадан буён бўлиб ўтган ҳодисаларнинг ҳаммаси гўё тушда кўргандек бир-бир кўз олдимдан ўта бошлади.

Боз устига мен қонунни бузган ҳодисалар энди қизиқ туюлмаётган эди. Бошқа нарса – мени бирон нима қилиб топиб олишлари-ю, ўлдириб юборишлари мумкинлиги ташвишга солаётган эди. Лекин энди бу ҳам қўрқинчли кўринмаётганди.

Мен пул ҳақида, пул бўлганда ҳам мўмай пул ҳақида ўйлай бошладим. Шундоққина қўлни чўзиб, уни олиш қолганди, холос.

Ҳа, миссис Батлер пул қаердалигини аниқ билади, мен эса, уни гапиришга мажбур қилишим шарт. У бошқа хонадаги каравотда ётар, фақат орадан икки соат ўтгандан кейингина сал қимирлаб қўйди, афтидан, уйғонибди. Энди ўзимни қўлга олишим керак. Ҳамма нарса бу ёғи қандай кетишига боғлиқ. Мен қўлимга вискили стакан олиб ётоқхонага кирдим.

БЕШИНЧИ БОБ

Кирсам, миссис Батлер каравотда бошини чангаллаб ўтирарди. Мен биринчи бор унинг кўзларини кўриб, Диана Жеймс кўзлари мастона хумор боқади деганда гапининг замирида нималар ётганини энди тушуниб етдим.

Аёл менга тикилди.

— Салом,— дедим ва пиёлага хийла кўпроқ виски қуйиб узатдим.

— Кимсиз? — деди у ёқ-бу ёққа аланглаб.— Бу ерга қандай келиб қолдим?

— Аввал бир қултум бошоғриқ қилинг,— дедим.— Ё кўнглингиз қаҳва тусаяптими?

Мен унинг нимани хоҳлаётганини жуда яхши билардим, қаҳвани одоб юзасидан таклиф қилдим.

Пиёлани қўлига олди. Мен шишанинг оғзига тиқинни тиқдим-у, нариги хонага олиб чиқиб кетдим, кейин аёлнинг олдига қўлимда совуқ сув, сочиқ ва сумкасини олиб, қайтиб кирдим. Буларни столга қўйиб, уни каравотига яқин сурдим. У буларга қайрилиб ҳам қарамади.

— Саволимга жавоб берсангиз-чи, ахир,— талаб қилди у.— Мана бу каталакка қандай қилиб келиб қолдим?

— О! — дедим.— Эслолмаяпсизми?

— Мутлақо. Ундан ташқари, сизни ҳеч қачон кўрмаганман. Кимсиз ўзи?

— Ҳозир айтиб бераман. Унгача сал ўзингизни тартибга келтириб олмайсизми?

Мен кирювични сувга ҳўллаб узатдим. У билан юзларини артди, сочиқ тутдим. Кейин сумкасидан тароқ топиб бердим-да, қандай таранишини кузатиб турдим. Кундузги ёруғда қарасам, унинг соч қора эмас, балки қизғиш экан.

— Қаҳвага қалайсиз? — деб сўрадим.

У ўрнидан туриб эрталаб кийиладиган ҳаво ранг халатини қўли билан текислади. Мен кўзим билан эшикка имо қилдим. Унинг кетидан мен ҳам нариги хонага йўналдим. У мен кўрсатган стулга ўтирди. Қаҳва қуйдим. Сигарета бериб, олов тутдим. Кейин рўпарасига келиб стулга ўтирдим-да, елкасига қўлимни қўйдим.

У менга қайрилиб ҳам қарамади.

— Энди, марҳамат қилиб, бу ерга қандай қилиб келиб қолганимни гапириб беринг,— саволини такрорлади.

Мен қовоғимни солдим.

— Ҳеч нимани эслолмаяпсизми?

— Ҳеч нимани.

— Мен келгунимча ҳам нима бўлгани эсингизда йўқми?

— Нима демоқчи бўлаётганингизни умуман тушунолмаяпман,— жавоб берди аёл.— Э, худойим-ей, айтсангиз-чи ахир, кимсиз ўзи?

— Бартон,— деб ёлғон гапирдим.— “Глоб” суғурта компаниясидан Жон Бартонман. Хўш, энди эсладингизми? Мен, тўғриси айтсам, ўзимизнинг Канзас Ситидаги корхонамизда ишлайман, мен илгари

Санпортга яқин жойда ишлаганим ва бу атрофни яхши билганим боис, бу ишни менга топширишди.

Бу гап билан чўпчакларимни давом эттирмоқчи бўлдим. Ҳали у батамом ўзига келмаган, шундай бўлса ҳам оқни қорадан ажрата оладиган ва мен “Глоб” суғурта компаниясининг ходими Бартон эканимнинг фаҳмига етадиган ҳолатда эди.

“Мен сизга ҳужжатларимни кўрсатдим. Сиз эса буни эслаб қоладиган даражада эмасдингиз, фирт маст эдингиз”, деб ишонтиришим керак.

Лекин аёл барибир ишонмади.

— Бунақа суғурта компанияси борлигини эшитмаганман,— деди у.— Сизни бўлса, умримда кўрмаганман. Гувоҳномангиз борми, кўрсата оласизми?

Сурбетлик билан ёлғонни қалаштириб ташлайвердим. Мабодо ёлғонларим фош бўлиб қоладиган бўлса, бир мирилик одам бўламан.

— Албатта,— деб жавоб бердим.

Ўзимни гувоҳнома қидираётгандай қилиб кўрсатдим. Кармонимни очиб қоғозларни титкилай бошладим. Кейин дуч келган қоғозни узатдим-да, дарров сўрадим:

— Сиз жилла қурса қиёфаси, кўриниши қандайлигини эслаб қолдингизми? Новчами, паканами, семизми, ё ориқми?

Аёл ҳайрат билан менга тикилиб туриб сўради:

— Қимни айтяпсиз?

— Ўша сизни ўлдирмоқчи бўлган эркакни-да. Мен келишимдан сал илгари.

Шу гапнинг ўзи етарли бўлди.

У кўзларини катта-катта очиб менга қаради. Унинг кўзларида кўрқув аломати зоҳир бўлиб, аломат бир зумда йўқолганини сездим.

— Мени-я? Ўлдирмоқчи бўлдими?

— Қоп-қоронғи эди,— дедим.— Сизга ташланишдан олдин ўзича бир нималар деб гўлдирди. Унинг овозини эслаб қололдингизми?

— Нима тўғрида гапирётганингизни тушунолмаётибман,— гапимни бўлди у.

Савол беришни тўхтатмай кармонимни ёпдим.

— Сиз уйингизда пластинка қўйиб эшитиб ўтирганингиз. Уйингиз олдидаги майсада сизни топганимда қўлингизда пластинка бор эди. Менимча, қўлингизда нима борлигини англаб етмадингиз, лекин уни менга бермадингиз. Маҳкам сиқиб ушлаб олганингиз. Алжираб гапирардингиз, аввал сўзларингиздан ҳеч нимани тушунмадим.

Аёл бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳеч нимани эслолмайман,— деди у.— Яхшиси, бир бошдан гапириб беринг.

— Хўп бўлади.

Мен сигарета тутатдим.

— Аслида сиз билан гаплашмоқчи бўлиб келувдим. Санпортдаги идорамиз изга тушган ва буни менга топширган эди. Бу ҳақда кейинроқ гапириб бераман. Мен ярим кечада автобусда Санпортга келиб тушдим-у, меҳмонхонадан сизга қўнғироқ қилдим. Телефон рақамингиз банд бўлди. Бироздан кейин яна телефон қилдим. Яна банд эди. Шундан кейин такси ёллаб уйингизга келдим. Машина фарасининг ёруғида сизни уйнинг йўлагида кўриб қолдим. Сиз кўча эшигидан чиқиб, гараж томон чопиб кетдингиз. Мен машинадан тушдим, югуриб бориб сизни ушладим ва майсага ўтқаздим. Бир қўлингизда сумка, бир қўлингизда пластинка, кўрқувдан дағ-дағ

қалтирардингиз. Хонамда шам ёруғида пластинка қўйиб ўтиргандим, бирдан орқамга ўтирилган бир эркак турибди, дея бор овоз билан ҳарсиллаб узук-юлуқ гапирардингиз. Мен ўзингизни босиб олишни, кейин нима бўлганини бир четдан батафсил гапириб беришингизни сўрадим. Сиз бўлсангиз нукул битта гапни: бир эркак орқамдан келди-ю, қўлида бир нима билан менга ташланди, деявердингиз.

Афтидан сиз ундан қандай қилиб қутулишни билмасдингиз. Мен уйга кирайлик-чи, деб таклиф қилганимда қўрқувдан яна дағ-дағ қалтирадингиз. Уйга кириш учун сизни ҳечам кўндиролмадим. Фақат машинага ўтириб, қаёққа бўлса шу ёққа қочишга интилардингиз. Мен қўшниларни уйғотиб юборасиз деб қўрқдим. Ниҳоят, бирга машинага ўтирдиг-у, шундан кейин нима қилишимни, қаёққа олиб кетишимизни тасаввуримга сиғдиролмадим. Шаҳар меҳмонхонасига жойлай олмайман, чунки у ерда сизни кўпчилик танийди. Тезда ухлаб қолдингиз, миямга ярқ этиб бир фикр келди ва сизни бу ерда олиб келдим. Мана шу жой бир овчилик клубига қарашли уй. Мен Санпорлда ишлаётганимда унга аъзо бўлиб қўйган эдим. Йилнинг шу фаслида бу ерда ҳеч ким бўлмаслигини яхши билардим. Вазиятдан қутулиш учун энг қулай жой деб шу ерни танладим. Бу ерда ўзингизни босиб олиб, ҳамма гаплар ҳақида хотиржам келишиб оламиз.

Қани энди ўша эркак ҳақида жиндай бўлсаям бирон нимани эслаганингизда, жуда омади иш бўларди-я! У сизни ўлдирмоқчи бўлди, у бу қабиҳ ниятини амалга ошириш учун бошқа уринмайди деб ҳеч ким кафолат беролмайди.

Аёл бироз жим турди, кейин менга тикилиб туриб сўради:

— Мен билан нима ҳақда гаплашмоқчийдингиз?

— Эрингиз ҳақида.

— А-ҳа,— хўрсинди у.— Афтидан, сиз менга яна ҳар хил саволларни бермоқчига ўхшайсиз. Бу ҳақда жавоб беравериб...

Чуқур нафас олдим. Иш олға босаётгандек эди.

— Бу гаплар сизга нақадар кўнгилсиз эканлигини жуда яхши биламан. Савол бериб жонингизни ҳиқилдоғингизга келтириш менга ҳам ноқулай. Лекин шунга мажбурман. Шундай бўлса ҳам менинг мақсадим полицияникидан мутлақо бошқача. Полиция эрингизни қидиряпти.

— Сиз бу иш билан шуғулланмайсизми?

Мен ўйланқираб чекаётган сигаретамга тикилдим.

— Йўлига шуғулланамиз.

— Буни қандай тушуниш мумкин?

— Миссис Батлер, сиз билан очиқ гаплаша қолай. Менинг мақсадим пулни топиш. Қандай йўл билан топилади, унинг аҳамияти йўқ. Банк суғурта қилинган, агар пул топилмаса, ўша суммани банкка биз тўлашимиз шарт. Бу иш бўйича бизни қизиқтираётган нарса — мана шу.

— Сизга жоним билан ёрдам берган бўлардим. Балки, сиз ишонмасиз, лекин мен полицияга нима деган бўлсам, ўшани қайтараман.

Мен индамай кутиб турдим.

Аёл яна хўрсиниб қўйди.

— Бўпти. Эрим банкдан уйга қайтиб келгандан кейин Луизадаги қайсидир бир кўлда балиқ овлайман ва якшанба куни кечқурун келаман деб айтди. Қўлида пул ҳам, шунча кўп пул солинган нарса ҳам йўқ эди. Агар у ростдан ҳам пулни олган бўлса, эҳтимол, машинада қолдиргандир. Уйдан, одатда, балиқ тутадиган лаш-лушларини ва

қармоқларини олди. Қўлида ҳеч қанақа чамадон йўқ эди. Якшанба куни кечқурун қайтиб келмаганда, албатта, хавотир бўлдим, лекин яна бирон кун дам олмоқчи бўлгандир-да, деб ўзимни юпатдим. Душанба куни эрталаб банк директори келиб менга...

Аёл қўлларига тикилиб, гапдан тўхтаб қолди.

— Эрингиз нега бундай қилганини, бундай ҳатти-ҳаракати замирида нималар ётганини ўйлаб кўрмадингизми?

У бироздан кейин жавоб берди:

— Йўқ.

Мен қовоғимни солиб, сигаретимга қараб турдим-да, кейин бирдан бошимни кўтариб, унга тик қарадим.

— Биз бу ҳолатнинг тагига етганмиз,— дедим,— сизга айтишга истиҳола қилиб турувдим. Жуда кўнгилсиз гап. Барибир бу ҳақда сизга очиқ-ойдин айтишга мажбурман.

— Нима гап экан?

— У бошқа бир аёл билан қочиб кетмоқчи бўлган.

— Ёлғон!..

— Афсуски, миссис Батлер, буни сизга гапириб беришимга тўғри келади. Буни Санпортдаги ходимимиз аниқлабди. Аёлнинг оти Диана Жеймс экан, ҳарҳолда у ўзини шундай деб атабди. Унинг уйи Санпортда, эрингиз уникига бормоқчи, у эса эрингизни яширмоқчи бўлган экан.

— Ишонмайман.

— Бунга шак-шубҳа йўқ.

— Унда мен билан гаплашиб ўтириб вақтингизни бекорга ўтказаяпсиз, — деди у. — Агар шу гап рост бўлса, демак, эримни биладиган яккаю ягона одам мана шу Диана Жеймс.

— Йўқ, — деб эътироз билдирдим. — Бу иш сиз айтгандек у қадар жўн эмас. У эрингизни бекорга кутибди. Келмаган. Бунга жуда даҳшатли нарса сабаб бўлган.

Аёл олазарақ бўлиб менга қаради.

— Қандай?

— Миссис Батлер, сизга ич-ичимдан ачинаман, лекин эрингиз ўша шанба куни ўлдирилган.

Аёл ўрнидан турмоқчи эди, бўшашиб оёқлари измига бўйсунмади. Мен уни бошқа хонага олиб чиқиб каравотга ётқиздим. Бир оз муддат ўтиб кўзини очди, лекин қимирламай шифтга қараб ётарди.

Мен қайтиб келиб, стаканга озгина виски қуйиб узатдим.

— Ичинг, — дея стаканни тутдим. — Бироз енгил торгасиз.

У ўрнидан туриб, ўтириб юзига тушган сочларини орқасига олиб ташлади. Кейин вискини ичди-ю, қалтираб кетди.

— Сиз буни тасаввур қилишингиз керак эди, — дедим. — Умуман олганда, унинг ғойиб бўлганига орадан икки ой ўтди, полиция бўлса, бутун штатлар бўйлаб қидириб юрибди.

— Эҳтимол, шундайдир, — фикримга қўшилди у. — Мен бу ҳақда умуман эслагим ҳам, ўйлагим ҳам келмайди.

Мен стулга ўтириб, сигарет тутатиб узатдим. У олиб бир тортди-ю, сигаретани унутди.

— Энди сиз воқеалар ривожи бошқа томонга бурилиб кетганини тушунишингиз керак. Полиция энди эрингиз эмас, унинг қотилини изляпти. Аниқроғи, улар қидиришни Диана Жеймс ҳақидаги гапни билгандан кейин бошлайди. Мен бўлсам пулни қидиряпман. Сиз билан нима учун гаплашмоқчи бўлганим энди сизга равшан бўлгандир? Эҳтимол, бу борада менга сиз ёрдам бера оларсиз?

— Қандай қилиб?

– Дейлик, илгари сизга аҳамиятсиз бўлган айрим нарсалар энди ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганини. Эҳтимол, бирон кимса эрингизнинг ниятини билишга интилгандир. Дейлик, Диана Жеймс ҳақида билган одам. Ундан рашк қилган кимса. Менимча, у биронтаси билан юрган бўлса, бошқаси билан ҳам дон олишиб юриши эҳтимолдан холи эмас деб ўйлайман.

– Менга маълум бўлишича, унинг бошқа хотини ҳам бор эди,— деди у.— Хўп. Давом этинг, давом этинг.

– Ишонинг менга, миссис Батлер,— бунинг менга заррача дахли йўқ. Менга пулни топиш топширилган. Полиция қотилни топиш ва суд учун далил-исботларни йиғиш билан овора.

Мен бироз тўхтаб яна давом этдим.

– Ишнинг бу жиҳати мени қизиқтирмайди. Биз ўз ишимиз билан шуғулланамиз. Эрингизни пул учун ўлдиришганларига ишонмайман. Бунинг асл сабаби рашк, пул бу ерда ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бу ҳол мени мутлақо қизиқтирмайди. Биз пулни топишимиз керак, пул қўлимизга тушган заҳоти биз учун иш ниҳоясига етади. Тушунаюпсизми буни?

– Агар тополмасангиз-чи?

– Унда биз зарур чораларни кўришга мажбур бўламиз ва охир-оқибатда энг ёмон одмалар қаторига кириб қоламиз.

Аёл бошини ирғади.

– Сизларга одамларнинг ҳис-туйғуси бегона экан.

– Мен сизга бошида айтдим-ку, бу менинг хизмат вазифам. Мен ишдан бошқа вақтларда ўз туйғуларимга эрк бераман.

Аёл индамай диққат билан менга тикилиб тураверди.

Мен эгилиб, унинг қўлларини ушладим.

– Келинг, мақсадга кўчайлик. Агар эрингиз ўлдирилмаган бўлса, топиш унча қийинчилик туғдирмаган бўларди. Агар рашкчи аёл ақлини еб қўйиб, уни ўлдирмаганда, биз пулни аллақачон топган бўлардик. Ҳеч қандай сабабсиз ишни бир ўзи шу қадар мураккаблаштириб юборган, оқибатда пулдан ўзиям фойдалана олмайди. Ўша аёл кимлигининг тагига етганимда кейин бошига қиёмат кунини соламан. Агар эси борида калласини ишлатиб этагини ёпса, бу азоблардан қутулиб қолиши мумкин. Бунинг йўли осонлигини энди тушунгандирсиз?

– Ҳа,— деб жавоб берди у.— Бунинг йўли жуда осон экан.

Миссис Батлер хандон ташлаб кулди, кейин башарамга тарсаки тортиб юборди.

ОЛТИНЧИ БОБ

– Шунақа,— деди у,— сизнинг саволларингизга мана шундай йўл билан жавоб бердим. Жавоб қайтармайсизми сиз ҳам? Нимани пишириб қўйганди сизга менинг уйимда?

Мен эсанкираб қолдим. Унинг шапалоғисиз ҳам ҳолатимни сақлаб, ўзимни йўқотмай туришим ниҳоятда мушкул эди.

– Сизга берадиган жавобим мана шу.

Унинг сурмаранг феруза кўзларида саросимадан асар ҳам йўқ эди.

– Бу гапларни кўя турайлик. Сизнинг гапингиз бўйича қўлимда граммпластинка, майса узра гўё югуриб кетганмишман. Бунақа ёлғонни қаердан ўйлаб топдингиз? Буни бир нарса билан изоҳлаш мумкин: сиз менинг ётоқхонамга чиққансиз, пластинка қўйиб ўтирганимни кўргансиз.

– Менга ишонмайсизми?

– Йўқ, албатта. Мен нима бўлганини аниқ биламан. Ухлаб қолгандим. Агар алдаяпти деб ўйласангиз, мен эшитган пластинка қанақалигини ҳатто аниқ айтиб бера оламан. Бу Генделнинг “Сув мусиқаси” эди. Тўғрими?

– Мен қаердан билай.

– Ҳа, ҳақсиз, қаердан ҳам билардингиз! Қани, энди тўғриси айтинг-чи, кимсиз ўзи, сизга мендан нима керак? Устаси фаранг тамаъгирлик қўлингиздан келмас экан.

Аста-секин ўзимга кела бошладим.

– Такаббурлик сизга ярашмас экан. Машинангизни бировнинг эмас, Диана Жеймснинг эшиги олдидан топилганига полиция қизиқиб қолса, нима деб жавоб берасиз?

– Шунақа эканми?– деди у.

– Бу сизга беш қўлдек аён.

Аёл бошини қимирлатди.

– Йўқ. Бу ерда, менимча, тўқилган қандайдир сир бор. Шундаймасми?

Қизиқ, мен унинг гапига ишондим. Жилла курси, сўнгги гапида мантиқ бор эди.

– Аста-секин тушуниб бораяпман,– деди у паға-паға таралаётган сигарета тутуни орасидан ўйланқираб менга боқаркан.– Дугонажоним мисс Жеймснинг ишлари қалай экан? Ўйлашимча, соғ-омон юрган бўлса керак?

– Диана ҳам сизни яхши кўрса керак.

Миссис Батлер кулиб юборди.

– Биз иккимиз бир-биримизни “жуда яхши” кўраемиз. Мебелларимни тилка-пора қилиб ташлаётган одамларини юборишни бас қилса яхши бўларди.

Тилиб ташланган ёстиқ билан диванлар хаёлимга келди.

– Сиз ўйлайсизки...

– Фақат мен унинг биринчи жазманиман деб хаёл қилманг. Мисс Жеймснинг биринчи жазманиман деб ўйлаш бориб турган лақмалик бўларди.

Мен индамадим. Миямда гужғон ўйнаётган фикрларимни бир жойга тўплаб олишим керак эди. Демак, уйини кимдир биров титкилаганини яхши билади, лекин бу ҳақда бирон жойга хабар қилишга, яъни бировга айтишга ҳайиққан. Демак, мен адашмабман. Бу унинг ҳам қандайдир шалтоғи борлигига ишора эди. Шунинг учун мени бирон нимада айблаш олмайди.

У менга масхараомуз қаради.

– Демак, сиз уйимни қидирмоқчи бўлгансиз. Нимага қидирмадингиз? Сизга халақит қилолмасдим, маст уйқуда ётгандим.

– Менга халақит қилди,– жавоб бердим.

– Ким?

– Сизни ўлдирмоқчи бўлган ўша киши.

– Э худойим, ашулани бошидан бошладингизми?

– Энди гапимга қулоқ солинг.

Мен воқеа аслида қандай бўлган бўлса, тўғриси гапириб бердим.

– Гапимга ишонади деб хомтама бўляпсизми? – сўради у.

– Сизни ишонтиришга уринмайман, бунга мажбур ҳам қилолмайман,– деб жавоб бердим. – Агар сиз...

Гапдан тўхтаб қолдим. Шу он ёғоч кўприкдан ўтган машинанинг овозини эшитиб қолдик. Машина уйга келиб пешайвон яқинида тўхтади. Тормознинг гийқиллаган овози қулоғимга кирди.

Афсус дегандай бошимни қимирлатиб қўйдим, миссис Батлерга қимирламай каравотда ўтира турина, деб ишора қилдим, кейин қўшни хонага чиқдим. Чўнтагида тўппонча турган костюмим хонанинг нариги чеккасидаги стулга илиб қўйилганди. Эшикнинг ёнидан ўтаётиб, кўз қири билан келган машинага назар ташладим. Унинг ичида бир қиз ўтирарди. Аста чиқиб, машинани айланиб ўтдим-да, ҳайдовчи ўриндиғига яқинлашдим. Қиз табассум қилиб қўйди. У жуда латофатли, фариштадай маъсум бўлишига қарамай, кўзлари совуқ боқарди.

— Салом, — деди қиз аста, — Жуда хунук иш бўлди-да, афтидан, адашиб бошқа жойга келиб қолганга ўхшайман.

— Тўғри, — дедим.

Бу ер энг яқин йўлдан ўн икки километр, катта тош йўлдан эса ўттиз километр нарида эди.

— Қаерга бормоқчи эдингиз?

— Бир чайлага, — деб жавоб берди қиз ва яна одамни беҳузур қилувчи ширин табассум ҳадя қилиб қўйди. — Гиллепс деган одамниги. Менга йўлни тўғри кўрсатиб беришган эди. Лекин тасодифан адашиб қолдим. Жуда бемаъни иш бўлди-да. Энди қаерга боришни билмай турибман.

Эҳтимол, шундайдир, лекин бидирлаб гапиришию ширин табассуми олма-кесак тераётган кўзларига сира мос келмас эди. Бу гўзал хоним бирон нарса қидиргандай, нуқул атрофга алангларди.

— Радиодан таралаётган мусиқа тўхтаб, суҳандоннинг гапи эшитила бошлади. Энди унинг гаплари қулоғимга кирмасди.

— Дарвоза орқали ўтиб кетишингизни сизга яхшилаб тушунтиришмаганмиди? — деб сўрадим.

— Ҳа, дарвоқе, дарвоза орқали эди. Бошлиғимиз мистер Кремир мистер Гиллепси ошхона плитаси сотиб олганда навбатдаги бадални тўламаганини билиб қолди. У плитани машинасига ортибдию жўнаб қолибди.

Мистер Кремернинг уйи дарвозадан ўтгандан кейин яна икки километр юриш керак дегани аниқ эсимда. Сиз мистер Гиллепси эмасмисиз? Йўқ, унинг кўриниши мутлақо бошқача эди.

— Йўқ, менинг фамилиям Гревс, — деб жавоб бердим. — Бу ерга балиқ овлагани келганман.

— Ростдан-а? — деб сўради у менинг оқ қўйлагим билан галстугимга қараб қўяр экан, — Мана шу кийимда балиқ овламоқчимисиз? Менинг акам балиқ овига чиққанида, одмироқ кийимларини кийиб оларди...

— Мен ҳозир келиб турибман, — тушунтирдим. — Беш дақиқа бўлди.

Унинг гаплари тўла ишончли эди. Эҳтимол, ростдан ҳам Гиллепсини қидириб келиб адашиб қолгандир. Лекин унинг кўзлари-чи.

Назаримда айиқнинг темирдай панжалари умуртқамдан юқорига силаб келиб, икки елкам орасида тўхтагандай бўлди. Бу суҳандоннинг овози эди. У Батлернинг фамилиясини айтиб гапира бошлади.

— Бир ўзингиз балиқ тутмоқчимисиз — деб сўради гўзал қиз.

Мен машинанинг ёнида кунгайда туриб, ҳам радионинг овозини эшитар, ҳам манави манжалақининг гапига жавоб берардим. Шу билан бирга бу қиз ростдан ҳам анқовми ёки бир нимани билиб олмоқчими, бу ҳақда ҳам бир қарорга келишим ва ниҳоят радиодан берилаётган эшиттиришга қизиқиб қолганимни сездирмаслигим керак эди.

“Саккизинчи июнда ғойиб бўлган банк хизматчисининг йигирма уч ёшли беваси Маделина Батлер...”

Бева... демак, улар мурдани топишибди-да.

“Ўзининг ҳаворанг “Кадиллак”ида яширингани эҳтимол тутилаётган миссис Батлер...”

– Бу ерда машина кўрмайпман-ку, – деди гўзал хоним. – Қандай қилиб келдингиз?

“... қотиллик муносабати билан қидириляпти. Қидирув бутун Штатлар бўйича эълон қилинган, миссис Батлернинг шахси, машина рақами эълон қилинган...”

– “Жип”да келганман, – жавоб бердим. – Саройда турибди.

“... Кеча кечқурун мурда топилди, лекин ўғирланган пул йўқ. Полиция аниқ биладика, яшириниб юрган миссис Батлер...”

Эҳтимол, ўша одам буни эшитган ва миссис Батлерни ҳибсга олишларини билган. У бунинг олдини олмоқчи бўлган, лекин ҳалиям шу аҳдидан қайтмаган. Гўзал хоним, демак, йўлдан адашмагани аниқ. Уни иложи борича тезроқ жўнатиб юбориш керак.

– ... бир култур сув беринг, – қиз шундай деб кулиб қўйди.

– У уйга кириб текшириб кўрмоқчи бўлди. Мен ҳам кулиб қўйдим.

– Хўп бўлади, асал қиз. Сувни нима қиласиз? Вискига қалайсиз?

Шундай деб ойнага эгилиб, қўйлагининг этагини кўтардим.

– Афтидан, тиззангизда чумоли юрганга ўхшайди, – дея яланғоч сонини силаб қўйдим. – Юринг уйга, асал қиз, бир маишат қилайлик.

Унинг оғзидан чиққан “вой” деган сўз шундай совуқ, тўппонча ўқидай қаттиқ эшитилди. Зудлик билан унинг машинани юргизиб, жуфтакни ростлашдан бошқа иложи қолмаган эди. Шундай қилди ҳам.

Мен чуқур нафас олиб узоқлашиб кетаётган машинанинг орқасидан қараб қолдим. Қиз сайхонликдан ўтиб, ўрмонда кўздан ғойиб бўлди. Кейин тепаликка кўтарилишида машинани иккинчи тезликка олгани эшитилди. У тўхтагани йўқ, аста-секин машинанинг ҳам овози тинди.

Эҳтимол, эркак киши ўрмон ичида қаердадир қўлида тўппонча билан биқиниб тургандир, эҳтимол, шаҳарда қолиб қизни текшириш учун бу ерга юборгандир. Буни билиш жуда осон: бунинг учун жойимдан қимирламаслигим ва отилган ўқ калламни тешиб ўтишини кутиб туришим керак. Зудлик билан уйга кирдим.

Маделина Батлер ётоқхонадан чиқиб, шиша турган столнинг олдига келди. Кейин ўгирилиб менга қаради.

– Радиони эшитдингизми? – деб сўрадим. У бошини чайқади.

– Кеча эшитишим керак эди!

– Яхшиси, ўтиринг. Столнинг нариги четига. Кўчадан биров кўрмасин. Озгина отиб олинг. Асқотади.

Батлер ўтириб:

– Нима бўлди? – деб сўради.

– Эрингизнинг мурдасини топишибди. Полиция энди сизни қидираётганмиш.

У озгина виски қуйди, кейин табассум билан менга қаради.

– Муаммо туғдириб, ундан роҳатланишни яхши кўрар экансиз, тўғрими?

– Кўнглингизда мени алдаяпти деб ўйлаяпсизми?

– Албатта. Машинада келган ким, сизга қандай янгиликларни олиб келди? Шеригингизми?

Мен стулда сайхонликка қараб ўтириб олдим.

– Менга қаранг, мушкул аҳволга тушиб қолибсиз. Ҳеч ким менга янгилик олиб келгани йўқ. Радио орқали эълон қилди. Машинада радио бор экан. Эшитиб қолдим. Полиция сизни қотиллик муносабати билан қидириляпти. Полициягина эмас, машинада келган қиз ҳам изляяпти.

Мен унга бор гапни очиқ-ойдин баён қилдим.

Маделина гапларимни зерикиб турган қиёфада тинглади. Аҳамият қилган нарсаси шу бўлдики, сумкачасидан ойнак ва лаб бўёқ чиқариб, лабларини бўяди. Мен уни кузатиб турдим. У ўзига етганча калондимоғ ва такаббур эди. Агар бир зум ундан кўзни олиб яна қаралса, одам боласининг бу қадар гўзал бўлиши мумкинлигига ақл бовар қилмасди. Ҳа, худо уни шу қадар гўзал бир хилқат қилиб яратган эди.

– Мен тайёр, – деди у, – энди шаҳарга қайтишимиз мумкин.

– Менга ҳалиям ишонмаяпсизми?

У дастрўмолчаси билан лабларини артиб қўйиб, ойнакка қаради, кейин менга ўгирилиб кулиб қўйди.

– Сиз жуда устаси фаранг экансиз. Ўзингиз тан олиб айтганингиздек, қулфбузар, ёлғончи, каззоб ва фирибгарсиз. Менга дўқ қилишга уриниб кўрдингиз. Ҳамма соҳа бўйича истеъдодингизга қойил қолса бўлади. Лекин гапингизга ишонтириш учун таклиф қилаётган нарсангиз, содда қилиб айтсам, мени таҳқирлашдан бошқа нарса эмас. Тўғримасми?

Мен эгилиб унинг кўлини ушладим.

– Мен сизни ўғирлаб келдим – буни унутибсиз.

– Шундай экан, нега полициянинг қўлига топширгингиз келмаяпти?

– Ортиқча солиққа торттиргим йўқ, холос.

– Нималигини мен айтиб бераман сизга. Мени полиция қўлига топширолмайсиз. Мени ўз ҳолимга қўйинг, – деди у.

Кенг энгли халатининг ичига кўлимни тикдим-да, иккинчи кўлини ҳам маҳкам ушладим.

– Менга пул керак, унинг қаердалигини фақат сиз биласиз. Жонингиздан умидингиз бўлса, яхшилаб ўйлаб кўринг. Нариги дунёда сизга пул керак бўлмайди. Фақат менгина сизни ҳимоя қила олишим мумкин.

– Ҳимоя? Кимдан? – деди у истеҳзо билан.

Мен афсус дегандай бошимни қимирлатиб, сигарет олиш учун уни қўйиб юбордим.

– Машинангизда радио борми?

– Бор. Нимаиди?

– Унда мен рост гапираётибманми, ёлғонми, дарров билиб олиш мумкин. Янгиликни ҳар соатда такрорлаб туради. Эшитишимиз мумкин.

– Эҳтимол, гапирган бўлсаям керак. Бориб радиони бурай-чи, – деди у.

Маделина сумкасини олиб, эшикка йўналди. Мен унинг нима қилмоқчи бўлаётганини дарров сезиб, орқасидан югурдим. Эшикка чиққанимда, у кўчада туриб калитни топиш учун сумкасини титкиларкан, машинани қидириб атрофга алангларди.

– Шошманг! – қичқирдим мен.

У менга эътибор қилгани ҳам йўқ. Ўгирилиб омборхонага қаради. Омборхона томон бир қадам қўйиши билан, худди бўрон учуриб юборгандай, кўлидан сумка учиб кетди. Маделина чўчиб, ўзидан икки метрлар наридаги пешайвонга учиб тушган сумкасига қараб қолди. Биз уйнинг деворига нимадир бир нарса қарсиллаб урилганини эшитдик.

Маделина турган жойида тош қотиб қолди. Бу бешотар милтиқнинг ўқи эканлигини, отаётган одам сайхоннинг нариги томонида икки юз метрлар чамаси узоқликдаги ўрмон ёқасидан отаётганини дарров фаҳмладиму пешайвондан сакраб тушиб, унинг олдига югурдим. Маделинани маҳкам ушлаб, пешайвонга тортиб кетдим. Зинагача

тўрт-беш қадамлар бор эди. Уни пешайвонга судраб чиқдим, кейин қоқила-сурила уйга кириб, ўзимизни ерга ташладик. Шу он столдаги қаҳва пиёласи чил-чил бўлиб, парчалари устимиздан оша полга тўкилди.

Мен Маделинани даҳлиздан нарига тортдим, кейин оёғим билан итариб, эшикни ёпдим. Эшик ёпилиши билан ўқ келиб эшикни тешиб ўтди-ю, миҳда турган товага тегди. Това полга учиб тушди.

Кейин орага жимлик чўкди. Фақат Маделинанинг ҳарсиллаб нафас олишлари эшитиларди. Биз полда ётардик, юзларимиз деярли ёнма-ён эди. Унинг кўзларида қўрқув аломати кўринди. Энди бу кўзлар совуқ ва негадир ўйчан эди.

— Далиллар сизга етарли бўлса керак энди?— деб тиззалаб ўтирдим.

У ҳам ўтирмоқчи бўлди. Юзлари дағаллашиб кетган, ўқ ялаб ўтган бўйнидан қон сизарди.

— Жойингиздан қимирламанг,— дедим.

Дераза томонга эмаклаб бордим. Чўккалаб дераза ромининг тешигидан ташқарига қарадим. Қуёш мўл нур тўкиб турган сайхонликда ҳеч ким кўринмасди. Лекин бировнинг сайхонлик ортидаги ўрмон четида бешотарини тўғрилаб, пистирмада пойлаб тургани аниқ эди.

Балки, яқин келишга юраги дов бермаётгандир. У ҳеч бўлмаганда энди қоронғи тушгунча кутади.

ЕТТИНЧИ БОБ

— Лаънати иблис,— деди Маделина.

У ўрнидан қўзғалиб, олдинги ва орқадаги деразанинг ўртасига туриб олди. Мен индамай бир сакраб унинг белидан ушладим ва биз барабар ерга қулаб тушдик. Йиқилаётиб, елкам билан тушдим. Шу он иккала дераза ўқ зарбидан парча-парча бўлиб кетди. Майдаланган ойна бўлаклари жангирлаб ерга сочилиб кетди.

— Бу ёғи қандай бўлди? — сўради у.— Ақлингиз жойидами?

— Маделена ёнимда ётар, мен гўзал жононни бағримга олгандай, уни кучоқлаб олган эдим. Мен бир қўлимни бўшатиб, кўриб қўйсин дегандек халатидан ойна парчасини олиб кўрсатдим-да, ташқарига отиб юбордим. У кўзларини катта-катта очиб қолди.

— Эҳ! — деб юборди Маделина.

— Агар яна ўққа нишон бўлишни хоҳлаётган бўлсангиз, аввал менга пулни қаерга яшириб қўйганингизни айтиб қўйинг,— илтимос қилдим. — Энди у сизга керак бўлмайди.

— Энди нима қиламиз? — сўради у.

— Яна бир бемаъни ҳаракат қилмайдиган бўлсангиз, бу ердан эсон-омон чиқишнинг йўли ўз қўлимизда. Жойингиздан қимирламай ўтира оласизми?

— Ҳа.

— Яхши.

Мен ўрмалаб бориб, иккала деразанинг ўртасида ўрнимдан турдим. Лип этиб ётоқхонага кирдим у каравотдан иккита адёлни олдим. Бирини ётоқхонанинг деразасига осдим, иккинчисини олиб орқа деразанинг олдида турдим.

— Юзингизни бирон нима билан тўсиб турунг, ҳозир ойна парчалари сачрайди,— дедим.

Маделина юзини қўллари билан тўсди. Мен адёлни деразанинг устига ташладим. Адёл эски парданинг учли карнизига илиниб осилиб

қолди. Олдинги деразанинг ойналари яна ўқдан чил-чил синди. Адёл қимирлаб кетдию, лекин карниздан узилиб тушмади. Унинг бир жойи тешилиб қолди.

Мен дарров атрофга қараб чиқдим. Орқа эшик кулфлог, деразага парда тутилган. Омборхонанинг деразаси ҳам, ташқаридан эшиги ҳам йўқ. Энди у уйнинг ичига қаролмайди, ҳарҳолда ўзимча шундай деб тахмин қилдим. Мен олд деразага ҳам парда илишим мумкин эди. Лекин бир томондан ташқарига қараб туриш учун жой қолдирдим. Уйнинг ичида ҳеч нимани кўрмай, ҳаммаёқни беркитиб ўтиришни лозим топмадим.

— Энди турсам бўладими? — деб сўради у.

— Йўқ. Ўтираверинг.

Унга қараб, миямга бир фикр келди.

— Халатингизни ечинг,— дедим.

— Бундан бошқа бирон дурустроқ нарса ўйлаб тополмадингизми?

— Халатингизнинг ичида ҳам кийимингиз бўлса керак!

— Ҳа. Ич кўйлагим бор.

— Унда халатни ечиб, менга ташланг.

У елкасини қисиб қўйди-ю, халатини ечди. Ичкўйлаги кўк, енглари узун ва кенг экан. Маделина халатини менга қараб отди. Мен олд деразага эмаклаб бордим, халатни олиб, чўққайиб дераза устидаги карнизга ташладим. Халат илинмай ерга тушди. Олиб яна отдим, бу сафар илиниб қолди. Энди ўқ отилмади. Мен нари кетдим. Халат жуда юпқа, унинг орқасидан сайхонликни бемалол кўриш мумкин эди. У ерда ҳеч қандай одам шарпаси кўринмади.

— Бўлди,— дедим.— Энди бизни ҳеч ким кўролмайди.

Маделина ўрнидан турди.

— Энди нима қилмоқчисиз?

— Билмайман.

Мен костюмнинг олдига бордим. Чўнтагидан тўппончани олиб ўқдонини кўрдим, иккита ўқ қолибди.

— Энди бу ерда қолишимиз мумкин эмас,— деди Маделина.

— Нима қилиш керак демоқчисиз?

Мен тўппонча тепкисини қайтариб, белимга қистирдим. Шимимнинг чўнтагидан сигарета қутисини олдим, бўшаб қолибди. Костюмнинг чўнтагидан бошқасини олишга тўғри келди. Очиб, Маделинага тутдим. Биз столга ўтирдик. Ўтирган жойимдан сайхонлик бемалол кўриниб турарди. Мен Маделинага сездирмай қараб қўйиб ўйлаб кетдим. Оғир ҳолатга тушиб қолгандик, лекин калламда аста-секин бир фикр туғила бошлади. Ҳамма иш пулга, пул Маделинадами, йўқми шунга боғлиқ бўлиб қолган эди. Мен эса, ундалигига юз фоиз ишончим комил эди. Бу ерда Батлерни ким ўлдирганлигини ўйлаб бош қотиришдан маъни йўқ, ҳалиги гўзал хонимми, ўқ узаётган одамми ёки иккаласи биргалашиб ўлдирганми — бунинг аҳамияти йўқ эди. Калламга келган бу ажойиб фикрдан шу нарса аниқ бўла бошладики, ким унинг эрини ўлдирганлигидан қатъи назар, пул Маделинада қолган.

— Омадингиз юришиб турибди,— дедим.— Ҳамма сизга қараб интиляпти: анави ташқаридаги йигиту юзлаб полициячилар.— Орқага суяниб оғзимдан тутун чиқардим.— Шунча хушторлари бор бўлган аёлга бир нимани таклиф қилсам бемаънилиқ бўлмасмикин деб ўйлаб қолдим.

— Нимани таклиф қилмоқчисиз?

— Йўқ, бундан фойда йўқ,— давом этдим.— Агар сизда пул бўлмаса, бундан мутлақо маъни йўқ.

Маделина бошини қимирлатди.

– Ҳадеб пул ҳақида гапираверишни бас қилинг. Мен ўша Диана Жеймсга бир цент бергандан кўра, дўзахга тушганимни маъқул кўришимни тушунмаслигингиз кўриниб турибди.

Мен сигаретани қўйиб, Маделинага диққат билан тикилдим. Аёл зоти ҳар қанча тежамкор бўлганда ҳам гап унинг ҳаёти, ўлими тўғрисида кетганда тўғри фикр юритишига умид боғлаш қийин.

– Қўйинг, ўша Диана Жеймсни оғзингизга олманг,– дедим.– У ўйиндан чиққан.

– Бу билан нима демоқчисиз?

– Бор гапни айтдим-да. У бошиданоқ мени алдаган эди. Сизни Санпоргда, бориб бемалол уйини тинтиб чиқишингиз мумкин деганди. Мени тутиб олишлари мумкинлиги парвойига ҳам келмаган.

– Бу ҳали ҳаммасимас,– деди Маделина.– Менимча, бошингизга қандай кўргиликлар тушишини билмагансиз деб ўйлайман. Бир тасаввур қилинг. Дейлик, мен сизни тўсатдан кўриб қолдим. Сиз кўрққанингиздан мени ўлдириб қўйишингиз ҳам мумкин эди. Шундай фожа содир бўлиши мумкин эмасмиди, ахир?

Мен ўйланиб қолдим. Албатта. Мен бу қадар жиноятга қўл урадиган аблаҳ эмасман, лекин Диана Жеймс шунақа бўлиб чиқишига умид боғлаган.

– Хуллас, тушунарлими? – дедим.– Дугонажонингиз мисс Жеймс рўйхатдан ўчирилади.

– Шундай,– совуққонлик билан деди Маделина.– Энди менга хайрихоҳ бўлмоқчимисиз?

– Ҳа,– деб жавоб бердим.

– Жуда таъсирланиб кетдим-да.

– Туйғуларингизни бошқа сафарга асраб қўйинг. Пул сиздами?

– Эҳтимол,– жавоб берди у.

– Қаерда у?

– Мен “эҳтимол” дедим, холос.

– Бу гап етарли эмас,– эътироз билдирдим,– очигини айтинг.

– Нега? Сиз менга кераксиз, мен сизга эмас.

–Қандай вазиятга тушиб қолганингизни ҳали ҳам англаб етмабсиз деб ўйлаяпман. Қоронғи тушиши билан мен бу ердан жуфтакни ростлайман, ҳалиги биродарингиз келиб биқинингиздан дарча очиб қўйишига ҳеч ким тўсқиник қилолмайди. Сиз эса бир юз йигирма минг долларга эга бўлган мурдага айланасиз-қўясиз.

Маделина хаёлга чўмиб, тўғрига қараб турарди.

– Менга нимани таклиф қилмоқчисиз?

– Аввало, пул сиздами, йўқми – шуни аниқлаб олмоқчиман.

– Менда.

– Алдамаяпсизми?

Маделина менга совуқ боқди.

– Сизга шуни маълум қилишим мумкинки, пул менда.

Мен сигарета тортиб, унга шубҳа билан қарадим. Гапиришга шошилмадим. Озгина эзишнинг ҳам зиёни йўқ.

– Сиз тушган ҳолат ҳавас қиларли даражада эмас,– дедим ниҳоят.– Ҳар қанақасига қараб айтиш мумкинки, сиз деярли мурдасиз. Агар сизни мана бу йигит отиб ўлдирмаган тақдирда ҳам полиция қотилликда айблаб ҳибсга олади. Гўзаллигингиз боис шикоят қилсангиз, суд маслаҳатчилари жонингизга оро кириб, электр столида қатл қилинишингиздан асраб қолишлари мумкин. Сизни умрбод қамоққа ҳукм қилишлари турган гап, лекин бунинг ҳам жилла

суюнадиган жойи йўқ. Ёлғиз ўзингиз қутулиб кетиш учун ҳеч қанақа имконият йўқ. Яшириниш учун на машина, кийиниш учун на кўйлак бор. Агар мен ёрдам берадиган бўлсам, тирик қолиш учун имконият яратилади. Тамоман деёлмайман, ҳарҳолда мингдан бир бўлса ҳам имконият туғилади.

Менинг таклифим қуйидагича: биз Диана Жеймс эрингиз билан нима қилишга аҳдлашган бўлса, худди шундай қиламиз. Сизни бу ердан олиб чиқиб кетаман-да, шов-шувлар босилгунча яшириб қўяман. Сиз сочингизни маллами, сариқми рангга бўяйсиз. Кейин ғарбий соҳилларгами ё бошқа бирон ёққа олиб бориб ташлайман. Шундай бўлишига, албатта, аниқ кафолат беролмайман, лекин уриниб кўраман.

Маделина аста бошини қимирлатди.

– Бунинг эвазига нимани талаб қиласиз?

– Каттароқ пулга эга бўлишни. Дейлик, бир юз йигирма минг доллар.

У менга тикилди.

– Сиздан ҳамма нарсани кутгандим-у, лекин бу қадар виждонингизни ютишингизни кутмагандим.

– Бу пулга жуда осонлик билан эга бўляпти деб ўйлаяпсизми? Ҳаётимни гаровга қўйиб, қандай жиноятга қўл ураётганимни ўйлаб кўринг. Сизни қутқаришга киришганимдан бошлаб жиноятчилар қаторига қўшиламан. Бунга эса, катта пул эвазига қўл ураман.

– Демак, сиз мендан ҳамма пулни тортиб олмоқчи бўляпсиз.

– Худди шундай. Агар яқин фурсатларда биронтаси бундан қулайроқ таклиф билан мурожаат қиладиган бўлса...

– Мен ниманинг ҳисобига кун кўраман?

– Ҳамма қатори, бошқалар қандай яшаяпти? Иш қидириб топишингиз мумкин.

– Қанақа иш? Умримда ҳеч қачон ишламаганман.

– Мен қаердан билай? Мен иш билан таъминловчи одам эмасман. Розимисиз, йўқми?

Маделина бир оз ўйлаб турди-да, кейин елка қисди.

– Яхши. Лекин пулни олганингиздан кейин мени ўз хоҳишимга ташлаб кетмаслигингизга қандай кафолат бор? Сизнинг бир сўзли йигитлигингизга ишонсам бўладими?

– Бошқа иложингиз ҳам йўқ.

– Келажагимиз жуда фаровон экан.

– Хўш, пул қаерда? – дея мийиғимда кулиб қўйдим.

– Менинг ягона имтиёзим ҳам мана шунда, – кулимсираб жавоб берди у, – Пулга эга бўлиш учун сиз жилла курса ваъдангизнинг бир қисмини бажаришингизга тўғри келади.

– Пул қаерда?

– Санпортдаги учта банкнинг пўлат сандиғида.

– Банкнинг пўлат сандиғида?

Мен унга тикилдим.

– Э, худойим, у ердан қандай қилиб оласиз? Штатнинг ҳамма полициячилари сизни қидириб юришган бўлса!

– Табиий, пуллар менинг ҳақиқий номимга қўйилмаган.

– Э-ҳа, шунақа денг, калитлар қаерда?

– Уйда.

– Ўзингизнинг уйингиздами?

У масхараомуз кулиб қўйиб, бошини қимирлатди.

– Бу агар шу ердан эсон-омон чиқиб кетишнинг иложи топиладиган бўлса, қайта қопқонга тушдик, деган сўз-ку!

— Ҳм,— деди у.— Бу хамирдан қил суғургандек осон битадиган иш эмас. Худди шунинг учун сизга ўхшаш жасур ёрдамчи керак. Шундай катта пул учун таваккал қилишингизга тўғри келади.

Куёш кўтарилди, хонанинг ичи исиб кетди. Мен жим ўтирганча ўйлашга тушдим. Охири ўрнимдан туриб, у ёқ-бу ёққа юра бошладим. Лекин бир зум ҳам деразадан кўз узмадим.

Бир амаллаб бу ердан чиқиб кетишнинг иложини қилиш керак эди. Бунинг учун бизга машина керак. Маделинанинг “Кадиллак”идан фойдалана олмаймиз. Лекин нариги томонда бошқа машина, йигитнинг ҳам машинаси турган бўлиши керак. Лекин унинг қўлида бешотари ҳам бор-да.

— Эҳтимол, у кетиб қолгандир? — тахмин қилди Маделина.

У ҳали ҳам столда ўтирар, ора-сира виски хўплаб кўярди.

— Кетмаганлиги аниқ,— деб жавоб бердим.— У кутиб ўтирибди. Уйдан чиқишимиз билан бизни отиб ташлайди.

— Орқа эшикдан чиқиб яёв жўнасақ қаердан билади?

— Сизнинг мана бу кийимингиз билан узоққа боролмаслигимизни жуда яхши билади. Агарда милтиқ билан пойлаб турмаган тақдирда ҳам “Кадиллак”ингиздан фойдалана олмаймиз.

У ўзига яна виски қуйди. Шиша деярли бўшаб қолган эди. Стаканни кўтариб шишага қараб қўйди.

— Энди буёғи сизнинг муаммоингиз.

У пешайвоннинг олд томонида тураркан, бу ҳам кулгили, ҳам қайғули ҳолатнинг гўё ўзига дахли йўқдай фаҳмлар, ҳатто озгина зерика бошлаган ҳам эди.

Кун қаттиқ исиб, дим бўлиб кетди. Кўйлагим этимга ёпиша бошлади. Жаҳдим чиқиб, шишага қарадим.

— Бас қилинг энди буни.

Маделина кўз қири билан менга қаради.

— Яхшиси, ўз қилишингиз лозим бўлган ишни амалга оширишни ўйланг.

— Мен унинг олдига келдим-да, ичкўйлакнинг четидан тортиб стулдан турғиздим.

— Бу ҳақда аввал сиз бош қотирсангиз яхши бўларди. Агар бу ердан чиқиб кетсак, мен икки ой полициядан яшириниб юришимга тўғри келади. Бу жуда қийин иш. Агар ҳадеб ичаверадиган бўлсангиз сиз билан бирга меням расвойим чиқади. Менга ортиқча ташвишнинг кераги йўқ. Бас қилинг виски ичишни.

Мадалена менга хира пашшага қарагандай қараб қўйди.

— Бўлдими? — деди у. — Унда дастпанжангизни олинг елкамдан.

— Буни унутманг,— шундай деб эслатиб стулга қайта ўтқаздим.

— Бу бало-қазодан қандай қутулиб кетишимиз борасида бирон мўлжалингиз бордир?

— Шу ҳақда ўйлаяпман. Ҳарҳолда овозингизни ўчириб турсангиз яхши бўларди.

— Жоҳил.

— Ким у, ташқаридаги йигит?

— Қаердан билай. Ўзини таништирамаган.

— Йиғиштиринг майнавозчиликни. Ким у?

— Ростдан ҳам билмайман, бу билан ишингиз бўлмасин.

— Жазманингизми?

— Намунча менга ёпишиб олдингиз?

— Батлерни ким ўлдирган? Икковингизми?

Маделина бўшлиққа тикилганча индамай қолди.

Бу аёл билан икки ой бўлсам — роса томоша бўларкан-да. Қани, кўрайлик-чи, ким олдин ақлдан озаркан.

САККИЗИНЧИ БОБ

Деразанинг олдига келиб ташқарига қарадим. Ойнаси синган деразанинг тўртбурчакли кўзидан қараганда, тўғрида ўша йигит яшириниб ўтирган бўлиши керак. Бу ердан туриб у уйни ҳам, йўлни ҳам назорат қилиши мумкин. Мен тепаликка қараб ўнг тарафда кўққайиб турган баланд дарахтни кўрдим. Афтидан, уни яшин урган бўлса керак. Мен ўшани мўлжалга олдим.

— Нима қилмоқчисиз? — сўради Маделина.

— Сиз учун машина топиш тадоригини кўрмоқчиман, — деб жавоб бериб оқ кўйлагимни ечдим.

Оқ кўйлақда мени кўриб қолиши осон. Омборхонадан битта кўк кўйлақ топиб кийиб олдим, кейин тўппончани белимга қистирдим.

Бу пайтларда Маделина мени тинимсиз кузатиб турди. Столда турган шишани олиб, қолган вискини полга тўкиб ташладим.

— Жуда бўлмаганда ҳозир ҳушёр туришингиз керак, — дедим. — Гапимга қулоқ солинг. У фақат битта сабаб билан сизни отиб ташлаш учун бу ерга келмаган. Йигит менинг шу ердалигимни ва кўлимда тўппонча борлигини яхши билади. Бу унинг тўппончаси. Гапларимни эшитяпсизми?

Маделина индамай бошини қимирлатди.

— Ҳозир мен ташқарига чиқаман-да, яшириниб орқасидан боришга уриниб кўраман. Ҳозир орқа эшикдан чиқаман, у мени кўрмаса керак. Хавф шундаки, мени кўриб қолиши ҳам мумкин. Лекин мақсади сизни ўлдириш бўлгани учун мени отмайди. Ўзини мени кўрмаганга солиши ҳам мумкин. Кетишим билан сизни отиб ташлайди. Олдинги эшик қулф. Мен чиқиб кетишим билан орқадан тамбалаб кўйинг. Йўқ, яхшиси, омборхонада ўтира туринг, у ерда дераза йўқ. Унинг пешайвонга ёки деразага чиққанини сезсангиз, бор овозингиз билан қичқиринг. Омборхонада эшикни маҳкам беркитиб олинг. Агар тутун ҳидини сезсангиз ҳам иложи борича қаттиқроқ қичқиринг.

— Тутун деяпсизми?

— У уйни ёқиб юборишга уриниши мумкин.

Афтидан, бу гаплар Маделинани унчалик чўчитгани йўқ.

— О‘кей, — деди у. — Менга шунча ғамхўрлик қилганингиз учун катта раҳмат. Кўнглимни эритиб юбордингиз.

Эшикни очиб ташқарига чиқдим. Ҳеч нима бўлмади. Пешайвондан сакраб тушдим у энгашганча, кўл қирғоғидаги бутазор томон илдам жўнадим. Бел мушакларим музлаб, қотиб қолди. Назаримда биров мени милтиқ билан мўлжалга олиб турганга ўхшарди.

Мен бутазорга етиб бордим у яшириниб олдим. Юзларимнинг атрофимни чивинлар ўраб олган, бурунларимгача тап тортмай кўнарди. Аксиргим келиб қолди, бир амаллаб бурнимни ишқаб босдим. Калламни аста буриб, қирғоқ бўйлаб ўрмон четини назардан ўтказиб бошладим. Ҳеч ким кўринмади. Ўгирилиб, кўлга қарадим. Кўл қуёш нурида ойнадай ялтирарди. Узоқда бир қайиқчи гавдасини бир эгиб, бир кўтариб эшкак эшаркан, зилол сув юзи жимирлаб кетарди. Нариги қирғоқда дарахтлар қорайиб кўринарди. Манзара нақ спорт анжомлари тайёрлайдиган фирманинг эълон тақвимига ўхшарди.

Буталар орасидан кўл қирғоғи бўйлаб кетдим. Ўнг томон билан ўрмалаб қайиқлар боғлаб қўйилган яккачўп кўприкка келдим. Энди

омборхонанинг орқа томонида эдим. Йўлимда катта ғўла учраб қолди, уни айланиб ўтдим. Сукунатда дарахтдан қуриган шох қарсиллаб узилиб тушди. Ерга ётиб, қотиб қолдим. Ҳаммаёқ жимжит. Орадан уч-тўрт дақиқа ўтди. Яна ўрмалаб кетдим.

Нам тупроқ қўлларимга, тиззаларимга ёпишар, юзларимдан шовиллаб тер оқарди. Орқамга қараб қўйдим. Уй билан омборхона дарахтлар орасида ғойиб бўлган. Лекин ёғоч кўприк кўриниб турарди. Мен улардан юз метрлар чамаси нарига ўрмалаб бордим. Яна шунча йўл боссам, йигитнинг орқа томонидан чиқаман. Ўрнимдан туриб қўлимни артдим. Кўл ёқасидаги ёйсимон ўрмон бўйлаб юриб кетдим. Орадан бир неча дақиқа ўтиб, тепаликнинг тагига етиб келдим. Ер майда қум, айрим жойлар игнабаргли арча билан қопланган, қадам товушларим эшитилмайди. Тепаликнинг устига чиққанимда, чап тарафда бошини яшин урган баланд дарахтни кўрдим. Яна юз метрлар юриб, мўлжални тўғри олишим учун ўша дарахт билан кўлга қараб олдим. Дарахтлар орасидан биз кўнган уйнинг томи кўриниб турарди. Тўқсон градус бурилиб, биров кўриб қолса дарров яшириниб олиш учун аста-секин қадам ташлаб юра бошладим.

Кейин бир арчанинг остига чўнқайиб ўтирдим. Энди рақиб менинг пастимда бўлиши керак. Ҳа, қаердадир пастда у милтигини тўғрилаб, уйни кузатиб турибди. Мен қимир этмай буталар ва дарахтлар орасини диққат қилиб кузатарканман, қўлларимга ёпишган лойларни сидириб ташлай бошладим. Зарур бўлиб қолса осонгина оламан деб ёнимдаги тўппончани ушлаб кўрдим.

Кўзим ҳеч нимани илғамасди. Биронта хатти-ҳаракату бирон кийимнинг рангини кўрмадим. Йигит пастликда беркиниб олган бўлиши керак эди. Мен ўн метрлар чамаси нарида қалин буталарни кўриб ўша томонга ўрмалаб кетдим. У ерда беш дақиқалар туриб атрофни яхшилаб кузатдим. Рақибимдан ҳеч қанақа из топилмади.

Яна олға ўрмалаб кетдим. Энди сайхонликнинг чети кўринди. У ёғига бориш мумкин эмасди. Агар сайхонлик бўйлаб юрадиган бўлсам, нақ уларнинг рўпарасидан чиқиб қолишим аниқ, бу – тамом деган сўз. Мен ерга ётганча теварак-атрофни аста кузата бошладим.

Кутилмаганда уни кўриб қолдим. Аввал мендан ўн беш метрлар нарида ботинка, буталарнинг эгилган шохлари орасида шим кўринди. Кейин иккинчи оёқ ҳам. Бу ерда худди тепаликдаги сингари майда дарахтлар, буталар жуда қалин эди. Агар ўнг томонимга яна озгина силжисам, уни яққол кўришим мумкин.

Мен чуқур нафас олдим. Худди темир занжир кўкрагимни қисаётгандай бўлди. Энди бир-икки дақиқадан кейин иккимиздан биттамити тирик қоламиз. Мен уни тўппонча билан дағдаға қилиб кўрқитишим ҳам мумкин. Лекин у кўрқмас-чи? Умуман, жон аччиғида кўзига ҳеч нарса кўринмаслиги мумкин-ку, ахир.

Мен олишмаслигим ҳам мумкин. Лекин шу он Санпортдаги учта пўлат сандиқ эсимга тушди. Йўқ. Энди орқага чекиниш мумкин эмас. Бир бошга – бир ўлим. Ёнбағир бўйлаб ўрмалай бошладим.

Унинг иккала оёғини аниқ кўрдим, улар қимирламасди. Кейин бор гавдаси билан яққол кўринди. Шиша нишонли милтиқ ёнидаги кичкина бутада осиелиқ турибди, ўзи эса уйни синчиклаб кузатарди. Мен бута шохларини шитирлатмасликка ҳаракат қилдим. Озгина шитир-шитир ҳам уни чўчитиб юбориши тайин.

Масофа уч метрлар қолганда тиззалаб туриб бориб тўппончани унинг гарданига тирадим. Кейин:

– Ҳов йигит! Қани, милтиққа қўлингни чўзмай, менга ўгирил-чи!– дедим.

У ўгирилиб, милтиққа ёпишди.

– Овора бўласан, қимирлама,– дедим.

У менга ўгирилиб, ғазаб билан тикилиб қолди, чунки мен қараб турмасдим. Оёғи мен томонда, қорни билан ерга ётиб олган, қўлидан ҳеч нима келмасди.

– Ўқни суғур милтиқдан!– буюрдим.– Ортиқча ҳаракат қилма! Отиб юбор уни нарига.

Бутун диққат-эътиборим унга қаратилган, орқамда шитирлаган овозни эшитиб ўгирилганимда кеч бўлганди. Бошимга урилган тўқмоқ сирғалиб қўлимга тегди. Бошимда қаттиқ оғриқ турди. Қўлимни зўр-базўр қимирлата олдим.

Йигит ирғиб туриб менга бешотар милтиқни тўғриламоқчи бўлди. Мен оғриб турган қўлим билан бир шохни, иккинчи қўлим билан қизни ушлаб туриб, худди бир тугунни улоқтиргандай, уни йигитга томон қаттиқ итариб юбордим. Қиз бориб йигитга урилди-ю, иккаласи бешотар устига йиқилиб тушди. Мен эгилиб қўлимдан учиб кетган тўппончани олдим.

Бу ўша париваш малласоч жонон эди. Унинг кўзи ўт бўлиб ёнар, питирлаб оёқ-қўлларини силкитиб ўтириб олишга ҳаракат қиларди. Сочларига арчанинг игналари илиниб қолган, тилиниб кетган тиззасидан қон оқарди.

Уларга яқин келдим. Қиз ўтириб олди, милтиқ оёғининг остидаги қумда ётарди. Қизни нари итариб, оёғим билан бешотарни ўзимга томон суриб олдим, ичидаги ўқларни олиб ташладим-да, ўзини дарахтга уриб синдирдим, қўндоқ нарига учиб тушди. Милтиқнинг шиша нишони синиб, чил-чил бўлди.

– Машина қаерда? – сўрадим мен.

Назаримда, қорни очиб қулдираётган бўлса керак. Буни ваҳшиёна ёниб турган кўзларидан, лабларини силаб қўйганда қалтираётган қўлларидан билиб олса бўларди.

– Қимсиз? – деб сўради у. – Сизга нима керак?

– Машина. Назаримда, тушунарли қилиб айтдим чоғи.

Иккаласи ҳам ғалати, бир-бирига ўхшаш, тикилиб қараб ишонч ҳосил қилдимки, улар опа-ука экан.

Йигит баланд бўйли, ёш кўринар, афтидан, йигирма бир ё йигирма икки ёшдан ортиқ эмас, гарчи бунга ўхшамаса ҳам. Икковининг сочлари малла, юзлари ўхшаш. Кўринишлари жуда ёқимли бўлгани билан ҳаддан ташқари хавфли одамлар эди.

– Бу ердан тирик кетолмайсиз, – деди йигит. – Мен уни ҳам, сизни ҳам ўлдираман.

Унга тўппончамни тўғриладим.

– Туринглар.

У менга қараб аста-секин ўрnidан турди. Қиз жойидан қимирламади.

Мен қизнинг қўлидан ушлаб, турғазиб қўйдим. Қип-қизил тирноқларининг учи башарамга яқинлаб кела бошлади. Бир уриб, қўлини туширдим. У гандираклаб укасига ёпишиб қолди.

– Агар хонимча ўз оёқлари билан юришни хоҳламасалар, уни кўтариб олинг, – дедим.

Йигит алам билан тўппончамга қараб қўйди.

– Қаёққа?

– Йўлга. Айтдим-ку, сизга, менга машина керак, деб.

Қиз жирканиб, укасига қараб қўйди.

- Сен шу аблаҳдан кўрқяпсанми?
– Қўлимдан нима ҳам келарди? – деди у. – Тўппончаси бор.
– Бас қилинг, – буюрдим. – Бошқа сафар жанжаллашасизлар.
– Миссис Бетлерни нима қилмоқчисиз? – сўради қиз.
– Қиз қилиб оламан. Жуда яхши кўриб қолдим.
– Кимнинг қўлига тушганингизни билмаслигингиз кўриниб турибди. Уни қотилликда айблаб қидириб юришибди. У ўз эрини ўлдирган.
– Бу ёғидан ташвиш тортмай қўя қолинг, – дедим. – Овозларингизни ўчириб, машина томон бошланг.
Қиз менга қиё боқмай алам билан олдинга индамай кетарди. Тепанинг устига етмай машина кўринди. У буталар орасида турарди. Бу қиз миниб келган ўша машина эди.
– Калит кимда? – дедим.
Қиз менга ғазаб билан индамай тикилиб турди. Унинг қўлида сумкаси йўқ, демак, калит ҳам йўқ эди. Мен укасига қарадим.
– Хўш, калит қаерда? Имилламанг!
Йигит чўнтагидан калитни чиқарди.
– Мен билан бирга борасизлар. Хонимча ўртамизга ўтириб олади.
– Биз машинага ўтирдик, йигит машинани ҳайдаб, йўлга олиб чиқди.
– Тепаликдан тушиб, машинани анув уй томонга ҳайданг, – буюрдим. – Бирон дарахтга бориб ураман деб хомхаёл қилманг, мен тирик қоламан, сиз иккалангиз ҳалок бўласиз.
– Ҳароми, – деди қиз.
Мен унинг чиройли оёқларига шапатилаб қўйдим.
– Хонимча, Гиллесли нима бўлди? Топдингизми?

Давоми бор

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг 2008 йилги сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

КОРНЕЙ ЧУКОВСКИЙ (Россия). **Чехов**. *Бади*.
ФАРҲОД ЖИЛОН (Хитой). **Маҳмуд Кошғарий**. *Роман*.
ФАҲИР БОЙҚУРТ (Туркия). **Ҳикоялар**.
ЛУИС БОРХЕС (Аргентина). **Ҳикоялар**.
САМУИЛ АЛЁШИН (Россия). **Йўқ, ўлмайман мен буткул**. *Драма*.
АНОР (Озарбайжон). **Ҳикоялар**.
ИЛҒОР ФАҲМИЙ (Озарбайжон). **Актриса**. *Қисса*.
БОЛЕСЛАВ ПРУС (Польша). **Фиръавн**. *Роман*.
ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). **Севги инъоми**. *Роман*.

Булардан ташқари, Ғарб ва Шарқ шеърятидан намуналар,
фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик
тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» журнаliga обуна йил бўйи давом этади.

Индекс:

Якка тартибда – 828.

Ташкилотлар учун – 829.